

ISSN1680-0761

М.ҰТЕМИСОВ АТЫНДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ

ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМ. М. УТЕМИСОВА

M.UTEMISOV WEST KAZAKHSTAN UNIVERSITY

Ғылыми журнал
БҚУ ХАБАРШЫСЫ

Научный журнал
ВЕСТНИК ЗКУ

Scientific journal
BULLETIN WKU

Педагогика

Филология

Тарих

Экология

География

№ 1

2022

ISSN 1680-0761

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
Западно-Казакхстанский университет им. М. Утемисова
M.Utemisov West Kazakhstan university

БҚУ
ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК
ЗКУ

BULLETIN
WKU

**ПЕДАГОГИКА, ФИЛОЛОГИЯ, ТАРИХ,
ЭКОЛОГИЯ, ГЕОГРАФИЯ сериясы**

**Серия ПЕДАГОГИКА, ФИЛОЛОГИЯ, ИСТОРИЯ,
ЭКОЛОГИЯ, ГЕОГРАФИЯ**

**PEDAGOGY, PHILOLOGY, HISTORY,
ECOLOGY, GEOGRAPHY series**

№ 1 (85)/2022

*Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year*

*2000 жылдан бастап шығады
Издается с 2000 года
Founded in 2000*

Орал-Уральск-Uralsk, 2022

«БҚУ Хабаршысы» ғылыми журналының редакциялық алқасының құрамы

Бас редактор:

Серғалиев Н.Х. – биология ғылымдарының кандидаты, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

Бас редактордың орынбасары:

Ахмеденов Қ.М. – география ғылымдарының кандидаты, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

Редакциялық алқасының мүшелері

«Педагогика» бағыты бойынша:

1. **Подгорска-Яхник Д.** – философия докторы (PhD), профессор, Лодзь университеті (Лодзь қ., Польша);
2. **Мардахаев Л.В.** – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Ресей мемлекеттік әлеуметтік университеті (Мәскеу қ., Ресей);
3. **Кекеева З.О.** – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Элиста қ., Ресей);
4. **Байтлесова Н.Қ.** – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚУ;
5. **Қажимова К.Р.** – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«Филология» бағыты бойынша:

1. **Мушаев В.Н.** – филология ғылымдарының докторы, профессор, Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Элиста қ., Ресей);
2. **Гилазов Т.Ш.** – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазан (Приволж) федералды университеті (Қазан қ., Ресей);
3. **Хасанов Ғ.Қ.** – филология ғылымдарының докторы, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ;
4. **Мугиев З.Ж.** – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ;
5. **Сұлтанғалиева Р.Б.** – филология ғылымдарының кандидаты, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«Тарих» бағыты бойынша:

1. **Дабровски Д.** – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. **Бонора Ж.Л.** – философия докторы (PhD), профессор, Шығыс және жерортатеңізін зерттеудің халықаралық қауымдастық (Рим қ., Италия);
3. **Сдықов М.Н.** – тарих ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ;
4. **Нұрғалиева А.М.** – тарих ғылымдарының докторы, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«География» бағыты бойынша:

1. **Длужевска А.** – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. **Петрищев В.П.** – география ғылымдарының докторы, доцент, Орынбор мемлекеттік университеті (Орынбор қ., Ресей);
3. **Мазбаев О.Б.** – география ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан);
4. **Маусымбаева А.Д.** – техника ғылымдарының кандидаты, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті (Қарағанды қ., Қазақстан);
5. **Имашев Э.Ж.** – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«Экология» бағыты бойынша:

1. **Качмарек С.** – биология ғылымдарының докторы, профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. **Морачевска Д.** – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
3. **Сапанов М.К.** – биология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей ғылым академиясының Ормантану институты (Мәскеу қ., Ресей);
4. **Андронов Е.Е.** – биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Бүкілресейлік ауылшаруашылық микробиология ғылыми-зерттеу институты (Санкт-Петербург қ., Ресей);
5. **Бакиев А.Г.** – биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ресей ғылым академиясының Еділ бассейнінің экологиясы институты (Тольятти қ., Ресей);
6. **Иманбаева А.А.** – биология ғылымдарының кандидаты, Маңғышлақ эксперименталдық ботаникалық бағы (Ақтау қ., Қазақстан).

«БҚУ Хабаршысы» ғылыми журналы (бұдан әрі – журнал) 2000 жылы құрылған және құрылтайшысы М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті болып табылады. Журнал 1999 жылғы 7 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігімен тіркелді.

Журналды Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Ақпарат Комитетімен қайта тіркелді. Мерзімді баспасөз басылымын, ақпараттық агенттікті және желілік басылымды қайта есепке қою туралы 2021 жылғы 04 наурыздағы № KZ54VPY00033104 куәлік.

Сериялық басылымдардың стандартты нөмірлерінің халықаралық орталығымен журналға төмендегідей индекс берілді: ISSN 1680-0761 баспа нұсқасы.

2012 жылдан бастап Журнал қазақстандық сілтемелер базасына, 2019 жылдан бастап ресейлік ғылыми сілтемелер индексі базасына кіреді.

Журнал халықаралық баспагерлер қауымдастығына (Crossref) енгізілген және Digital Object Identifier (DOI): 10.37238 халықаралық сандық сәйкестендіргішіне ие.

Журнал жылына 4 нөмір мерзімділікпен баспа және электрондық нысанда шығарылады.

Журналдың электрондық мекенжайы – wku.bulletin@gmail.com.

Журналдың жеке ресми сайты бар (Интернеттегі мекенжайы – <https://vestnik.wksu.kz/>).

Журнал қазақстандық және шетелдік ғылыми жұртшылықты, докторанттарды, магистранттарды және студенттерді іргелі және қолданбалы ғылым саласында маңызы бар жаңа ғылыми нәтижелермен таныстыру үшін арналған.

Журналда Қазақстан мен шет елдердегі педагогика, филология, тарих, география және биология ғылымдары саласындағы мәселелер мен жетістіктерді баяндайтын бірегей ғылыми мақалалар жарияланады. Сондай-ақ, журнал ғылыми шолулар, педагогикалық, филологиялық, тарихи географиялық және биологиялық ғылымдар бойынша қысқаша ғылыми хабарламалар, жоғары оқу орнының білім беру мәселелері бойынша материалдар, ғылыми кеңестер, конференциялар материалдарын, ғалымдардың мерейтойлық күндеріне құттықтаулар, ақпараттық материалдар жариялайды.

ISSN 1680-0761

М.Өтемісов атындағы БҚУ, 2022.
ТІРКЕУ НӨМІРІ №KZ54VPY00033104
ЖАЗЫЛУ ИНДЕКСІ № 76156

Состав редакционной коллегии научного журнала «Вестник ЗКУ»

Главный редактор:

Сергалиев Н.Х. – кандидат биологических наук, профессор, ЗКУ им. М.Утемисова.

Заместитель главного редактора:

Ахмеденов К.М. – кандидат географических наук, профессор, ЗКУ им. М.Утемисова.

Члены редакционной коллегии

По направлению «Педагогика»:

1. **Подгорска-Яхник Д.** – доктор философии (PhD), профессор, Лодзинский университет (г. Лодзь, Польша);
2. **Мардахаев Л.В.** – доктор педагогических наук, профессор, Российский государственный социальный университет (г. Москва, Россия);
3. **Кекеева З.О.** – доктор педагогических наук, профессор, Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова (г. Элиста, Россия);
4. **Байтлесова Н.К.** – доктор философии (PhD), ЗКУ им. М.Утемисова;
5. **Кажимова К.Р.** – доктор философии (PhD), ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «Филология»:

1. **Мушаев В.Н.** – доктор филологических наук, профессор, Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова (г. Элиста, Россия);
2. **Гилазов Т.Ш.** – кандидат филологических наук, доцент, Казанский (Приволжский) федеральный университет (г. Казань, Россия);
3. **Хасанов Г.К.** – доктор филологических наук, доцент, ЗКУ им. М.Утемисова;
4. **Мутиев З.Ж.** – кандидат филологических наук, доцент, ЗКУ им. М.Утемисова;
5. **Султангалиева Р.Б.** – кандидат филологических наук, ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «История»:

1. **Дабровски Д.** – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. **Бонора Ж.Л.** – доктор философии (PhD), профессор, Международная ассоциация по изучению востока и средиземноморья (г. Рим, Италия);
3. **Сдыков М.Н.** – доктор исторических наук, профессор, ЗКУ им. М.Утемисова;
4. **Нурғалиева А.М.** – доктор исторических наук, доцент, ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «География»:

1. **Длужевска А.** – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. **Петрищев В.П.** – доктор географических наук, доцент, Оренбургский государственный университет (г. Оренбург, Россия);
3. **Мазбаев О.Б.** – доктор географических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан);
4. **Маусымбаева А.Д.** – кандидат технических наук, Карагандинский государственный технический университет (г. Караганда, Казахстан);
5. **Имашев Э.Ж.** – доктор философии (PhD), ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «Экология»:

1. **Качмарек С.** – доктор биологических наук, профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. **Морачевска Д.** – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
3. **Сапанов М.К.** – доктор биологических наук, профессор, Институт лесоведения Российской академии наук (г. Москва, Россия);
4. **Андронов Е.Е.** – кандидат биологических наук, доцент, Всероссийский научно-исследовательский институт сельскохозяйственной микробиологии (г. Санкт-Петербург, Россия);
5. **Бакиев А.Г.** – кандидат биологических наук, доцент, Институт экологии Волжского бассейна Российской академии наук (г. Тольятти, Россия);
6. **Иманбаева А.А.** – кандидат биологических наук, Мангышлакский экспериментальный сад (г. Актау, Казахстан).

Научный журнал «Вестник ЗКУ» (далее – журнал) основан в 2000 году и учредителем является Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова. Журнал зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан 7 декабря 1999 года.

Журнал перерегистрирован Комитетом информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания №KZ54VPY00033104 от 04 марта 2021 года.

Международным центром стандартных номеров сериальных изданий журналу присвоен индекс печатной версии ISSN 1680-0761.

Журнал с 2012 года входит в Казахстанскую базу цитирования; с 2019 года – в базу Российского индекса научного цитирования.

Журнал включен в Международную ассоциацию издателей (Crossref) и имеет международный цифровой идентификатор – Digital Object Identifier (DOI): 10.37238.

Журнал издается в печатной и электронной форме с периодичностью 4 номера в год.

Электронный адрес журнала – wku.bulletin@gmail.com.

Журнал имеет отдельный официальный сайт (адрес в Интернете – <https://vestnik.wku.edu.kz>).

Журнал предназначен для ознакомления казахстанской и зарубежной научной общественности, докторантов, магистрантов и студентов с новыми научными результатами, имеющими значение в области фундаментальной и прикладной науки.

В журнале публикуются оригинальные научные статьи, освещающие проблемы и достижения в области педагогических, филологических, исторических, географических и биологических наук в Казахстане и за рубежом. Также в журнале публикуются научные обзоры, краткие научные сообщения по педагогическим, филологическим, историческим, географическим и биологическим наукам, материалы по проблемам вузовского образования.

ISSN 1680-0761

ЗКУ им. М. Утемисова, 2022.
РЕГИСТРАЦИОННЫЙ НОМЕР №KZ54VPY00033104
ПОДПИСНОЙ ИНДЕКС № 76156

The editorial Board of the scientific journal «Bulletin WKU»

Chief Editor:

Sergaliyev N.H. – candidate of biological sciences, professor, M. Utemisov WKU.

Deputy Editor:

Akhmedenov K.M. – candidate of geographical sciences, professor, M. Utemisov WKU.

Members of the Editorial Board

Direction "Pedagogics":

1. Podgorska-Jahnik D. – doctor of philosophy (PhD), professor, University of Lodz (Lodz, Poland);
2. Mardakhaev L. V. – doctor of pedagogical sciences, professor, Russian State Social University (Moscow, Russia);
3. Kekeeva Z. O. – doctor of pedagogical sciences, professor, Kalmyk State University named after B. B. Gorodovikov (Elista, Russia);
4. Baytlesova N. K. – doctor of philosophy (PhD), M. Utemisov WKU;
5. Kazhimova K. R. – doctor of philosophy (PhD), M. Utemisov WKU.

Direction "Philology":

1. Mushaev V.N. – doctor of philology, professor, Kalmyk State University named after B. B. Gorodovikov (Elista, Russia);
2. Gilazov T. Sh. – candidate of philological sciences, docent, Kazan (Volga region) Federal University (Kazan, Russia);
3. Hasanov G.K. – doctor of philological sciences, docent, M. Utemisov WKU;
4. Mutiev Z.Zh. – candidate of philological sciences, docent, M. Utemisov WKU;
5. Sultangaliyeva R.B. – candidate of philological sciences, M. Utemisov WKU.

Direction "History":

1. Dabrowski D. – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. Bonora Zh.L. – doctor of philosophy (PhD), professor, International Association of Mediterranean and Oriental Studies (ISMEO), (Rome, Italy);
3. Sdykov M. N. – doctor of historical sciences, professor, M. Utemisov WKU;
4. Nurgaliyeva A.M. – doctor of historical sciences, docent, M. Utemisov WKU.

Direction "Geography":

1. Dlużewska A. – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. Petrishev V.P. – doctor of geographical sciences, docent, Orenburg State University (Orenburg, Russia);
3. Mazbayev O.B. – doctor of geographical sciences, professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan);
4. Mausymbayeva A.D. – candidate of technical sciences, Karaganda State Technical University (Karaganda, Kazakhstan);
5. Imashev E.Zh. – doctor of philosophy (PhD), M. Utemisov WKU.

Direction "Ecology":

1. Kaczmarek S. – doctor of biological sciences, professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. Moraczewska J. – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
3. Sapanov M.K. – doctor of biological sciences, professor, Institute of Forest Science of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russia);
4. Andronov E.E. – candidate of biological sciences, docent, All-Russian Research Institute of Agricultural Microbiology (Saint Petersburg, Russia);
5. Bakiev A.G. – candidate of biological Sciences, docent, Institute of Ecology of the Volga Basin of the Russian Academy of Sciences (Tolyatti, Russia);
6. Imanbayeva A.A. – candidate of biological sciences, Mangyshlak Experimental Garden (Aktau, Kazakhstan).

The scientific journal "Vestnik ZKU" (hereinafter – the journal) was founded in 2000 and the founder is the West Kazakhstan University named after M. Utemisov. The journal was registered by the Ministry of Culture, Information and Public Consent of the Republic of Kazakhstan on December 7, 1999.

The journal was re-registered by the Information Committee of the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan. Certificate of re-registration of a periodical, news agency, and online publication No. KZ54VPY00033104 dated March 04, 2021.

The International Center for Standard Serial Numbers assigned the journal the index of the printed version ISSN 1680-0761.

Since 2012, the journal has been included in the Kazakhstan citation Database; since 2019, it has been included in the Russian Science Citation Index.

The journal is included in the International Association of Publishers (Crossref) and has an international digital identifier – Digital Object Identifier (DOI): 10.37238.

The journal is published in print and electronic form with a frequency of 4 issues per year.

Email address of the journal – wku.bulletin@gmail.com.

The magazine has a separate official website (the Internet address is [https:// vestnik.wku.edu.kz](https://vestnik.wku.edu.kz)

The journal is intended to familiarize the Kazakh and foreign scientific community, doctoral students, undergraduates and students with new scientific results that are important in the field of fundamental and applied science.

The journal publishes original scientific articles covering problems and achievements in the field of pedagogical, philological, historical, geographical and biological sciences in Kazakhstan and abroad. The journal also publishes scientific reviews, short scientific reports on pedagogical, philological, historical, geographical and biological sciences, materials on problems of higher education.

ISSN 1680-0761

M.Utemisov WKU, 2022.
REGISTRATION NUMBER №KZ54VPY00033104
SUBSCRIPTION INDEX № 76156

ПЕДАГОГИКА – PEDAGOGY

УДК 37.013.75; 37.026.9; 37.012; 37.013.31; 37.025; 37.048.44; 001.891.57

МРНТИ 14.27.09; 14.25.09; 14.25.07

DOI 10.37238/1680-0761.2022.85(1).56

¹Смирнов Д.В.*, ²Русских Г.А.

¹Федеральное государственное бюджетное научное учреждение «Институт стратегии развития образования Российской академии образования»,
Москва, Российская Федерация

²Печатное СМИ «Педагогическое искусство», Киров, Российская Федерация

*Автор-корреспондент: voinakov@list.ru

E-mail: voinakov@list.ru, russkikhgalya@list.ru

ПОИСК ЭФФЕКТИВНЫХ ФОРМ ИНТЕГРАЦИИ ФОРМАЛЬНОГО И НЕФОРМАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАК СРЕДСТВО ОБНОВЛЕНИЯ СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРАКТИК СМЫСЛОВОГО ЧТЕНИЯ И РАБОТЫ С ТЕКСТОМ ОБУЧАЮЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Аннотация. Представлен анализ современной социокультурной образовательной среды Российской Федерации как основы для формирования функциональной грамотности личности, культуры смыслового чтения и работы с текстом подрастающего поколения. Авторы акцентируют внимание на том, что успех развития личности ребенка, результатов его обучения и воспитания связан не только с дидактическими, методическими, технологическими (информационными) и программными нововведениями, но и опытом, приобретаемым обучающимися в процессе учебной или иной деятельности в школе. Охарактеризованы основные виды функциональной грамотности младшего школьника, формируемые при освоении содержания основной образовательной программы. Охарактеризована деятельность временного творческого коллектива учителей-исследователей Слободского района Кировской области по разработке дидактических материалов обучения школьников приемам смыслового чтения в процессе урочной и внеурочной деятельности, на занятиях дополнительного образования. Раскрыты ключевые аспекты теоретической и методической подготовки участников временного творческого коллектива учителей-исследователей по формированию и развитию текстовой компетенции обучающихся.

Ключевые слова: неформальное образование, формальное образование, образовательные практики, содержание образования, культура, русский язык, смысловое чтение, начальная школа, учебная деятельность, внеурочная деятельность, функциональная грамотность, грамотность, компетентность, компетенция, учитель-исследователь.

Язык – это история народа.

Язык – это путь цивилизации и культуры.

Поэтому-то изучение и сбережение

русского языка является не праздным

занятием от нечего делать,

но насущной необходимостью

А. И. Куприн

Введение

Сегодня в России все отчетливее, как набат, – звучит тревога ученых и учителей, общественности по поводу сохранения русского языка и устного народного творчества как главной ценности народов, проживающих на территории нашей страны, важнейшего культурного наследия. Этот набат является особенно актуальным сегодня, в постиндустриальную эпоху информационных технологий и глобализации, разрушения традиций и культур. Старшее поколение обязано не только и не столько сохранить, но и бережно передать последующим поколениям ментальную культуру русского языка как средство и форму коммуникации [1].

Особое беспокойство вызывает чрезмерное использование и заимствование иностранных слов и выражений, разрушающих нормы русского литературного языка, канцеляриты, засорение речи жаргонными и нецензурными выражениями. Использование иностранных заимствований-синонимов в научной литературе, СМИ и рекламе, в речи чиновников в современной действительности зачастую не только к месту и не ко времени, но просто бессмысленно [2]. Процесс «формирования потребителей», запущенный в современной

либеральной России, в том числе руководством Минпросвещения РФ (до 2020 г. Минобрнауки РФ), привел к «разрушению» не только менталитета, стереотипов мышления, традиций общения, норм и культуры поведения. Меняется направленность вектора духовности и нравственных ценностей в обществе [1]. Все эти процессы косвенно связаны с овладением младшими школьниками практиками смыслового чтения и навыками работы с текстом.

Сегодня есть множество примеров, когда в процессе жизнедеятельности ребенка, подростка общество, чиновники или общественные деятели нивелируют результаты образовательной деятельности, например «деформируют» процессы формирования ассоциативного ряда подрастающего поколения. Примеры? Мода на «красивые» слова реализуемых проектов и программ, в основе которых «деформируются» смыслы ассоциаций. «Географический ДИКТАНТ» – акция, задуманная и реализуемая географическим обществом России (РГО). Красиво? Но какой СМЫСЛ – содержание в начальной школе, в русском языке «закладывается» в головы подрастающего поколения в «ДИКТАНТЕ»?

Диктант по педагогическому терминологическому словарю (*лат. dicto* – повторяю) – тип упражнений, используемых, как правило, для обучения учащихся письменной форме литературного языка. Диктант состоит в чтении вслух слов, словосочетаний, предложений или текста с *последующей записью диктуемого учащимися* [3].

По Словарю лингвистических терминов диктант (*лат. dictare*) – письменная работа для упражнения в правописании орфограмм и пунктограмм, состоящая в записывании обучаемыми произносимого вслух текста [4].

По словарю Ожегова диктант – письменная проверочная работа, записывание текста, диктуемого учителем [5].

Но суть географического диктанта заключена фактически в ТЕСТИРОВАНИИ – ответе на вопросы как вид письменной работы для закрепления и проверки знаний, тренировки навыков учащихся. Почему же чиновники от РГО взяли на «вооружение» название «географический диктант» для своего проекта? Очевидно, из ВИКИПЕДИИ, которая дает определение *диктанта* как «вид обучения правильному письму для закрепления навыков и проверки знаний учащихся, при изучении какого-либо языка», однако отсутствие или несформированность навыка смыслового чтения и очевидно прогрессирующее «клиповое мышление» не позволили ПРОЧИТАТЬ определение до конца и осознать смысл: диктант – это вид обучения при изучении какого-либо языка!

Можно привести и множество других примеров, с которыми приходится сталкиваться повседневно в практике жизнедеятельности, они актуализируют проблему сохранения культуры русского языка и обновления содержания образовательных практик смыслового чтения и работы с текстом в начальной школе.

Педагоги, ученые, краеведы и прогрессивная родительская общественность отчетливо сознают, что сохранить нашу речь как информационную систему – генотип, носитель культуры – возможно только в том случае, если подрастающее поколение в раннем детстве овладеет навыками смыслового чтения и работы со словом устным и письменным, а уже в подростковом возрасте осознанно и бережно будет сохранять и развивать приобретенный навык.

Собственно, в генотипе отражена совокупность особенностей организма, обусловленных в своем развитии действием генетических наследственных факторов [1; 6]. В ходе онтогенеза генотип может смягчаться и размываться, поэтому современная популяция – это не чистый генотип. Применительно к информационным системам (письменной и устной речи) генотип – это продукт длительного взаимодействия между природой и культурой человеческого бытия. Типичные действия людей, в том числе и письменная и устная речь, побуждаемые генотипом, группируясь, составляют определенный этнический характер («генетический код») народа и, естественно, его культуры, лежащей в основании характера индивидуального, ибо человек – это уменьшенное и сгруппированное общество, а общество – это расширенный и увеличенный человек [1].

Генотип оказывает большое влияние на функционирование социокультурной среды и на формирование образа жизни, культуры. Это выражается в том, что человек, исходя из собственных импульсов, инстинктов, потребностей, не только присваивает модели поведения (межличностную и коммуникативную культуру) предыдущих поколений, прежде всего семьи и ближайшего социума. Но как бы придумывает такие формы деятельности, бытия, культуры, досуга и отдыха, которые в большей степени соответствуют его природе, а они, в свою очередь, оказывают определенное воздействие на его внутренний мир [1; 6]. Таким образом происходит процесс взаимообогащения личности, прежде всего формирования культуры смыслового чтения и работы с текстом – базиса функциональной грамотности личности [7].

Обеспокоенность сохранения культурного наследия – русского языка как формы межличностной коммуникации – сегодня нашла отражение в правительственных и нормативно-правовых документах [8; 9], в стандартах второго [10] и третьего [11] поколения. В стандартах третьего поколения определены стратегии смыслового чтения и работа с текстом. Это три основных направления: 1) работа с текстом: поиск информации и понимание прочитанного; 2) работа с текстом: преобразование и интерпретация информации; 3) работа с текстом: оценка информации. В стандарте сформулированы и универсальные учебные действия, которыми должны овладеть обучающиеся в процессе реализации стратегий смыслового чтения и работы с текстом.

Материалы и методы исследования

Творческие педагоги внедряют новые методики и технологии обучения, развития и воспитания подрастающего поколения, регулярно обновляют содержание образовательных программ, пересматривают системы оценки учебных, творческих и спортивных достижений обучающихся. Однако следует отметить, что успех развития личности ребенка, его обучения и воспитания связан не только с дидактическими, методическими, технологическими (информационными) и программными нововведениями, но и ОПЫТОМ, получаемым (приобретаемым) обучающимися в процессе их собственной учебной или иной деятельности. Необходимо отметить, что этот ОПЫТ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ обучающиеся приобретают не только и не столько во время учебы и внеучебных формах организации жизнедеятельности в стенах школы или на занятиях дополнительным образованием, но в первую очередь в семье, в социуме. Чаше модели поведения в социальной и природной среде, поступки младших школьников в той или иной жизненной ситуации есть отражение «моделей» поведения/поступков, «усвоенных» из обыденной жизни. Дети переносят модели поведения и культуры межкуммуникативного общения из семьи, из средств массовой информации, особенно телевидения, в объективную реальность своей жизни, причем неосознанно! [12; 13; 14].

В результате организации опытно-экспериментальной работы 2015–2021 гг. учеными (научный руководитель Н. Ф. Виноградова) ФГБНУ «Институт стратегии развития образования РАО» (г. Москва) и педагогами-исследователями экспериментальных площадок, созданных в образовательных учреждениях в регионах России (Воронежская, Кировская и Нижегородская области, г. Москва и г. Санкт-Петербург), было установлено, что обучающихся в начальной школе испытывают трудности в освоении основной образовательной программы, в том числе в процессе формирования нескольких основных видов функциональной грамотности [7;12; 14;15;16;17; 18; 19]. Прежде всего это:

- коммуникативная грамотность, предполагающая свободное (комфортное для обучающегося) владение всеми видами речевой деятельности; способность адекватно понимать устную и письменную речь собеседника на основе адекватности сформированного ассоциативного ряда; самостоятельно выражать собственные мысли в устной и письменной речи, в том числе с использованием средств коммуникативных технологий, совмещающих устные и письменные формы речи;

- информационная грамотность – умение осуществлять поиск информации в учебниках, в справочной литературе, текстах из художественных и научно-популярных изданий, извлекать информацию из текстов в интернет-источниках и компакт-дисках учебного содержания, а также из других различных источников, перерабатывать, систематизировать информацию и представлять (транслировать) ее разными способами;

- здоровьесберегающая грамотность – это элемент социальной грамотности, позволяющий адаптироваться и успешно осуществлять безопасную жизнедеятельность в социуме, сохранять здоровье на основе использования полученного опыта и приобретения необходимых новых знаний и умений, сформированных навыков;

- деятельностная грамотность – это проявление организационных умений и навыков, а именно способности ставить и словесно формулировать цель деятельности, планировать и при необходимости изменять ее, словесно аргументируя эти изменения, осуществлять самоконтроль, самооценку, самокоррекцию и др.;

- грамотность в сфере безопасной жизнедеятельности является интегративным компонентом общей культуры личности и базовым образованием личности, характеризуется тремя показателями: готовностью к деятельности в социальной и природной среде; способностью решать различные учебные и жизненные задачи; совокупностью умений строить социальные отношения [12].

Методы исследования. Опытно экспериментальная работа проводилась с целью подготовки обучающихся начальной школы к использованию приемов работы с текстом в процессе самостоятельной познавательной деятельности.

На первом этапе – теоретическом, проводилась работа с учителями начальной школы. Изучались источники для знакомства с эффективными стратегиями смыслового чтения и работы с текстом.

На этапе методическом составлялся перечень умений, которыми должны овладеть школьники. Конструировались задания для самостоятельной работы. Моделировались конспекты уроков, на которых школьникам предлагались задания по работе с текстом. Разбирались проверочные срезы и ключи для оценки результатов деятельности школьников.

На этапе констатирующего эксперимента проводились уроки, на которых младшие школьники выполняли письменно и устно задания по работе с текстом. Учителя проводили наблюдение за деятельностью школьников, анализировали их письменные работы и корректировали свои методические материалы для проведения формирующего этапа. На этапе формирующего эксперимента проводились занятия по уточненным методикам стратегии работы с текстом.

На аналитическом этапе изучались результаты деятельности детей, определялся их уровень владения умениями работы с текстом при выполнении заданий для самостоятельной работы.

Таким образом мы использовали эмпирические методы исследования: Эксперимент, изучение литературы, наблюдение, Опрос школьников (письменный и устный), анализ результатов деятельности младших школьников.

Межрегиональный форум «Гуманитарные практики текстовой деятельности в условиях реализации ФГОС» прошедший 2017 г. на базе Вятской гуманитарной гимназии г. Кирова дал мощный импульс педагогам-исследователям для поиска эффективных форм и подходов к обновлению содержания и методов образовательных практик педагогически целесообразной и эффективной работы с обучающимися начальной школы в приобретении опыта смыслового чтения и работе с текстом в процессе интеграции содержания и методов формального (урочные занятия и внеурочная деятельность) и неформального образования (дополнительное образование).

Требования стандарта начального образования третьего поколения [11], результаты ОЭР и материалы форума стали стимулом для поиска и апробации нового опыта профессиональной педагогической деятельности по организации работы обучающихся начальной школы с текстом в учебной деятельности, внеучебной работе и дополнительном образовании.

Результаты исследования

Проблема формирования и развития текстовой компетенции – одна из наиболее актуальных для начальной школы в настоящее время. Для нас имеет важное значение различие содержание терминов «компетенция» и «компетентность». В педагогической литературе [3] отмечается, что **компетенция** – это круг вопросов, в которых обучающихся хорошо осведомлены, а **компетентность** – это созидательный опыт обучающихся, в нашем случае, применительно к обозначенной выше проблеме исследования – это ОПЫТ ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ по работе с текстом. Компетентность имеет несколько аспектов: ресурсный, продуктивный, содержательный (знание), процессуальный (умение). Развитие компетентности определяет формирование новообразований – превращение ресурса в продукт и готовность субъекта решать задачи со знанием дела. В процессе формирования и развития текстовой компетенции обучающиеся в различных видах и формах деятельности осваивают приемы смыслового чтения. При этом важным является то, что смысловое чтение – это не вид деятельности, а другая форма – уровень работы обучающихся с текстом [20]. Если для традиционного обучения характерен репродуктивный уровень, целью которого является научиться воспроизводить (пересказывать) изученную информацию (текст), то для нового уровня работы с текстом необходимо овладеть творческими умениями, в основе которых находятся приемы смыслового чтения. Важным также является, что в процессе внеурочной деятельности и дополнительного образования организации эффективно решаются задачи развития творческих способностей обучающихся, формирования их предметных, метапредметных (познавательных, регулятивных, коммуникативных) и личностных действий, воспитания духовно-нравственного потенциала гражданина России [21]. Более того, внеурочная деятельность позволяет практически на личном опыте каждого младшего школьника закрепить полученные на уроках знания, умения и навыки, закрепить сформированность функциональной грамотности (читательскую, здоровьесберегающую, коммуникативную, безопасной жизнедеятельности и др.) в различных сферах жизнедеятельности [7; 13; 14; 16; 17; 18; 19; 22; 23].

Процесс деятельности младших школьников на внеурочных занятиях как «высший пилотаж» самостоятельности отличается от учебной деятельности обучающихся на уроке по целям, содержанию, особенностям методики проведения занятий и формам организации самостоятельной работы [21].

Таким образом, вышеизложенное актуализировало поиск эффективных форм и подходов к обновлению содержания образовательных практик смыслового чтения и работы с текстом в начальной школе в процессе интеграции формального и неформального образования. Инициативная группа учителей-исследователей Слободского района Кировской области, принимавших активное участие в ОЭР, предложила заведующей кафедрой предметных областей ИРО Кировской области Н. В. Носовой организовать работу творческой лаборатории учителей-предметников на базе общеобразовательных учреждений Слободского района по проблеме «Развитие текстовой компетенции обучающихся в условиях реализации федеральных государственных образовательных стандартов» [20].

Целью работы творческого коллектива учителей-исследователей Слободского района Кировской области была определена разработка дидактических материалов по обучению школьников приемам смыслового чтения в процессе урочной и внеурочной деятельности, на занятиях дополнительного образования. Одна из основных задач творчески работающих учителей-исследователей формулировалась так: оформить результаты своей ОЭР в виде методического продукта – Программа работы летнего практикума «Мы – вдумчивые читатели» и его отдельных модулей [19]. Вторая задача – подготовить выступления для апробации нового педагогического опыта на научно-практических конференциях разного уровня.

Важным условием продуктивной работы временного творческого коллектива является профессиональный обмен мнениями и педагогическая рефлексия результатов совместной и индивидуальной деятельности [24; 25; 26]. Такие условия были созданы в ходе командной работы по выполнению методических проектов.

Были определены темы методических (командных) проектов:

✓ Развитие текстовой компетентности обучающихся в процессе работы с информацией разного вида (МКОУ СОШ д. Денисовы).

✓ Развитие текстовой компетентности обучающихся в процессе работы летнего практикума «Мы – вдумчивые читатели» (КОГБУ СШ пгт Вахруши).

✓ Развитие текстовой компетентности обучающихся в процессе реализации различных приемов работы с текстом (МКОУ СОШ с УИОП д. Стулово и МКОУ СОШ д. Шихово).

При выполнении методических проектов для каждой команды были организованы групповые и индивидуальные консультации. Таким образом, каждый учитель-исследователь, участник временного творческого коллектива включался в активную работу в ходе фронтальных, групповых и индивидуальных занятий.

Рассмотрим поэтапную методику работы временного творческого коллектива.

1-й этап. Установочная сессия: лекционно-семинарские занятия по теме исследовательского проекта (фронтальная работа).

2-й этап. Формирование школьных команд. Определение тем командных и индивидуальных проектов (фронтальная работа). Изучение эффективных приемов технологий: педагогические мастерские и развитие критического мышления.

3-й этап. Методический тренинг по теме «Как создать ситуацию успеха?» (групповая работа на базе образовательных организаций).

4-й этап. Групповые и индивидуальные консультации с целью становления и развития инновационного опыта работы каждого участника исследовательского проекта (групповая, индивидуальная работа на базе образовательных организаций).

5-й этап. Общественная экспертиза результатов деятельности участников временного творческого коллектива на районной научно-методической конференции «Формирование и развитие текстовой компетенции обучающихся в условиях реализации ФГОС» (на базе КОГБУ Средняя школа пгт Вахруши).

В ходе районной научно-методической конференции были представлены результаты деятельности временного творческого коллектива (ВТК). Состоялся конструктивный диалог об эффективных путях решения проблемы по формированию и развитию текстовой компетенции обучающихся, принято решение о публикации дидактических материалов.

6-й этап. Групповые и индивидуальные консультации по подготовке к публикации дидактических материалов по результатам работы ВТК (на базе образовательных организаций).

Рассмотрим некоторые аспекты теоретической и методической подготовки участников ВТК к формированию и развитию текстовой компетенции обучающихся.

Приступая к работе над текстом, учитель и обучающиеся должны договориться о понимании содержания понятия «текст» и осознании существенных признаков этого понятия. Существенные признаки раскрывают суть понятия. Использование методической цепочки: определение понятия – работа над существенными признаками – подтверждение сути понятия примерами, позволяет учителю подготовить обучающегося к осознанной работе с текстом. В педагогической литературе отмечается, что текст (в переводе с латинского – ткань, сплетение, соединение) – это объединённая смысловой связью последовательность знаковых единиц; связанное и осмысленное сообщение. Существенными признаками текста являются: 1) информативность (содержит в себе информацию для читателя, слушателя); 2) автономность (имеет начало и конец); 3) герменевтичность (содержит материал для истолкования и интерпретации); 4) связность (связь между элементами текста). «Понимание, интерпретация текста, создание собственного нового смысла – один из основополагающих способов деятельности обучающихся как в рамках образовательного процесса, так и при решении проблем в реальных жизненных ситуациях» [27, с. 7].

Четыре перечисленных выше существенных признака понятия «текст» – это критерии, ориентируясь на которые учитель и обучающиеся могут грамотно создавать авторский текст и анализировать устное или письменное сообщение.

Реализация стандарта второго поколения требует от учителя учить по-новому, а это значит – владеть опытом, используя технологии развивающего обучения, создавать ситуацию успеха в образовательной деятельности своих обучающихся. Дело это очень непростое. Поэтому с каждой командой на базе своих образовательных организаций мы провели педагогический тренинг с целью отработки системы умений по созданию ситуаций успеха в образовательном процессе. Тренинг включал выполнение практических заданий методического характера и решение ситуативных задач. Таким образом, учителя поэтапно овладевали педагогическими умениями по созданию ситуаций успеха в образовательном процессе:

- Умение мотивировать достижение успеха в деятельности обучающегося.
- Умение диагностировать результаты образовательной деятельности обучающегося.
- Умение осуществлять целеполагание на основе диагностики.
- Умение отбирать методы и приемы работы для учебного занятия с учетом опыта творческой деятельности обучающихся.
- Умение конструировать систему заданий самостоятельной работы разного уровня сложности для обучающихся, ориентируясь на планируемые результаты освоения учебных и междисциплинарных программ.

– Умение моделировать учебное занятие с учетом прогнозирования успешной деятельности каждого обучающегося и класса в целом.

Перечисленные умения являются базовой основой создания каждым учителем своей системы работы с текстом как главным средством успешного обучения младших школьников. Важно, что, применяя новые технологии для обучения младших школьников приемам осмысленного чтения, учитель должен учитывать определенные правила и алгоритмы, которые разработаны авторами педагогических технологий.

Технология педагогической мастерской – одна из эффективных технологий, которую учителя гуманитарного цикла активно используют в своей практике с целью развития у обучающихся продуктивных умений работать с текстом. Это особая форма взаимодействия учителя-мастера и его учеников. «Мастерские создают условия для поэтапного построения личностно значимых знаний, смыслов и самостоятельного опыта творческой деятельности каждого участника» [28, с. 10]. В процессе мастерской обучающиеся овладевают различными формами организации познавательной деятельности: фронтальной, групповой, индивидуальной.

Профессор Е.О. Галицких (Вятский государственный университет) отмечает, что искусство мастерской заключается в его композиции, реализации алгоритма деятельности. Алгоритм включает несколько этапов. Целеполагание, мотивация и актуализация деятельности осуществляются в начале мастерской с помощью необычного задания, цель которого пробудить фантазию и интерес, включить в деятельность. Этот прием называется индуктор. Первый этап работы с учебной информацией завершается конструированием вопросов. На втором – мастер создает условия для более глубокого осмысления новой информации, ее трансформации в схемы, рисунки, проекты и др. Третий этап – социализация, обсуждение результатов работы. В ходе дискуссии появляются новые проблемы, выдвигаются гипотезы, суждения. Это кульминация мастерской. Четвертый этап – афиширование с целью представить участникам мастерской свои открытия. Пятый этап рефлексивный. На этом этапе обучающиеся учатся анализировать результаты своей деятельности, приобретенный опыт, свое отношение и настроение. Ученый в своих работах раскрывает не только методику создания мастерских жизнетворчества, но и предлагает нетрадиционные формы организации читательской деятельности [28].

Технология развития критического мышления – вторая технология, которая сегодня в мировой образовательной практике зарекомендовала себя как наиболее эффективная методическая система взаимодействия обучающихся и обучающихся с целью достижения успеха в образовании. Полное название технологии – развитие критического мышления через чтение и письмо (РКМЧП). «Критическое мышление учит активно действовать и помогает понять, как надо поступать в соответствии с полученной информацией» [27, с.5]. Работая с текстом по технологии развития критического мышления, надо помнить, что «чтение и письмо – это и инструменты, и продукты нашего мышления. Чтение служит для анализа, сравнения, сопоставления и оценивания того, что мы знаем, и неизвестного. Такое чтение в процессе критического мышления становится направленным, осмысленным, не линейным... А письмо – важнейший инструмент для выражения наших мыслей» [27, с.5]. Работа учителя в режиме технологии развития критического мышления – это и новый уровень в осмыслении педагогической информации, и новый результат в приобретении опыта профессиональной деятельности [1]. Поэтому семинар-практикум с участниками нашей творческой группы мы посвятили технологии развития критического мышления. Занятие было насыщено методическими идеями и примерами из опыта практической деятельности творчески работающих учителей.

Заключение

Если в традиционном обучении обучающийся не имеет право на ошибку, а учитель оценивает результаты обучения школьников, опираясь на закономерность «чем больше ошибок, тем ниже оценка», то в технологиях, ориентированных на создание условий успешной деятельности обучающегося, обучающийся имеет право на ошибку. Он свободен в выборе приемов самостоятельной познавательной деятельности, с помощью которых может добиться положительных результатов в обучении

Среди множества технологий развивающего обучения именно приемы критического мышления используют большинство учителей России для достижения успеха в деятельности обучающихся. Феномен активного использования технологии РКМЧП, на наш взгляд, обусловили следующие положения. *Первое* условие – эта технология позволяет учителю использовать свой творческий потенциал. *Второе* – эта технология имеет четкие ориентиры, которые позволяют диагностировать результат деятельности обучающихся. Критические мыслители решают проблемы, контролируют себя и свою импульсивность, сотрудничают с другими людьми, слушают собеседника, терпимы к неопределенности, устанавливают множественные связи между явлениями, рассматривают несколько возможностей решения какой-то проблемы, умеют строить логические выводы, строят прогнозы, применяют свой опыт в различных ситуациях, любознательны, активно воспринимают информацию [27, с.10]. *Третье* условие – структура технологии проста и логична, включает три стадии: вызов, осмысление, рефлексия. Значительное количество приемов этой технологии раскрывается в педагогической литературе [24; 25; 27; 29]. У творчески работающего учителя есть возможность собрать собственную копилку приемов и использовать их в соответствии с общепринятым алгоритмом или фрагментарно, что возможно в ходе освоения педагогической технологии.

Для нас важно, что логика построения технологического алгоритма РКМЧП соответствует этапам познавательного процесса ученика «от незнания к знанию, от неумения к умению». Этапы познавательного процесса знакомы каждому российскому учителю, поскольку соответствуют структуре компонентов комбинированного урока.

Возможный вариант построения урока по новой технологии рассмотрим по ходу соотнесения компонентов комбинированного урока и базовых стадий технологии развития критического мышления в таблице 1.

Таблица - 1 - Логика построения урока по технологии РКМЧП

№	Структура урока	Стадии РКМЧП	Возможные приемы
	Вызов		
1	Организационный момент	Подготовка рабочего места	Создание условий для самостоятельной работы
2	Целеполагание	Структурирование процесса изучения	Систематизация материала: кластер или таблица
3	Мотивация деятельности	Пробуждение интереса к теме	Рассказ-предложение по ключевым словам
4	Актуализация знаний и умений	Актуализация имеющихся знаний	Составление списка известной информации
	Осмысление		
5	Изучение нового учебного материала	Получение новой информации	Методы активного чтения: а) маркировка значками; б) различные записи типа двойных дневников, бортовых журналов
6	Закрепление изученного материала	Соотнесение новой информации с собственным опытом деятельности	Поиск ответов на поставленные вопросы
	Рефлексия		
7	Применение опыта деятельности в знакомой и новой учебной ситуациях	Целостное осмысление и обобщение полученной информации	Заполнение кластеров, таблиц; установление причинно-следственных связей, между блоками информации
8	Оценка результатов деятельности (проверь себя)	Анализ всего процесса изучения материала	Ответы на поставленные вопросы
9	Рефлексия	Выработка собственного отношения к изучаемому материалу	Устные и письменные круглые столы; различные виды дискуссий
10	Домашнее задание	Новый «вызов»	6 вопросов море ответов

Таблица, которую мы предлагаем, может помочь учителю осознать дидактическую ценность каждого приема, отобранного для примера. Увидеть логику развития педагогической деятельности по организации и управлению самостоятельной познавательной деятельностью обучающихся по ходу учебного занятия, в процессе внеурочной работы с младшими школьниками или в дополнительном образовании детей.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Исаенко В.П., Смирнов Д.В. Слагаемые менталитета русского народа// Вестник детско-юношеского туризма и краеведения № 3, 2018, С. 7-19
- [2] Проценко В. Сохранение русского языка (проблемы и позиции) <https://trsobor.ru/sohranenie-russkogo-yazyka-problemy-pozitsii/>
- [3] Бим-Бад Б.М. Педагогический энциклопедический словарь. — М., 2002. С. 72
- [4] Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Изд. 2-е. — М., 2004.
- [5] Толковый словарь русского языка [Текст]: 72500 слов и 7500 фразеологических выражений / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова ; Российская АН, Ин-т рус. яз., Российский фонд культуры. - 2-е изд., испр. и доп. - Москва: Азъ, 1994. – 907

- [6] Исаенко В.П. Слагаемые менталитета русского народа // Управление мегаполисом №2 (38) 2014 с. 105-115
- [7] Виноградова Н.Ф., Хомякова И.С., Рыздз О.А. Функциональная грамотность младшего школьника. Дидактическое сопровождение: кн. для учителя. М.: Вентана-Граф, 2018. 288 с.
- [8] Постановление Правительства РФ от 23.11.2006 N 714 (ред. от 08.08.2020) "О порядке утверждения норм современного русского литературного языка при его использовании в качестве государственного языка Российской Федерации, правил русской орфографии и пунктуации" // http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_64113/
- [9] Примерная основная образовательная программа образовательного учреждения. Основная школа / сост. Е.С. Савинов. - М.: Просвещение, 2011. - 342 с.
- [10] Приказ Минобрнауки Российской Федерации от 6 октября 2009 г. N 373 Об утверждении и введении в действие федерального государственного образовательного стандарта начального общего образования / (в ред. Приказов Минобрнауки РФ от 26.11.2010 N 1241, ... , от 31.12.2015 N 1576, Приказа Минпросвещения РФ от 11.12.2020 N 712) <https://normativ.kontur.ru/document?moduleId=1&documentId=382735>
- [11] Приказ Министерства просвещения Российской Федерации от 31.05.2021 № 286 "Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта начального общего образования" (Зарегистрирован 05.07.2021 № 64100) <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202107050028>
- [12] Амосова Е.А., Витвицкая Е.Ю., Вотчицева Е.Д., Смирнов Д.В., Юдина Е.В. Особенности формирования функциональной грамотности в сфере здоровьесбережения и безопасной жизнедеятельности у обучающихся начального общего образования, испытывающих трудности в освоении основной образовательной программы, обусловленные нарушениями речи // Вестник детско-юношеского туризма и краеведения № 4 2018 С. 138-154
- [13] Смирнов Д. В., Демьянков Е. Н., Павлов А. А. Формирование экологической компетентности обучающихся // Образовательное пространство в информационную эпоху (EEIA-2017) : сб. науч. трудов междунар. науч.-практ. конф. 2017. С. 554–566.
- [14] Demyankov E. N., Pavlov A. A., Smirnov D. V. Forming the ecological competence of pupils // The European Proceedings of Social & Behavioural Sciences (EpSBS) 2017. С. 231–242. [in English].
- [15] Белорыбкина Е.А., Огнева Е.Н., Смирнов Д.В. Оценка и контроль учебных достижений обучающихся в сфере неформального образования: промежуточные итоги деятельности опытно-экспериментальной площадки // Вестник Академии детско-юношеского туризма и краеведения. 2015. № 3(116). С. 90–109.
- [16] Наумов А.В., Масланов Е.В., Смирнов Д.В. Экспериментальная деятельность по формированию функциональной грамотности младших школьников на занятиях образовательной робототехники. Начальное образование. 2017. Т. 5. № 4. С. 38-47
- [17] Функциональная грамотность младшего школьника: к постановке проблемы. Из портфеля главного редактора [Виноградова Н. Ф.] // Начальное образование. 2017. № 3 (май – июнь). С. 3–7.
- [18] Функциональная грамотность младшего школьника: к постановке проблемы. Из портфеля главного редактора [Виноградова Н. Ф.] // Начальное образование. 2017. № 4 (июль – август). С. 3–8 (продолжение. Начало – 2017. № 3).
- [19] Функциональная грамотность младшего школьника: к постановке проблемы. Из портфеля главного редактора [Виноградова Н. Ф.] // Начальное образование. 2017. № 6 (ноябрь – декабрь). С. 3–7 (продолжение. Начало – 2017. № 3-4).
- [20] Формирование и развитие текстовой компетенции обучающихся в условиях реализации федеральных государственных образовательных стандартов: сб. материалов /Авт.-составитель Русских Г.А., Авторский коллектив, КОГОАУ ДОП «ИРО Кировской области», НОГОБУ СШ пгт Вахруши. – Киров: ООО «Полиграфовна», 2020. – 159 с.- (Серия «Федеральные государственные образовательные стандарты»)
- [21] Голованов В.П., Смирнов Д.В. Формирование универсальных учебных действий младших школьников в учебной и во внеурочной деятельности // Взаимодействие основного и дополнительного образования детей (из опыта работы гимназии № 278 Адмиралтейского района Санкт Петербурга): монография. СПб., 2013. С. 37–44.
- [22] Громова В.И. Формирование читательской грамотности на занятиях метапредметного курса «Основы смыслового чтения и работы с текстом» / В.И. Громова, Т.Ю. Сторожева // Стратегии работы с текстом в современной школе: учебно-методическое пособие / сост. Косолапова Т.К., Тупицына Н.А. - Москва-Киров, 2017. - в 2 т., Т. 1. - 12-26 с.
- [23] Проблема обеспечения успешности школьника на начальной ступени обучения: из портфеля главного редактора [Виноградова Н. Ф.] // Начальное образование. 2018. № 6. С. 3–7
- [24] Смирнов Д.В. Комплексное сопровождение инновационной деятельности педагога-исследователя в условиях экспериментальной площадки // Духовно-нравственное развитие школьников средствами военно-патриотического воспитания личности: сб. материалов из опыта работы педагогов в режиме экспериментальной площадки / под науч. ред.: В. А. Горский, А. Г. Волков, Д. В. Смирнов; Учреждение РАО «Институт

содержания и методов обучения»; Кировский ИПК и ПРО. М.: УРАО ИСМО; Киров: Киров. ИПК и ПРО, 2011. С. 18–30.

[25] Русских Г.А. Подготовка учителя к проектированию адаптивной образовательной среды ученика: монография. М.; Киров: ВятГГУ, 2003. 208 с.

[26] Русских Г.А., Смирнов Д.В. Проектирование организации внеурочной деятельности в общеобразовательной школе на основе модульного подхода // Вестник детско-юношеского туризма и краеведения № 4 2018 С. 122-137

[27] Заир-Бек С.И. Развитие критического мышления на уроке: пособие для учителей общеобразоват. учреждений / С.И. Заир-Бек, И.В. Муштавинская. - М.: Просвещение, 2011 - 223 с.

[28] Галицких, Е.О. Чтение с увлечением: мастерские жизни творчества. - М.: Библиомир, 2016.-272 с.

[29] Загашев И.О. Учим детей мыслить критически. - СПб: Издательство «Альянс «Дельта», 2003. - 192 с.

[30] Косолапова Т.К. Межрегиональный форум «Гуманитарные практики текстовой деятельности в условиях реализации ФГОС» как эффективная форма поиска подходов к обновлению содержания работы с текстом / Т.К. Косолапова, Н.А. Тупицына // Стратегии работы с текстом в современной школе: учебно-методическое пособие / сост. Косолапова Т.К., Тупицына Н.А. - Москва- Киров, 2017 -в2т., Т. Г-6-12 с.

REFERENCES

[1] Isaenko, V. P. & Smirnov, D. V. (2018) Slagaemye mentaliteta russkogo naroda [Components of the mentality of the Russian people] Vestnik detsko-yunosheskogo turizma i kraevedeniya - Bulletin of children's and youth tourism and local history, 3, 7-19 [in Russian].

[2] Prochenko, V. Sohranenie russkogo yazyka (problem i pozicii) [Preservation of the Russian language (problems and positions)] Retrieved from <https://trsobor.ru/sohranenie-russkogo-yazyka-problemy-pozitsii/> [in Russian].

[3] Bim-Bad, B.M. (2002) Pedagogicheskij enciklopedicheskij slovar' [Pedagogical Encyclopedic Dictionary] Moscow [in Russian].

[4] Ahmanova, O.S. (2004) Slovar' lingvisticheskikh terminov [Dictionary of linguistic terms]. (2d ed.). Moscow [in Russian].

[5] Ozhegov, S. I. & Shvedova, N. YU. (1994) Tolkovyj slovar' russkogoyazyka: 72500 slovi 7500 frazeologicheskikh vyrazhenij [Explanatory dictionary of the Russian language: 72500 words and 7500 phraseological expressions] Rossijskaya AN, In-t rus.yaz., Rossijskij fond kul'tury. - (2d ed.) Moscow: Az". [in Russian].

[6] Isaenko, V. P. (2014) Slagaemye mentaliteta russkogo naroda [Components of the mentality of the Russian people] Management of megapolis, 2 (38), 105-115 [in Russian].

[7] Vinogradova, N. F., Homyakova, I. S. & Rydze, O. A. (2018) Funkcional'naya gramotnost' mladshogo shkol'nika [Funkcional'naya gramotnost' mladshogo shkol'nika]. Moscow: Ventana-Graf. [in Russian].

[8] Postanovlenie Pravitel'stva RF ot 23.11.2006 N 714 (red. ot 08.08.2020) "O poryadke utverzhdeniya norm sovremennogo russkogo literaturnogo yazyka pri ego ispol'zovanii v kachestve gosudarstvennogo yazyka Rossijskoj Federacii, pravil russkoj orfografii i punktuacii"[Russian Russian Government Resolution No. 714 of 11/23/2006 (as amended on 08.20) "On the Procedure for Approving the Norms of the Modern Russian Literary Language when It is used as the State Language of the Russian Federation, the Rules of Russian Spelling and Punctuation"] Retrieved from http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_64113/ [in Russian].

[9] Savinov, E S. (2011) Primernaya osnovnaya obrazovatel'naya programma obrazovatel'nogo uchrezhdeniya. Osnovnaya shkola [An approximate basic educational program of an educational institution. Primary School] Moscow: Prosveshchenie [in Russian].

[10] Prikaz Minobrnauki Rossijskoj Federacii ot 6 oktyabrya 2009 g. N 373 Ob utverzhdenii i vvedenii v dejstvie federal'nogo gosudarstvennogo obrazovatel'nogo standarta nachal'nogo obshchego obrazovaniya / (v red. Prikazov Minobrnauki RF ot 26.11.2010 N 1241, ... , ot 31.12.2015 N 1576, Prikaza Minprosveshcheniya RF ot 11.12.2020 N 712) [Order of the Ministry of Education and Science of the Russian Federation No. 373 of October 6, 2009 On the Approval and Introduction of the Federal State Educational Standard of Primary General Education / (as amended. Orders of the Ministry of Education and Science of the Russian Federation dated 26.11.2010 N 1241, ... , dated 31.12.2015 N 1576, Order of the Ministry of Education of the Russian Federation dated 11.12.2020 N 712)] Retrieved from <https://normativ.kontur.ru/document?moduleId=1&documentId=382735> [in Russian].

[11] Prikaz Ministerstva prosveshcheniya Rossijskoj Federacii ot 31.05.2021 № 286 "Ob utverzhdenii federal'nogo gosudarstvennogo obrazovatel'nogo standarta nachal'nogo obshchego obrazovaniya" (Zaregistririvan 05.07.2021 № 64100) [Order of the Ministry of Education of the Russian Federation No. 286 dated 31.05.2021 "On Approval of the Federal State Educational Standard of Primary General Education" (Registered 05.07.2021 No. 64100)] Retrieved from <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202107050028> [in Russian].

[12] Amosova E.A., Vitvickaya E.YU., Votchiceva E.D., Smirnov D.V. & YUdina E.V. (2018) Osobennosti formirovaniya funkcional'noj gramotnosti v sfere zdorov'esberezheniya i bezopasnoj zhiznedeyatel'nosti u obuchayushchihsya nachal'nogo obshchego obrazovaniya, ispytyvayushchih trudnosti v osvoenii osnovnoj

obrazovatel'noj programmy, obuslovlennyye narusheniyami rechi [Features of the formation of functional literacy in the field of health and safety of life among students of primary general education who have difficulties in mastering the basic educational program due to speech disorders] Vestnik detsko-yunosheskogo turizma i kraevedeniya 4, 138-154 [in Russian].

[13] Smirnov, D. V., Dem'yankov, E. N. & Pavlov, A. A. (2017) Formirovanie ekologicheskoy kompetentnosti obuchayushchihsya [Formation of environmental competence of students] Preceedings from Educational Space in the Information Age (EEIA-2017): Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaya – International Scientific and Practical Conference. (pp. 554–566). [in Russian].

[14] Demyankov, E. N., Pavlov, A. A. & Smirnov, D. V. (2017) Forming the ecological competence of pupils // The European Proceedings of Social & Behavioural Sciences (EpSBS). pp. 231–242. [in Russian].

[15] Belorybkina, E. A., Ogneva, E. N. & Smirnov, D. V. (2015) Ocenka i kontrol' uchebnykh dostizhenij obuchayushchihsya v sfere neformal'nogo obrazovaniya: promezhutochnyye itogi deyatel'nosti opytnoeksperimental'noj ploshchadki [Assessment and control of educational achievements of students in the field of non-formal education: interim results of the activities of the experimental site] Vestnik Akademii detsko-yunosheskogo turizma i kraevedeniya - Bulletin of the Academy of Children and Youth Tourism and Local History, 3(116), 90–109. [in Russian].

[16] Naumov, A.V., Maslanov, E.V. & Smirnov, D.V. (2017) Eksperimental'naya deyatel'nost' po formirovaniyu funktsional'noj gramotnosti mladshih shkol'nikov na zanyatiyakh obrazovatel'noj robototekhniki. Nachal'noe obrazovanie [Experimental activity on the formation of functional literacy of younger schoolchildren in the classroom of educational robotics. Primary education.] Vol. 5. 4, 38-47 [in Russian].

[17] Vinogradova, N.F.(Eds.).(2017) Funktsional'naya gramotnost' mladshogo shkol'nika: k postanovke problem [Functional literacy of a younger student: to the formulation of the problem] Nachal'noe obrazovanie - Primary education (May - June). 3, 3–7. [in Russian].

[18] Vinogradova, N.F.(Eds.).(2017) Funktsional'naya gramotnost' mladshogo shkol'nika: k postanovke problemy. Iz portfelya glavnogo redaktora [Functional literacy of a younger student: to the formulation of the problem] Nachal'noe obrazovanie - Primary education (July - August). 4, 3–8. [in Russian].

[19] Vinogradova, N.F.(Eds.).(2017) Funktsional'naya gramotnost' mladshogo shkol'nika: k postanovke problemy. Iz portfelya glavnogo redaktora [Functional literacy of a younger student: to the formulation of the problem] Nachal'noe obrazovanie - Primary education (November - December). 6, 3–7. [in Russian].

[20] Russkih, G.A., team of authors (2020) Formirovanie i razvitiye tekstovoy kompetentsii obuchayushchihsya v usloviyakh realizatsii federal'nykh gosudarstvennykh obrazovatel'nykh standartov [Formation and development of textual competence of students in the context of the implementation of federal state educational standards] Kirov: «Poligrafovna» 159 p. (Series "Federal State Educational Standards") [in Russian].

[21] Golovanov, V. P. & Smirnov, D. V. (2013) Formirovanie universal'nykh uchebnykh deystviy mladshih shkol'nikov v uchebnoy i vo vneurochnoy deyatel'nosti [Formation of universal educational activities of younger students in educational and extracurricular activities] Vzaimodeystvie osnovnogo i dopolnitel'nogo obrazovaniya detey (iz opyta raboty gimnazii № 278 Admiral'teyskogo rajona Sankt Peterburga) :monografiya, Saint Petersburg. [in Russian].

[22] Gromova, V.I. & Storozheva T.YU. (2017) Formirovanie chitatel'skoy gramotnosti na zanyatiyakh metapredmetnogo kursa «Osnovy smyslovogo chteniya i raboty s tekstom» [Formation of reading literacy in the classroom of the meta-subject course "Fundamentals of semantic reading and working with text"] Strategii raboty s tekstom v sovremennoy shkole - Strategies for working with text in a modern school. comp. Kosolapova T.K., Tupitsyna N. A. Moscow-Kirov. (Vols. 1 – 2, Vol. 1, pp.12-26) [in Russian].

[23] Vinogradova, N. F. (Eds.). (2018) Problema obespecheniya uspekhov shkol'nika na nachal'noy stupeni obucheniya [The problem of ensuring the success of the student at the initial stage of education] Nachal'noe obrazovanie - Primary education 6, 3–7 [in Russian].

[24] Smirnov, D.V. (2011) Kompleksnoe soprovozhdenie innovatsionnoy deyatel'nosti pedagoga-issledovatelya v usloviyakh eksperimental'noj ploshchadki [Comprehensive support of innovative activities of a teacher-researcher in the conditions of an experimental site] Gorskiy, V. A., Volkov, A. G. & Smirnov, D.V. (Eds.). Preceedings from Spiritual and moral development of schoolchildren by means of military-patriotic education of the individual: Sat. materials from the experience of teachers in the experimental site mode. Kirov: Kirov. IPK i PRO [in Russian].

[25] Russkih, G. A. (2003) Podgotovka uchitelya k proektirovaniyu adaptivnoy obrazovatel'noj sredy uchenika [Preparing a teacher to design an adaptive educational environment for a student] Moscow-Kirov: VyatGGU. [in Russian].

[26] Russkih, G.A. & Smirnov, D.V. (2018) Proektirovanie organizatsii vneurochnoy deyatel'nosti v obshcheobrazovatel'noj shkole na osnove modul'nogo podhoda [Designing the organization of extracurricular activities in a secondary school based on a modular approach] Vestnik detsko-yunosheskogo turizma i kraevedeniya - Bulletin of children's and youth tourism and local history, 4, 122-137[in Russian].

[27] Zair-Bek, S I. & Mushtavinskaya, I V. (2011) Razvitiye kriticheskogo myshleniya na uroke [The development of critical thinking in the classroom] Moscow: Prosveshchenie [in Russian].

- [28] Galickih, E.O. (2016) Chtenie s uvlecheniem: masterskie zhiznetvorchestva [Reading with passion: life-creation workshops] Moscow: Bibliomir [in Russian].
- [29] Zagashv, I.O. (2003) Uchim detej myslit' kriticheski [Teaching kids to think critically] Saint Petersburg: «Al'yans «Del'ta» [in Russian].
- [30] Kosolapova, T.K. & Tupicyna, N.A. (2017) Mezhhregional'nyj forum «Gumanitarnye praktiki tekstovoj deyatel'nosti v usloviyah realizacii FGOS» kak effektivnaya forma poiska podhodov k obnovleniyu soderzhaniya raboty s tekstom [Interregional forum "Humanitarian practices of text activity in the context of the implementation of the Federal State Educational Standard" as an effective form of searching for approaches to updating the content of working with text] Strategiiraboty s tekstom v sovremennoj shkole - Strategies for working with text in a modern school, Vol. 2, 6-12, Moscow – Kirov [in Russian].

Смирнов Д.В., Русских Г.А.

МАҒЫНАЛЫҚ ОҚУДЫҢ ЖӘНЕ БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МӘТІНІМЕН ЖҰМЫС ІСТЕУДІҢ БІЛІМ БЕРУ ТӘЖІРИБЕЛЕРІНІҢ МАЗМҰНЫН ЖАҢАРТУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ РЕСМИ ЖӘНЕ БЕЙРЕСМИ БІЛІМ БЕРУДІ БІРКІТІРУДІҢ ТИІМДІ ФОРМАЛАРЫН ІЗДЕУ

Андатпа: Ресей Федерациясының қазіргі заманғы әлеуметтік-мәдени білім беру ортасын тұлғаның функционалдық сауаттылығын қалыптастыру, семантикалық оқу мәдениеті және жасұрпақтың мәтіні мен жұмыс істеу негізі ретінде талдау ұсынылған. Авторлар баланың жеке басының дамуындағы жетістік, оны оқыту мен тәрбиелеудің нәтижелері дидактикалық, әдістемелік, технологиялық (ақпараттық) және бағдарламалық жаңалықтар мен ғана емес, сонымен бірге білімалушылардың мектептегі оқу немесе басқа іс-шаралар процесінде алған тәжірибесі мен де байланысты екендігіне назар аударады. Негізгі білім беру бағдарламасының мазмұнын игеру де қалыптасатын кіші оқушының функционалдық сауаттылығының негізгі түрлері сипатталған. Киров облысы Слободск ауданының зерттеуші-мұғалімдерінің уақытша шығармашылық ұжымының оқушыларға сабақ және сабақтан тыс іс-шаралар процесінде, қосымша білім беру сабақтарында семантикалық оқу әдістерін оқытудың дидактикалық материалдарын әзірлеу жөніндегі қызметі сипатталды. Білім алушылардың мәтіндік құзыреттілігін қалыптастыру және дамыту бойынша зерттеуші-мұғалімдердің уақытша шығармашылық ұжымына қатысушылардың теориялық және әдістемелік дайындығының негізгі аспектілері ашылды.

Кілт сөздер: бейресми білім, формальды білім, білім беру практикасы, білім беру мазмұны, мәдениет, орыс тілі, мағыналық оқу, бастауыш мектеп, оқу қызметі, сабақтан тыс іс-әрекет, функционалдық сауаттылық, сауаттылық, құзыреттілік, құзыреттілік, мұғалім-зерттеуші.

Smirnov Dmitry, Russkih Galina

SEARCH FOR EFFECTIVE FORMS OF FORMAL AND NON-FORMAL EDUCATION INTEGRATION AS A MEANS OF UPDATING THE CONTENT OF EDUCATIONAL PRACTICES OF SEMANTIC READING AND WORK WITH THE TEXT OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Annotation. The analysis of the modern socio-cultural educational environment of the Russian Federation as a basis for the individual functional literacy formation, culture of semantic reading and work with the text of the younger generation is presented. The authors focuses that the success of a child's personality development, the results of his education and upbringing is associated not only with didactic, methodological, technological (informational) and program innovations, but also with the experience gained by students in the process of educational or other activities at school. The main types of functional literacy of primary schoolchildren, formed during the development of the content of the main educational program, are characterized. The activity of a temporary creative team of teachers-researchers of the Slobodsky district of the Kirov region on the development of didactic materials for teaching schoolchildren in the techniques of semantic reading in the process of lesson and extracurricular activities, in the course of additional education is characterized. The key aspects of the theoretical and methodological training of members of the temporary creative team of teachers-researchers on the formation and development of students' textual competence are revealed.

Keywords: non-formal education, formal education, educational practices, educational content, culture, Russian language, semantic reading, primary school, educational activities, extracurricular activities, functional literacy, literacy, competence, teacher-researcher.

UDC 16.40
IRSTI 811.111
DOI 10.37238/1680-0761.2022.85(1).57

¹Kismetova Galiya, ²Ishangalieva Kamila*

^{1,2}M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

*Correspondence: kamila-9.8@mail.ru

E-mail: galiya-1969@mail.ru, kamila-9.8@mail.ru

USING THE MOODLE DISTANCE LEARNING SYSTEM IN TEACHING ENGLISH AT A UNIVERSITY

Annotation. Technology and computers have influenced the teaching and learning of English in Thai universities. A multifunctional learning management system (LMS) such as Moodle is integrated into English classrooms to improve student learning. To emphasize the importance of preparing teachers for the use of e-learning, it is important to study the facts that affect teachers when integrating Moodle into English classrooms and the opinions of students learning English with Moodle. Qualitative and quantitative approaches were used in this study. Moodle was also found to facilitate student-centered learning anytime and anywhere. In addition, it simplifies course management and helps reduce training costs and time. In addition, 50 students were asked questions about using Moodle, and the results showed that there were positive feedback about learning English with Moodle. However, there are some disadvantages to using Moodle in English teaching, as the study also addressed network and technical issues.

Keywords: the Moodle distance learning system; e-learning; educational technology; teaching and learning English.

Introduction

Over the past decade, the use of technology in English language teaching has been increasing worldwide.

Technology facilitates the creation and use of e-learning resources. Morrison defined e-learning as the use of the Internet for teaching and learning [1]. It includes the interaction between the Student-Teacher and the Student-Student or the teacher-teacher, as well as facilitates the presentation of tasks to students [2]. It provides and enriches learning content. Students can also use the Internet as a research and publishing tool.

Bach and Smith reported that e-learning involves several applications and processes, including computer-based learning, web-based learning, a virtual classroom, and collaborative labs. Teachers interpreted e-learning as a subset of distance learning, online learning as a subset of e-learning, and computer learning as a subset of online learning. recognizes the independence of the practice [3].

Materials and types of research

The objectives of this study are: first, to determine what functions Moodle uses for English teachers, second, what are the advantages and disadvantages of using Moodle in their implementation, and third, to study the opinions of students learning English with Moodle. The method used in this study consists of qualitative and quantitative methods. The study aims to understand and explain the involvement of English teachers and their pedagogy, including the possible views of English teachers on Moodle integration in English teaching. Students' opinions and suggestions were also taken into account.

Research questions

Here are three research questions that guide this study as follows:

1. What teacher functions are used in Moodle to teach English?
2. What are the advantages and disadvantages of using Moodle for language learning in higher education?
3. What do students think about learning English with Moodle?

Participants

Eighteen full-time English teachers and 50 undergraduate students from universities participated in the study. Questionnaires were distributed to them to share information about using Moodle. They were then interviewed on research topics.

Tools

The specific research tools used in the study are based on questionnaires and questionnaires. First, the survey was designed to find out if teachers used Moodle in their English language teaching [4]. Its purpose: whether they use it, what functions they use, if they do not use, why not. The questions consisted of two sections: the first section was devoted to reference information for English teachers in higher education, and the second section was devoted to the study of the use of Moodle. However, those who do not use Moodle performed only the first part. For respondents who use Moodle, they continued with the second section, which provides detailed information on how they use Moodle in the classroom, including what features they use to work online and create a course [5].

Second, interviews were conducted with teachers who introduced Moodle to their teaching. Six teachers who use Moodle were interviewed for the qualitative part of the study after completing the questionnaire. Researchers interviewed them through a half-built interview about how they use each feature in Moodle and how they like it. In addition, an English class was interviewed to identify the advantages and disadvantages of using Moodle.

Third, to collect data from students, the researchers used a questionnaire to find out their opinions and suggestions on how to use Moodle to learn English [6].

Procedure

Preparation of questionnaires and interviews

The questionnaire was based on the Moodle function table used.

The accuracy of the questionnaire and questions for the interview was checked for development and approval by the course consultants. The changes were made on the basis of feedback received as a result of the above procedures. Both questionnaires and interview questions were reviewed and accepted by the course counselor before being distributed [7].

Enter the questionnaire

18 questionnaires were physically distributed to respondents. The questionnaire was used to determine what respondents had done or were doing in the past in relation to mood use. To collect data on Moodle usage, teachers asked participants to fill out a questionnaire. First, participants were asked if they had used Moodle in their reading. If so, they would have to complete the second part of the questionnaire. If not, they have completed only the first part of the questions. There were two teachers who responded via email and they did not use Moodle.

Conducting an interview

There were six teachers who used Moodle in the training and were interviewed about the use, advantages and disadvantages of Moodle. For the convenience of the interviewees, meetings were scheduled for individual interviews. Six teachers were interviewed during the semi-structured interview. All interviews were digitally recorded and decoded, two of which were translated into English for data analysis. The interview is designed to find out the views and opinions of the participants. According to opinion polls, they were interviewed about the specifics of using Moodle. The survey used relevant research questions about the advantages and disadvantages of Moodle. They were also asked to provide benefits and explanations for people interested in using Moodle [8].

Data analysis

Qualitative information was analyzed based on the responses to questionnaires and interview records. A phenomenological structure was used for the study. After coding the transcripts, several topics were classified. The results of the study were summarized.

Research results

Reference information for teachers and Moodle experience

According to the survey, teachers were divided into two groups related to the use of Moodle: teachers who regularly use Moodle in their teaching and teachers who do not use Moodle. It was found that six out of eighteen teachers used Moodle to teach English this trimester. They have been using Moodle for about two or four years.

It also showed that there are four teachers who have used Moodle with one English course to answer this semester. There were two teachers who used Moodle with more than two English courses this semester. They all spent more than two hours a week creating content on the Internet. They forced students to use Moodle for one or two hours a week as part of regular classes. They also instructed students to work at Moodle for more than two hours a week outside of regular classes. Both teachers rate Moodle as a beginner user. Three of them considered themselves intermediate users. One of them considered himself a leading user. As for those who do not use Moodle, twelve out of eighteen teachers do not use Moodle in their classrooms.

The reasons were as follows:

1. They are not familiar with Moodle.
2. They don't have time to create an online course.
3. They are not ready to use Moodle.

Strangers say they are new and not used to Moodle. They knew some of Moodle's features and functions, but didn't know enough to use them. Second, the lack of time made it impossible for them to create an online course. Some teachers have argued that workloads make it difficult for students to create online content. In the end, they thought they needed to do additional exercises so that they could use Moodle in their reading. Inadequate preparation was one of the reasons Moodle was not used.

Moodle functions used by English teachers

A number of Moodle features were created by six English language teachers who used Moodle in their regular teaching. According to the results, there were eight categories of Moodle functions, which are used as follows:

1. Creating and managing course content
2. Use forums, chats and dialogues
3. Tasks and exercises
4. Student working group and expert assessment
5. Submission of student journals and documents
6. Lesson Schedule, Calendar, Bulletin Board

7. Online quizzes and surveys
8. Grades and scales of students

In terms of creating and managing course content, teachers used this opportunity primarily to study the content or instructions. This is the favorite quality explained by six teachers. Appropriate lessons and exercises are assigned to this function. Online activities, such as listening, are designed so that students can participate and practice at any time, anywhere. One teacher commented on the benefits of this feature: "I use Moodle to download and share documents. I use Moodle to download listening tasks because it's easier for students to be online so they can listen to the text. I use it for ".

Advantages of using Moodle in teaching English

According to teacher surveys, the benefits of using Moodle were divided into three groups. First, Moodle facilitates student-centered learning. To work with Moodle, students can practice on their own using online materials. The content can be identified according to their interests and level of language proficiency. Lessons and support activities are offered in Moodle so they can be selective in their research. Second, Moodle makes it easy to read anytime, anywhere. This description allows students to easily read online whenever and wherever they need. In addition to studying in the classroom, they are given the opportunity to study at a convenient time. Third, Moodle simplifies course management. In Moodle, teachers are treated as course administrators who are responsible for the content of the course. According to Moodle's specifications, teachers are given useful opportunities to easily manage the course. Moodle is convenient for teachers in many ways. For example, they can use Moodle to create or store materials. Moodle can be one of the tools to deliver their instructions. Thus, Moodle helps reduce learning costs and time. Teachers can save time creating teaching materials. They also save paper because these materials are available online and students can access websites without having to print their work. They do not need any budget for these materials. Advantages of the Moodle system, the most important, according to students:

- opportunities provided by the system for a set of balls;
- the opportunity to finalize the assignment taking into account the teacher's comments formulated in the review and, as a result, increase the assessment;
- the opportunity to study outside the university;
- availability of the necessary material to prepare for the exam;
- the ability to consolidate the topics covered with the help of tests and presentations.
- user-friendliness of the interface [9].

Disadvantages of using Moodle in teaching English

Disadvantages fall into three categories: technological issues, teaching staff, and Moodle efficiency. As for the technological issue, things related to the system were mentioned as an obstacle to Moodle's technological problems. For example, the stability of the network and the people who support it contribute to problems when using Moodle. The issue of teaching is seen as the next hurdle for Moodle among teachers. They need things like reading and time to learn Moodle, so they get the benefits of Moodle. In terms of Moodle effectiveness, Moodle features and options make it difficult for teachers to use Moodle. It is said that some features of Moodle are not suitable for students.

Student reference information and experience with Moodle

50 students took part in this study. There were 20 men and 30 women. They ranged in age from 17 to 21 years. When asked about the frequency of Moodle use, 24.4% used Moodle frequently, 46% used Moodle frequently, and 29.6% used it occasionally.

Student feedback on using Moodle

When asked about access to Moodle, 96% of respondents agreed or disagreed that there were no problems accessing Moodle outside the classroom, while 91.5% found it easy to access Moodle from home. More than 90% found the Moodle website to be fast and reliable.

Responding to a question about communication, more than 90% of respondents agreed that they can express themselves freely and openly with other students, while 85% of respondents find it easy to talk and share ideas with classmates online. More than 83% of respondents found it convenient to talk to their instructor online.

When asked about the convenience of a Moodle layout, more than 91% of respondents think that Moodle user information is easy to understand, and about 90% agree that a Moodle layout is well structured and easy to navigate. Responding to a question about Moodle resources, more than 97% of respondents agreed that it would be useful to conduct online exercises and Moodle quizzes to teach them. More than 93% found it useful to have access to information updates in Moodle, followed by 93% who found it useful to download or read online resources for written lessons.

92% of respondents found it easy to watch or listen to audio and video files, and then 85% found it useful to participate in discussion forums. About 78% think it is easy to participate in online chat.

Responding to a question about student self-selection, more than 96% of respondents agreed that they would like to use Moodle in other courses in the future. About 93% believe that their learning has improved through the use of Moodle, and 87% of respondents agreed to feel confident on the Internet. More than 84% believe that you need to be very disciplined to use Moodle, and more than 70% think that you need to improve your typing and / or computer skills to work effectively with Moodle. 46.5% agreed to use Moodle only because it is part of their exchange rate requirements.

Discussion

Research Question 1: What teacher functions are used in Moodle to teach English? According to the study, the SUT had eight categories of Moodle features used by English teachers. The most popular of these were "course creation and management" and "use of forums, chats and dialogues".

Creating and managing course content

Teachers like to use the ability to download and share documents when creating online courses. One teacher said she used the opportunity to assign students to work on exercises. Another explained that he asked students to use the ability to listen from a Moodle-linked website. Some teachers agreed that students like to upload and share documents to Moodle because they can download learning materials anywhere and anytime. In addition, key answer exercises that can be included by teachers allow students to engage in independent work for mood. Based on the above findings, this is in line with Goodwin-Jones, who suggests that Moodle integrates a wide range of resources, including any text documents or html documents, including multimedia resources such as audio, video, and graphics.

On the other hand, one teacher said that it was boring to use the function of uploading and sharing documents. This teacher assured that there is no interaction between students and the system. Students only want to learn to read or listen to the material, which is different from using the "quizzes and online exercises" feature, which allows students to take lessons with instant feedback from the system. The ability to download and share documents is very useful and convenient for teachers to create course content, but sometimes it is boring.

Use forums, chats and dialogues

Most students who use the forum and chat functions to perform their tasks are satisfied with this opportunity. Cole supported the idea that forums and chats are powerful communication tools within Moodle courses. However, some teachers did not know how to organize a separate room for their students. Using a discussion on the Internet, the teacher said that she had assigned students to discuss a topic they had just taught in class to test their understanding with their classmates. He used the last ten to fifteen minutes of the lesson to get the students to attend, and the students enjoyed it.

One teacher said that she wanted to use the chat function to talk to her students outside of class, but she did not know how to use it, but the opportunity arose in her course. But he never ordered students to use it, and students never asked for it. The forum and chat function in Moodle allows students to participate in interactive activities. He liked to use them. But teachers need to manage and develop their curricula to take advantage of this opportunity. Students should be supervised during the conversation or when posting their ideas on the discussion board.

Research Question 2. What are the advantages and disadvantages of using Moodle for language learning in higher education?

Moodle is a powerful e-learning tool for teachers. In this study, we found that Moodle facilitates student-centered learning and learning anywhere and anytime. Moodle simplifies course management, as the teacher is also the course administrator. It will also help reduce the cost and time of the briefing. However, the school needs to develop a reliable support system for teachers who use e-learning, such as a good Internet connection and a sufficient budget to support the system. Moodle efficiency issues are difficult to solve. Therefore, teachers should prepare a sub-plan when they start using Moodle in a regular classroom.

The teacher said that technology is not always available to us, so we need to prepare traditional lessons as a backup when technology is not stored in the classroom. Teachers who are still afraid to use technology need to open their minds to try to use Moodle on their own. The teacher suggested that using Moodle to create an online course was not as difficult as they thought. If they knew how to use it and practiced it often, these teachers could change their minds.

Research Question 3: What do students think about learning English with Moodle?

Students had a positive attitude towards learning English with the help of Moodle. They say Moodle is easy to access both in class and at home. Moodle was fast and confident. Students were able to communicate with classmates and teachers. This statement was confirmed by Perkins and Pfaff Mann, who said that the use of SMS helps to improve communication with classmates and teachers, both in and out of the classroom. They agreed that it would be useful to have access to information updates, download or read online resources for written lessons, conduct online exercises and quizzes, participate in discussion forums and chats, listen to audio and watch video files. Students felt confident and their learning improved when they used Moodle. However, students still want to have individual discussions with classmates and teachers.

Conclusion

There are eight categories of Moodle opportunities used by English teachers in higher education.

The advantages of using Moodle in English classes are as follows: Moodle simplifies student-oriented learning, simplifies learning at any time, Anywhere, simplifies course management, and helps reduce learning costs and time. The disadvantages of using Moodle in English classes are caused by technological problems such as internet access, insufficient teacher training, and the effectiveness of Moodle. Moodle is a free online course management system suitable for Language Teaching, eLearning as an English teacher, or a convenient tool for creating an online course. Moodle has several features that help make learning easier and easier than a traditional classroom environment.

Creating an online course takes time to prepare lesson plans and content management. It is more difficult if there are students with different levels of language proficiency in the same class. Teachers using the Moodle app agreed that the online course will help students gain knowledge based on their personal convenience and level of language proficiency. Students can download curriculum material or perform extracurricular activities, view learning outcomes at any time, anywhere, and get feedback to immediately demonstrate their skills. All teachers who use Moodle in the classroom are satisfied with the result after using it. Students also liked to use it to improve their learning levels.

REFERENCES

- [1] Shabanov A. G. (2019) Distancionnoe obuchenie v usloviyah nepreryvnogo obrazovaniya. Problemy i perspektivy razvitiya [Distance learning in conditions of continuous education: problems and prospects of development]. 284, Moscow [in Russian].
- [2] Kenzhebaeva Z.S. (2021) Ispol'zovanie cifrovyyh tekhnologiy v sisteme distancionnogo obrazovaniya: zarubezhnyy opyt i Kazahstan [The use of digital technologies in the system of distance education: foreign experience and Kazakhstan]. Available at: <https://bulletin-pedagogic-sc.kaznu.kz/index.php/1-ped/article/view/1046> [in Russian].
- [3] Baskerville, B., & Robb, T. (2015). Ispol'zovanie mudl dlya prepodavaniya delovogo anglijskogo yazyka v srede CALL. Zhurnal Pacall [Using Moodle for Teaching Business English in a CALL environment. PacALL Journal]. 1(1), 138-151. Retrieved March 10, 2009, from <http://www.pac-call.org/Journal/V-1-1papers/Baskerville-Robb-moodle-teaching.pdf> [in English].
- [4] A. Tolymbek, G.ibraeva, A. Hadjieva, N. Avgambaeva Distancionnoe obuchenie kak novaya obrazovatel'naya tekhnologiya i etapy ego organizacii [Distance learning as a new educational technology and stages of its organization] <https://kaznmu.kz/press/2013/12/26/>
- [5] Kudryashova, A.V. (2015) Moodle kak uspehnaya platforma dlya obucheniya inostrannym yazykam [Moodle as a successful platform for teaching foreign languages] / A.V. Kudryashova, T. N. Gorbatoва, S. V. Rybushkina. - Text : direct // Young scientist.—Vol. 10 (90), 1186-1189 [in English].
- [6] Branzburg, J. (2015). Kak ispol'zovat' sistemu upravleniya kursami Moodle. Tekhnologii i obuchenie [How to: Use the Moodle Course Management System. Technology & Learning]. Vol. 26(1), 40 [in Russian].
- [7] Pedagogika Moodle, Moodle: instrumenty dlya obucheniya na baze soobschestva s otkryтым ishodnym kodom [Pedagogy of Moodle, Moodle: open-source community-based tools for learning]. Retrieved from <http://docs.moodle.org/21/en/Pedagogy> [in English]
- [8] Sokolova, E.Ya. (2012) Setevoy elektronnyy uchebno-metodicheskij kompleks kak obrazovatel'nyy resurs dlya prepodavaniya professional'nogo anglijskogo yazyka (dlya studentov tekhnicheskikh vuzov) [Network electronic educational and methodical complex as an educational resource for teaching professional English (for students of technical universities)] Bulletin of Tomsk State University, Vol. 4, 59-64 [in Russian].
- [9] Kvesko S.B. & Kvesko S.E. (2016) MOODLE kak sredstvo optimizacii samostoyatel'noj raboty [MOODLE as a means of optimizing independent work] Luchshie praktiki elektronnoogo obucheniya: materialy metodicheskoy konferencii. Tomsk: Publishing House , 45-47 [in Russian].

Кисметова Г.Н., Ишангалиева К.С.

УНИВЕРСИТЕТТЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУ КЕЗІНДЕ MOODLE ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІН ПАЙДАЛАНУ

Аңдатпа. Технологиялар мен компьютерлер Таиланд университеттерінде ағылшын тілін оқытуға және үйренуге әсер етті. Moodle сияқты көп функциялы оқытуды басқару жүйесі (LMS) студенттердің оқуын жақсарту үшін ағылшын сыныптарына біріктірілген. Электрондық оқытуды қолдануда мұғалімдерді дайындаудың маңыздылығын атап өту үшін Moodle-ді ағылшын сыныптарына біріктіру кезінде мұғалімдерге әсер ететін фактілерді және Moodle-мен ағылшын тілін үйренетін студенттердің пікірлерін ескеру керек. Бұл зерттеуде сапалық және сандық тәсілдер қолданылды. Сондай-ақ, Moodle кез-келген уақытта және кез-келген жерде студенттерге бағытталған оқытуды жеңілдететіні анықталды. Сонымен қатар, бұл курстарды басқаруды жеңілдетеді және уақытты үнемдейді. Сонымен қатар, 50 оқушыға Moodle-ді қолдану туралы сұрақтар қойылды және нәтижелер Moodle көмегімен ағылшын тілін үйрену туралы оң пікірлер бар екенін көрсетті. Алайда, Moodle - ді ағылшын тілін оқытуда қолданудың кемшіліктері бар, өйткені зерттеуде желілік және техникалық мәселелер де қарастырылды.

Кілт сөздер: Moodle қашықтықтан оқыту жүйесі; электронды оқыту; білім беру технологиялары; ағылшын тілін оқыту және үйрену.

Кисметова Г.Н., Ишангалиева К.С.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СИСТЕМЫ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ MOODLE ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В УНИВЕРСИТЕТЕ

Аннотация. Технологии и компьютеры повлияли на преподавание и изучение английского языка в университетах Таиланда. Многофункциональная система управления обучением (LMS), такая как Moodle, интегрирована в классы английского языка для улучшения обучения студентов. Чтобы подчеркнуть важность подготовки учителей к использованию электронного обучения, важно изучить факты, которые влияют на учителей при интеграции Moodle в классы английского языка, и мнения студентов, изучающих английский язык с помощью Moodle. В этом исследовании были использованы качественные и количественные подходы. Было также установлено, что Moodle облегчает обучение, ориентированное на учащихся, в любое время и в любом месте. Кроме того, это упрощает управление курсами и помогает сократить затраты и время на обучение. Кроме того, 50 студентам были заданы вопросы об использовании Moodle, и результаты показали, что были положительные отзывы об изучении английского языка с помощью Moodle. Однако у использования Moodle в преподавании английского языка есть некоторые недостатки, поскольку в исследовании также рассматривались сетевые и технические проблемы.

Ключевые слова: система дистанционного обучения Moodle; электронное обучение; образовательные технологии; преподавание и изучение английского языка.

ӨОЖ 519.83
ГТАХР 27.01.45
DOI 10.37238/1680-0761.2022.85(1).58

¹Алеуова З.Ж., ²Утекова Н.С.*

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

²М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан
*Корреспондент-авторы: naggi1984@mail.ru

E-mail: zaleuova@mail.ru, naggi1984@mail.ru

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ КЕЗІНДЕ ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚЫТУ ӘДІСІН ҚОЛДАНА ОТЫРЫП ОҚУШЫЛАРҒА МАТЕМАТИКАДАН ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Андатпа. Бұл мақалада танымдық белсенділікті дамытуға, оқушылардың шығармашылығын және математика саласындағы білім сапасын арттыруға ықпал ететін аспектілер қарастырылады. Жүйелі тәсіл, сондай-ақ диалектикалық әдіс негізінде таным, қызмет және құндылықтар туралы ілім қолданылды. Мақалада танымдық қызметтің дамуына, оқушылардың шығармашылығын арттыруға, білім сапасын жоғарлатуға байланысы ғылыми тұрғыдан зерттеледі. Эксперименттік дағдылар практикалық қызметті жүзеге асыру қабілеті ретінде анықталады. Бұл жағдай жаттығуларды орындап қана қоймай, көзге көрінетін қателіктерді байқап, олардың неліктен пайда болғанын түсіндіре білуі тиіс. Ол үшін түрлі проблема туғызатын сұрақтар қойып, оқушылардан толық жауап алуды қажет етеді. Әдістемелік құзыреттілік қоса пәндік құзыреттіліктерін де қалыптастырып, дамытады. Проблемалық жағдай туғызатын әдістемені оқу үдерісінде даярлап, қолдану оқушының эксперименттік құзыреттілігін қалыптастырады. Оқушылардың білім сапасын арттыру үшін оқу үдерісінде проблемалық жағдай туғызатын әдістеме жасақтау маңызды орын алады.

Кілт сөздер: Қашықтықтан оқыту; оқушы; сайт; әдіс; мектеп; проблемалық оқыту; жаттығу; есеп; математикалық процесс; құзыреттілік.

Kipicne

Қазіргі таңда мұғалім ақпараттық технологиялардың көмегімен оқыту ортасын ұйымдастырып, сәйкес оқыту деңгейін қамтып, оқытудың жеке әдіс-тәсілдерін модельдеп кәсіби оқу бағытын және оқушылардың дамуын қамтамасыз ете білуі қажет.

Қашықтан оқыту, ақпараттық коммуникативті технологияның негізінде сенімді түрде іске асырып, көптеген оқыту кезінде әртүрлі формаларын мен деңгейлерін қолданып келеді. Сонымен қатар оның негізгі ерекшелігі географиялық орналасуына тәуелді емес, мұғалім мен оқушы арасындағы қашықтық яғни қашықтықтан оқыту дегенді білдіреді.

Қашықтан оқыту — мұғалім мен оқушы арасындағы байланыстың, оқу үрдісінің барлық құрамды бөлшектерін (мақсаты, мазмұны, әдісі, ұйымдастыру формасы, оқу құралдары) қамтыған [1].

Қашықтан оқыту жеке форма ретінде оқу үрдісін ұйымдастыруда көптеген ғалымдар: В.Ю. Быков, Е.Ю. Владимирская, Н.Б. Евтух, В.О. Жулкевская, С.А. Калашникова, М.Ю. Карпенко, С.П. Кудрявцева, Е.С. Полат және т.б. зерттеген.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Оқыту үрдісі математиканы оқытуда ұйымдастыру үшін қашықтықтан оқытудың технологиясының көмегімен әдістерді жіктеп және қашықтықтан оқыту құралын келтірейік.

Келесі үш негізді ала отырып, қашықтықтан оқыту әдісін жіктейік

1) Әдістерді жіктеу, бір уақытта әдістерді екі бағытта бөледі:

— контингентті қамту

— педагогикалық аймақтық нысаналы түрде ерекшелігі негізінде әсер ету

2. Әдістерді араласу режимінің ерекшеліктеріне қарай жіктеп тұлғаның өзіне қол жетімді оқу ақпаратын білімді тәсілдерін ескеріп тұлғаның әрекет тәсілі, басқа да педагогикалық аймақтарға тәуелділігі.

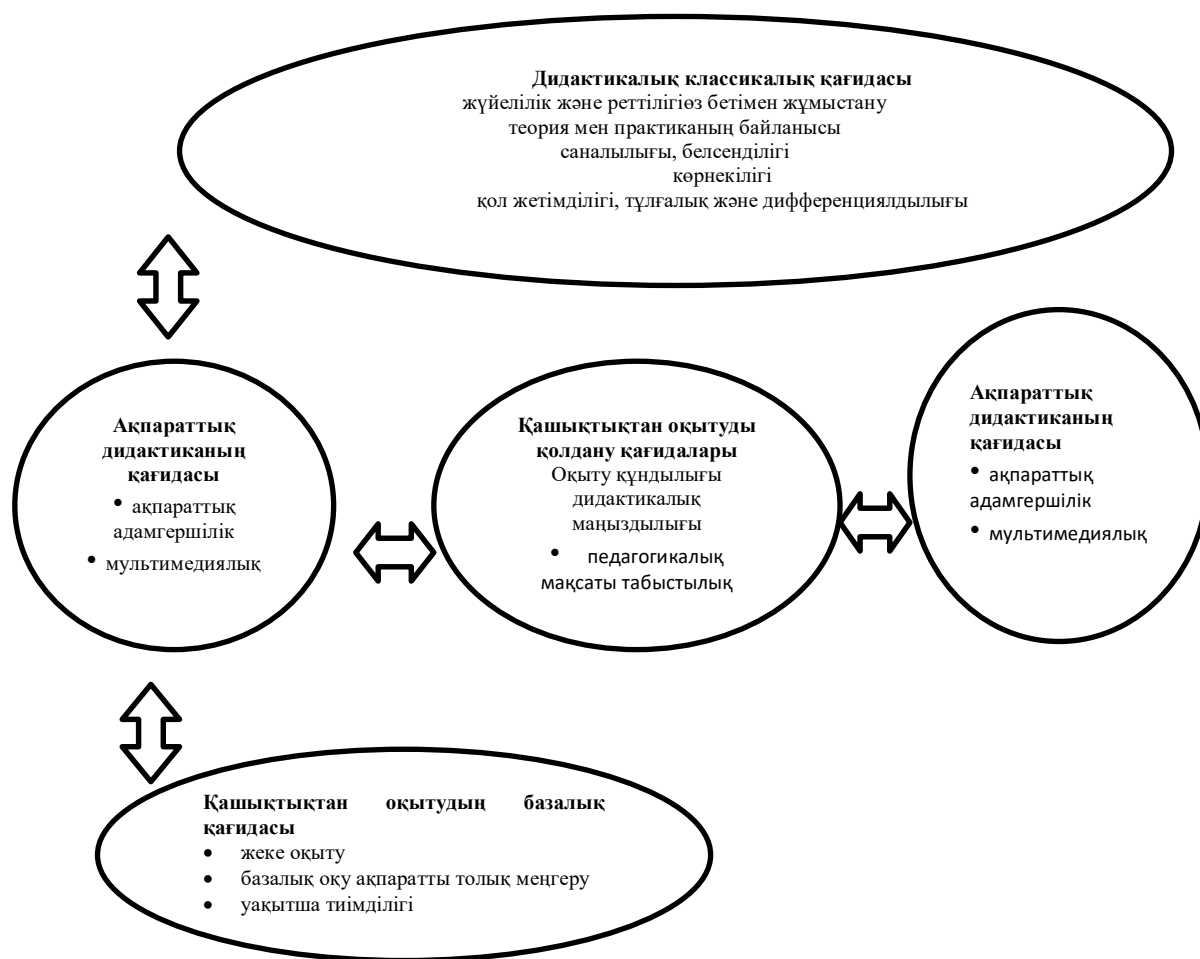
3. Әдістерді жіктеп алу немесе ақпаратты өңдеуге бағытталған әдістер негізінде мақсатты немесе функционалды ерекшелігін қолданулы қашықтықтан оқытуға негізделеді.

— білім алу және дағдыны қалыптастыру үшін оқушының әрекеттік әдісі қашықтықтан оқыту технологиясын қолданып іздеу, беру, сақтау және ақпаратты өңдеуде қолданылады.

— білімді пайдалану және дағдыны дамытуда қашықтықтан оқытуды іздеу, беру, сақтау және ақпаратты өңдеу құралы ретіндегі әдіс

— білімді пайдалану және дағдыны қалыптастыру қашықтықтан оқыту ды қолданып өңдеу құралы және ақпаратты өзгерту әдістері [2].

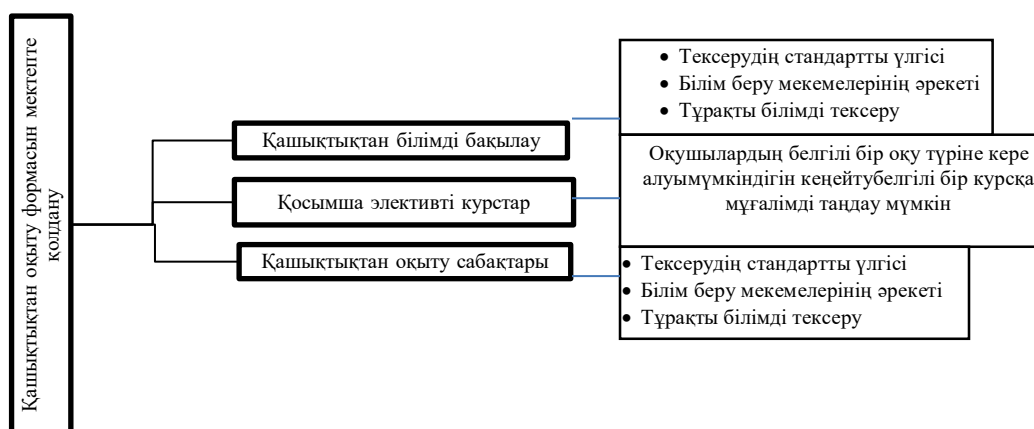
Қашықтықтан оқытуды қолдану қағидаларының байланысы және дидактикалық қағидалардың классикалық ерекшеліктерінің өзгешеліктері төменде көрсетілген (1-сурет):

1 - Сурет - Қашықтықтан оқыту қағидаларының және классикалық дидактикалық қағидаларының байланысы. Автормен құралған: [1, с. 336]

Жоғарыда көрсетілген қағидаларды ескере отырып, келесідей қорытынды жасауға болады. Тиімділігі және қашықтықтан проблемалық оқыту әдісі арқылы математиканы оқыту үдерісінде пайдалану тиімді болып табылады.

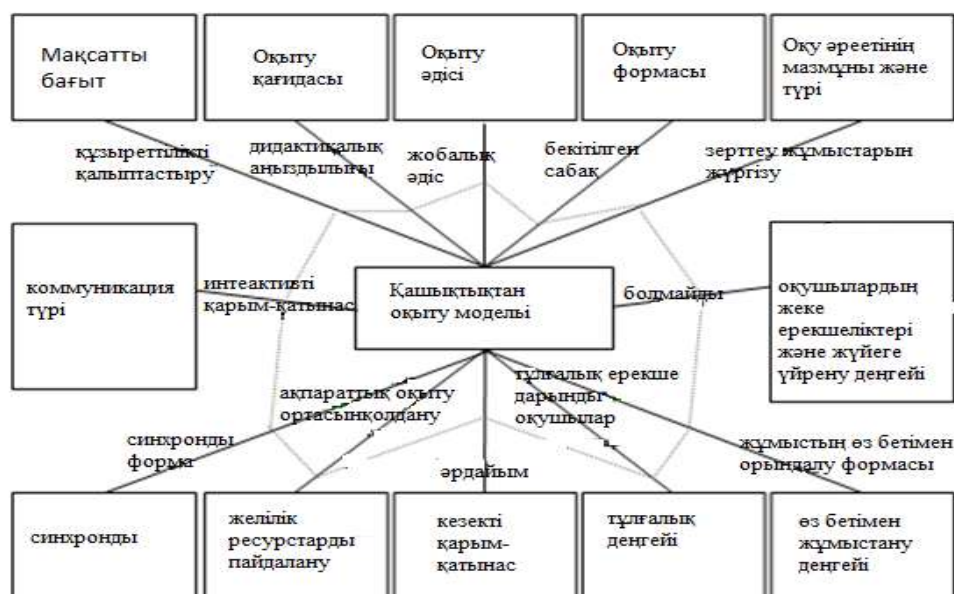
Мектепте қашықтықтан оқыту формасын қолдану келесідей сызбада көрсетілген (сурет 2).

2 - Сурет - Қашықтықтан оқытуды мектепте қолдану. Автормен құралған: [2, с. 196]

Қарастырылатын модельдерді жобалау үшін арнайы профиль құрастырылады, белгілі-бір таңдалған бөлшектер және олардың арасындағы байланыс психолого-педагогикалық жағдайға негізделіп дидактикалық жүйеде және әрдайым қашықтықтан оқыту нұсқаларында осы модельдерді пайдаланады. Сонымен қатар дидактикалық бөлшектеудің негізін бағытты түрде оқытуда және психолого-педагогикалық сипаттамаларын оқушылар контингентіне байланысты жасалады, ол келесі сызбада көрсетілген (сурет 3).

3-Сурет - Қашықтықтан оқыту моделі. Автормен құралған: [3, с. 179-182]

Ерекше ескеретін жағдай, ұсынылған конструкторлық оқыту моделі бойынша: неге? (оқыту мақсатын қалыптастыру), қалай? (оқыту әдісі сипатталған немесе оқыту үрдісімен қарым-қатынас), не? (оқушымен мұғалімнің әрекетінің мазмұны), кімге? (оқушылар контингентінің психолого-педагогикалық ерекшеліктерін анықтау) және қандай жағдайда? деген сұрақтардың жауаптары талапқа сай қамтылған [3].

Осылайша ақпараттық ресурстар оқушылардың сайт арқылы қолжетімді түрде басқару қызметі және контентті тексеруді қамтамасыз ете аламыз.

Басқару қызметі форум, чат, жеке хабарламалар қызметі, пікір қалдыру орындалған тапсырмаға бойынша, бағалаудың журналы және әр түрлі формадағы тапсырмаларды қамтып отырады. Бұл сызба математикадағы қашықтықтан оқытудың педагогикалық ақпараттық моделінің негізі ретінде мұғалімнің жеке сайты арқылы іске асырылады.

Бұл модель оқушы сәйкес қызметтер арқылы сабақ конспектісіне, презентация және т.б. ұсынылған материалдар формаларына қол жеткізе алады. Сонымен қатар кері байланыс мүмкіндігі бар.

Мұғалім қарым-қатынасты және жұмысты басқаруды оқушылардан жеке коммуникативті құралдар арқылы алады. Сондықтан оқытушы алыстан ақпаратты ұсынып және оқушыларға берілген тапсырмалардың жүру барысын бақылай алады.

Ұсынылған модель ақпараттық ресурстарды қамтып, оның ішінде қолданушы және ақпараттар ағынын оқу үрдісі негізінде, оқу сайты арқылы іске асырады. Көрсетілген құрамдас бөлшектердің сәйкестілігі коммуникацияның жабық алаңын құрап, мемлекеттік стандартқа және жалпы білім беруге негізделген.

Қашықтықтан оқыту әдістемелік жүйесі математикада жеке-дара, ашық, дамушы жүйе, ал ақпараттық-білім ортасында қашықтықтан оқытуды қамтып және оқушылардың нормативті және жеке математиканы оқыту мақсатында қолданады.

Зерттеу нәтижелері

Қашықтықтан оқыту кезіндегі математикадан проблемалық оқыту әдісі оқушылардың өздерінің өзіне деген сенімділігін жоғарылатып, шығармашылық белсенділігін жоғарлатады, ойларын жеткізу дағдыларын дамытады. Математикадан проблемалық оқыту – заманауи оқыту әдісі, оқушылар оқу үдерісінде кеңінен пайдалану керек. Математикалық құзыреттілік дағдыларын қалыптастыру мақсатында проблемалық оқыту әдісін жағдаят ретінде оқушыларға тапсырма есептерінде қолдану керек. Осылайша 9 сыныпта, Алгебра пәнінің тапсырмаларында «Тригонометрия» тақырыбында келесідей есептер ұсынылады.

Есеп №1. Егер теңбүйірлі тікбұрышты үшбұрыштың бір катетін 2 есе ұзартып, ал екіншісін 2 см-ге қысқартса, онда ауданы 6 см-ге артады. Осы үшбұрыштың катеттерінің ұзындықтарын табыңыз.

Есептің мақсаты. Бұл есептің мақсаты шешу жолдарын тауып, оны түсіндіріп, қандай формулалар нәтижесінде, шешілетінін дәлелдеу.

Проблемалық жағдай. Бұл мақсатқа жету үшін оқушылар:

1. Есептің берілгенін мұқият оқып, қажет ететін формулаларды табады?
2. Суретін сызып, шығарылу жолын жазады.
3. Шешімін дәлелдеп, түсіндіреді.

Есеп №2. Тікбұрышты үшбұрыштың сүйір бұрышының биссектрисасы қарама-қарсы жатқан катеті 4 см және 5 см кесінділерге бөледі. Үшбұрыштың ауданын табыңыз. $\triangle ABC$, $\angle C=90^\circ$, AD -биссектриса, $CD=4$ см, $DB=5$ см $S=?$

Есептің мақсаты. Есептің берілгені бойынша қажетті материалдарды қолданып шығарылу жолын дәлелдеу.

Проблемалық жағдай.

1. Бұл экспериментте есептің берілгеніне мән бере оқып, қандай есеп түрі екенін айту?
2. Суретін сызып, шешімін дәлелдеп жазу
3. Шешімін түсіндіру.

Қойылған тапсырманы шешу мақсатында оқушылар формулаларды қолданып, қорытынды жасап, оны дәлелдейді. Қандай есеп және шешімі жазылады. Оқушылар берілген проблеманы шешу үшін төмендегі іс-әрекеттерді жүзеге асыру керек.

1. Формулаларды пайдаланып, шешімін табу
2. Шығарылу жолы бойынша дәлелді жауап беру
3. Ол есептің қандай түріне жатады? [4].

Осылайша математикадағы проблемалық оқыту әдісі оқушылардың эксперименталды біліктілігі және танымдық қызығушылық негізінде құрылған өте тиімді әдіс болып табылады. Проблемалық оқыту әдісі көптеген оқушылардың білім деңгейін жоғарылатады. Экспериментальдық құзыреттілік проблемалық оқыту математиканы сапалы оқыту барысындағы, оқу процесі кезінде танымдық белсенділікті жоғарлату үшін қажетті шарт болып табылады.

Қорытынды

Сонымен қорытып айтатын болсақ қашықтықтан оқыту кезінде проблемалық оқыту әдісін ұйымдастыру арқылы оқушылардың эксперименттік құзыреттілігін, дағдыларын қалыптастырып, олардың пәндік, әдістемелік, кәсіби құзыреттілігін арттырады.

Математика пәні бойынша оқушылардың эксперименттік біліктілігі мен дағдыларын қалыптастыруға математикалық есеп экспериментінің оң әсер беретіндігі анықталды.

Сондықтан оқу үдерісінде проблемалық жағдай туғызатын эксперименттік әдістеме жасақтаудың маңызы орын алады.

Әр тақырыпты оқығаннан кейін соңында білім алушыларға ой туғызатын, проблема туғызатын сұрақтар құрастырылды.

Проблемалық жағдай туғызатын әдістемені оқу үдерісінде даярлап, қолдану оқушылардың эксперименттік құзыреттілігін қалыптастырады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Лебедева М. Б. Дистанционные образовательные технологии: проектирование и реализация учебных курсов / Лебедева М. Б., Агапонов С. В., Горюнова М. А., Костиков А. Н., Костикова Н. А., Никитина Л. Н., Соколова И. И., Степаненко Е. Б., Фрадкин В. Е., Шилова О. Н. / Под общ.ред. М. Б. Лебедевой. - СПб.: БХВ-Петербург, 2010. - 336 с.

[2] Андреев А. А., Солдаткин В. И. Дистанционное обучение: сущность, технология, организация. М.: МЭСИ, 1999. – 196 с.

[3] Лопатина К. Е., Беленкова И. В. Использование элементов дистанционного обучения при изучении математики в школе // Молодой ученый. - 2017. - №22. - С. 179-182. - URL <https://moluch.ru/archive/156/44247/> (дата обращения: 15.02.2019).

[4] Негізгі орта мектеп курсының математикадан жазбаша емтихан өткізуге арналған тапсырмалар жинағы. 5-бас., өңделген Құраст. С.Данилюк, В.Грибиниченко, Е. Лукьянова, Б.Хамзина – Көкшетау: Келешек-2030, 2018.-122 б.

REFERENCES

[1] Lebedeva, M. B., Agaponov, S. V., Goryunova, M. A. et al. (2010) Distancionnye obrazovatel'nye tehnologii: proektirovanie i realizaciya uchebnyh kursov [Distance learning technologies: design and implementation of training courses] Lebedeva M. B. (Ed.). St. Petersburg: BHV-Petersburg, 336 p. [in Russian].

[2] Andreev, A. A. & Soldatkin, V. I. (1999) Distancionnoe obuchenie: sushhnost', tehnologiya, organizaciya [Distance learning: essence, technology, organization]. M.: MESI, 196 p. [in Russian].

[3] Lopatina, K.E. & Belenkova, I.V. (2017) Ispol'zovanie jelementov distancionnogo obuchenija pri izuchenii matematiki v shkole [The use of elements of distance learning in the study of mathematics at school] Molodoj uchenyj - Young scientist, 22, 179-182. Retrieved from <https://moluch.ru/archive/156/44247/> / (accessed: 02/15/2019). [in Russian].

[4] Danilyuk, S., Gribinichenko, V., Lukyanova, E. & Khamzina, B. (2018) Negızgı orta mektep kursynyñ matematikadan jazbaşa emtihan ötkızuge arnalğan tapsyrmalar jınaғы [A set of tasks for a written exam in mathematics for a high school course]. (5th ed.), Kokshetau: Keleşek-2030, 122 p. [in Kazakh].

Алеуова З.Ж., Утекова Н.С.

ФОРМИРОВАНИЕ КОМПЕТЕНЦИЙ ПО МАТЕМАТИКЕ У УЧАЩИХСЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ПРОБЛЕМНОГО МЕТОДА ОБУЧЕНИЯ ПРИ ДИСТАНЦИОННОМ ОБУЧЕНИИ

Аннотация. В этой статье рассматриваются аспекты, способствующие развитию познавательной активности, повышению творческой самостоятельности учащихся и качества знаний по математике. Применен системный подход, а также учение о познании, деятельности и ценностях на основе диалектического метода. Исследуется взаимосвязь между развитием познавательной деятельности, повышением творческих способностей учащихся, повышением качества обучения. Практические навыки определяются как способность выполнять практическую деятельность. Эта ситуация требует не только выполнения упражнений, но и умения обнаруживать видимые ошибки и объяснять, почему они возникают. Для этого нужно задавать проблемные вопросы и получать полные ответы от учеников. Формируются и развиваются методические компетенции, а также предметные компетенции. Развитие и применение приемов решения проблем в учебном процессе формирует практическую компетенцию учеников. Для повышения качества обучения учеников важно разработать методику, создающую проблемную среду в процессе обучения.

Ключевые слова: дистанционное обучение; ученик; сайт; метод; школа; проблемное обучение; упражнение; проблема; математический процесс; компетенция.

Aleuova Zarina, Uteкова Nagima

THE FORMATION OF COMPETENCIES IN MATHEMATICS AMONG STUDENTS USING THE PROBLEM-BASED METHOD OF TEACHING IN DISTANCE LEARNING

Annotation. This article discusses aspects that contribute to the development of cognitive activity, increase the creative independence of students and the quality of knowledge in mathematics. A systematic approach is applied, as well as the doctrine of cognition, activity and values based on the dialectical method. Examines the relationship between the development of cognitive activity, increasing the creative abilities of students, and improving the quality of education. Practical skills are defined as the ability to perform a practical activity. This situation requires not only doing the exercises, but also the ability to detect visible errors and explain why they occur. To do this, you need to ask problematic questions and get complete answers from students. Methodological competences are formed and developed, as well as subject competences. The development and application of problem-solving techniques in the educational process forms the practical competence of students. To improve the quality of student learning, it is important to develop a methodology that creates a problematic environment in the learning process.

Keywords: distance learning; student; website; method; school; problem learning; exercise; problem; mathematical process; competence.

УДК 378.018.432
МРНТИ 20.53.19
DOI 10.37238/1680-0761.2022.85(1).59

Балгинбаева К.Г.*

Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

*Автор-корреспондент: bkg_astana@mail.ru

E-mail: bkg_astana@mail.ru

МОДЕРНИЗАЦИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ КАК СТРАТЕГИЯ ОПЕРЕЖАЮЩЕГО РАЗВИТИЯ

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы положения среднего и высшего образования в Казахстане. Анализируется необходимость модернизации системы образования для создания «человеческого капитала», построения светлого будущего страны. Модернизация системы образования должна затрагивать все уровни образовательного процесса и особенно среднее и высшее. Основная работа по модернизации должна вестись в среднем образовании. Проблемой нашей страны является отличие уровня и качества образования в городских и сельских школах. Нехватка и нежелание кадров к работе в населенных пунктах ухудшает процесс развития страны. Поэтому Казахстану необходимы реформы в области образования. Затронуты вопросы необходимости введения новых программ и методик обучения в школах и вузах. В конце статьи затронуты выводы.

Ключевые слова: Модернизация образования, система образования, наука, методы обучения, критериальное оценивание, развитие, область образования, образовательные процессы.

Введение

Система образования Казахстана — это будущее нашей страны. Поэтому общество ведет активное наблюдение за происходящими реформами. В течении последних несколько лет реформы происходят и в нашей системе образования. Данный процесс обуславливает бурное развитие техники, цифрового пространства и научные открытия. Система образования является частью отрасли экономики, интерес которой, во-первых, затрагивает все слои и возраст общества, во-вторых значение системы образования возрастает для развития человеческого капитала, в-третьих, система образования входит в фактор роста экономического развития страны и его национальной безопасности [1].

Сегодняшний заказ казахстанского общества в сфере образования ориентирован на подготовку поколения с принципиально новым экономическим образом мышления, с развитой мировоззренческой культурой, которое должно осознавать свое место в современных социально-экономических взаимоотношениях и владеть нормами правового и экономического поведения. Развивающемуся обществу нужны люди: современно образованные, нравственные, предприимчивые, способные самостоятельно принимать ответственные решения, умеющие прогнозировать последствия своих действий, готовые к сотрудничеству, мобильные, обладающие чувством ответственности за судьбу своей семьи и своего государства, а это значит - профессионалы своего дела, хорошие специалисты, знающие права, обязанности и законы, умеющие применять их в жизни [2].

Материалы и методы исследования

Цель всех проведенных реформ в нашем государстве это обеспечить преобразование системы с учетом изменений рыночных условий и глобализации.

Любая проведенная реформа требует создания новых условий. В сфере образования это правовые, научно-методические, финансово-материальные условия, доступные и адекватные кадры будут таковыми. Прежде чем, приступить к проведению реформы необходимо детальное изучение изменений в обществе, какие современные тенденции имеют роль в условиях динамичного развития страны. Стратегия реформы должна быть гибкой настолько, чтобы в режиме постоянного изменения, она должна адаптироваться и подстраиваться в режиме реального времени.

Определим понятие реформа, это преобразование, переустройство, которые обычно иницируется сверху правительством, определением модернизации можно сказать как приведение сферы образования к современным требованиям личности, граждан, общества и государства. Поэтому модернизация обычно проводится в жизнь именно так: гражданами, обществом и государством.

При модернизации есть необходимость в:

- общественной составляющей и всенародной поддержке;
- развивающейся экономике страны и самого образования;

- обновление содержания и деление его на уровни;
- новых методах обучения и самостоятельного изучения;
- техническом, технологическом и программном оснащении образовательного процесса;
- переподготовка педагогических кадров. Вот почему подлинная модернизация важнее и эффективнее

реформ [3].

Фактором достижения заданных целей модернизации выступает образование. На сегодня актуальным вопросом остается введения качественного и непрерывного образования. Перед нашей системой образования поставлены задачи как овладение новейшими методиками и программами обучения учеников, студентов, так и будущих преподавателей. Актуально и обучение таким навыкам, как знание и владение иностранными языками. Это казахский, русский и английский языки. Подготовка кадров должно стать выходом на мировые стандарты, а образование стать показателем развития страны. Подобные реформы проводятся наряду с внесением изменений в Закон об образовании, и в порядок общества. Полученные знания должны охватывать теоретическую часть и практическую часть [3,4].

Сегодня в Казахстане взят курс по переходу на 12-летнюю модель обучения. Проект и план проекта постепенно внедряется в ряде школ страны. Разработан проект плана мероприятий перехода на 12-летнюю модель обучения. При переходе на новую модель обучения возникает вопрос о готовности министерства и школ, это обеспечение методическими руководствами, новыми программами обучения, книгами и рабочими тетрадями.

Модернизация системы образования должна затрагивать все уровни образовательного процесса и особенно среднее и высшее. Основная работа по модернизации должна вестись в среднем образовании. Проблемой нашей страны является отличие уровня и качества образования в городских и сельских школах. Нехватка и нежелание кадров к работе в населенных пунктах ухудшает процесс развития страны. Поэтому Казахстану необходимы реформы в области образования.

Главные причины необходимости модернизации образования:

- устарелость содержания и форм образовательной деятельности, массовая приверженность педагогического состава к старым нормам;
- доминирующая классно-урочная форма проведения занятий;
- выросли нагрузки на работников образовательной сферы, при снижении уровня жизнеобеспечения;
- недостаточна учебной мотивации у многих студентов и учащихся;
- отсталость форм управления образованием, давление избыточной отчетностью и проверками на образовательные организации;
- некачественное проведение ЕНТ и другие непедagogические методы контроля.
- разница в методике и фактическом обучении [5].

Современные требования к научной модернизации образования охватывают широкий круг вопросов, начиная со строительства новых учебных зданий, а они должны быть выстроены по новым проектам, пригодным для новых форм и методов проведения учебных занятий, создания условий для самостоятельного изучения электронных учебных курсов. Далее идут необходимость переподготовки и повышения педагогической квалификации профессорско-преподавательского состава вузов и учителей школ, выпуск недорогой и качественной учебной техники в требуемых количествах, разработка нового поколения электронных учебников, курсов, новых электронных учебных текстов, технологичных заданий, компьютерных программ [6].

Новаторским подходом в определении успеваемости стало критериальное оценивание. Эту технологию используют для оценки личных достижений учащихся, выявления их сильных сторон и указания аспектов, над которыми надо работать. Оценивание проводится или по всей теме, или по отдельному заданию. Формально оценка выражается по-разному: смайлики, наклейки, надписи, сделанные учителем. Оценивание учеников проводится с помощью контрольных тестов, которые и являются показателем успеваемости ученика. Этот результат называется СОР – суммарное оценивание раздела и оно выражается в процентах. Все данные результатов оценивания заносятся в электронный журнал ученика. Эти данные доступны для ученика и для родителя.

Начальное и среднее образование помогает ребенку определиться с будущим, а также формирует его как личность. Как известно, личность человека формируется под влиянием различных факторов (рисунок 1).

Рисунок 1 - Основные факторы формирующие личность

Как показывает результат, образование высшей и средней школ нашей страны далек от требований, диктуемых современным развитием общества. Очевидны плохое владение литературным нормативным языком, неумение грамотно и логично выражать свои мысли, слабое знание мировой и отечественной истории, истории культуры и ее ценностей, экономическая, политическая и юридическая безграмотность, примитивное знание иностранных языков. Отсутствие должного уровня образования означает утрату гуманитарных ценностей, погружение в тотальную бездуховность.

Если говорить о высшем образовании нашей страны, то молодежь получает высшее (бакалавр) и послевузовское образование (магистратура, резидентура, докторантура). По стране за последний десяток лет образовались множество негосударственных университетов, академий, что обесценило понятие образования. Высшее образование потеряло ориентир, и многим людям стало непонятно что из себя представляет образованный человек. Получение диплома, стало галочкой в жизни молодого специалиста.

Другими словами, сфера образования стала прибыльным бизнесом, который наносит урон экономике и будущему страны. Корень проблемы не только в негосударственных вузах, но государственных и национальных. Среди множества есть и достойные учебные заведения. Известно, что от качества знаний зависит качество нации, качество самого государства. Страна не нуждается в штампованных дипломах, и в необразованных специалистах. Поэтому государство проводит модернизацию в каждом слое системе образования [7].

Выбор вуза и специальности остается острым вопросом не первый год. Поэтому некоторые учебные заведения недобирают студентов, что приводит к недобору. Согласно внесенным изменениям в случае недобора, профильные министерства будут отменять лицензии вузам на такие специальности. Данный шаг приведет к модернизации, улучшению качества образования и сформировать новые конкурентные специальности.

На основании современных требований, наблюдений и исследований рынка труда был выделен подход, который демонстрирует переход от хорошего специалиста к ответственному, лояльному и деловому партнеру на современном рынке труда. Так что быть хорошим специалистом можно, но не все профессионалы могут найти свое место на рынке труда. Для этого необходимо уделять больше внимания компетентности кадров в сфере высшего образования сегодня на основе современных взглядов. Можно выделить несколько элементов грамотного подхода, в том числе: постановка четких целей, совершенствование содержания образования и его содержания, последовательная организация учебного процесса, выбор образовательных технологий, оценка результатов. Суть грамотного подхода в том, что непосредственный процесс обучения целенаправлен. В этом случае содержание и сущность образования, его содержание определяется четырехэлементной моделью: знания, умения, опыт творческой деятельности и опыт определения их ценности [8,9].

Повышение профессиональной компетентности выпускников - одна из основных задач модернизация системы образования в высшей школе. Содержание и сущность профессионально-профильной компетенции и ее содержание имеют квалификационный характер, воплощая в себе модель нормативной компетенции. Эта компетенция должна состоять из научных знаний, навыков и компетенций. Сегодняшним выпускникам необходимо обладать самыми базовыми профессиональными компетенциями.

Эта компетентность проявляется в проявлении интеллектуальной сформированности человека, способности мыслить стратегически и абстрактно, способности определять четкую позицию в обществе, самооценки, критического мышления.

Новым показателем подготовки кадров стало – критическое мышление, которое определяется как позитивный навык, который позволяет нам успешно решать задачи XXI века и глубже понимать, что мы изучаем и делаем. Обучение критическому мышлению также подходит для решения задачи формирования высокопрофессиональных, творческих и социально активных, квалифицированных кадров, которые могут найти свое место в жизни [10].

Помимо, всего изложенного необходимо информирование студентов о последних достижениях в развитии науки важно для повышения качества подготовки преподавателей бакалавриата и магистратуры. Сегодня инновации в науке и технологиях необходимо быстро включить в учебную программу, тем самым проложив путь к формированию современных знаний.

Человек, обладающий знаниями и относящийся к категории «человеческий капитал» более эффективно справляется с поставленными перед ними задачами, может выполнять более сложную и ответственную работу, быстрее осваивает новые и инновационные технологии, проявляет творческую инициативу, более успешен в предпринимательской деятельности [11].

Именно эти факторы выводят систему образования в число важнейших отраслей экономики. Затраты, которые несет общество на развитие образования, оправдывают себя, так как способствуют развитию человеческого потенциала, рабочей силы - производительной силы общества и в конечном счете, приносят огромный экономический эффект, проявляющийся через рост производительности труда.

Анализируя проблемы современного вуза, невозможно обойти финансовую сторону. На наш взгляд, модернизация высшей школы не должна вести к сокращению государственных расходов на образование. Государственный сектор в образовании следует усиливать, так как это вопрос стратегии и государственной безопасности. Целью модернизации сферы образования не должно стать уменьшение бюджетного финансирования.

Результаты исследования

Система образования призвана обеспечивать достаточно высокий качественный уровень выпускаемых специалистов, в особенности, в рамках системы профессионального вузовского образования. Определяющим в системе глубины и качества такой подготовки должен стать инновационный процесс, который по своему содержанию является сложным, взаимовлияющим и взаимообогащающим процессом. Выбор инновационно ориентированного пути развития способен обеспечить системе образования высокое качество подготовки специалистов и повысить уровень интеграции рынка образовательных услуг в рынок труда. Это позволит ориентировать современную систему высшей школы не столько на образовательную деятельность, сколько на наукоемкую технологически выдержанную систему подготовки и переподготовки специалистов.

Заключение

Для модернизации системы образования Казахстана необходимо полное вовлечение в этот процесс государства и общества. Все принятые меры должны быть четко выполнены, для достижения поставленных целей. Только тогда можно будет говорить, об обществе которое идет наравне с научно-техническим прогрессом.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Государственная программа. Стратегический план 2025. [Электронный ресурс: (дата обращения 11.11.2021) <https://primeminister.kz/ru/documents/gosprograms/stratplan-2025>]
- [2] Аванесов В.С. Модернизация образования в России: ключевые проблемы и пути их решения // Россия: тенденции и перспективы развития. 2017. №12-1
- [3] Тайкова Г.Л. Повышение правовой культуры студентов - одно из условий модернизации образования // Педагогическая наука и практика. 2021. №1 (31)
- [4] Сайтимова Т.Н. Модернизация общего среднего образования в Казахстане // ИТС. 2010. №4
- [5] Тайкова Г.Л. Повышение правовой культуры студентов - одно из условий модернизации образования // Педагогическая наука и практика. 2021. №1 (31)
- [6] Урунов А.М., Элмонов С.М.. Основные принципы модернизации системы высшего образования // Universum: психология и образование. 2021. №8 (86)
- [7] Valentyna D. Melash, Valentin V. Molodychenko, Volodymyr V. Huz , Anastasiia B. Varenychenko, Svitlana S. Kirsanov // Modernization of Education Programs and Formation of Digital Competences of Future Primary School Teachers. International Journal of Higher Education Vol. 9, No. 7; 2020
- [8] Шаймуханова С.Д., Кенжебаева З.С. МОДЕРНИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ // Успехи современного естествознания. – 2014. – № 5-1.

- [9] Балыкбаев Т. О. Переход к 12-летнему образованию – ключевая задача системы образования РК // 12-летнее образование. 2009. № 3. С. 17-20.
- [10] Джадрина М. Ж. Ориентация на результат как условие реализации компетентностного подхода к образованию в школе (материалы в слайдах). Алматы, 2004.
- [11] Муқанова С. Д. Контекст организации в Казахстане компетентностно-ориентированного образования // 12-летнее образование. 2009. № 7. С. 35-40.

REFERENCES

- [1] Gosudarstvennaja programma. Strategicheskij plan 2025 [The state program. Strategic Plan 2025] Retrieved from <https://primeminister.kz/ru/documents/gosprograms/stratplan-2025> [in Russian].
- [2] Avanesov, V.S. (2017) Modernizacija obrazovanija v Rossii: ključevye problemy i puti ih reshenija [Modernization of education in Russia: key problems and ways to solve them] Rossiya: tendencii i perspektivy razvitija - Russia: trends and prospects of development, 12-1 [in Russian].
- [3] Tajkova, G.L. (2021) Povyshenie pravovoj kul'tury studentov - jedno iz uslovij modernizacii obrazovanija [Improving the legal culture of students is one of the conditions for the modernization of education] Pedagogicheskaja nauka i praktika - Pedagogical science and practice, 1 (31) [in Russian].
- [4] Sajtimova, T.N. (2010) Modernizacija obshhego srednego obrazovanija v Kazahstane [Modernization of general secondary education in Kazakhstan] 4 [in Russian].
- [5] Tajkova, G.L. (2021) Povyshenie pravovoj kul'tury studentov - jedno iz uslovij modernizacii obrazovanija [Improving the legal culture of students is one of the conditions for the modernization of education] Pedagogicheskaja nauka i praktika - Pedagogical Science and Practice, 1 (31) [in Russian].
- [6] Urunov, A.M. & Jelmonov, S.M. (2021) Osnovnye principy modernizacii sistemy vysshego obrazovanija [Basic principles of modernization of the higher education system] Universum: psihologija i obrazovanie - Universum: Psychology and Education, 8 (86) [in Russian].
- [7] Valentuna D. Melash, Valentin V. Molodychenko, Volodymyr V. Huz , Anastasiia B. Varenychenko, Svitlana S. Kirsanov (2020) Modernization of Education Programs and Formation of Digital Competences of Future Primary School Teachers. International Journal of Higher Education Vol. 9, No. 7; [in English].
- [8] Shajmuhanova, S.D. & Kenzhebaeva, Z.S. (2014) Modernizacija obrazovanija Respubliki Kazahstan: sostojanie i perspektivy razvitija [MODERNIZATION OF EDUCATION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: STATE AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT] Uspehi sovremennogo estestvoznaniya. – Successes of modern natural science, 5-1 [in Russian].
- [9] Balykbaev, T. O. (2009) Perehod k 12-letnemu obrazovaniju – ključevaja zadacha sistemy obrazovanija RK [Transition to 12-year education is a key task of the education system of the Republic of Kazakhstan] 12-letnee obrazovanie. - 12-year education, 3, 17-20 [in Russian].
- [10] Dzhadrina, M. Zh. (2004) Orientacija na rezul'tat kak uslovie realizacii kompetentnostnogo podhoda k obrazovaniju v shkole [Result orientation as a condition for the implementation of a competence-based approach to education at school] Almaty [in Russian].
- [11] Mukanova, S. D. (2009) Kontekst organizacii v Kazahstane kompetentnostno-orientirovannogo obrazovanija [The context of the organization of competence-based education in Kazakhstan] 12-letnee obrazovanie. - 12-year education, 7, 35-40 [in Russian].

Балгинбаева К.Г.

ОЗЫҚ ДАМУ СТРАТЕГИЯСЫ РЕТІНДЕ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН ЖАҢҒЫРТУ

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстандағы орта және жоғары білім беру жағдайының мәселелері қарастырылады. "Адами капиталды" құру, елдің жарқын болашағын құру үшін білім беру жүйесін жаңғырту қажеттілігі талданады. Білім беру жүйесін жаңғырту білім беру процесінің барлық деңгейіне, әсіресе орта және жоғары деңгейге әсер етуі тиіс. Жаңғырту жөніндегі негізгі жұмыс орта есеппен жүргізілуге тиіс. Біздің еліміздің проблемасы қалалық және ауылдық мектептердегі білім деңгейі мен сапасының айырмашылығы болып табылады. Кадрлардың жетіспеушілігі және елді мекендерде жұмыс істеуге құлықсыздығы елдің даму процесін нашарлатады. Сондықтан Қазақстанға білім беру саласындағы реформалар қажет. Мектептер мен жоғары оқу орындарында оқытудың жаңа бағдарламалары мен әдістемелерін енгізу қажеттілігі мәселелері қозғалды. Мақаланың соңында қорытындылар қозғалады.

Кілт сөздер: Білім беру, білім беру жүйесі, ғылым, оқыту әдістемесі, критериялды бағалау, дамыту, білім беру саласы, тәрбие үрдістерін жаңғырту.

Balginbaeva Karina

MODERNIZATION OF THE EDUCATION SYSTEM AS A STRATEGY OF ADVANCED DEVELOPMENT

Annotation. This article discusses the issues of the situation of secondary and higher education in Kazakhstan. The necessity of modernization of the education system for the creation of "human capital", building a bright future of the country is analyzed. Modernization of the education system should affect all levels of the educational process and especially secondary and higher education. The main work on modernization should be carried out in the middle education. The problem of our country is the difference in the level and quality of education in urban and rural schools. The shortage and unwillingness of personnel to work in settlements worsens the process of development of the country. Therefore, Kazakhstan needs reforms in the field of education. The issues of the need to introduce new programs and teaching methods in schools and universities were touched upon. At the end of the article, the conclusions are touched upon.

Keywords: Modernization of education, the education system, science, teaching methods, criteria-based assessment, development, the field of education, educational processes.

ӨОЖ 796.032
FTAXP 77.31.13
DOI 10.37238/1680-0761.2022.85(1).60

¹Бахтиярова С.Ж.*, ²Джакупова А.Г., ³Рахметжанов А.С., ⁴Булакбаева М.К.

^{1,2}Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал, Қазақстан

³М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

⁴Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

*Корреспондент-авторы: sayagul.bakhtiyarova@mail.ru

E-mail: sayagul.bakhtiyarova@mail.ru, Aigul_GULGAZ@mail.ru, rakhmetzhanov_askhat@mail.ru,
mina_1@mail.ru

ОЛИМПИАДАЛЫҚ БІЛІМНІҢ ТӘРБИЕЛІК ҚҰНДЫЛЫҒЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада олимпиадалық білімнің тәрбиелік мәні спорт, мәдениет және білімнің өзара байланысы мен өзара әрекеттесу құралы ретінде қарастырылады. Олимпиадалық білім, әрине, адамның спорттық-гуманистік мәдениетін және оның олимпиадалық түрін тәрбиелеуде маңызды рөл атқарады. Бүгінгі таңда балалар мен оқушы жастардың білім беру және тәрбиелеу жүйесінің өзекті мәселелері нақты айқындалды. Олимпиадалық білім беру шеңберіндегі педагогикалық іс-әрекеттің мақсаты балалар мен жастарда спортпен және дене тәрбиесімен байланысты кез-келген білімді, қызығушылықты, дағдыларды қалыптастыру емес, оны спорттағы жоғары жетістіктерге, тиісті дене шынықтыруға бағыттайтын, сонымен бірге спорт пен дене тәрбиесінің гуманистік әлеуетін дұрыс бағалауға және толық пайдалануға, сондай-ақ оларды адамгершілікке жатпайтын қолданудан аулақ болуға мүмкіндік береді. Мақаланың басты мақсаты-жастарды олимпиадалық тәрбиелеуде олимпизмнің мұраттары мен құндылықтарымен танысу арқылы олимпиадалық мәдениетін қалыптастыру және арттыру. Сонымен қатар мақалада М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінде олимпизм идеяларын жүзеге асыру тәжірибесі ұсынылған.

Кілт сөздер: олимпиада; олимпизм; спорт; мәдениет; тәрбие; олимпиадалық білім; олимпиадалық қозғалыс; дене шынықтыру және спорт; мамандар.

Kіpіcne

Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени, білім беру және қоғамдық өмірдің басқа салаларына қатысты түбегейлі қайта құру кезеңінде қазіргі қоғамдағы қатынастарды ізгілендіру ғана емес, сонымен бірге жас ұрпақтың моральдық-рухани қалыптасу мәселесін шешу қажеттілігі туындайды. Білім беру жүйесінде жас ұрпақтың, ең алдымен, жеке тұлғаның дамуында шешуші маңызы бар рухани қасиеттердің қалыптасуы мен дамуын қамтамасыз ететін жаңа тиімді білім беру және білім беру технологияларын іздеуге және дамытуға ерекше көңіл бөлінеді. Олимпиадалық хартияға сәйкес олимпизм спорт, мәдениет және білімнің бірігуі мен өзара әрекеттесу идеясына негізделген. Спорт, мәдениет және білім арасындағы байланыс мәселесін әртүрлі елдердің ғалымдары талқылап жатыр. Кейбіреулер бұл өзара әрекеттесудің материалдық құрамдас бөлігін атап көрсетеді, адамның биологиялық сферасының маңыздылығына, денсаулығын сақтау мен нығайтуға назар аударады, материалдық базаға сүйене отырып, адамдардың еңбек мүмкіндіктерін ашады. Басқалары оны рухани мәдениет деп санайды, өйткені ол жеке тұлғаның интеллектуалдық, эмоционалдық, рухани белсенділігіне әсер етеді және өзінің әлеуметтік рөлі жағынан адам тәрбиесінің алғышарты болып табылады. Материалдық және рухани құрамдас бөліктер, біздің ойымызша, спорт, мәдениет және білімнің өзара әрекеттесуінде жас ұрпақты тәрбиелеуде руханияттың басымдығымен біріктіруші рөл атқаруы керек.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Олимпиадалық білім ең алдымен гуманистік мәселелерді шешуге бағытталғандықтан, олимпиадалық білім гуманистік тәрбиенің бір түрі ретінде қарастырылған бұл мақаланың мақсаты – еліміздегі олимпиадалық білім беру арқылы балалар мен жастарды олимпиаданың гуманистік идеяларымен таныстыру, жас ұрпақтың спортпен және дене шынықтырумен айналысуға деген ынтасын арттыру т.б.

Зерттеу әдістері теориялық ғылыми әдебиеттерді талдау, зерттеу және озық педагогикалық тәжірибені жалпылау.

Зерттеу нәтижелері

Олимпиада ойындары – адамзат тарихындағы ең жарқын оқиғалардың бірі. Олимпиада ойындары біздің дәуірімізге дейінгі 776 жылы басталды. Ежелгі Грецияда және одан кейінгі 1000 жыл ішінде тұрақты түрде өткізіліп қана қоймай, сонымен қатар эллиндік өркениет өмірінің маңызды бөлігі болды. Қазіргі Олимпиада ойындары мүлде жаңа тарихи жағдайларда қайта жанданды. Соған қарамастан, олар осы мүмкіндікті қамтамасыз етіп, олимпиадалық

спортты бүкіл Әлем қауымдастығында танымал құбылысқа, қоғамдық өмірдің құбылысына айналдырған Ежелгі Грецияның Олимпиадалық ойындарының мұраттарына негізделген [1].

Олимпизм идеялары спорт пен білім ұғымдарын біріктіреді. Олардың жалпы адамзаттық құндылықтардың басымдылығына негізделген әмбебаптығы олардың рухани қажеттіліктерінің сипатына сай келетіндіктен, дүние жүзі халқының кең топтарына қолжетімді болды. Олимпиадалық қозғалыс – философияны, спортты және өнерді біртұтас тұтастыққа біріктіретін олимпизм идеяларын жүзеге асырудың ерекше формасы.

Бірқатар мамандар [2, 3] қазіргі олимпиадалық қозғалыстың маңызды міндеттерінің бірі өскелең ұрпақты гуманистік идеалдармен, рухани-адамгершілік және мәдени құндылықтармен таныстыру екенін атап өтеді.

Оларды ізгілендіруге бағытталған білім мен тәрбие саласындағы өзгерістер жалпы адамзаттық адамгершілік-рухани құндылықтарға басымдық беретін стандартты емес тәсілдер мен әдістерді қажет етеді. Балалар мен оқушыларды оқыту мен тәрбиелеудегі бұл тәсілді жүзеге асырудың бір жолы – олимпиадалық білім [4].

Спорттың, мәдениеттің және білімнің өзара байытылуы ежелгі грек олимпиадаларына тән болды. Ең үлкен гүлдену кезеңінде ойындар көптеген көрермендердің назарын ең мықты спортшылардың жарыстарымен ғана емес, сонымен қатар бүгінгі таңда таланттары таң қалдыратын топтардың, философтардың, спикерлердің бәсекеге қабілеттілігімен де аударды. Сонымен қатар, Аристотель, Геродот және басқа да көрнекті ойшылдар спортшылар жарысының тұрақты көрермендері ғана емес, сонымен қатар эллиндердің қуанышты лебіздерінің астында олар да тамаша өнер көрсетті. Ойын күндері Олимпия Ежелгі Греция мәдениетінің орталығына айналды. Тарих бізге ежелгі грек әлемінің әртүрлі полистерінің ақындары, мемлекет қайраткерлері, ірі қолбасшылары болған олимпиадашылардың есімдерін қалдырды.

Ежелгі адамдардың осындай асыл дәстүрі жаңа уақытта біртіндеп жандана бастады. Пьер де Кубертен шұғыл міндет ретінде көпшіліктің Олимпиадалық ойындарға деген қызығушылығын оятуды ұсынды, сондықтан көп адамдар спортты мәдениеттің ажырамас бөлігі ретінде біледі. 1912 жылы Стокгольмде өткен ойындарда өнер байқауы, содан кейін бейнелеу өнері көрмелері басталды. Ұсынылған сәулет, кескіндеме, мүсін, музыка және әдебиет туындылары спортқа арналды. Ал XIX олимпиада ойындарын өткізу күндері Мехикода спорт мерекесіне арналған мәдениет шеберлерінің фестивалі өтті. Спортшылар да, көрермендер де, көрермендер де мұны жылы қабылдады.

Өнер шеберлері мен көптеген спорт әуесқойлары риза болды. Мәскеу, Пекин, Лондон және Рио- де-Жанейродағы Олимпиада ойындарының мәдени бағдарламалары спортты, мәдениетті және білім беруді үйлестіретін өте үлкен болды. Салтанатты рәсімдер 100 мың көрерменнің қатысуымен, қатысушылардың әсем шеруімен қатар, барлық ел халықтарының ән және би өнерімен және атақты шеберлердің жеке қойылымдарымен кезектескен жаппай спорттық-гимнастикалық қойылымдарды орындау шеберлігімен таң қалдырды. Нәтижесінде қатысушылар мен көптеген көрермендердің жадында олимпиадалық мерекелермен қоштасудың ерекше минуттары адамның жылуы мен қайғысына толы болды.

Мәскеудегі, Барселонадағы үлкен спорттық мерекелер туралы керемет әсер қалдырды. Атланта Олимпиадасының XXVI ойындарының ашылу салтанаты әсерлі, шынайы фантастикалық көрініс болды. Орасан зор отпашу, ағып жатқан оттар-бұл тең дәрежеде білмейтін саладағы елдің ең жақсы жетістігі. Көлеңкелер театры керемет болды. Ежелгі Греция спортшыларының фигураларының нақты көшірмелері. Олардың үлкен дөңгелек панельдегі проекциясы 85 мыңыншы стадионды дем алуға мәжбүр етті. Спорт, мәдениет және білім синтезі тек Олимпиада ойындарымен ғана шектелмейтін әртүрлі процесс. Бұл процесс әр түрлі халықаралық жарыстар деңгейінде үнемі жаңа формалармен байытылады: әлем чемпионаттары, Еуропа, фестивальдар және т.б.

Іс жүзінде спортты, мәдениетті және білім беруді біріктірудің басқа да танымал түрлері бар. Олардың арасында спортшылардың әдебиет пен өнердің белгілі қайраткерлерімен кездесулері, спорт және өнер фестивальдері бар. Спортшылар - суретшілер, мүсіншілер, фотографтардың көрмелері сөзсіз эстетикалық құндылыққа ие. Осылайша, 1996 жылы Барселонада өткен халықаралық көрме жалпыға танымал болды [5].

Спорттың, мәдениеттің және білімнің бірлігі мәселесін қазіргі түсінуде әр олимпиадалық спорт түрі белгілі бір дәрежеде өнер элементтерімен назар аударатындығын есте ұстаған жөн. Өз спортының техникасын жақсы меңгерген спортшы тек жақсы нәтиже көрсетіп қана қоймай, моральдық қанағат сезімін алады және ең бастысы, көрермендердің мақұлдауына және тіпті таңдануына себеп болады. Бұл жеке және әсіресе ойын спортына қатысты. Көркем гимнастика, мәнерлеп сырғанау сияқты түрлер әсіресе эстетикалық мазмұны жағынан өнерге жақын.

Қазіргі спорттың даму тенденциялары-оның жасаруы. Гимнастика, жүзу, мәнерлеп сырғанау және басқа да көптеген спорт түрлерінде балалармен мақсатты және белсенді жаттығулар 7-8 жастан, тіпті одан да ерте жастан басталған жағдайда ғана рекордтық нәтижеге қол жеткізуге болады. Жаттығудың қарқындылығы үнемі өсіп, ұзақтығы күніне 5-6 сағатқа жететіндіктен, жас спортшыларды тәрбиелеуде күрделі мектеп бағдарламасының барлық пәндерін меңгеру мүмкіндігімен байланысты маңызды әлеуметтік проблема туындайды.

Бұл мәселені шешудің тұжырымдамалық негізі-олимпизм өмір философиясы, ақыл-ой мен дене дамудың үйлесімділігі, олардың бірін екіншісінің есебінен төмендетуге жол берілмеуі. Тәрбиенің өзара байланысы олимпизмде өмір философиясы ретінде көрінеді.

Қазіргі олимпизмнің негізін қалаушы идеяларын іс жүзінде жүзеге асыру кейінірек, олимпиадалық қозғалыс біздің заманымыздың ең жаппай құбылысына айналған кезде басталды, оның пайда болуы мен даму заңдылықтарын білу әлемнің көптеген елдерінде жеке тұлға мен қоғамның қажеттілігіне айналды.

1975 жылы Ұлттық Олимпиадалық комитеттер (ҰОК) қауымдастығының Бас Ассамблеясында алғаш рет білім беруде олимпиадалық идеяны зерттеуді әлемдік ауқымда тарату туралы ұсыныс қаралды, содан кейін ол оқу орындарының барлық сатыларының - бастауыш мектептерден университеттерге дейінгі бағдарламаларына енгізілді.

Жыл сайын Олимпиада ойындарының отаны грек Олимпиясында халықаралық олимпиада академиясының сессиялары өткізіледі, онда әртүрлі елдердің танымал ғалымдары, аспиранттары мен жоғары оқу орындарының студенттері олимпиадалық білім туралы баяндамаларын оқиды.

Олимпиадалық хартия ҰОК - тың нақты міндеттерін анықтады және сонымен бірге олимпиадалық білім беруді дамыту жөніндегі олимпиадалық қозғалыстың барлық буындарының инициативасын елдің қалыптасқан дәстүрлері мен мүмкіндіктерін ескере отырып ынталандырады. Қазақстан Республикасы Ұлттық Олимпиадалық комитеті (ҚР ҰОК) 1990 жылдың 3 ақпанында құрылып, 1992 жылдың наурыз айында Халықаралық Олимпиадалық комитеті тарапынан ресми түрде танылды. ҚР ҰОК дербес, тәуелсіз қоғамдық ұйым болып табылады. Өз қызметін жүзеге асыру барысында ҚР ҰОК Олимпиадалық Хартия, Қазақстан Республикасы Заңдары мен ҚР ҰОК Жарғысын негізге алады. Қазақстан Республикасы аумағында Олимпиадалық қозғалысты дамыту және оны қорғау, Олимпиадалық құндылықтарды насихаттау - ҚР ҰОК миссиясы болып табылады [6].

Тұлғаның спорттық-гуманистік мәдениетін тәрбиелеу олимпизм теориясы мен практикасын, оның мұраттары мен құндылықтарын, олимпиадалық жарыстарды, салт – дәстүрлерді, әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді, фактілер мен құжаттарды, олимпиадалық қозғалыс тарихына және қазіргі заманғы олимпизмге қатысты өнер туындыларын қолдануға негізделуі мүмкін, сонымен қатар тәрбиеленушілердің олимпиадалық қозғалысқа белсенді қатысуын және оларды тәрбиелеу үшін осы қозғалыстың басқа қатысушыларын-олимпиадашыларды қолдануды қамтуы мүмкін. Осылайша ұйымдастырылған педагогикалық іс-әрекетті белгілеу үшін әдетте «олимпиадалық білім» немесе «олимпиадалық тәрбие» термині қолданылады. Кейде басқа терминдер қолданылады, мысалы, «олимпизм рухында тәрбиелеу», «олимпиадалық идеалдар мен құндылықтар рухында тәрбиелеу», «олимпиадалық қозғалыс арқылы тәрбиелеу», «олимпиадалық қозғалыс ішіндегі тәрбие» және т.б. [7, б.10].

Олимпиадалық білім, әдетте, олимпиадалық қозғалыстың пайда болуы мен даму заңдылықтарын, оның жеке тұлға мен қоғамның жан-жақты мәдени және білім беру қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған іс-әрекетін білудің мақсатты процесі деп түсініледі. Ю.М. Чернецкий [8] олимпиадалық білімнің құрылымын ашты, оған мыналар кіреді: олимпиадалық қозғалыстың тарихын, заңдылықтарын мен принциптерін түсіну, олимпиадалық білімнің адам өмірін ашатын ғылымдармен байланысын орнату, тұлғаның мотивациялық-қажеттілік саласының дамуына сүйене отырып, оның қозғалыс белсенділігін қалыптастыру, гуманистік тұлғаны тәрбиелеудің негізі ретінде олимпиадалық білімнің адамгершілік құндылықтарын түсіну және қабылдау.

Олимпиадалық білім мотивацияны қалыптастыру мен жетілдіруге байланысты міндеттерді шешуге бағытталған: спортқа пассивті қызығушылық, спортпен жүйелі айналысу қажеттілігі, салауатты өмір салтының элементі ретінде жастардың дене шынықтыруын қалыптастырудың маңызды құралы. Олимпиадалық білім беру оқу-тәрбие процесіне сай келеді және негізгі міндеттерді тиімді шешуге ықпал етеді:

- дене шынықтыру және спорт саласындағы білім деңгейін, жастардың дүниетанымын қалыптастырудағы олимпиадалық мәдениеттің маңыздылығын арттыру;

- салауатты өмір салтының маңыздылығы туралы түсінік қалыптастыру;
- жалпы мәдениет пен эрудицияны дамыту;
- тұлғаның жан-жақты және үйлесімді дамуы.

«Олимпиадалық білім» термині жалпы спортпен жасалатын әртүрлі білім беру мүмкіндіктерін қамтиды. Олар олимпиадалық спорт түрлерінің этикасымен байланысты және спорт тәжірибесінде де, олардың принциптерінде де өз көрінісін табады. Осыған сәйкес «Олимпиадалық білім» термині спорт саласындағы интернационалдық пен жан-жақтылыққа тәрбиелеуді анықтайды. Өмірдің кез келген басқа салаларындағы сияқты, олимпиадалық спорт түрі әмбебаптық пен интернационалдық символына айналды. Спорт саласындағы кездесулер мен бейбіт жарыстар спорт пен әділ ойын рухында өткізілсе, халықтар арасындағы татулық пен түсіністікке ықпал ете алады. Бұл Кубертен енгізген олимпиадалық білімнің орталық идеясы, ол әлі күнге дейін Олимпиада ойындарында және олимпиадалық спорт түрлерінде бар және оны әлемнің әртүрлі философтары мен педагогтары алға тартты. Дүниежүзілік Ойындарға деген қызығушылықтың себебі де осы шығар. Олимпиадалық білім заманауи және халықаралық білім беру жүйесінде тәуелсіз және ерекше рөл атқарады. Олимпиадалық білім беру бүкіл әлемде Олимпиада ойындары түрінде жүзеге асырылады. Кейбір елдерде мектептерде арнайы жобалар жасалғандықтан, олимпиадалық білім беру мемлекеттік білім беру жүйесіне енгізілген. Мұның барлығы олимпиадалық идеяны және олимпиадалық қозғалыстың педагогикалық мақсаттарын ілгерілету үшін өте маңызды [9, б.161].

Олимпиадалық рухтың танымал ұғымы, әдетте, қазіргі мәдени дәстүрде, қазіргі олимпиадалық қозғалысты XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Пьер де Кубертен әзірлеп, жүзеге асырғаннан кейін пайда болған доктринамен байланысты. Олимпиадалық Хартияда олимпиадалық принциптер, оның ішінде олимпизм, әдетте адамның ақыл-ойын, ерік-жігері мен физикалық қабілеттерін үйлесімді тұтасқа айналдыратын және біріктіретін өмір философиясы ретінде түсініледі. Олимпизмнің ресми түрде жарияланған мақсаты-спортты бүкіл әлемге насихаттау және оны адамзат мәдениеттерінің үйлесімді дамуына және адамның қадір-қасиетіне баса назар аударатын заманауи қоғамдарды құруға көмектесетін құрал ретінде пайдалану. Олимпиадалық қозғалыс спортты мәдени және білім беру аспектілерімен үйлестіруге және дене шынықтырудың қуанышына негізделген өмір салтын қалыптастыруға, жақсы рөлдік модельдерді толық пайдалануға және әмбебап этикалық құндылықтарға шынайы құрмет көрсетуге арналған. Олимпизм олимпиадалық қозғалыс жастарды кемсітушіліктің кез-келген түрінен босатылған, өзара түсіністікке, достыққа, ынтымақтастыққа және адал ойынның құндылығына ерекше назар аудара отырып, спорттық мәдениеттерге белсенді тарту арқылы жақсы әлем құруға шақырады [10, б.24].

Осы бағыттар бойынша, қоғамдық ұйым ретінде, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті Дене шынықтыру және спорт мамандарды даярлау сапасын арттыру үшін оқу жоспарына «Олимпиадалық білім беру» курсы енгізілді. Бұл пәннің мазмұнын үш негізгі модульге бөліп қарастырдық. 1 модуль «Ежелгі Грециядағы Олимпиада ойындарының пайда болуы», 2 модуль «Қазіргі заманғы Олимпиада ойындарының жандануы» 3 модуль «Балалар мен жастарға олимпиадалық білім беруді тарату (мектепке дейінгі, мектеп, жоо)».

«Олимпиадалық білім беру» пәнінің мақсаты-студенттерді болашақ мамандығының педагогикалық тәжірибесінде қолдана алатын олимпизм, олимпиадалық қозғалыс және Олимпиада ойындары туралы біліммен қаруландыру. Студенттердің әрі қарайғы жұмысы барысында олимпизм, олимпиадалық қозғалыс және Олимпиада ойындары туралы қоғамдық пікірді жақсартуға ықпал ететін белгілі бір білім деңгейін қалыптастыру және сайып келгенде, қоғамдағы олимпизмнің гуманистік құндылықтарын жүзеге асыру, бұл жастардың бойында асыл мінез-құлық, үйлесімді дене дамуға ұмтылу, дене дайындығы және рухани қабілеттерін дамытуға ықпал етеді.

Олимпиадалық білім бойынша алған білімдерін студенттер жалпы білім беретін мектептерде педагогикалық практикадан өту кезінде бекітіп, оқушыларға береді, дене шынықтыру және спорт іс-шаралар бойынша олимпиадалық викториналар, олимпиадалық символиканы пайдалана отырып, Олимпиада ойындары білгірлерінің конкурстарын ұйымдастырды.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті Дене шынықтыру және спорт мамандығы студенттерінің олимпиадалық білімін сүйемелдеуде «Олимпиадалық және паралимпиадалық спорт» арнайы курсы өтеді, сондай-ақ студенттерді олимпиадалық спорт түрлерімен таныстыру спорттық пәндер циклін оқу процесінде жүреді. Жеңіл атлетиканың, спорттық ойындардың, гимнастиканың және басқа да міндетті спорт түрлерінің әдістемелік және теориялық аспектілерін зерттей отырып, студенттер осы спорт түрлеріндегі олимпиадалық тарихты (олимпиадалық болған кезде, қанша медаль ойналады және т.б.), Қазақстанның олимпиадалық дәстүрлерін біледі.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті олимпиадалық білімге перспективалық көзқарас негізінде қоғамның барлық деңгейлерінде олимпизмнің этикалық, мәдени және тәрбиелік құндылықтарын таратуды көздейтін халықтың әртүрлі әлеуметтік - демографиялық топтарына олимпиадалық білім беру бағдарламасын жасады. Негізге жасы бойынша және спортқа қатысты бөлінетін халықтың бес негізгі әлеуметтік-демографиялық тобы алынды: мектепке дейінгі және мектеп жасындағы балалар, орта оқу орындарының оқушылары, спорт мектептерінің, секциялардың, үйірмелердің спортшылары, жоғары оқу орындарының студенттері, ересек тұрғындар тобы. Олимпизм гуманистік дүниетаным ретінде салт - жоралар мен рәміздерде тәрбиелік әсерге ие, бұл спорт жастарының санасында, көптеген спорт шеберлерінде жанды жауап тудырады.

Ритуалдар, символдық әрекеттердің тарихи қалыптасқан түрі ретінде, белгілі бір спорт түрінің ерекшелігіне және халықтық дәстүрлерге байланысты спорттық жарыстардың барлық деңгейлерінде орын алады. Әр түрлі рәсімдер Олимпиада ойындарының ажырамас атрибуттарына айналды және Олимпиада Хартиясында заңды күшке ие болды. Көптеген спорт әуесқойларына олимпиадалық дәстүрлерді сіңірген және қазіргі өркениеттің құндылықтарымен байытылған рәсімдер әсер етеді.

Олимпиадалық рәсімдер мен рәсімдер олардың эмоционалдылығымен адамдардың ең асыл сезімдеріне әсер етеді. Мерекені теледидардан көретін миллиондаған спорт әуесқойлары, әсіресе олимпиадаларға қатысуға және одан да көп қатысуға мүмкіндігі бар адамдар, олар туралы әсер өмір бойы қалады.

Олимпиадалық қозғалыс дамыған сайын спорттың, мәдениеттің және білімнің өзара әрекеттесуінде олимпизмнің тәрбиелік мәні артады. Жас ұрпақтың дене тәрбиесіндегі руханилықтың басым болуы Олимпиада ойындарының асыл құндылықтарын жандандыруға мүмкіндік береді, қазақстандық спортшылардың адал күресінде допингсіз Олимпиада ойындарында, Еуропа және әлем чемпионаттарында тұрақты нәтижелерге қол жеткізеді. Осы орайда жастар өз іс-әрекетінде гуманистік құндылықтарды басшылыққа алған және рухани-адамгершілік және моральдық-этикалық қасиеттердің қоры болған жағдайда ғана бұл маңызды дағдыларды спорт алаңдарында және өмірде меңгеруге және қолдануға болады.

Олимпиадалық білім беруде спортпен белсенді айналысатын студенттердің жаттықтырушылары да маңызды рөл атқарады. Қазақстан Республикасы мен аймақ спортшыларының олимпиадалық дәстүрлерін, жетістіктерін өз спорт түрінде білу-олимпиадалық білім берудің және студент-спортшының теориялық даярлығының маңызды құрамдас бөлігі.

Осылайша, гуманистік идеалдарға негізделген олимпиадалық білім жастардың әлеуметтік-психологиялық қасиеттеріне, адамгершілік және құндылық бағдарларына, көзқарастарына, мотивтеріне тек спорттық іс-әрекеттің ғана емес, сонымен қатар жоғары мәдениеті, білімі, дамыған ақыл-ойы бар, қоғамда шығармашылықпен әрекет етуге дайын тұлғаларды қалыптастырудың тиімді құралы деп санауға болады.

Қорытынды

Сонымен, бүгінгі күні Қазақстан Республикасы Ұлттық Олимпиадалық комитеті ел аумағында олимпизмнің негізгі принциптері мен құндылықтарын жүзеге асырады. Атап айтсақ:

- Спорт және білім беру саласында насихаттау және насихаттау арқылы спорт және дене шынықтыруға мамандандырылған оқу орындарында олимпиадалық білім беру бағдарламаларын жүзеге асыруға қатысу;

- Қазақстан Республикасы азаматтарының олимпиадалық біліміне, дене тәрбиесі мен адамгершілік тәрбиесіне дене шынықтыру және спорт арқылы ықпал ету;

- Елімізде олимпиадалық қозғалыс қағидаттарын іске асыру, олимпизм, олимпиадалық қозғалыс және білім беру мекемелеріндегі Олимпиада ойындары туралы білімді тарату, қызметі олимпиадалық білім беруді дамытуға бағытталған ұйымдар құруға жәрдемдесу.

Бұл олимпизмнің негізгі принциптері мен құндылықтарын жүзеге асыруда олимпиадалық ұлттық академияларды, олимпиадалық мұражайларды құру және қолдау, сондай-ақ олимпиадалық қозғалысқа байланысты мәдени бағдарламаларды әзірлеу қажеттігі туындап отыр.

Қорыта келе, елімізде дене шынықтыру жоғары оқу орындарының базасында өңірлік олимпиадалық академиялар ұйымдастырылып, олимпизм идеяларының тәрбиелік мәні қызметімен расталып оның негізгі бағыттары мынадай болуы қажет:

- олимпиадалық қозғалыс пен Олимпиада ойындарының пайда болуы, дамуы туралы білімді тарихи, әлеуметтік, мәдени, теориялық және практикалық аспектілерде тарату және іске асыру;

- жастарға олимпизмнің негізгі принциптері туралы білім беру, оны осы қағидаттар негізінде тәрбиелеу, адалдық пен тектілік, достық пен өзара түсіністікті нығайту.

Тұжырымдар. Әдеби дереккөздерге жүргізілген талдау рухани-адамгершілік құндылықтардың әртүрлі тарихи кезеңдердің әсерінен өзгергенін, бірақ әрқашан гуманистік сипатта болғанын көрсетеді. Елімізде олимпиадалық білім беру жас ұрпақты тәрбиелеу мен білім беру жүйесін ізгілендірудің тиімді құралы бола отырып, балалар мен жастардың гуманистік бағдарланған жеке қасиеттерін қалыптастыруға бағытталған және жас ұрпақтың рухани-адамгершілік жағдайымен байланысты мәселелерді шешуге ықпал етеді. Олимпиадалық білім олимпизмге сүйене отырып білім беру, дене шынықтыру және спорттық дайындық процестерін айтарлықтай байытуға мүмкіндік беретін біріктіруші күшке ие.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Платонов В.Н. Олимпийский спорт: учебник: в 2 т./ Платонов В. Н., Булатова М. М., Бубка С. Н. – К: Олимп. лит., 2009. – Т. 1. – 736 с.
- [2] Бубка С.Н. Олимпийский спорт в обществе: история развития и современное состояние / Бубка С. Н. – К.: Олимп. лит., 2012. – 260 с.
- [3] Булатова М.М. Ренессанс, Просвещение, неоклассицизм и возрождение наследия древнегреческой цивилизации / М. М. Булатова // Наука в олимп. спорте. – 2014. – № 1. – С. 4–11.
- [4] Поликарпова Г.М. Олимпийское образование и воспитание как предмет педагогического исследования: дис. ... д-ра пед. наук–13.00.01/Поликарпова Галина Михайловна. - Великий Новгород, 2003. – 414 с.
- [5] Сучилин А.А. Воспитательное значение олимпизма / А.А. Сучилин // Грани познания. – 2017. – № 5(52). – С. 20-24.
- [6] Ұлттық олимпиада комитетінің сайты. [Электронды ресурс] - Қолдану режимі: <https://olympic.kz/kk/page/o-nok>
- [7] Баринин С.Ю. Олимпийское образование в процессе воспитания спортивно-гуманистической культуры личности / С.Ю. Баринин // Уч. зап. ун-та им. П.Ф. Лесгафта. – СПб., – 2010. – № 8 (66). – С. 7–13.
- [8] Чернецкий Ю.М. Концептуальные основы олимпийского образования: автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра пед. наук: 13.00.04 Теория и методика физического воспитания, спортивной тренировки, оздоровительной и адаптивной физической культуры / Ю.М. Чернецкий. - Челябинск, 2001.- 80 с.
- [9] Krüger M. Olimpism and Olympic education / M. Krüger // Russian Journal of Physical Education and Sport. – 2016. – Vol. 11. – № 4. – P. 161-175.
- [10] Zagrevskaya A.I. Olympic education at physical culture universities based on anthropic education technologies / A. I. Zagrevskaya, V. S. Sosunovskiy // Theory and Practice of Physical Culture. – 2017. – № 2. – P. 24.

REFERENCES

- [1] Platonov, V.N., Bulatova, M.M. & Bubka, S.N. (2009). Olimpijskij sport: [Olympic sports]. (Vols. 1-2; Vol.1.). K: Olimp. lit. [in Russian].
- [2] Bubka, S.N. (2012). Olimpijskij sport v obshchestve: istoriya razvitiya i sovremennoe sostojanie. [Olympic sport in society: history of development and current state]. K.: Olimp. lit. [in Russian].
- [3] Bulatova, M.M. (2014). Renessans, Prosveshchenie, neoklassicism i vrozozhdenie nasledija drevnegrecheskoy civilizacii [Renaissance, Enlightenment, Neoclassicism and the revival of the heritage of ancient Greek civilization]. Nauka v olimp. sporte. - Science in Olympic Sports, 1, 4–11 [in Russian].
- [4] Polikarpova, G.M. (2003). Olimpijskoe obrazovanie i vospitanie kak predmet pedagogicheskogo issledovaniya. [Olympic education and upbringing as a subject of pedagogical research]. Doctor's thesis. Velikij Novgorod [in Russian].
- [5] Suchilin, A.A. (2017). Vospitatel'noe znachenie olimpizma [Educational significance of Olympism]. Grani poznaniya - Facets of knowledge. 5(52), 20-24 [in Russian].
- [6] Últtyq olimpiada komitetiniń saity [Website of the National Olympic Committee]. Retrieved from <https://olympic.kz/kk/page/o-nok> [in Kazakh].
- [7] Barinov, S.Ju. (2010). Olimpijskoe obrazovanie v processe vospitaniya sportivno-gumanisticheskoy kul'tury lichnosti [Olympic education in the process of fostering a sports and humanistic culture of personality]. Uch. zap. un-ta im. P.F. Lesgafta. – Scientific notes of the P.F. Lesgaft University. 8 (66), 7–13 [in Russian].
- [8] Cherneckij, Ju.M. (2001). Konceptual'nye osnovy olimpijskogo obrazovaniya [Conceptual foundations of Olympic education] Extended abstract of Doctor's thesis. Cheljabinsk [in Russian].
- [9] Krüger, M. (2016). Olympism and Olympic education. Russian Journal of Physical Education and Sport. Vol. 11. 4, 161-175 [in English].
- [10] Zagrevskaya, A.I. (2017). Olympic education at physical culture universities based on anthropic education technologies. Theory and Practice of Physical Culture. 2, 24 [in English].

Бахтиярова С.Ж., Джакупова А.Г. Рахметжанов А.С. Булакбаева М.К. ВОСПИТАТЕЛЬНАЯ ЦЕННОСТЬ ОЛИМПЕЙСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В настоящей статье рассматривается воспитательное значение олимпизма как средства взаимосвязи и взаимодействия спорта, культуры и образования. Образование, связанное со спортом, а именно, олимпийское образование, безусловно, играет важную роль в воспитании гуманистических нравственных ценностей, где мотивационными примерами будут участники олимпийских игр. На сегодняшний день четко обозначились актуальные проблемы системы образования и воспитания детей и учащейся молодежи. Цель педагогической деятельности по олимпийскому образованию - формирование у детей и молодежи знаний об Олимпийских играх и олимпийском движении, умений и навыков, обеспечивающих реализацию олимпийских идеалов и ценностей, ориентирующих на высокие достижения в спорте, на соответствующую физическую подготовленность, что позволит правильно оценить и, в полной мере, использовать гуманистический потенциал спорта и физической культуры, а также предотвратить антигуманные проявления в спорте. Основная цель статьи - формирование познавательной активности и повышение качества знаний по олимпизму в период педагогической деятельности по приобщению к олимпизму. В статье представлен опыт реализации идей олимпизма в Западно-Казахстанском университете им. М. Утемисова.

Ключевые слова: олимпиада; олимпизм; спорт; культура; воспитание; олимпийское образование; олимпийское движение; физическая культура и спорт; специалисты.

Bakhtiyarova Sayagul, Jakupova Aigul, Rakhmetzhanov Askhat, Bulakbaeva Meiramgul EDUCATIONAL VALUE OF OLYMPIC EDUCATION

Annotation. This article examines the educational significance of olympism as a means of interrelation and interaction of sports, culture and education. Sports-related education, namely olympic education, certainly plays an important role in the education of humanistic moral values, where participants of the olympic games will be motivational examples. To date, the actual problems of the education system and upbringing of children and students have been clearly identified. The purpose of pedagogical activity on olympic education is to form knowledge about the Olympic games and the olympic movement among children and youth, skills and abilities that ensure the realization of olympic ideals and values, focusing on high achievements in sports, on appropriate physical fitness, which will allow to correctly assess and fully use the humanistic potential of sports and physical culture, as well as to prevent inhumane manifestations in sports. The main purpose of the article is the formation of cognitive activity and improvement of the quality of knowledge on olympism during the period of pedagogical activity on familiarization with olympism. The article presents the experience of implementing the ideas of olympism at the M.Utemisov West Kazakhstan University.

Keywords: olympics; olympism; sports; culture; education; olympic education; olympic movement; physical culture and sports; specialists.

УДК 1174
МРНТИ 77.29.61
DOI 10.37238/1680-0761.2022.85(1).61

Жумадилханов А.А.*

**Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан**

***Автор-корреспондент: aseke_zh_59@mail.ru**

E-mail: aseke_zh_59@mail.ru

ПСИХОЛОГО – ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВОСПИТАНИЯ ЮНЫХ СПОРТСМЕНОВ (на примере футбола)

Аннотация. Хорошие игроки не создаются в одночасье, вместо этого, необходимо развивать природные таланты и способности, чтобы дать игрокам возможность реализовать свой потенциал. Процессы, которые формируют успех спортсменов, обусловлены реакцией игрока на многочисленные взаимодействия окружающей среды и стимулы, которые появляются изо дня в день. Следовательно, важно рассматривать игрока, как многофакторную сущность и оценивать, сможет ли он адаптироваться к ситуациям, которые ему представляются. Цель работы - представить структуры психолого-педагогических основ воспитания юных спортсменов, на примере футбола, а также, их взаимосвязь с личностными характеристиками, установками и уровнем психологической готовности. Исследование представляет интерес, для занимающихся проблемами специалистов, в области психологии спорта, социальной и педагогической психологии, практических спортивных психологов, обеспечивающих деятельность психологической службы в спорте.

Ключевые слова: футбол; психологическая готовность; психология спорта; юные спортсмены; эффективность подготовки; формирование личности; потенциал игрока; оптимизация двигательного развития.

Введение

В последние годы активно ведется поиск путей и методов оптимизации двигательного развития детей и подростков, и повышения эффективности их спортивной подготовки [1]. Проблемы физического и технического воспитания футболистов, широко изучены. Рассмотрение аспектов психологической подготовки и ее использования, для повышения эффективности тренировочного процесса, особенно с юными футболистами, можно увидеть, только в отдельных работах.

Применяя определенные средства и методы, а иногда и методики, спортсмен способен развить и усовершенствовать свои черты личности – характер, темперамент, вырабатывать мотивацию.

Благодаря этому, совершенствуются психические процессы и функции - ощущения, восприятия, особое внимание, память и мышление, а также стабильные и позитивные психические состояния.

Анализ литературы показывает, что практически отсутствуют исследования, учитывающие взаимосвязь и взаимовлияние физической, технической и психологической подготовки юных футболистов, с коррективной нагрузкой и с учетом их биологического развития. Имеющиеся научные статьи освещают некоторые аспекты проблемы [2, 3].

Эффективность психологического сопровождения, при формировании личности спортсменов высокой квалификации, рассматривается во многих работах, что нельзя сказать о детско-юношеском спорте. А ведь это, одна из главнейших задач современного спорта в воспитании спортивного резерва.

Юношеский спорт, как неотъемлемая часть современного общества, - специфическая сфера деятельности и сложная социальная система со своими законами, правилами - должна быть направлена на формирование нравственности молодого поколения. С помощью своего специфического характера деятельности, необходимо максимально эффективно использовать потенциал этой социальной системы, для воспитания юных спортсменов.

С практической точки зрения, тренеру юных спортсменов чрезвычайно важно понимать, как игроки могут улучшить спортивные результаты на основе своей психологической готовности. Хотя, психологическая подготовка, признана бесценным тренировочным инструментом, тренерами, ее часто исключают из тренерской практики.

Возможные объяснения этой тенденции включают несколько предрассудков по отношению к психологии. Было высказано предположение, что отсутствие знаний о психологической подготовке, является основной причиной, по которой тренеры, часто не могут внедрить программы и тренировки психологической подготовки, со своими спортсменами.

А. Исаев отмечает создании воспитательного спортивного коллектива как ведущего элемента целостной воспитательной системы, с помощью которого должны решаться важные воспитательные задачи.

Одним из путей, создания такого коллектива, есть повышение командной сплоченности, воспитания "командного духа" [4].

Большую роль в воспитании нравственных качеств спортсмена играет направленность, знания, личностные качества, конкретные действия тренера. Как отмечает Л. Волков [5], подростки, увлеченные спортом, отдают спорту все свои устремления. А тренер становится тем эталоном, по которым учатся жить.

По мнению Д. Дроздова [6], работа со спортсменами - сложная и многогранная проблема, требующая от тренеров глубокой специальной подготовки, знания психолого-педагогических основ воспитания.

Тренер играет ключевую роль в обеспечении активности и поведения спортсмена на разных этапах соревнований. Задача тренера - не только обеспечить успех спортсмена, но и помочь разносторонней, образованной, развивающейся молодежи, используя культурные богатства общества.

Изучение влияния установок тренера на воспитание нравственных качеств юных спортсменов позволило выявить два существенных отличия. У юных спортсменов, которые занимаются у тренеров с подавляющей установкой на максимально высокий спортивный результат, могут чаще наблюдаться негативные тенденции развития отдельных моральных качеств, не обеспечивается формирование психологически устойчивой личности, повышается вероятность возникновения внутреннего конфликта.

Наоборот, если тренер дает установку на положительное личное развитие, а не спортивный результат, его воспитанники, как правило, обладают более высоким уровнем мотивации, имеют адекватную установку, менее тревожные и психологически устойчивы в ситуациях соревнований и повседневной жизнедеятельности. Большой воспитательный потенциал имеет сама спортивно-тренировочная деятельность.

Положительную роль спортивных игр, которые проходят по определенным правилам, рассматривают и в том, что они нуждаются, в овладении спортсменами когнитивными навыками: знать правила игры, учитывать последствия тех или иных действий, уметь выигрывать и проигрывать.

Спортивная деятельность, по своей природе, оказывает существенное влияние на эмоциональную сферу личности. Поэтому, спорт является важным фактором формирования чувственного компонента нравственных качеств спортсмена, а задачей остается совместить направленность воспитательной деятельности тренера с потенциалом спортивно-тренировочной деятельности учащихся, с целью воспитания нравственных чувств и эмоций.

Одной из важных проблем юношеского спорта, по мнению Ю. Коджаспарова [7], является недостаточность положительных эмоций у молодых спортсменов во время тренировок и на соревнованиях.

Повышению положительных эмоций и отсутствию тревожности спортсмена, должно способствовать освоение ранее недоступной сложной спортивной техникой, удовольствие от общения с партнерами по команде, достижения поставленных целей, успехи на соревнованиях и тому подобное.

При таких условиях, спортсмен осознает свои возможности, убеждается в способности преодолевать трудности, которые требуют больших физических и психических усилий. В исследованиях тренировочной деятельности спортсмена изучаются состояния утомления, монотонности, психического пресыщения, «мёртвой точки», а также анализируются психические перенапряжения спортсмена [8].

Психология спортивного коллектива - это очень актуальная проблема развития личности, потому что воспитательный потенциал спортивного коллектива огромен. В нем формируются положительные свойства личности человека, создаются условия для достижения высоких спортивных результатов, устанавливаются необходимые взаимные отношения между людьми, развиваются спортивные дарования и таланты [9].

Успешное решение, научных проблем психологии спорта, имеет большое теоретическое и практическое значение для системы физического воспитания.

На этой основе, более четко выясняется перспектива дальнейшего ее развития, определяются тенденции в формировании сознания, средствами физической культуры и спорта, обеспечивается результативность учебно-тренировочной работы и открываются пути использования скрытых резервных возможностей каждого спортсмена.

Материалы и методы исследования

Среди определяющих факторов психологической работоспособности, психическая стойкость считается многомерным фактором, включающим когнитивные, аффективные и поведенческие компоненты вместе с уверенностью в себе, которая связана с успехами в спорте, а также с психологическим здоровьем и благополучием.

Целью данного исследования было проанализировать взаимосвязь между различными факторами, составляющими психологическую стойкость, и возрастными категориями у юных футболистов, чтобы определить наличие определенных психологических навыков в их формировании.

Исследование было проведено с выборкой из 64 юных футболистов, U 14 лет (n = 29), U 16 лет (n = 35). Соотношение тренировок в неделю составляло 4 занятия для категорий U14 и U16, плюс соревновательный матч.

Для оценки психологической устойчивости, по каждой из областей умственных способностей, которые определяют модель Лозера [10], использован опросник психологической эффективности. Этот перечень позволяет составить профиль слабых и сильных сторон спортсмена.

Анкета состояла из 42 пунктов от 1 до 5 по шкале Лайкерта, по семи измерениям: уверенность в себе, контроль отрицательной энергии, контроль положительной энергии (для оценки фактора эмоционального контроля), контроль внимания, а также визуальный контроль и контроль изображений (фактор концентрации), уровень мотивации и контроль отношения.

Эти семь шкал были использованы для получения психологического профиля. Диапазон оценок по каждой шкале варьировался от 0 до 30 баллов, представленных на трех качественных уровнях: низкий (до 19 баллов), средний (20–25 баллов) и высокий (25–30 баллов), считая удовлетворительными уровнями тех, кто набрал баллы. в верхних 20 баллах, а высокие показатели - между 25 и 30. Процесс заполнения анкеты занял примерно 20–25 минут.

Результаты исследования

В таблице показаны значимые различия по четырем из семи изученных переменных: отрицательная энергия (диапазон = 19,94–22,39), контроль внимания (диапазон = 21,93). –24,60), визуальный контроль (диапазон = 22,69–25,06) и мотивационный уровень (диапазон = 25,34–27,34).

Таблица - Описательные данные и достоверные различия, полученные для исследуемых переменных с учетом категории и возраста

Критерии	U14 (n-29)	U16 (n-35)
Самоуверенность	24,24±2,67	24,51±2,41
Контроль отрицательной энергии	19,94±3,07	22,07±3,12
Контроль внимания	21,93±2,40	22,66±3,51
Визуальный контроль	22,69±3,35	24,09±3,25
Уровень мотивации	25,34±2,69	26,06±2,46
Позитивная энергия	24,07±3,86	24,63±2,53
Контроль настроения	23,63±2,87	24,17±3,00

Сосредоточив внимание на различиях, полученных анализом по категориям, контроль отрицательной энергии показал, что самые низкие значения были для категорий U14 ($d = -0,69$; $p < 0,05$). Что касается контроля внимания, результаты показали четкие и значимые различия между U14 ($d = 1,06$; $p < 0,01$) и U16 ($d = 0,62$; $p < 0,01$), наблюдая самые высокие значения по мере увеличения возраста субъектов. Размеры визуально-образного контроля ($d = 0,75$; $p < 0,05$) и мотивационного уровня ($d = 0,82$; $p < 0,01$), сообщили о категории U14 с самыми низкими оценками.

Кроме того, исследование корреляции, выявило значимые и положительные корреляции между большинством анализируемых переменных ($p < 0,05$, $p < 0,01$ или $p < 0,001$).

Переменная возрастной категории достоверно коррелировала с контролем внимания ($r = 0,272$; $p < 0,01$), визуальным контролем ($r = 0,193$; $p < 0,05$) и уровнем мотивации ($r = 0,206$; $p < 0,05$).

Аналогичным образом, уверенность в себе коррелировала с контролем внимания ($r = 0,440$; $p < 0,001$), зрительным контролем / способностью ($r = 0,268$; $p < 0,01$) и уровнем мотивации ($r = 0,417$; $p < 0,001$) среди других, таких как положительная энергия ($r = 0,536$; $p < 0,001$) и контроль отношения ($r = 0,508$; $p < 0,001$).

Дисперсионный анализ выявил существенные различия в переменных, в зависимости от разных возрастных категорий. Таким образом, что касается анализа уверенности в себе, мы обнаружили, что она осталась неизменной, без различий между какой-либо из оцениваемых возрастных категорий.

Игроки продемонстрировали высокий уровень уверенности в себе, оставаясь схожими в возрастных категориях, но без изменения связанного с ними соревновательного уровня. Эти результаты соответствовали предыдущим выводам, которые связывали стабильно высокий уровень уверенности в себе с испытуемыми.

Следует отметить, что уверенность в себе и принятие себя, имеют очень тесную связь с благополучием спортсменов, поэтому стабильные данные об уверенности игрока в себе, подразумевают постоянное самовосприятие благополучия в спорте. Кроме того, с возрастом результаты эмоционального контроля были благоприятными и стабильными.

Обнаружены статистически значимые различия в контроле внимания, которые постепенно улучшаются с возрастом. Это наиболее определяющий фактор с самой высокой вероятностью улучшения из всех оцениваемых переменных. Что касается переменных визуального контроля и управления изображениями, то U16, похоже, достиг более высоких уровней достижений по этому параметру, поддерживая такой же хороший уровень на более поздних этапах.

Такая же интерпретация может быть сделана для переменной, уровня мотивации, поскольку наилучшие результаты были достигнуты в возрасте до 16 лет, с положительным переходом от младшей возрастной

категории к этой категории. Кроме того, как итог межгруппового анализа, не было изменений во времени в таких переменных, как уверенность в себе, положительная энергия и контроль отношения.

По мере взросления футболиста, наблюдается очень значительное улучшение контроля внимания, и этот аспект необходимо учитывать при планировании тренировок. Тренировочная и тренерская среда имеет основополагающее значение для обеспечения хорошей стратегии улучшения психологической стойкости и психологического здоровья игроков, поскольку несоответствующая методика может привести спортсменов к разочарованию и неудаче [11].

Заклучение

Категория U16 показала лучшие результаты по всем переменным, особенно по контролю отрицательной энергии, контролю внимания, визуальному контролю и контролю изображений, а также уровню мотивации. Различные параметры психологической стойкости имели положительную и прогрессивную тенденцию при увеличении возраста.

Эти результаты частично подтверждают гипотезу нашего исследования, согласно которому психологическая устойчивость будет выше по всем параметрам с увеличением возраста и категории. Кроме того, оценка умственных или психологических переменных у спортсменов, в данном случае психологической стойкости, также может быть полезна для тренеров и спортсменов при выборе тренировки умственных навыков для улучшения соревновательных результатов.

Фактически, психологическая стойкость может иметь более высокую предсказательную силу в отношении выступления и результата соревнований, чем другие физические тесты, такие как бросок набивного мяча или прыжки. Следовательно, этот вид психологического анализа, в частности, анализ психической стойкости и дифференциация между ее наиболее важными параметрами, в соответствии со статусом созревания, следует принимать во внимание при повышении качества тренировок, а спортивные результаты являются основными целями.

Эти инструменты помогают тренерам узнать о слабых и сильных сторонах игроков. Затем тренеры могут запрограммировать и адаптировать тренировку навыков к индивидуальным потребностям и психологическим способностям игрока, чтобы повысить производительность и достичь спортивных успехов, а также, гарантировать позитивное и здоровое психологическое развитие, и благополучие.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Об утверждении Концепции развития физической культуры и спорта Республики Казахстан до 2025 года Указ Президента Республики Казахстан от 11 января 2016 года № 168.
- [2] Геллер Е.М. (1997) Игровая направленность как фактор гуманизации детско-юношеского спорта // Спорт, духовные ценности, культура: Сборник. - М.: Гуманитарный Центр «СпАрт» РГАФК, 1997. - Вып. 7. - С. 174 - 175.
- [3] Маркелов В. В. (2006) Развитие индивидуальности человека в физическом воспитании и спорте / В. В. Маркелов. – Пермь, 2006. – 244 с.
- [4] Исаев А.А. (2000) Юношеское Олимпийское движение / А.А. Исаев // Международный спорт и Олимпийское движение с позиций гуманизма. - М.: МГИУ, 2000. - С. 231-266.
- [5] Волков Л.В. (2010) Спортивная подготовка младших школьников / Л.В. Волков. - М.: Просвещение Украины, 2010. - 388 с.
- [6] Дроздов Д.В. (2010) Формирование воспитательных качеств будущих тренеров по физической культуре и спорту / Д.В. Дроздов // Вестник ЛНУ им. Тараса Шевченко. - Львов, 2010. - № 8 (195). - С. 121- 129.
- [7] Коджаспаров Ю.Г. (1994) Проблема дефицита положительных эмоций на занятиях физической культурой и спортом / Ю.Г. Коджаспаров // Теор. и практической. физ. культуры: [ВБ. статей]. - М., 1994. - С. 47 - 56.
- [8] Букова Л.М. (2012) Психологические особенности личности и перспективность юных футболистов / Л.М. Букова, В.Ф. Кровяков // Педагогика и психология. – 2012. – № 9. – С. 25–29.
- [9] Кардялис К., Александрович Б. (2005) Конфликтность и сплоченность спортивных команд: диагностика и оптимизация межличностных отношений // Психологический журнал. - 2005. - Т. 26. - № 1. - С. 71-78.
- [10] Loehr, J.E. (1982) Athletic Excellence: Training of psychological resistance to sports; Forum Publishing Co: New York, USA
- [11] Murray, RM; Dugdale, J. (2020) California. Education and training of psychological resilience and physical performance of teenage football players: the effect of the athlete's age. Euro. J. Sport Sci. 21, 580-589

REFERENCES

- [1] Ob utverzhdenii Konceptii razvitiya fizicheskoy kul'tury i sporta Respubliki Kazahstan do 2025 goda Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 11 janvarja 2016 goda № 168 [On approval of the Concept of development of physical culture and sports of the Republic of Kazakhstan until 2025, the decree of the President of the Republic of Kazakhstan of January 11, 2016 No. 168]. [in Russian].

- [2] Geller, E.M. (1997) Igrovaja napravlennost' kak faktor humanizacii detsko-junosheskogo sporta [The Game focus as a factor of humanization of youth sport] Sport, duhovnye cennosti, kul'tura - Sport, spiritual values, culture. Moscow: Humanitarian Centre "SpArt" training, Vol. 7, 174 - 175. [in Russian].
- [3] Markelov, V.V. (2006) Razvitie individual'nosti cheloveka v fizicheskom vospitanii i sporte [Development of the human personality in physical education and sports] Perm, 244 p. [in Russian].
- [4] Isaev, A.A. (2000) Junosheskoe Olimpijskoe dvizhenie [The Youth Olympic Movement] Mezhdunarodnyj sport i Olimpijskoe dvizhenie s pozicij gumanizma - International sport and the Olympic movement from the standpoint of humanism. - Moscow: MGIU, pp. 231-266. [in Russian].
- [5] Volkov, L.V. (2010) Sportivnaja podgotovka mladshih shkol'nikov [Sports training of younger schoolchildren] - Moscow: Enlightenment of Ukraine, 388 p. [in Russian].
- [6] Drozdov, D.V. (2010) Formirovanie vospitatel'nyh kachestv budushhih trenerov po fizicheskoj kul'ture i sportu [Formation of educational qualities of future trainers in physical culture and sports] Vestnik LNU im. Tarasa Shevchenko - Bulletin of LNU im. Taras Shevchenko. - Lviv, 8 (195), 121- 129. [in Russian].
- [7] Kojasparov, Yu.G. (1994) Problema deficita polozhitel'nyh jemocij na zanjatijah fizicheskoj kul'turoj i sportom [The problem of the deficit of positive emotions in physical culture and sports] Theor. and practical. phys. culture: [WB. articles]. - Moscow, pp. 47-56. [in Russian].
- [8] Bukova, L.M. & Krovjakov, V.F. (2012) Psihologicheskie osobennosti lichnosti i perspektivnost' junyh futbolistov [Psychological personality traits and prospects of young football players] Pedagogika i psihologija - Pedagogy and psychology. 9, 25-29. (in Russian)
- [9] Kardyalis, K. & Alexandraviciute, B. (2005) Konfliktnost' i splochnost' sportivnyh komand: diagnostika i optimizacija mezhluchnostnyh otnoshenij [Conflict and cohesion of sports teams: diagnostics and optimization of interpersonal relations] Psihologicheskij zhurnal - Psychological Journal. Vol. 26, 1, 71-78. [in Russian].
- [10] Loehr, J.E. (1982) Athletic Excellence: Training of psychological resistance to sports; Forum Publishing Co: New York, USA [in English].
- [11] Murray, R.M. & Dugdale, J. (2020) California. Education and training of psychological resilience and physical performance of teenage football players: the effect of the athlete's age. Euro. J. Sport Sci. 21, 580-589 [in English].

Жұмаділханов А. А.

ЖАС СПОРТШЫЛАРДЫ ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ (футбол мысалында)

Андатпа. Жақсы ойыншылар бір түнде құрылмайды, оның орнына ойыншыларға өздерінің әлеуетін іске асыруға мүмкіндік беру үшін табиғи таланттар мен қабілеттерді дамыту қажет. Спортшылардың жетістігін анықтайтын процестер ойыншының қоршаған ортаның көптеген өзара әрекеттесуіне және күннен-күнге пайда болатын ынталандыруларға реакциясы арқылы анықталады. Сондықтан ойыншыны көп факторлы тұлға ретінде қарастыру және оның өзіне ұсынылған жағдайларға бейімделе алатындығын бағалау маңызды. Жұмыстың мақсаты-футбол мысалында жас спортшыларды тәрбиелеудің психологиялық-педагогикалық негіздерінің құрылымын, сондай-ақ олардың жеке ерекшеліктерімен, көзқарастарымен және психологиялық дайындық деңгейімен байланысын ұсыну. Бұл спорт психологиясы, Әлеуметтік және педагогикалық психология саласындағы мәселелермен айналысатын мамандарға, спортта психологиялық қызмет көрсететін практикалық спорт психологтарына қызығушылық тудырады.

Кілт сөздер: футбол; психологиялық дайындық; спорт психологиясы; жас спортшылар; дайындықтың тиімділігі; тұлғаны қалыптастыру.

Zhumadilkhanov Askar

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF THE EDUCATION OF YOUNG ATHLETES (on the example of football)

Annotation. Good players are not created overnight, instead, it is necessary to develop natural talents and abilities to give players the opportunity to realize their potential. The processes that shape the success of athletes are determined by the player's reaction to the numerous interactions of the environment and stimuli that appear from day to day. Therefore, it is important to consider the player as a multifactorial entity and assess whether he will be able to adapt to the situations that present themselves to him. The purpose of the work is to present the structures of the psychological and pedagogical foundations of the upbringing of young athletes, using the example of football, as well as their relationship with personal characteristics, attitudes and the level of psychological readiness. It is of interest to specialists dealing with problems in the field of sports psychology, social and pedagogical psychology, practical sports psychologists who provide psychological services in sports.

Keywords: football; psychological readiness; psychology of sports; young athletes; effectiveness of training; personality formation.

УДК 658.512.2
МРНТИ 81.95.01
DOI 10.37238/1680-0761.2022.85(1).62

¹Горбачев А.А., ²Горбачева Д.А., ³Горбачева В.А., ⁴Джумагалиева В.С.*, ⁵Кайнбаева Ж.С.

^{1,4,5}Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, Уральск, Казахстан

²Краснодарский государственный институт культуры, Краснодар, Россия

³Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
Уральск, Казахстан

*Автор-корреспондент: vini77_77@mail.ru

E-mail: gorsansan11@mail.ru, zhannatarlan@mail.ru, vini77_77@mail.ru

РАЗВИТИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ МАГИСТРОВ ДИЗАЙНА В КОНТЕКСТЕ НОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПАРАДИГМЫ

Наука-капитан, а практика - солдаты.
Леонардо да Винчи

Аннотация. В статье рассматривается опыт разработки инновационной подготовки магистров дизайна старейшего Западно-Казахстанского университета им. М. Утемисова на основе новой образовательной программе 6B02109 Дизайн интерьера, 6B02108 Мода и дизайн костюма, 5B042100 Дизайн.

В статье раскрывается важность овладения методикой преподавания дисциплин основных модулей и курсов по выбору выступает одной из проблемных задач, стоящих сегодня перед преподавателем. В статье рассматриваются характеристики и содержание новых дисциплин, которые ранее не рассматривались с точки зрения педагогического опыта. Даны основные требования необходимые к знаниям, умениям, навыкам, владению и ожидаемым результатам в научно-исследовательской, художественно-творческой и подготовке будущих магистров искусствоведческих наук.

В статье анализируется с учетом опыта владения информационными технологиями, преподавания онлайн методом видео- конференций (Zoom), в системе видео-встреч (Google meet). Проверка качества знаний студентов в дистанционном образовании предполагает тщательной проработки syllabusов дисциплин (курса лекций, презентаций, проверочных вопросов, тестов, СРС и СРСП под руководством преподавателя.

Анализ опыта позволяет задуматься об эффективности устного и письменного диалога со студентами и способах проверки уровня полученных ими знаний на занятиях по циклу базовых дисциплин и вузовскому компоненту, курсам по выбору путем написания эссе, электронных дневников студента, опроса, тестирования, подготовки научных докладов и публикация статей в рамках изучаемого предмета.

Статья авторов раскрывает характеристики ряда дисциплин, которые нацеливают будущих магистрантов искусствоведческих наук, мечтающих стать преподавателем, на необходимости изменения роли преподавателя в процессе обучения студентов художественного профиля. Разработана схема "Матрица..." формирующих компетенций, позволяющая координировать работу педагогам разных кафедр и студентам.

Ключевые слова: ключевые принципы syllabusов, матрица соотношения компетенций, исследования в искусстве, дизайнерское проектирование, магистрант, знания и умения, навыки и владения, квалификационная модель выпускника педагогической и профильной деятельности.

Введение

Актуальность изучения позитивного опыта подготовки магистрантов и перехода к новой системе подготовки преподавателей-исследователей с предоставлением квалификационной работы (диссертации) поставил перед учеными и учебными заведениями в России много новых, ранее не решаемых сложных проблем. В условиях, когда ведется подготовка по бакалавриату и магистратуре, важно найти место координат магистратуры в системе подготовки преподавателей для работы в учебных заведениях по новым образовательным программам. По существу, преподаватель вуза - он должен быть три в одном: изучать, описывать и транслировать новые явления жизни молодежи с целью формирования личности.

Наши наблюдения показывают, что отличный преподаватель и профессионал может доступно объяснить знания, умения и навыки студенту, но он не может описать свой опыт и написать в помощь студентам учебно-методические пособия. Сегодня трудно представить преподавателя вуза который не выпускает учебные пособия, не пишет монографии и статьи. Этим отличаются приглашенные практики.

Однако, чтобы стать отличным педагогом, необходимо владеть методами НИР и описывать исследования с целью совершенствовать свои рабочие программы, учебно-методические пособия, открывать новые специальности и направления. И все это возможно при условии если попадаются отличные

преподаватели. Нам повезло с мудрыми, многогранными личностями учеными и благородными творческими наставниками. Поэтому следует обобщить наш многолетний исследования и наблюдения в сфере опыт педагогической деятельности в вузах, колледжах, школах искусства.

Подготовка дизайнеров связана с концепцией современного искусства, которое мало кто понимает, так как оно отходит от известных образцов социалистического реализма и фотографии, на смену обычным картинам в золоченных рамах, мраморным скульптурам, приходит не ограниченный выбор средств и палитр. Художники и коллекционеры С.Гущин и А. Щуренков которые считают, что современные художники: "могут создавать инсталляции, сложные объекты, снимать видеоарт, экспериментировать со звуком или участвовать в перформансах, чем-то напоминающих театрализованные действия [1, с. 9].

Сегодня можно смело утверждать, что благодаря широкой доступности онлайн образования, порталов Интернет, электронных библиотек, книжных магазинов-кафе, передвижной работы музеев, галерей, выставок, а также новым парадигмам художественного образования, значительно расширились возможности для развития творческого потенциала молодежи. Однако, появилось столько же возможностей и соблазнов в овладении профессии. Пандемия также отрицательно сказалась на доступности музеев и перевод на онлайн образование (2020-2021гг.). Но и здесь было положительное. Люди больше стали читать книги, общаться с семьей, самостоятельно находить новые знания, умение находить информацию из самых разных источников, что позволило уйти от аудиторного "натаскивания", приобрести волевые качества и трудолюбие, навыки устойчивости к стрессам.

Следует прислушиваться к критике, учитывать наблюдения ученых и искусствоведов. Так, трудно не согласиться с мнением искусствоведа А.С.Аксеновой автор популярной книги "История искусств", считает, что понять законы, по которым меняется искусство, довольно сложно. Зато можно разобраться в его языке и в том, как оно развивается [2, с.5].

Разработка учебных программ с названием "дизайн", долго не использовался так как назывались: "Техническая графика", "Компьютерная графика", "Техническая эстетика", "Художественно-производственная графика", "Художественное оформление в школе", Художественно-декоративное оформление массовых праздников", "Наглядная агитация и пропаганда клуба" и т.д. Следует отметить ученых-педагогов внесших огромный вклад в разработку новых программ: Е.В.Шорохов, Ю.Ф. Катханова, В.К.Лебедко, В.Д.Черный, С.Е.Игнатьев, П.Г.Демчев, Н.Н.Ростовцев, М.Г.Донильченко, Б.Г.Лукьянов, В.С.Кузин [3, с.230-248]. Нами разрабатывались программы для городских школ художников-оформителей, где дизайн технологии еще отсутствовали. В 1990 г. была разработана программа курса "Дизайн" (60 час.) для программы ИЗО студии клуба, рассчитанная на три года (360 час.) и опубликована в книге "Эстетический всеобуч в ИЗО объединениях" [4, с.255-258]. Разработана по заданию Минкультуры программа (70 час.) "Архитектура. Изобразительное и народное прикладное искусство Республики Казахстан" (с древнейших веков до 1992г.) [5].

Авторы имеют некоторый опыт разработки комплекта новых программ по специальностям и направлениям (аспирантура и специалитет, магистратур и бакалавриат). Нами ранее была открыта аспирантура по специальности 13.00.05. - Теория, методика и организация социально-культурной деятельности в Западно-Казахстанском вузе культуры и искусства (г. Уральск) в 2007 г. и позже в Краснодарском госуниверситете культуры и искусств, ряд аспирантов успешно защитили кандидатские и докторские диссертации по данной специальности в Московском госинституте культуры.

Плодом наших многочисленных исследований, наблюдений, опросов, стал выпуск ряда монографий: Основы профессионально-педагогической деятельности преподавателей вузов культуры и искусств; Педагогика многоуровневой системы социально-культурного и туристского образования: компетентностный подход; Туристский образовательный ресурс - вектор развития культуры и патриотизма: Инновационный подход [6,7,8]. Регулярно организуются ежегодные Всероссийские и Международные научно-практические конференции (НПК): «Твердовские чтения» 1-13; «Бочаровские чтения» 1-8; "Устойчивое развитие горно-предгорных территорий Краснодарского края 1-5. Опубликованы научные сборники, в которых освещаются проблемы компетентного подхода в образовании по направлениям туризма и социально-культурной деятельности. В 2020-2021гг. в программы НПК, впервые были введены секции изобразительного искусства и дизайна, дизайна рекреации для активного участника Западно-Казахстанского университета им. М.Утемисова.

Большую роль имело оплаченное время руководством ЗКУ им. М.Утемисова на проведение онлайн конференции в заочном режиме (из-за пандемии) в г.Краснодаре и г. Апшеронске. Все магистранты дизайнеры и несколько преподавателей кафедры приняли участие нами организованных трех онлайн конференций. Они продемонстрировали презентации своих проектов, зачитывали тезисы ранее доработанных нами статей. По итогам лучшие докладчики награждены дипломами, грамотами. В сборниках опубликовались 3 магистра 1 курса, 5 магистров 2-го курса (в июне они защитили диссертацию (проект) на 95 баллов ("Отлично") [9, с.10, 11].

Материалы и методы исследования

Методом исследования является обобщение накопленного педагогического опыта на принципе конструктивной согласованности и соответствия разработки комплектов документов программы магистратуры

7М02107 Дизайн: модели выпускника; подготовки успешных компетентных выпускников для написания магистерской диссертации на соискание степени магистр искусствovedческих наук, ориентированных на рынок труда и потребителей (искусствovedческая, экспертная, педагогическая и профильная деятельность в сфере дизайна и рекламы).

Задачи: разработать ряд силлабусов специальных дисциплин с учетом уровней компетенций для подготовки магистрантов по основным квалификационным моделям выпускника, ориентированных на рынок сфере индустрии дизайна и рекламы;

- предложить наглядную схему матрицы взаимообогащения компетенций с учетом межпредметных связей;

- сформулировать рекомендации для успешной учебы магистранта и защиты магистерской диссертации (проекта) в современных условиях искусства и гуманитарных наук(по дисциплинам базового и вариативных циклов).

Результаты исследования

В Западно-Казахстанском государственном университете им. М.Утемисова (ЗКГУ) более 20 лет была открыта новая специальность Дизайн и в соответствии с Болонским соглашением перешли на подготовку бакалавров и магистров Дизайна.

В соответствии с Образовательной программой 7М02 Искусство и гуманитарные науки, М031 Мода, дизайн интерьера и промышленный дизайн, 7М02107 Дизайн, реализуется в ЗКУ на основании Приказа МОН Республики Казахстан составлена на основании "Государственного образовательного стандарта высшего образования, утвержденного приказом № 604 от 31 октября 2018 г.

Ввиду перехода на новую профессиональную образовательную программу высшего образования - программу подготовки научно-педагогических кадров в магистратурах вузов встала задача разработки новых учебных планов и учебных программ дисциплин, а также новых методик оценивания и преподавания. В этой связи встал важнейший вопрос о комплексных тесных междисциплинарных связях преподаваемых дисциплин и разно-целевых практик, которые формируют компетенции, обеспечить фундаментальную подготовку квалифицированных специалистов, владеющих технологией художественно-творческой, проектной деятельности и способных к самостоятельной научно-исследовательской, художественно-творческой и педагогической деятельности, обозначенные в вышеуказанном документе.

На факультете культуры и искусства ЗКУ нами разработаны комплекты силлабусов с компетенциями для 1-го и 2-го курсов магистров дизайна по направлению 7М02107 Дизайн, с присуждаемой академической степени "магистр искусствovedческих наук». В качестве важной линии мы придерживались многоуровневой системы художественного образования и воспитания: художественная школа или колледж- бакалавриат- магистратура, а также идей моего научного руководителя В.С.Кузина и идей из книги "Психология", награждена "Золотой медалью ВДНХ" на Всесоюзном конкурсе, удостоена Лауреата Государственной премии ".

Известный ученый, художник и педагог, воспитавший много аспирантов и докторантов, В.С.Кузин в своей книге "Изобразительное искусство и методика его преподавания в школе" отметил возрастающую роль искусство для становления личности: "На занятиях изобразительным искусством формируются такие свойства личности, как самостоятельность, целенаправленность, аккуратность, трудолюбие. В процессе изобразительной деятельности учащиеся приобретают графические и живописные умения и навыки, учатся наблюдать, анализировать предметы и явления окружающего мира. Таким образом, учебный рисунок, ознакомление с лучшими произведениями изобразительного искусства служат эффективными средствами познания действительности и одновременно помогают развитию и формированию зрительных восприятий, воображения, пространственных представлений, памяти, чувств и других психологических процессов".

В этой связи была разработана матрица компетентностного подхода на междисциплинарной основе. При изучении модулей базовых и вариативных 12 дисциплин и прохождения нескольких видов практик и НИР (учебная, педагогическая, научно-исследовательская).

На основе вышеперечисленных документов мы разработали трехуровневой проработку (базовый, продвинутый и высокий) по каждой их компетенций. Определили основные педагогические знания, умения и навыки с учетом междисциплинарного подхода. Напомним, что всего стандартом предусмотрено: 4 - формируемых компетенций КК (куда вошли 4) Это КК1.Общеобразовательные компетенции; КК-2. Экономические и организационно-управленческие; КК3.Научно-исследовательские; КК. Профессиональные компетенции.

Результаты обучения (РО) включают 8 компетенций: 1. Применяет полученные знания в области профессиональных и социально-гуманитарных дисциплин на практике; 2. Использует информационно-коммуникационные средства и технологии в организации процесса и обработки дизайнерской информации; 3. Осуществляет самостоятельно научно-исследовательскую и экспериментальную работу; 4. Анализирует педагогический опыт, достижения искусствovedческих наук и обобщает результаты научно-исследовательской работы; 5. Способен к организации и проведению образовательного процесса, производственной деятельности различного уровня; 6. Проявляет компетентность в современных тенденциях в области искусства, дизайна и культуры; 7. Способен создавать и воплощать творческие проекты дизайнерских объектов инструментами прикладных компьютерных программ; 8. Способен ориентироваться к изменяющимся потребностям

общества. Они достаточно логично соотносены с формируемыми компетенциями в Матрице обучения по образовательной программе в целом между собой.

Опыт проведения онлайн видео конференций (занятий) по ОП ЗКУ позволяет нам утверждать, что она была "компасом" для разработки нами новых дисциплин, согласованных с практиками и экспертами, сыграла свою роль в успешном окончании курсов и успешной защиты проектов магистрами.

Заключение

Поскольку педагогический процесс будущего магистра искусствоведческих наук является многопрофильным, и реализуется через передачу знаний, умений и навыков, систему научно-исследовательских, художественно-творческих ценностей в процессе воспитания и обучения, представляет собой развитие и формирование познавательных и деятельностных компетенций и свойств личности предлагается разрабатывать педагогические компетенции будущего преподавателя по профильным и курсам по выбору, взять за основу наиболее приемлемую форму проработку характеристик знаний, умений и навыков по дисциплинам и практикам. Рекомендуем выделить следующие дисциплины: "Организация и планирование научно-исследовательской работы"; "Основы экспертной и консультативной деятельности"; "Управление производственным коллективом"; "Исследовательская практика"; "Композиция в дизайне"; "Организация бизнеса в отраслях дизайна и рекламы"; "Авторское право и патентование"; " Национальная культура в дизайне"; " Педагогическая практика". В первую очередь следует выделить: "знает термины, основные понятия о..." "Имеет представление"; "Умеет"; "Владеет" и добавляется "Приобрести опыт деятельности". Б) Схема "Матрица соотношения результатов обучения по образовательной программе в целом с формируемыми компетенциями магистра" позволит скоординировать деятельность различных кафедры педагогики и психологии, философии, иностранных языков, изобразительного искусства и дизайна с целью овладения всеми компетенциями (КК, ОР, КП). В) Новые информационные технологии дистанционного обучения, высокие требования к качеству и количеству публикаций по разработке проектов и написанию диссертации, а также к научному руководителю художнику-педагогу обязывает обобщать и разрабатывать больше методической литературы для магистров с квалификацией "Магистр искусствоведческих наук", учебы в новых условиях с использованием онлайн занятий, когда многие из них вынуждены работать, должны учиться использовать самые эффективные технологии искусства и применять их в педагогической деятельности в том числе на платных онлайн курсах.

Некоторый опыт дистанционного образования, проведения онлайн конференций и видео встреч в условиях пандемии, обобщен нами в опубликованном материале.

Высшей компетенция преподавателя - это способности сформировать новую идею концепции будущего направления в науке, культуре и искусство и организовать его открытия с учетом разработки новых программ, учебных планов по соответствующим ГОСТам.

Благодарности. первого научного руководителя У.Х. Шалекенова, первого доктора исторических наук, профессора ЧПИК, пригласившего в студенческие годы к участию в археологических и этнографических экспедициях по изучению Средневекового Казахстана (г.Отар, г.Туркестан, г.Актобе), а также научного руководителя по кандидатской и докторской диссертации В.С. Кузина, доктора педагогических наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ, привлечшего к работе над экспериментальными программами по эстетическому воспитанию школьников для общеобразовательных школ.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Гушин С., Щуренков А. Как понимать современное искусство и перестать его бояться.- М.: АСТ, 2019 - 256с.
- [2] Аксенова А.С. История искусств: Просто о важном: Стили, направления и течения.- М.:Эксмо,2019.-208с.: ил.
- [3] Программы дисциплин предметной подготовки по специальности 030800 - Изобразительное искусство и черчение: Для педагогических университетов и институтов.- М.: Флинта: Наука, 2000.--416с.
- [4] Горбачев А.А. Эстетический все обуч в ИЗО объединениях. Принципы организации. Методика. Программное обеспечение. - Алма-Ата.: Республиканский НМЦ и КПП, Чим.ОНМЦ НТ и КПП, ЧПИК, 1990.- 220 с. с ил.
- [5] Архитектура. Изобразительное и народное прикладное искусство Республики Казахстан. Программа и методич. руководство по курсу «История искусств Казахстана». Для вузов и училищ культуры, музыкальных и художественных училищ. Часть I.// Составитель Горбачев А. А. — Алма-Ата: ШПИК, 1992—64 с ил.
- [6] Горбачева В.А., Горбачев А.А. Основы профессионально-педагогической деятельности преподавателей вузов культуры и искусств: Монография. - М.: Издат. Дом МГУКИ, 2009.-272с.с ил.
- [7] Горбачев А.А., Д.А. Горбачева. Педагогика многоуровневой системы социально-культурного и туристского образования: компетентностный подход: Монография.-Краснодар,КГИК,2017.-294с.с ил.
- [8] Горбачева Д.А., А.А. Горбачев. Туристский образовательный ресурс - вектор развития культуры и патриотизма: Инновационный подход. Монография. - Краснодар, Экоинвест, 2019. - 394 с.: ил.

[9] Бочкарев А.Н., Низамутдинова Н.М., н.р. Горбачев А.А. Проблемы ландшафтного дизайна в проектировании детских территорий общественных зданий и бизнес-центров. С.225-234. В сб.: Инновационные подходы в туристско-краеведческой деятельности системы детско-юношеского и молодежного туризма: проблемы и перспективы развития: ("Бочаровские чтения") г.Краснодар, 19.12.2020г.// Под ред. А.А. Самойленко, А.А.Горбачева, И.М.Фединой.-Краснодар, КСЭИ.-265 с. - ISBN 978-5-91276-154-9.

REFERENCES

- [1] Gushchin S., Shchurenkov A. (2019) Kak ponimat' sovremennoe iskusstvo i perestat' ego bojatsja [How to understand contemporary art and stop being afraid of it] Moscow: AST, 256. [in Russian].
- [2] Aksenova A.S. (2019) History of Art: Just about the Important: Styles, Directions and Trends. Moscow: Eksmo, 208 [in Russian].
- [3] Programmy disciplin predmetnoj podgotovki po special'nosti 030800 - Izobrazitel'noe iskusstvo i cherenie: Dlja pedagogicheskikh universitetov i institutov [Programs of disciplines of subject training in the specialty 030800 - Fine arts and drawing: For pedagogical universities and institutes] (2000) Moscow: Flint: Science, 416 [in Russian].
- [4] Gorbachev, A.A. (1990) Jesteticheskij vse obuch v IZO ob#edinenijah. Principy organizacii. Metodika. Programnoe obespechenie [Aesthetic universal education in art associations. Organization principles. Methodology. Softshare] Alma-Ata: Republican NMC and KPR, Chim.ONMC NT and KPR, ChPIK, 220. with ill [in Kazakh].
- [5] Gorbachev, A.A. (1992) Arhitektura. Izobrazitel'noe i narodnoe prikladnoe iskusstvo Respubliki Kazahstan [Architecture. Fine and folk applied arts of the Republic of Kazakhstan] Program and methodical. guide to the course "History of Arts of Kazakhstan". For universities and schools of culture, music and art schools. Part I. Alma-Ata: ShPIK, 64 [in Kazakh].
- [6] Gorbacheva, V.A. & Gorbachev, A.A. (2009) Osnovy professional'no-pedagogicheskoy dejatel'nosti prepodavatelej vuzov kul'tury i iskusstv [Fundamentals of professional and pedagogical activity of teachers of universities of culture and arts: Monograph] Moscow: Publishing house. House MGUKI, 272 [in Russian].
- [7] Gorbachev, A.A. & Gorbachev, D.A. (2017) Pedagogika mnogourovnevoj sistemy social'no-kul'turnogo i turistskogo obrazovaniya [Pedagogy of a multilevel system of socio-cultural and tourist education: a competence-based approach] Monograph. Krasnodar, KGIK, 294 [in Russian].
- [8] Gorbacheva, D.A. & Gorbachev, A.A. (2019) Turistskij obrazovatel'nyj resurs - vektor razvitiya kul'tury i patriotizma: Innovacionnyj podhod [A tourist educational resource - a vector for the development of culture and patriotism: An innovative approach] Monograph.-Krasnodar, Ekoinvest, 394 [in Russian].
- [9] Bochkarev, A.N., Nizamutdinova, N.M. & Gorbachev, A.A. Problemy landshaftnogo dizajna v proektirovanii detskih territorij obshchestvennyh zdaniy i biznes-centrov [Problems of landscape design in the design of children's areas of public buildings and business centers] 225-234. In collection: Innovative approaches in tourism and local lore activities of the system of children and youth and youth tourism: problems and development prospects "Bocharovsky readings") Krasnodar, (19.12.2020) Ed. Samoilenko A.A., Gorbacheva A.A., Fedinoy I.M. Krasnodar, KSEI-265 .-ISBN 978-5-91276-154-9 [in Russian].

Горбачев А.А., Горбачева Д.А., Горбачева В.А., Джумагалиева В.С., Кайнбаева Ж.С. **МАГИСТРЛЕРДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ДАМУ ЖАҢА БІЛІМ** **БЕРУ ПАРАДИГМАСЫ КОНТЕКСТІНДЕГІ ДИЗАЙН**

Андатпа. Мақалада көне Батыс Қазақстан университетінің Дизайн магистрлерін инновациялық дайындау тәжірибесі қарастырылады. М.Өтемісова 6B02109 Интерьер дизайны, 6B02108 Сән, және костюм дизайны, 5B042100 Дизайн жаңа білім беру бағдарламасы негізінде.

Мақалада негізгі модульдер мен таңдау курстарының пәндерін оқыту әдістемесін меңгерудің маңыздылығы ашылады, ол бүгінгі таңда мұғалімнің алдында тұрған проблемалық міндеттердің бірі болып табылады.

Мақалада бұрын педагогикалық тәжірибе тұрғысынан қарастырылмаған жаңа пәндердің сипаттамалары мен мазмұны қарастырылады.

Болашақ өнертану ғылымдарының магистрлерін ғылыми-зерттеу, көркем-шығармашылық және дайындаудағы білімге, шеберлікке, дағдыларға, иеленуге және күтілетін нәтижелерге қажетті негізгі талаптар келтірілген.

Мақалада ақпараттық технологияларды меңгеру тәжірибесі, бейне - конференциялар (Zoom) әдісімен онлайн оқыту, видео-кездесулер (Google meet) жүйесі ескеріле отырып талданады. Қашықтықтан білім берудегі студенттердің білім сапасын тексеру пән силлабустарын (дәрістер, презентациялар, тексеру сұрақтары, тесттер, СӨЖ және СОӨЖ курстары оқытушының жетекшілігімен мұқият пысықтауды көздейді. Тәжірибені талдау студенттермен ауызша және жазбаша диалогтың тиімділігі және базалық пәндер циклі мен ЖОО компоненті бойынша сабақтарда алған білім деңгейін тексеру тәсілдері, эссе, студенттің электрондық күнделіктері, сауалнама, тестілеу, ғылыми баяндамалар дайындау және оқытылатын пән шеңберінде мақалалар жариялау арқылы таңдау бойынша курстар туралы ойлануға мүмкіндік береді.

Авторлардың мақаласы оқытушы болуды армандайтын өнер ғылымдарының болашақ магистранттарын көркемдік бағыттағы студенттерді оқыту процесінде мұғалімнің рөлін өзгерту қажеттілігіне бағыттайтын бірқатар пәндердің сипаттамаларын ашады. "Матрица..." әр түрлі кафедралардың педагогтары мен студенттерінің жұмысын үйлестіруге мүмкіндік беретін құзыреттерді қалыптастыру.

Кілт сөздер: силлабустардың негізгі принциптері, құзыреттіліктерді корреляциялау матрицасы, өнердегі зерттеулер, дизайнерлік жобалау, магистрант, білім мен білік, дағды мен меңгеру, педагогикалық және бейіндік қызмет түлегінің біліктілік моделі.

Gorbachev A.A., Gorbachev D.A., Gorbachev V.A., Dzhumagalieva V.S., Kainbaeva Zh.C.
DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL COMPETENCES OF MASTERS DESIGN IN
THE CONTEXT OF A NEW EDUCATIONAL PARADIGM

Annotation. The article discusses the experience of developing innovative training for masters of design at the oldest M. Utemisov West Kazakhstan University based on the new educational program 6B02109 Interior Design, 6B02108 Fashion and Costume Design, 5B042100 Design. The article reveals the importance of mastering the methodology of teaching disciplines of the main modules and elective courses is one of the problematic tasks facing the teacher today.

The article examines the characteristics and content of new disciplines that have not previously been considered from the point of view of pedagogical experience.

The basic requirements for knowledge, abilities, skills, possession and expected results in research, artistic and creative and preparation of future masters of art science are given.

The article is analyzed taking into account the experience of mastering information technologies, teaching online by the method of video conferences (Zoom), in the system of video meetings (Google meet). Checking the quality of students knowledge in distance education presupposes a thorough study of syllabuses of disciplines (course of lectures, presentations, screening questions, tests, IWS and IWSU under the guidance of a teacher).

The analysis of experience allows you to think about the effectiveness of oral and written dialogue with students and how to check the level of knowledge they have acquired in the classroom in the cycle of basic disciplines and the university component, elective courses by writing essays, student electronic diaries, polling, testing, preparing scientific reports and publishing articles within the studied subject. The article of the authors reveals the characteristics of a number of disciplines that aim future undergraduates in art history, who dream of becoming a teacher, to the need to change the role of the teacher in the process of teaching art students. The scheme "Matrix..." of forming competencies has been developed, which allows to coordinate the work of teachers of different departments and students.

Keywords: key principles of syllabuses, competency correlation matrix, art research, design engineering, master's student, knowledge and skills, skills and possession, qualification model of a graduate of pedagogical and profile activities.

UDC 811.512.122
IRSTI 14.25.09
DOI 10.37238/1680-0761.2022.85(1).63

¹Yergalieva Gulzhan*, ²Tapaeva Lazzat, ³Yergaliev Askarbek

^{1,2,3}M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

*Корреспондент-авторы: E77ASK@yandex.ru

E-mail: gulzhanalgazievha@gmail.com, lazzat061076@mail.ru

COGNITIVE LEARNING IN THE KAZAKH LANGUAGE (PRIMARY SCHOOL)

Annotation. This article discusses ways to use cognitive learning in primary schools in Kazakh language lessons. In the pedagogical study, the importance of cognitive learning, including interactive methods that allow us to form thoughts through cognitive learning in Kazakh language lessons, analyze cognitive and practical activities, was proposed. Through research with students, the types of learning in the formation of their cognitive activities are considered. It is considered that the importance of cognitive training should be taken into account in improving attention, perception, and play in improving the child's cognitive abilities. Also the results of investigation find that, the use of cognitive learning increases interest in the material being studied; develops imaginative thinking; increases the creativity of students; skills are improved; thinking and imagination develops; the time allotted for memorizing information and analysis decreases; vocabulary can expand.

Keywords: thinking; memory; consciousness; feelings; interactive; primary school; cognition; cognitive activity; cognitive learning; attention; perception; illustrative; practical learning.

Introduction

In the country, taking into account the achievements of the world educational sphere at the present stage, several updates and changes have been made to the education system. The need to search for and update innovative areas of pedagogical activity in the educational process is justified by the decrees of the Education of the Republic of Kazakhstan in the priority areas section. In the National Plan of the President of the Republic of Kazakhstan "100 Nakty Kadam", the issue of increasing the recognition of personality through the introduction of the values of "Mangilik El" into the current curriculum of school education, the implementation of trilingual education was considered. In particular, educational programs "pedagogy and methods of primary education" have been created in the primary education system, teachers have the opportunity to master innovative pedagogical technologies in the framework of studying complex topics and implement programs to improve the cognitive orientation of the individual.

In this regard, in the process of teaching the younger generation, it is necessary to improve cognitive learning in the Kazakh language lessons in such a way that a person develops high intelligence, deep subject knowledge.

The state compulsory standard of primary education sets the requirements "ensuring the level of mastering of Kazakh, Russian and foreign languages in accordance with international standards, as well as compliance with the dynamic demands of modern society, including the ability to functionally and creatively apply knowledge, etc.". It is known that Kazakh is the state language. Kazakh is a very rich language. Therefore, the main goal of the pedagogical community should be the formation of cognitive learning among the younger generation, starting from elementary school.

Considering that "the basis of knowledge is at the initial stage", it is obvious that a solid foundation of knowledge is associated with the effective organization of training. The cognitive process of younger schoolchildren is based on: memory, attention, perception, thinking, formation of a positive psychological attitude, cognition of the surrounding world, teaching a positive attitude.

Research materials and methods

In this direction, "increasing cognitive activity and the formation of cognitive interest in the educational process" was devoted to the works of foreign scientists Ya. A. Komensky, P. I. Pidkasisty, N. A. Polovntkov, T. I. Shamov and Kazakhstan scientists Y. Altynsarin, A. E. Abylkassymova, T. S. Sabirov, R. S. Omarova and others. Analyzing the works of scientists, we concluded that the object of our research is not fully investigated. This is because it does not exist as a natural and quite real substance. It is known that cognition comes from the perception of the environment, its generalization and comprehension. The term thinking in its essence has a generalized character. The thinking process participates in the development of many mental functions. Primary school children happen the intellectualization of mental processes, their freedom, generalization, and understanding. A description of the organized control is carried out according to the admission plan. It can be said that the student understands the task correctly. Memory can be characterized by intelligent processes. The student can not only remember mnemonic tasks but also perform them. Deliberate or free memorization or repetition is important in the development of a child's memory. The intensive formation of children's memory coincides with the period of study in primary school. This is the first and

basic procedure of cognitive activity, and only from this moment will the child be able to receive rational knowledge of any objective reality.

For the subject to begin to consider the object from the cognitive point of view, the object must be incompatible with the subject; the object should not be ordinary. To know himself, a person must distinguish between true knowledge and false knowledge. For example, each person is a translator of his inner soul, which is directly connected with him. However, to make it an object of study, you need to understand this soul, look at it from the outside, think about its structure, processes, functions and determine their relationship to each other, that is, study them.

The formation of friendly relationships between primary school students determines the nature and consequences of the development of the child's personality at this stage of life. Fundamental studies of developmental education, carried out in the 60s and 80s under the leadership of D. B. Elkonin and V. V. Davydov, showed that in the process of systematic solution of educational tasks by schoolchildren to master theoretical knowledge, they develop theoretical consciousness and thinking. At primary school age, educational activity is the leading one among other activities performed by children.

In primary school children, memory takes on an intellectual character. Primary schoolchildren not only memorize unusual mnemonic tasks but also begin to solve them, that is, they set themselves special tasks of free and deliberate consolidation or repetition of the required material. In early school age, there is an intensive formation of methods of memorization. Through the simplest repetitions of the memorized material, a primary school student forms stable connections in memory between the main parts of the studied material. Templates and examples are used to quickly memorize the material. At this age, the ability to concentrate on the necessary content of education is formed. Attention becomes focused and free; its volume increases, the ability to distribute attention between several objects increases.

We assume that the learning process of schoolchildren can be explained through the development of the cognitive activity. Hence, the adaptation to each of the areas of the primary school educational work is not immediately formed in the child, he needs to get used to it for some time. It can also be observed that the excessive study load of primary school children leads to negative consequences such as a weakening of motivational attitudes. Then, children with weakened motivational attitudes are difficult to attract to learning through coercion. Therefore, to create motivation for learning, it is advisable to use psychological training, tests, surveys, methods. Hence, we can come to the conclusion that the new knowledge passed on to the child must correspond to the age characteristics.

With the gradual formation of the mental field, schoolchildren develop the ability to relate various concepts to the corresponding categories, as well as the ability to convey their thoughts to their peers. During this period, elementary schoolchildren do not succumb to various beliefs and require proof. For this, the school children rely on appropriate systems, logical foundations. Consequently, junior students can carry out introspection, as well as be critical of their opinions and actions. However, it is difficult to refer to a simple form of reflection, such concepts as the analysis of their opinions and actions, self-criticism.

In the lessons of primary school children, it is advisable to widely use heuristics, that is, the essence of this technique is that students independently perform tasks while simultaneously analyzing and retelling the material that must be learned in the learning process. This didactical approach is based on the principle of finding the unknown. Most Soviet psychologists understand "motive" as the driving force of action and perceive it as a human activity (S. L. Rubinstein); as a means of necessity (A. N. Leontiev). Scientists L. I. Bozhovich, N. G., Morozova, L. S. Slavina, L. K. Markova, N.F. Talyzin devoted their work to the issue of teaching school-age children and the study of the content of their motivational attitudes, its versatility, structure.

According to A. N. Leont'ev, a person is aware of the goal through action. For the perception of the goal and understanding of students, it is necessary not only to set tasks but also to involve them in the analysis of ways to achieve them. A child does not immediately develop an attachment to every part of school work in elementary school. It takes time for a student to adapt to the educational process. At the same time, the performance of children in the classroom differs from each other. For a long time, primary school students do not know how to correctly complete school assignments. In many cases, primary schoolchildren want to solve learning tasks through simple memorization. This happens not because primary school children have a good memory, but because no one has previously taught them how to correctly solve such educational tasks [1].

Attending school has a positive effect on the development of the student's cognitive activity, namely, it develops thinking. One of the sayings that a student often hears from adults is "you don't try at all." However, the child does not fully understand the meaning of the phrase "you are not trying." Therefore, schoolchildren do not even know in which direction to turn their strength. Primary school students are not yet fully formed as individuals. Here we would like to cite the following statement of the Soviet psychologist S. L. Rubinstein: "the distinguishing feature of human development from accumulated experience is that with knowledge, skills and abilities are simultaneously developed, and the development of human abilities is the development of the cognitive activity."

A.A. Bodalev wrote on this issue the following: "the ability to learn is determined by the ability to analyze and select the most important material from the studied subject". According to the scientist, the process of analysis requires a lot of effort in a student who has difficulties to study a subject.

In the works of V.V.Davydov and D. B. Elkonin, the educational activity consists of the following components: 1. educational tasks. 2. educational activities. 3. Control. Through the stages of educational activity, the psychological development of the student takes place, which plays an important role in the formation of the personality.

In her work "psychological principles of developmental learning" Z.I. Kalmykova notes: "learning is a creative act. The teaching materials differ a lot even in two identical grades (3a and 3b). Every good teacher has his own methods and effective approaches to the assimilation of knowledge. "Here we recall the genetic law of the cultural development of L. S. Vygotsky: "Aspects of behaviour of the previous generation are repeated in the process of development of the current generation" [2].

Thus, according to G.A. Tsukerman, "if a teacher wants to teach a child to read, he must not only give them knowledge but also form skills and abilities. At primary school age, when knowledge is given to children through cognitive activity, the importance of its theoretical and practical aspects increases, a person reaches the highest intellectual nature of cognition".

According to the theory of LS Vygotsky and other psychologists, the crisis period in a child's life falls on the age of 6-7 years. From a psychological and pedagogical point of view, the cognitive development of a child of this age can be divided into 4 stages.

1. The stage of cognitive activity includes the development of thinking - drawing up an internal plan in mental activity through educational activities; development of language-motor skills of writing and drawing.
2. The stage of building relationships: with peers through communication, friendly resolution of disagreements; communication with the teacher, respect for the teacher; compliance with social and ethical criteria.
3. The stage of personal characteristics of younger students; individual characteristics of educational motivation, the impact of maintaining a stable emotional norm at school.
4. The impact of the school system on student performance; influence through the formation of the correct idea of the school, teacher, teaching.

L. S. Vygotsky says about this: "understanding emerges from consciousness through the concept of scientific understanding." The learning process at school consists not only in the transfer and assimilation of individual knowledge but also in the formation and generalization of intellectual operations.

In the process of teaching in elementary school, the teacher influences the development of the child's cognitive activity, which leads to the complication of their thinking, stabilization and concentration of memory and attention. The learning process contributes to the development of the child's cognitive abilities. From this, it follows that the psychological development of a person also occurs in the learning process. The level of intellectual development is determined by the quality of training and the process of its assimilation.

Memory evolves using patterns and variations. In turn, attention is focused and free. The volume of assiduity increases with stabilization. Thus, the child's cognition can be improved.

Cognitive learning on an initial basis - comes from the word "knowledge". Cognitive learning is a complex of psychological and pedagogical mechanisms that expand the cognitive horizons of students. Cognition is not only a search but also mental development.

D.Z. Ferrer in his work argued that "outside of knowledge there can be no science or education." Therefore, in order to increase the cognitive level, it is necessary to strive for all-around growth, to investigate, to identify the cause and effect relationships, at the same time achieving the set goals.

Cognition is not just a way of being, it is an activity carried out by a person in the course of his practical activities. Since cognition is a process full of complex contradictions, it is advisable to use methods and techniques in the process of its implementation.

The learning process takes a special place in the development of a child's cognitive abilities. The mental development of a child does not go beyond the learning process.

In the words of L. S. Vygotsky "understanding leaves consciousness through the concept of scientific understanding ". The learning process consists not only in the transfer of knowledge and their assimilation, this can be seen as a result of the formation and analysis of intellectual operations. The teacher notes that in the process of forming a cognitive search and learning in a child, students' thinking becomes more complicated, attention develops, and memory is stabilized.

It was determined that students should not only listen to and fulfil the knowledge given by the teacher, but also learn on their own and strive to solve problems. L.N. Tolstoy - "knowledge that is not only remembered but also deeply comprehended is real knowledge." That is, in achieving the goal, teachers should not only provide knowledge but also attach importance to the implementation of cognitive learning.

Cognitive activity is recognized as the active mental activity of students. Since ancient times, educational psychologists and other researchers have studied the concept of cognitive activity and the ways of its formation. To strengthen the child's development process, it is necessary to systematically monitor the schoolchildren's interests. L. V. Zankov said: "the basis of knowledge is not only in the book or explanation of the teacher but also in his environment, material culture." L. V. Zankov also pointed out that without self-expression, expression of his own opinion, assessment, a person cannot develop. When summing up, in his opinion, it is necessary to focus on thinking, observation, feelings, will, needs, practical activity, attitude to good and bad [3-6].

The learning process is the process of activity, which includes the process of mastering knowledge, abilities, skills, and also develops the abilities, worldview, strength of students. Also, Learning is a process of cognition. A cognitive feature can be observed in an increase in the student's interest in knowledge. In training, the study of the foundations of science, acquaintance with the history of science, its methods, acquaintance with the life and work of great scientists take place. Learning is a two-sided process. Because this is a joint activity of a student and a teacher. Learning is the main activity of a teacher in education, learning is a cognitive, practical activity of the student himself. That is, the student's cognition is carried out under the guidance of the teacher. Learning is a single set of pedagogical mechanisms that improve the thinking of students.

Among the pedagogical mechanisms, one can note.

- Understanding the fundamentals of learning, taking learning methods into account and recognizing the need for lifelong learning;
- Training in systems thinking;
- Researching and identifying creative talents and how to best use them;
- Love for the educational process as a way of self-realization;
- Good fluency in the language, computation and ability to think spatially;
- High competence in the field of digital technologies.

In improving the cognitive learning of students, it was planned to work using the four-sentence method, the raft method, the interviewing method (survey), the Venn diagram, the INSERT or touch strategy, the BBB table, HotPotatoes, Koohot, Activstudi programs. Creative assignments were of particular importance in the formation of students' cognitive reading.

- INSERT - the "note-taking system" method - it is advisable to perform when working with text. To use this method correctly, the text must have several details, be easily analyzed, easily assimilated and perceived by primary school students. A student, when working with a text, leaves notes in it. This method is a rational method that teaches you to consciously understand what you read, be guided by your thoughts, express thoughts. Students try to find out what they have learned and ask what they don't know. Through this action, he associates new material with previously learned to understand new. The table is being filled [7-10].

«!» - I know

«-» - disagree

«+» - new to me

«?» - surprised, there was a question

After reading and noting, the student fills in the data table according to the above sample. Then makes a discussion in a pair, in a group.

3. Method "literary circle" - reading a given text, dividing the class into groups after analytical work.

Group 1 Finds links. (Finds interesting places in the text)

Group 2 Question creators. (Asking questions that make the group ponder over the text)

Group 3 Storytellers. (the group makes a presentation on the given text.)

Group 4 Searchers. (Summarize additional information)

Group 5 Regulators. (Participate in reasoning, speak in turn, observe discipline.)

The "bio-poem" method is the seating of students in a class in pairs of two. Conducts a survey of each other based on the following questions. Thus, getting to know each other better, he writes a poem about a neighbour.

Purpose: to get to know each other better.

1. Name.

2. Three to four verbs (depending on what they like to do).

3. Relationship with others.

4. Three or four items you like.

5. Three or four feelings that he was experiencing or was experiencing now.

6. Two or three achieved results (result, peak)

7. Two or three things you want to see or feel.

8. Two or three things he is not afraid of.

9. Address.

10. Surname.

5. The method "inside and outside" - can be used when working with a poem or text, etc.

The experimental work began with the joint development by the 3rd grade students and teachers of the secondary school named after Zh. Dosmukhamedov of the Syrym region of the ways of implementing cognitive teaching in the Kazakh language lessons. There were 13 students in the experimental class, 11 in the control class.

"Developed critical thinking" allows the teacher to teach quality. The famous Chinese philosopher Confucius argued that "there are three ways of knowing: the simplest is imitation, the most bitter is experience, the most sublime is thinking." Therefore, the use of these techniques will help the teacher achieve the goals and objectives of each lesson and effectively carry out the educational process.

Research results

With the help of written and oral assignments, the level of knowledge of students was determined. In this method, a "double entry diary" was used in the textbook, the following task was given to express your own opinion on the proverb "A good word is half good". From the table below it can be seen that the teacher's help is needed in the inference of students.

In this study, you can see the need to develop students' understanding of the proverb. Understanding the main meaning of the proverb - in experimental class 2 (15.4%), in control class 2 (18.1%).

With help: in experimental class 6 (46%) control class 2 (55%)

Found it difficult to write in experimental class 5 (38.5%) in control class 3 (27.3%)

These results can be seen in table 1.

Table 1- Comparison table

Control level	Experimental class	Control class
Total number of children	13	11
Can express their thoughts according to the proverb	2(15,4%)	2(18,1%)
Can express their thoughts according to a proverb with the help of a teacher	6(46%)	6(55%)
Can not express their thoughts according to a proverb	5(38,5%)	3(27,3%)

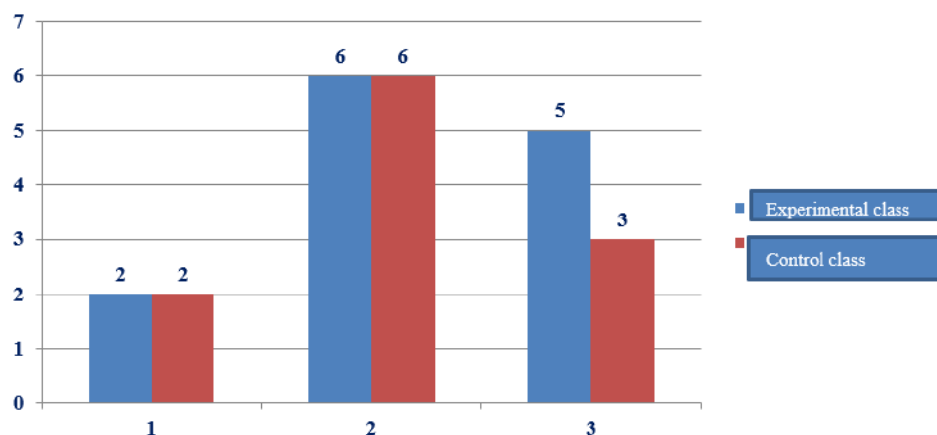

Figure 1 - Comparison of perceiving of students that perform in experimental class and in control class

The method of freewriting (presentation) will be most effective in the third stage of the lesson. The student can write down what he learned in the lesson, his benefits, influence. With the help of critical thinking, he sets out his thoughts on paper.

When writing a presentation, you can control the student's thinking. A student who freely expresses his thoughts in the experimental class 6 (46%), in the control class 1 (9%)

Deviation from topic: in experimental class 3 (23%) in control class 7 (64%)

Difficulty writing in experimental class 4 (30%) in control class 3 (27.3%)

These results are demonstrated in table 2.

Table 2 - The results of students

Control level	Experimental class	Control class
Total number of children	13	11
Knows how to keep a thought unchanged when presenting;	6(46%)	1(9%),
When presenting, the thought changes, deviates from the topic	3(23%)	7(64%)
Cannot take notes when presenting	4(30%)	3(27,3%)

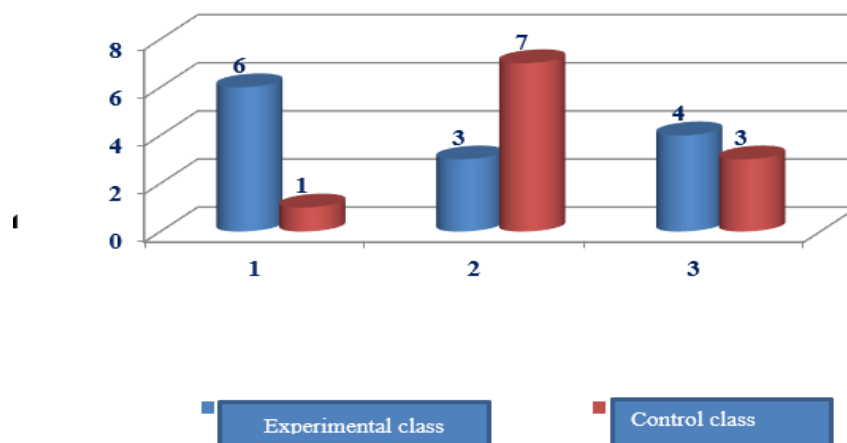

Figure 2 - Comparison of perceiving of students that perform in experimental class and in control class

Conclusion

Cognitive learning was supposed to be carried out in three directions:

1) In interactive learning - all students in the class are covered by the cognitive process. That is, each child learns his work, there is a constant exchange of ideas, knowledge, methods of action. The student not only receives new knowledge but also develops the cognitive process itself.

2) The student not only receives new knowledge but also develops the cognitive process itself. In practical training, students are given assignments. It is possible to trace the cognitive point of view of the student through individual work.

The experimental study was carried out in three stages:

Stage I - control of the level of students' fulfilment of practical tasks on the research problem.

Through high-quality teaching of the Kazakh language subject, the formation of the cognitive activity of the primary schoolchildren.

Stage III - repeated diagnostics, processing, analysis, research and registration of research results.

From this, we came to the conclusion that the formation of cognitive thinking, as well as the ability to freely convey one's thoughts in written and oral format, is very important among primary school students. In conclusion, in the lessons of the Kazakh language, the use of cognitive learning increases interest in the material being studied;

develops imaginative thinking;

increases the creativity of students;

skills are improved;

thinking and imagination develops;

the time allotted for memorizing information and analysis decreases;

vocabulary can expand.

REFERENCES

- [1] Leontiev, A.N. (1977) *Dejatel'nost', soznanie, lichnost'* [Activity, Consciousness, Personality] Moscow: Politizdat, 304 p. [in Russian].
- [2] Kalmykova, Z.I. (1979) *Psihologicheskie principy razvivajushhego obuchenija* [Psychological principles of developing learning] Moscow: Znanie [in Russian].
- [3] Elkonin, D.B. (1995) *Psihologicheskoe razvitie v detstve* [Psychological development in childhood] Moscow: Institut prikladnoj psihologii - Institute of Practical Psychology, 416 p. [in Russian].
- [4] Mukanov, M.M. (1982) *Vozrastnaja i pedagogicheskaja psihologija* [Age and pedagogical psychology] Almaty, 247 P. [in Russian].
- [5] Zhakypov, S.M. (2004) *Psihologicheskaja struktura processa obuchenija* [Psychological structure of the learning process] Almaty: Kazahskij universitet - Kazakh university, 312 P. [in Russian].
- [6] Elkonin, D.B. (1995) *Psihologicheskoe razvitie v detstve. Izbrannye psihologicheskie proizvedenija* [Psychological development in childhood. Selected psychological works] Moscow: Voronezh, 416 P. [in Russian].
- [7] Grabal, V.L. (1987) *Nekotorye problemy motivacii uchebnoj dejatel'nosti studentov* [Some problems of motivating students' educational activities] *Voprosy psihologii* - Questions of psychology, 1, 52-62. [in Russian].

- [8] Matyushkin, A.M. (1982) Psihologicheskaja struktura dinamiki i razvitija poznavatel'noj dejatel'nosti [Psychological structure of dynamics and development of cognitive activity] Voprosy psichologii - Questions of psychology, 4, 59-63 [in Russian].
- [9] Posobie dlja uchitelja /NIS, PSJe-2016/ [Teacher's guide /NIS, PSE-2016/] [in Russian].
- [10] Interaktivnye metody obuchenija [Interactive teaching methods] (2014) Astana [in Russian].

Ергалиева Г.А., Тапаева Л.С., Ергалиев А.С.
КОГНИТИВНОЕ ОБУЧЕНИЕ НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ
(НАЧАЛЬНАЯ ШКОЛА)

Аннотация. В данной статье рассматриваются способы применения познавательного обучения в начальных классах на уроках казахского языка. В педагогическом исследовании была представлена значимость познавательного обучения, включая интерактивные методы, позволяющие формировать мысли, анализировать познавательную и практическую деятельность посредством познавательного обучения на уроках казахского языка. Рассматриваются формы обучения в формировании познавательной деятельности учащихся через проведенные ими исследования. Рассматривается важность познавательного обучения в повышении познавательных способностей ребенка, совершенствовании внимания, восприятия, игры.

Ключевые слова: мышление; память; сознание; чувство; интерактивное; начальная школа; познание; познавательная деятельность; познавательное обучение; познавательная деятельность; внимание; восприятие; иллюстративное; практическое обучение.

Ергалиева Г.А., Тапаева Л.С., Ергалиев А.С.
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ КОГНИТИВТІ ОҚЫТУ
(БАСТАУЫШ МЕКТЕП)

Андатпа: Бұл мақалада Қазақ тілі сабақтарында бастауыш сыныптарда танымдық оқытуды қолдану тәсілдері қарастырылады. Педагогикалық зерттеуде қазақ тілі сабақтарында танымдық оқыту арқылы ойларды қалыптастыруға, танымдық және практикалық іс-әрекеттерді талдауға мүмкіндік беретін интерактивті әдістерді қоса алғанда, танымдық оқытудың маңыздылығы ұсынылды. Оқушылармен жүргізілген зерттеулер арқылы олардың танымдық іс-әрекеттерін қалыптастырудағы оқыту түрлері қарастырылады. Баланың танымдыққа білетін арттыруда зейіні, қабылдауы, ойын жетілдіруде танымдық оқытудың маңыздылығы ескерілу керектігі қарастырылады.

Кілт сөздер: ойлау; ес; сана; сезім; интерактивті; бастауыш сынып; таным; танымдық іс-әрекет; танымдық оқыту; танымдық белсенділік; зейін; қабылдау; иллюстративті; практикалық оқыту.

ӘОЖ 37 (378)
FTAXP 14.35
DOI 10.37238/1680-0761.2022.85(1).64

Алмат А.А.*

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан

*Корреспондент-авторы: ainel_98@bk.ru

E-mail: ainel_98@bk.ru

БОЛАШАҚ ӨЗІН-ӨЗІ ТАҢУ МҰҒАЛІМНІҢ ГУМАНИСТІК ПОЗИЦИЯСЫ

Андатпа. Мақалада «Өзін-өзі тану» курсын оқу барысында мұғалімнің кәсіби маңызды қасиеттерін қалыптастырудың педагогикалық шарттары қарастырылады. Педагогикалық мамандықтар бакалаврларын дайындау кезінде тұлғаның өзін-өзі тәрбиелеу, өзін-өзі жүзеге асыру арқылы педагог ретінде қалыптасуына үлкен көңіл бөлінетіні анықталды. Қазіргі заманғы педагогикалық білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі-жаңа педагогикалық практиканың негіздерін қалап, үшінші мыңжылдық мектебінде орта білім берудің жаңа тұжырымдамасын іске асыра алатын жоғары білікті мұғалімді даярлау. Өскелең ұрпақтың адамгершілік бейнесін қалыптастырудағы жетекші рөл жалпы білім беру ұйымдарына, мұғалімдер мен тәрбиешілерге тиесілі болуы керек. Осыған сәйкес зерттеудің мақсаты қойылды: қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда педагогикалық іс-әрекетті ізгілендіру деңгейін анықтау. Гуманистік бағыттағы білім беру жобаларын жүзеге асыру кезінде болашақ мұғалімдер гуманистік сананы дамытады, материалдық құндылықтардан рухани құндылықтарға қайта бағдарланады, болашақ мұғалімнің тұлғасы ізгілендіріледі. Зерттеу адамгершілікке жатпаудың ерекшеліктері қазіргі қоғамда және білім беруде көп жағынан көрінетіндігіне байланысты мәселені қарастырады. Рухани-адамгершілік құндылықтардың жоғалуы, әділеттілікке негізделген дүниетанымнан бас тарту, адамға деген назар мен құрметтің жетіспеушілігі барған сайын байқалады, оның өмірі мен адамгершілігі құнсызданады.

Кілт сөздер: өзін-өзі тану; гуманистік көзқарас; рухани гуманизм; гуманистік позиция; адамгершілік; руханият; педагог; ізгілендіру; этика; гуманистік бағыт; өзін-өзі бағалау.

Kipicne

Білім беруді ізгілендіру бүкіл білім беру жүйесінің маңызды сипаттамасы болып табылады. Ізгілендіру – мұғалімдер де, оқушылар да өздерінің шығармашылық тұлғаларын дамыту субъектілері ретінде әрекет ететін жаңа педагогикалық процестің негізгі элементі [1]. Педагогикалық процестің негізгі мәні жеке тұлғаның дамуы болып табылады, оның өлшемі білім беру ұйымының жұмысының көрсеткіші болып табылады. Мұғалімнің кәсіби қызметі әрдайым гуманистік, жалпыадамзаттық принципті қамтиды [2].

Әрбір адам өз өмірінің мәні мен формасын анықтауға құқықты және міндетті болып келеді. Позиция дегеніміз – жай ойлар емес, адамның ерік-жігерін, оның әлем туралы мәлімдемелерін, әлемді көре білу бағытын білдіреді. Соның ішінде болашақ мұғалімге өзінің гуманистік позициясын айқындау аса өзекті мәселе болып табылады.

Заманауи педагог қандай болуы тиіс? Оның білім және тәрбие беру аясындағы іс-әрекеті қалай құрылуы керек? Болашақ мұғалім өз бойында қандай құндылықтар мен адамгершілік қасиеттерді жарыққа шығаруға жөн? Осы аталған сауалдарға болашақ мұғалім әуел бастан ойланып алуы қажет. Жаксылық пен мәңгілікке бағдарланған өзін-өзі анықтау, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі кемелдендіруді жүзеге асыруы бүгінгі күннің көкейтесті мәселесі екенін жете ұққаны абзал.

Қазіргі уақытта ғылымда ізгілендіру мәселесін әртүрлі аспектілерде зерттеуге мүмкіндік беретін білімнің едәуір көлемі жинақталған. Қоғамда білім беру процесінде жеке тұлғаның немесе оның ұстанымының ішкі бағыттарын дамыту қажеттілігі туралы көзқарас қалыптасады.

Мәңгілік жалпыадамзаттық мәдениеттің қазынасы ретіндегі адамзат баласының рухани тәжірибесіне, ұлы ойшыл-гуманистердің еңбектеріне тереңдеп еңбестен «Ізгілік» ұғымының мәнін жете ұғыну мүмкін емес. Осы тұрғыда көрнекті ойшыл Жүсіп Баласағұндың адамның шынайы бақытын іздеуге арналған «Құтты білік» кітабы; ұлы ақын, ойшыл Қожа Ахмет Ясауидың ақиқатты танудағы дүниетанымдық көзқарастарын көрсететін «Диуани хикмет» шығармасы; ғұлама ойшыл Әбу Насыр әл-Фарабидің «Әлеуметтік-этикалық трактаттарындағы» бақытқа қол жеткізу мақсатындағы адам баласының бірігіне, рухани кемелдікке ұмтылуының жарқын белгісі болып табылады [3]. Сондықтан да ойшыл-гуманистерді адамзаттың Ұлы ұстаздары деп айтқан.

XIX ғасырдың көрнекті қазақ ағартушылары – Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаевтың ой-толғаулары жоғары адамгершілікті тұлға қалыптастыру жолындағы ғылымды және мәдениетті дамыту қажеттігін әділ көрсетті. XX ғасырдың басында қазақ ағартушылары, педагог-ғалымдары – Ж. Аймауытов, М.

Жұмабаев, М.Дулатов, А.Байтұрсынов, Ш. Құдайбердиев өз шығармаларында адамгершілік ұғымдар туралы терең ой толғады [4].

Ұлы ойшыл және гуманист Әбу насыр әл-Фараби адам табиғатын зерттей келе, адамға тән үш ерік-жігер туралы айтқан. Мұндағы жоғары ақыл-ойдан шығатын тілектерді, жүзеге асыруға деген ерік-жігерді, яғни жақсы мінезге ие болу, өзін-өзі жетілдіру, жақсылық жасау, пайдалы мен зиянды ажырата білу, қоғамға риясыз қызмет ету деп көрсеткен. Егер адамның ақыл-ойы дамыған болса, осындай тілектер пайда болады дейді [5].

Ұлы дидакт Я.А.Коменский «Адамға сырттан бірдеңе әкелудің қажеті жоқ, бірақ оны дамыту керек, оның бойында бар нәрсенің мағынасын көрсете отырып, өзіне, тумысына тән нәрсені ашу керек» деп көрсетті [6].

Қазақтың көрнекті ағартушысы, гуманист-педагог Ы.Алтынсариннің мұғалімнің рөлі жөнінде «Маған жақсы мұғалім бәрінен де қымбат, өйткені мұғалім мектептің жүрегі» деген сөзі үлкен мәнге ие [7].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Педагогикалық қолдау көрсету шарттарына және болашақ мұғалімнің гуманистік ұстанымының дамуын айқындайтын факторларға сәйкес педагогикалық қолдаудың мынадай кезеңдері айқындалды:

- диагностикалық кезең - проблеманың фактісі мен сигналын белгілеу, проблеманы диагностикалау үшін жағдай жасау, педагогикалық қолдау көрсету шарттарымен байланыс орнату;
- іздестіру кезеңі - проблеманың туындау себептерін іздестіруді, оны көрсетуді ұйымдастыру (білім беру субъектісімен бірлесіп); білім беру субъектісінің іс-әрекеттерін жобалау;
- қызметтік кезең:

а) іс-әрекет білім беру субъектісінің өзіне беріледі: мұғалім оның әрекеттерін мақұлдайды, ынталандырады, бастаманы қолдайды;

б) мұғалімнің өзі: өзін білім беру субъектісінің орнына қойып, білім беру субъектісіне тікелей қолдау және көмек көрсетеді [8].

Болашақ мұғалімнің гуманистік ұстанымын қалыптастырудың тиімділігін едәуір қиындататын қарама-қайшылықтар бар: гуманистік ұстанымы бар мұғалімге қоғамның объективті қажеттілігі мен педагогика ғылымында бұл мәселенің жеткіліксіз дамуы арасындағы; мұғалімдердің оқушыларды гуманистік бағытта өзін-өзі тану бойынша ұмтылысы мен университеттегі оқу процесінің ғылыми-әдістемелік жабдықталуының жеткіліксіздігі арасындағы. Білім беру процесінде болашақ мұғалімнің гуманистік ұстанымын қалыптастырудың тиімділігі келесі педагогикалық жағдайлармен анықталады:

- болашақ мұғалімнің балаға білім берудің құндылығы ретінде бағдарлануы;
- өзін-өзі тану мұғалімінің гуманистік әлеуетін өзектендіру;
- болашақ мұғалімнің шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталған оқыту технологияларын пайдалану;
- болашақ мұғалімнің педагогикалық іс-әрекеттегі рефлексивті қабілеттерін дамыту [9].

Гуманизм, адамның жетілмегендігіне қатысты абсолютті кешірім мен қайғыға бой алдырмайтын сияқты емес, сонымен қатар оның шығармашылық әлеуетін өз мүддесі мен қоршаған ортасы үшін еркін жүзеге асыру үшін оған белсенді оң және сындарлы көзқарас. Бұл түсінік мұғалімнің іс-әрекетімен тікелей байланысты, оның міндеті оны одан әрі өзгерту үшін басқаның мінез-құлқына әсер ету, яғни авторитарлық емес, гуманистік педагогикалық әсерді жүзеге асыру деп санауға болады [10].

Беделділік пен авторитаризмнің түбір сөздер мен сабақтас ұғымдар ретіндегі жақындығы мұғалімнің билік идеясын қиындатты, оған этикалық өлшемдерді ұсынды. Студентті мұғалім олардың құндылық жүйелері, мінез-құлық үлгілері мен бағалары сәйкес келетініне қарамастан қабылдауы керек.

Гуманды педагогиканың негізгі қағидасы – баланың айналасындағы ортаны ізгілендіру. Сыныпта адамгершілікке толы болмайтын бірде-бір сөз айтылмауы керек. Айтылғанның бәрі дамытушылық және тәрбиелік мәнге ие болуы керек. Сөздердің мазмұны әрдайым түсіндірілмейді, бірақ олардың ішкі мағынасы міндетті түрде балалардың санасына енеді. Ынтымақтастық өнері баяу, біртіндеп жинақталуда. Дамып келе жатқан пәндік орта туралы айту мүмкін емес - бұл жеке тұлғаның толық дамуын қамтамасыз ететін жағдайлар жүйесі. Пәндік орта балаға одан ақпаратты жинауға мүмкіндік беруі керек [11].

Біздің елімізде білім беру жүйесін демократияландыру және ізгілендіру рухында реформалау барлық оқу пәндерін оқытуға қатысты болды. Бұған еліміздің бірінші ханымы Сара Алпысқызы Назарбаеваның «Өзін-өзі тану» авторлық білім беру жобасын оқу-тәрбие үдерісіне енгізу жарқын мысал бола алады. Педагогикалық идеяның дамуының осы кезеңінде руханият пен гуманизмді біріктірудің шұғыл қажеттілігі туындады. Бұрын гуманизм мен руханият екі қарама-қарсы философиялық ұғым болған. Рух ұғымы руханиятпен, адам ұғымы гуманизммен байланысты болды. Енді бұл ұғымдар бірлікте қарастырылады. Руханият пен адамгершілік ұғымы бір-бірімен байланысты. Олар бірге гуманистік педагогиканың мәні. Осылайша, заманауи мектеп өзін-өзі тану пәнін енгізу арқылы ынтымақтастық педагогикасынан рухани гуманизм педагогикасына келді. Білім беруді ізгілендіру – бұл оқушыға деген адамгершілік көзқарас, ондағы адамды көре білу және оны сол қалпында қабылдай білу және оны түзетуге, қайта жасауға тырыспау. Және ең бастысы жақынықты сүю [12].

Гуманистік тәрбие принциптері:

- Мұғалімнің әр оқушыға деген педагогикалық оптимизмі (әр баланың оң бейімділігі, қабілеттері бар)

• Баланың жеке басын құрметтеу. Оқушылардың іс-әрекеттерін талдау кезінде жеке тұлғаны тұтастай қарастыру.

- Адамның барлық әлеуетінің көрінісі (мүмкіндік ретінде адамға тән нәрсені жүзеге асыру)
- Оның психикалық жағдайын түсіну.
- Оқушының тағдырына қызығушылық.

• Мұғалімнің рөлінің өзгеруі (ол-оқытудың фасилитаторы, яғни оқушыларда айналадағылардың ықыласты және қолдаушы қарым-қатынасын табатын оқытуда белгілі бір атмосфераны құрушы);

- Табысқа жету жағдайын жасау.

• Адамгершілік педагогиканың негізгі қағидасы-баланың айналасындағы ортаны ізгілендіру. Сыныпта адамгершілікке толы бірде-бір сөз айтылмауы керек. Айтылғанның бәрі дамытушылық және тәрбиелік мәнге ие болуы керек. Сөздердің мазмұны әрдайым түсіндірілмейді, бірақ олардың ішкі мағынасы міндетті түрде балалардың санасына енеді. Ынтымақтастық өнері баяу, біртіндеп жинақталуда.

• Дамып келе жатқан пәндік орта туралы айту мүмкін емес - бұл жеке тұлғаның толық дамуын қамтамасыз ететін жағдайлар жүйесі. Пәндік орта балаға одан ақпаратты жинауға мүмкіндік беруі керек.

Болашақ студенттің педагогикалық категория ретіндегі ізгіліктері кәсіби дайындық процесінің мақсатты бағытын және түлектің дайындық деңгейіне қойылатын талаптарды көрсетеді. Болашақ мұғалімнің ізгіліктері мәні психикалық салаларды (мотивациялық, интеллектуалдық, пәндік-практикалық, эмоционалды, ерікті, экзистенциалды және өзін-өзі реттеу саласы) сипаттауда жатыр, онда ерте ересек адамның психикасының жас ерекшеліктерімен қатар студенттің қасиеттері мен қасиеттерінің кешені және мұғалімнің кәсіби маңызды қасиеттерінің жиынтығы бар оқу және педагогикалық қызметке байланысты. Болашақ мұғалімнің ізгілігі кез-келген басқа ізгіліктен бір уақытта оқу және кәсіби қызмет субъектісінің қасиеттерімен, кәсіби маңызды қасиеттерді қалыптастырумен ерекшеленеді. Болашақ мұғалімнің ізгілігі-бұл психиканың әртүрлі салалары, қасиеттері бір-бірімен байланысты күрделі, жүйелі білім. Бірлік, байланыс, жеке тұлғаның барлық компоненттерінің өзара шарттылығы оған сапалы сенімділік, тұтастық береді. Ізгілік икемділік, динамизм, өзгергіштік қасиеттеріне ие [13].

Адамзаттың бүкіл тарихы гуманизм әрқашан жеке адамның да, жалпы қоғамның да өмірінде маңызды рөл атқарғанын және жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесінде маңызды орын алғанын көрсетеді. Гуманизм идеялары адамның өмір сүруімен байланысты әртүрлі құбылыстарға қатынасын анықтайды. Олар оның қызметін ынталандырады, бағыттайды және негіздейді. Сондықтан гуманизм идеяларының мазмұны таза академиялық сипатта болмайды. Ол тәжірибеге тікелей бағытталған. Қоғамдық санадағы гуманизмнің шешуші рөлін бұрын құрылған және рухани және практикалық көшбасшы рөлін талап ететін философиялық, саяси немесе көркемдік бағыттар өздерін гуманизмнің үлгісі деп жариялай алмағандығымен бағалауға болады [14].

Зерттеу нәтижелері

Өзін-өзі тану тәжірибесін қалыптастыру төрт кезеңнен тұратын педагогикалық практика бағдарламасын жүзеге асыру барысында жүзеге асырылады. Эксперименттік жұмыс барысында бірінші кезеңде — проблемалық іздеу: студенттердің педагогикалық практикадан өтуге дайындығын түсіну, құндылық көзқарастарын көрсету және өзіндік бейнені іздеу міндеті қойылды. Болашақ мұғалімдерге өз алаңдаушылықтарын анықтауға байланысты сұрақтар мен тапсырмалар ұсынылады.

Екінші кезең — тағылымдама: рефлексік-мектеп мұғалімдерінің тәжірибесін қабылдауды талдауға, өзін-өзі түсіндіру-мұғалімдердің тұжырымдамаларын түсіндіруге, өзінің кәсіби іс-әрекеттерін талдауға арналған.

Үшінші кезеңде — өзін-өзі бағалау, болашақ мұғалімдер өздерінің мүмкіндіктері мен қабілеттерін, болашақ мамандығы туралы идеяларының негізінде жатқан мақсаттары мен құндылықтарын зерттейді және бағалайды. Олар өз сабақтары мен іс-шараларын әзірлейді.

Төртінші кезең — тұжырымдамалық жобалау: студенттердің жеке кәсіби-тұлғалық даму бағдарламаларын жобалауын және өзіндік тұжырымдама жасауын қамтиды. Бұл кезеңде педагогикалық практика кезеңінде алынған тәжірибе жалпыланады. Студенттер портфолио жасайды, жинақталған материалдарды жинайды, олардың өзін-өзі зерттеу тәжірибесін көрсетеді.

Осылайша, болашақ мұғалімдердің өзін-өзі тану тәжірибесін дамыту шеңберіндегі тәжірибелік-эксперименттік жұмыс педагогикалық практиканың дамыған моделі студенттердің өзін-өзі тану тәжірибесін қалыптастыруға ықпал ететінін көрсетті. Студенттердің мамандыққа деген қызығушылығы артты, педагогикалық тәжірибеге қатысты алаңдаушылық азайды. Коммуникативті, шығармашылық және зерттеу қабілеттерін дамытуды атап өткен жөн. Педагогикалық практика барысында болашақ мұғалімдер өздері үшін жұмыс істеудің маңыздылығын және қиын балалар, мамандықтың қиындықтары туралы ғана емес, сонымен қатар өздері туралы сұрақтарға жауап іздеу қажеттілігін түсінді.

Қорытынды

Біздің зерттеуімізбен болашақ мұғалімнің гуманистік ұстанымын қалыптастыру проблемалары толық қамтылмаған. Бұл процесстегі жеке ғылыми пәндердің мүмкіндіктері, студенттердің гуманистік позициясын қалыптастыруға ұжымның әсері, студенттің өзі және т.б. мәселелер назар аударарлық.

Біз өзін-өзі тану тәжірибесін болашақ мұғалімдердің кәсіби білімімен байланысты негізгі қабілеттерін қалыптастыруға мүмкіндік беретін білім беру мазмұнының құрамдас бөлігі ретінде қарастырамыз. Өзін-өзі тану пәндік (пәндік материалды білу), метапәндік (іс-әрекетті құрастыру) және тұлғалық (тұлғалық дамуды басқару) деңгейлері бар педагогикалық практика мазмұнының жүйе құраушы компоненті болып табылады. Ойын, дизайн және зерттеу әдістері біріктірілген кезде мұндай жұмыс интегративті және интерактивті болуы керек [15].

Студенттердің іс-әрекетін талдау көрсеткендей, қалыптасқан білім беру практикасы студенттердің өздерін болашақ мамандар ретінде зерттеуге деген қызығушылығын ынталандыруға ықпал етпейді. Ғылыми ұғымдар мен пәндік ақпаратқа басымдық беріледі. Педагогикалық практика процесі жиі рәсімделеді.

Мұғалімнің кәсіби ұстанымының гуманистік мәні оның табиғи атрибуты болады, бала және мұғалім функционалды қатынасының объектісі болуды тоқтатқан сәттен бастап, оқушы және адамның барлық алуан түрлілігі мен бірегейлігінде табиғаттың ерекше жоғары туындысы ретінде пайда болады, автономды жеке әлемі бар, оның дамуында биологиялық тұлғадан жоғары рухани тұлғаға дейін жүреді және әлеуметтену және мәдениетке ену процесінде көптеген психологиялық қатынастарды көрсететін жеке қасиеттердің ерекше кешеніне ие болады.

Мұғалімнің гуманистік кәсіби ұстанымы феномені мамандық иесінің жеке өмірін мақсаттармен, жағдайлармен және оның кәсіби қызметінің негізгі объектісімен, яғни баламен байланыстырады. Ол жүйелік логикада адамның жетекші идеясын жоғары құндылық ретінде мұғалім мен баланың тәрбиелік өзара әрекеттесуінің практикалық әдістерімен байланыстырады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Гуманистік педагогиканың манифесті. Бушети. Грузия, 2011. – 85б.
- [2] Адамгершілік педагогика және өзін-өзі тану негіздері: Оқулық /П. Ш. Амонашвили, Г. А. Омарова, Н. Анарбек. – Алматы: ННПООЦ «Бөбек», 2019. –128 б.
- [3] Алпысқызы Сара. Өмір әдебі: Әдеби эссе, толғаныстар. –Алматы, 2003. – 104 б.
- [4] Құдайқұлов С.М., Құдайқұлов М.Ә. Творчестволық және бәсекелестік қабілеттілік. Алматы, «Школа XXI века», 2006. - 82 б.
- [5] Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы, Ғылым, 1975. -75 б.
- [6] Коменский Я. А. Таңдамалы педагогикалық шығармалар 2 том. Т.2.– М.: Педагогика, 1982. -108 б.
- [7] Ы.Алтынсарин. Таңдамалы шығармалары. 3 томдық. – Алматы, 1943,1953.
- [8] Абдуллина О.А. Жоғары педагогикалық білім беру жүйесіндегі мұғалімді жалпы педагогикалық даярлау. М., 1990. – 144б.
- [9] Педагогикалық мамандыққа кіріспе: Пед. студенттеріне арналған оқу құралының ерекшеліктері. / Хан Н.Н., Калиева С.И., Жексенбаева У. Б., Г. Колумбаева., Калиева Г.И., Берикханова А. Е./ - Алматы, 2010. - 243 б.
- [10] Азаров Ю.П. Тәрбиелеу өнері. М.: Білім, 1985. – 448б.
- [11] Афонина Г.М. Педагогика. Ростов: Феникс, 2001. 512 б.
- [12] Леонтьев А. Н. Тұлғаның қалыптасуы / / Отандық психологтардың еңбектеріндегі тұлға психологиясы: Хрестоматия. СПб., 2001. №5. 42-56б.
- [13] Аминов Н.А. Мұғалімнің бейімділігі, қабілеті және дарындылығы. Б.М. Тепловтың қабілет теориясының кейбір мәселелері // білім беруді ізгілендіру. 1998. - № 1. - 59-72б.
- [14] Амонашвили Ш.А. Педагогикалық үдерістің тұлғалық-гуманистік негізі. Минск, 1990. – 560б.
- [15] Сейталиев К.Б. Педагогика тарихы - Атырау, 2007.- 336 б.

REFERENCES

- [1] Gumanistik pedagogikanyn manifesti [Manifesto of humanistic pedagogy.]. (2011) Busheti. Gruzija, 85 P. [in Kazakh].
- [2] Amonashvili, P. Sh., Omarova, G. A., Anarbek, N. (2019) Adamgershilik pedagogika zhane ozin-ozu tanu negizderi [Fundamentals of moral pedagogy and self-knowledge] Almaty: NNPOOC «Bobek», 128 P. [in Kazakh].
- [3] Alpysqyzy Sara (2003) Omir adebi: Adebi jesse, tolganystar [Ethics of life: literary essay, Reflections] Almaty, 104 P. [in Kazakh].
- [4] Qydajqylov, S.M., Qydajqylov, M.A. (2006) Tvorchestvolyy zhane basekelestik qabiletilik [Creative and competitive ability]. Almaty, «Shkola XXI veka», 82 P. [in Kazakh].
- [5] Al-Farabi. Aleumettik-jetikalyq traktattar [Socio-ethical treatises] Almaty, Gylym, (1975) 75 P. [in Kazakh].
- [6] Komenskij, Ja.A. (1982) Tandamaly pedagogikalyq shygarmalar [Selected pedagogical works] Vol.1-2, Vol.2, Moscow: Pedagogika, 108 P. [in Kazakh].
- [7] Altynsarin Y. (1943, 1953) Tabdamaly shygarmalary [Selected works] Vol.1-3 Almaty, [in Kazakh].

- [8] Abdullina, O.A. (1990) Zhogary pedagogikalyq bilim beru zhyjesindegi mugalimdi zhalpy pedagogikalyq dayarlaw [General pedagogical training of a teacher in the system of higher pedagogical education] Moscow, 144 P. [in Kazakh].
- [9] Han, N.N., Kalieva, S.I., Zheksenbaeva, U.B., Kolumbaeva, G., Kalieva, G.I. & Berikhanova, A.E. (2010) Pedagogikalyq mamandyqqa kirispe: Ped. studentterine arналған оқу қыралынyn ereksheликтері [Introduction to the pedagogical profession: pedagogical features of the textbook for students.] Almaty, 243 P. [in Kazakh].
- [10] Azarov, Ju.P. (1985) Tarbieleu oneri [The art of education.] Moscow, 448P. [in Kazakh].
- [11] Afonina, G.M. (2001) Pedagogika [Pedagogy] Rostov: Feniks, 512 P. [in Kazakh].
- [12] Leont'ev A. N. Tulganyñ qalyptasuy / / Otandyq psihologtardyn enbekterindegi tulga psihologijasy: Hrestomatija. SPb., 2001. №5. 42-56b. [in Kazakh].
- [13] Aminov, N.A. (1998) Mugalimnin bejimdiligi, qabileti zhәne daryndylygy. B.M. Teplovtyñ qabileti teoriyasynyn kejbir maseleleri [Aptitudes, abilities and talents of the teacher. Some problems of B.M.Teplov's theory of ability] Bilim berudi izgilendiru, 1, 59-72 [in Kazakh].
- [14] Amonashvili, Sh.A. (1990) Pedagogikalyq yderistin tulgalyq-gumanistik negizi [Personal and humanistic basis of the pedagogical process] Minsk, 560 P. [in Kazakh].
- [15] Sejtaliyev, K.B. (2007) Pedagogika tarihy [History of Pedagogy] Atyrau, 336 P. [in Kazakh].

Алмат А.А.

ГУМАНИСТИЧЕСКАЯ ПОЗИЦИЯ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ САМОПОЗНАНИЯ

Аннотация. В статье рассматриваются педагогические условия формирования профессионально значимых качеств учителя в процессе изучения курса «Самопознание». Установлено, что при подготовке бакалавров педагогических специальностей большое внимание уделяется становлению личности как педагога через самообразование, самореализацию. Одна из главных задач современной системы педагогического образования-подготовка высококвалифицированного учителя, способного заложить основы новой педагогической практики и реализовать новую концепцию среднего образования в школе третьего тысячелетия. Ведущая роль в формировании нравственного образа подрастающего поколения должна принадлежать общеобразовательным организациям, учителям и воспитателям. В соответствии с этим была поставлена цель исследования: выявить уровень гуманизации педагогической деятельности в современных социокультурных условиях. При реализации образовательных проектов гуманистической направленности будущие учителя развивают гуманистическое сознание, переориентируются от материальных ценностей к духовным, гуманизируется личность будущего учителя. В исследовании рассматривается проблема, связанная с тем, что особенности бесчеловечности во многом проявляются в современном обществе и образовании. Все чаще наблюдается утрата духовно-нравственных ценностей, отказ от мировоззрения, основанного на справедливости, недостаток внимания и уважения к человеку, обесцениваются его жизнь и нравственность.

Ключевые слова: самопознание; гуманистический подход; духовный гуманизм; гуманистическая позиция; нравственность; духовность; педагог; гуманизация; этика; гуманистическое направление; самооценка.

Almat Ainel

HUMANISTIC POSITION OF THE TEACHER OF THE FUTURE SELF-KNOWLEDGE

Annotation. The article discusses the pedagogical conditions for the formation of professionally significant qualities of a teacher in the process of studying the course «Self-knowledge». It is established that in the preparation of bachelors of pedagogical specialties, much attention is paid to the formation of a personality as a teacher through self-education, self-realization. One of the main tasks of the modern system of pedagogical education is the training of a highly qualified teacher who is able to lay the foundations of a new pedagogical practice and implement a new concept of secondary education in the school of the third millennium. The leading role in the formation of the moral image of the younger generation should belong to educational organizations, teachers and educators. In accordance with this, the aim of the study was to identify the level of humanization of pedagogical activity in modern socio-cultural conditions. When implementing educational projects of a humanistic orientation, future teachers develop a humanistic consciousness, reorient themselves from material values to spiritual ones, and the personality of the future teacher is humanized. The study examines the problem associated with the fact that the features of inhumanity are largely manifested in modern society and education. Increasingly, there is a loss of spiritual and moral values, a rejection of a worldview based on justice, a lack of attention and respect for a person, his life and morality are devalued.

Keywords: self-knowledge; humanistic approach; spiritual humanism; humanistic position; morality; spirituality; teacher; humanization; ethics; humanistic orientation; self-esteem.

¹Бигазиёва Р.М.*, ²Оспанова Ж.Б., ³Кунашева З.Х., ⁴Айтуганова С.Г.,
⁵Кишсева Д.Ж.

^{1,3,4,5}М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*Корреспондент-авторы: raikhan.1978@mail.ru

E-mail: raikhan.1978@mail.ru, zhanar.ospanova@kaznu.kz

ХИМИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДА ФАКУЛЬТАТИВТІК КУРСТАРДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІН ЖАСАУ

Андатпа. Бүгінгі таңда мектеп оқушыларын, әсіресе 8-11 сынып оқушыларын жоғары оқу орындарына түсуге дайындау үшін әртүрлі факультативтік курстарды әзірлеуге көптеген зерттеушілер, әдіскерлер мен практиктер атсалысуда. Мақала химиядан факультативтік курстардың әдістемесін жасауға арналған. Мақалада факультативтік химия курстарының негізгі міндеттері мен мазмұны, курстарды ұйымдастыруға қойылатын талаптар мен курстардың функциялары қарастырылған. Факультативтік курстарды оқыту әдістемесіне мұғалім мен оқушының өзара байланысты іс-әрекеті және білім мен дағдының белгілі бір түріне оқушылардың қажеттіліктеріне негізделген, жеке көзқарас негізінде мақсатқа жету жолдары ретінде ерекше назар аударылады. Мақалада факультативтік курстарды ұйымдастыру химия пәнін оқуға бөлінген сағат санын толықтыру қажеттілігімен байланысты екендігіне назар аударылады. Қазіргі мектептегі химия білімінің мазмұны мен құрылымы білім беру мазмұнын, оның құрылымы мен әдістемелік бөлігін жобалауға байланысты жалпы педагогикалық әзірлемелерді белсенді түрде қамтитын химияны оқыту әдістемесіне негізделген. Факультативтік курстарда химияны оқытуда дамыта оқыту, ақыл-ой әрекетін кезең-кезеңімен қалыптастыру теориясы және оқытудың әртүрлі технологиялары қолданылады.

Кілт сөздер: химия, педагогика, оқыту әдістемесі, ұйымдастыру, факультативтік курс.

Kipicne

Химияны оқыту әдістемесі педагогикалық ғылымның дербес саласы және химия орта мектептің оқу жоспарына пән ретінде енгізілген кезде салыстырмалы түрде жақында дами бастады деп саналады. Факультативтік оқыту курстарының әдістемесін әзірлеудің өзегі химиялық білім беру мазмұны болып табылады. Химияның факультативтік курсының бүкіл кезеңінде химиялық білім мазмұнының өзгеруіне үш негізгі фактор әсер етті: химиялық білімнің даму деңгейі, білім беру саласындағы саясат, педагогикалық ғылымның жетістіктері. Бүгінгі таңда көптеген зерттеушілер, әдіскерлер және практика мұғалімдері оқушыларды даярлау үшін әртүрлі элективтік курстарды құрумен айналысады. Тапсырмаларды анықтағаннан кейін бағдарламаны әзірлеудің келесі кезеңі - бұл оқыту әдістерін таңдау. Әдістерді анықтау дайындықтың мақсаттары мен мазмұнына, сондай-ақ оны бағдарламада орналастыру логикасына сәйкес жүзеге асырылады. Сонымен қатар, әдістерді таңдау жағдайларға, оқу процесінің уақытына, оқытудың жеке стилінің ерекшеліктеріне және оқушылардың сезімталдығына байланысты. Сонымен, мамандандырылған оқытудың мақсаттары оқытудың белсенді әдістерін қолдануды талап етеді, бірақ курсты жүргізу кезінде есептелген уақыттың болмауы оларды қолдануға кедергі келтіруі мүмкін. Жалпы білім берудің жоғары сатысындағы бейіндік оқыту тұжырымдамалары негізгі мектеп оқушыларын бейіналды даярлаудың және жалпы білім берудің жоғары сатысында әдістемелік оқытудың маңызды бағыттарының бірі ретінде көздейді. Мектеп бейінінің негізгі элементі 8-11 сынып оқушыларына арналған факультативтік сабақ құрылымдары жүйесі болып табылады [1]. Бейінді оқытудың басты мақсаттарының бірі - оқушыларды ЖОО-ға түсуге дайындау.

Зерттеу әдістемесі

Мұғалімдер сыныптарда химия пәнін оқытуда факультативтік курсқа келесі зерттеу әдістерімен қолданады:

- бейіндік пәндермен өзара байланыста химия ғылымының маңызды ұғымдарын, заңдарын, теорияларын мен әдістерін зерттеу;
- оқушылардың химиялық білімнің біртұтас жүйесін әлемнің жалпы жаратылыстану-ғылыми бейнесінің құрамдас бөлігі ретінде қалыптастыруды қарастыру;
- оқушылардың ойлау қабілетін дамытуда оқытудың әртүрлі тәсілдерін қолдану, байқалатын құбылыстар мен заңдылықтарды түсіндіру үшін химия бойынша білімді өз бетінше алу және кешенді қолдану біліктерін қалыптастыру;
- жаратылыстану ғылымдарының бірі ретінде химияға танымдық қызығушылықты қалыптастыру, оқушылардың шығармашылық қабілеттерін және химияны зерттеудің саналы мотивтерін дамыту [2].

Зерттеу нәтижелері

Жаңғырту мектептегі білім беру саласына да әсер етеді. Алайда мамандарды даярлау деңгейінің төмендігі байқалады. Химиялық білім мазмұны пәнді оқуға бөлінген сағаттар санының азаюы нәтижесінде химияны зерттеу пәні толығымен жоғалуы мүмкін. Химия бойынша факультативтік қызметті ұйымдастыру (ретке келтіру процесі) мынадай негізгі компоненттерді қамтиды:

1. Химия мұғалімінің сабақтан тыс жұмыстың мақсаттары мен міндеттерін іске асыру жөніндегі қызметін ұйымдастыру.
2. Білім алушылардың қызметін ұйымдастыру.
3. Сабақтан тыс іс-әрекеттің мақсаттары мен міндеттерін іске асыру кезінде қол жеткізілген нәтижелерді талдауды ұйымдастыру [3].

Факультативті курс химиялық білім беруді ұйымдастырудың бір түрі ретінде сабақтар мен сабақтан тыс жұмыстар арасында аралық орын алады. Сабақтардан олар оқушылардың жеке қажеттіліктеріне, қызығушылықтарына сәйкес өз еркімен (қалауы бойынша) қатысатындығымен ерекшеленеді. Бұл факультативті сабақтарды сабақтан тыс жұмыстарға жақындатады. Бірақ сабақтан тыс жұмыстардан айырмашылығы, факультативті сабақтар оқу кестесіне сәйкес өткізіледі. Факультативті курс химия мұғаліміне келесі көптеген білім беру мәселелерін шешуге мүмкіндік береді:

- оқушылардың химиялық білімдерін қалыптастыруға ықпал ете отырып, химия пәнінің оқу мазмұнын жүйелі түрде баяндау (химия бойынша оқу бағдарламаларына сәйкес);
- іс-әрекеттің жеке тәсілдерін қалыптастыру және дамыту (жалпы еңбек және жалпы оқу; зияткерлік және практикалық; жеке, танымдық, реттеуші, коммуникативтік);
- тұлғаның әлеуметтік-мәдени және өмірлік маңызы бар қасиеттерін дамыту (патриотизм, еңбексүйгіштік, тіл мәдениеті, адамгершілік, ерік, дербестік, құндылық қатынастары, мағыналар).

Химия бойынша факультативтік курсты білім алушылар өз еркімен, олардың қалауы бойынша немесе мұғалімнің басшылығымен орындайды. Химия бойынша факультативті сабақтың мазмұны оқушылардың жеке қабілеттерін, қызығушылықтарын, қажеттіліктерін, бейімділіктерін, мотивтерін, сөйлеу мәдениетін, интегративті ойлау стилін дамытуды қамтамасыз ететін білім жүйесі, іс-әрекеттің жеке әдістері мен құндылық қатынастары деп түсініледі.

Оқыту әдістемесін әзірлеу шеңберінде химия бойынша факультативтік қызметтің мазмұнын үш жүйелік блокты бөліп көрсетуге болады:

- білім;
- іскерліктер;
- құндылық қатынастары.

«Білім» блогына маңызды химиялық фактілер, ұғымдар (химиялық элементтер, заттар, химиялық реакциялар, химиялық технологиялар, табиғаттың химиялық көрінісі туралы), қосымша сабақтан тыс білім беру процесінде жүзеге асырылатын химиялық ғылымның заңдары, теориялары, әдістері кіреді.

«Іскерліктер» блогы білім алушылардың факультативтік қызметі процесінде қалыптасатын іскерліктердің төрт тобын (жалпы еңбек, жалпы қызме, жалпы оқу, жалпы пәндік) құрайды.

Білім мен тәжірибе оқушылардың оқу құзыреттілігін қалыптастыру үшін қажет. Сабақтан тыс іс-шаралар процесінде қалыптасқан құндылық қатынастары келесі объектілерге қатысты топтастырылған:

- еңбек;
- мәдениет.

Факультативтік курсты оқыту әдістері - бұл оқытушы мен білім алушының өзара байланысты қызметі негізінде мақсаттарға қол жеткізу тәсілдері. Химияның факультативті курсын оқыту кезінде зерттеушілер әртүрлі әдістемелерді қолданады:

- оқытушы мен білім алушылардың бірлескен қызметі;
- ұйымдастыру формасы;
- білім мен дағдыларды игерудің логикалық жолы;
- материалды зерттеу тәсілі;
- білім алушылардың танымдық қызметін басқару формалары [4].

Қосымша іс-әрекетте әдістерді таңдағанда және қолданғанда, ең алдымен, олардың иерархиясын ескеру қажет. Диалектикалық әдіс мақсаттарды өзара байланыс пен өзара тәуелділікте, қарама-қайшылықты бірлік пен тұтастықта жүзеге асыру үшін, сондай-ақ барлық психологиялық-педагогикалық, дидактикалық-әдістемелік процестер мен химиялық объектілерді дамытуда қабылдау үшін қажет.

Химия бойынша факультативтік сабақтарда жалпы логикалық әдістер (талдау және синтездеу, салыстыру, абстракциялау және нақтылау, индукция және шегеру, қорыту және жүйелеу, модельдеу және т.б.) пайдаланылуы тиіс. Сабақтан тыс іс-әрекетте жалпы педагогикалық әдістерді қолдану қажеттілігі факультативті курс мазмұнының құрылымында пәндік (химиялық) ғана емес, сонымен қатар педагогикалық мазмұнды да ажырататындығымен байланысты.

Жалпы педагогикалық әдістерден жеке адамның мәдениеті мен санасын қалыптастыру әдістерін (әңгімелесу, жеке мысал, диспуттар), қоғамдық мінез-құлық тәжірибесін қалыптастыру әдістерін

(педагогикалық талап, тәрбиелік жағдайларды жасау, қоғамдық пікір), мінез-құлық пен қызметті ынталандыру әдістерін (көтермелеу, жарыс, жазалау) ескерген жөн. Сабақтан тыс іс-әрекетте жалпы дидактикалық әдістерді қолданған кезде оларды жіктеудің бірнеше тәсілдерінің болуын ескеру қажет, мысалы:

- ақпаратты беру және қабылдау көздері бойынша;
- ақпаратты беру және қабылдау логикасы бойынша;
- негізгі дидактикалық мақсатты іске асыру бойынша;
- танымдық қызметінің сипаты бойынша;
- оқыту әдістерінің барабарлығы бойынша;
- танымдық іс-әрекет процесінде білім алушылардың дербестік дәрежесі бойынша;
- мазмұнның проблемалық деңгейі бойынша.

Мұғалім үш негізгі топ ұсынған әдістерді жүзеге асыруға назар аударуы керек:

- ұйымдастырушылық-басқарушылық;
- ынталандырушы-мотивациялық;
- бақылау-есепке алушылық.

Әрине, факультативті курсты оқыту әдістемесінде келесі нақты әдістер қолданылуы керек:

- химиялық объектілерді бақылау;
- химиялық эксперимент;
- химиялық нысандарды сипаттау және модельдеу;
- химиялық тілді қолдану;
- химиялық заттарды зерттеу кезінде түсіндіру және болжау;
- химия ғылымының әдістері (химиялық синтез, химиялық талдау және басқалар).

Әрбір әдіс күрделі құрылымға ие (оқытушы мен білім алушылардың барлық өзара байланысты іс-әрекеттері сияқты), белгілі бір көрініс нысаны (оқытушы мен білім алушылардың іс-әрекеттеріне сәйкес) өзара байланысты әдістемелік құрылымдардан (оқытушы мен білім алушылардың бара бар өзара байланысты операциялары) тұрады және тәрбие, оқыту және дамытудың үш бірдей функциясын орындайды [5].

Мысалы, ауызша әдіс әңгіме сияқты көрініс формасына ие және түрлі әдістерді қамтиды, мысалы, сұрақтар қою және жауаптарды тұжырымдау. Сонымен, сыныптан тыс жұмыстар процесінің функционалды компоненттері ретіндегі әдістер әртүрлі және тең. Яғни факультативтік курс кезінде мұғалімнің негізгі қызметі - басқарушылық. Жақсы ұйымдастырусыз, оның мақсаттарына жету үшін қажетті химия курсын факультативті басқаруға қол жеткізу мүмкін емес.

Сонымен қатар химиялық тәжірибелердің (тақырыптық, ойын-сауық, кәсіби маңызды) картотекасын жасау және пайдалану орынды. Картотекада факультативті жұмыс процесінде қолданылатын химиялық эксперименттің сипаттамасы болуы керек. Картотекада химиялық эксперименттің сипаттамасы болуы керек:

- тәжірибе атауы;
- тәжірибе қоюдың міндеттері;
- жабдықтардың, реактивтердің, материалдардың, құрылғылардың тізбесі;
- химиялық эксперимент техникасын және оны жүргізу, эксперимент салдарын жою кезіндегі қауіпсіздік шараларын сипаттау;
- химиялық эксперимент әдістемесінің сипаттамасы;
- химиялық процестің мәнін түсіндіру;
- эксперимент нәтижелерін түсіндіру.

Қорытынды

Осылайша, факультативті курстың әдістемесін жасау үшін өзара байланысты бірқатар әрекеттерді орындау қажет. Бүгінгі таңда химиялық білім берудің мазмұны мен құрылымы туралы өзекті сұрақтарға жауаптарды химияны оқыту әдістемесі негізінде алуға болады, оған білім беру мазмұнын жобалауға, оның құрылымына және процедуралық бөлігіне қатысты жалпы педагогикалық әзірлемелер белсенді түрде енгізіледі. Химияны оқытуда дамытушылық оқыту, ақыл-ой әрекеттерін кезең-кезеңмен қалыптастыру теориясы және оқытудың әртүрлі технологиялары қолданылады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Нұғыманов И. Шоқыбаев Ж.Ә., Әнербаева З.О. Химияны оқыту әдістемесі. – Алматы: Принт, 2005. – 41 б.
- [2] Нұрахметов Н. Химия. 11 сынып оқулығы. – Алматы: Мектеп, 2004. – 78 б.
- [3] Васильев В.П. Аналитическая химия. Физико-химические методы анализа. - М.: Школа, 1989. - 203 с.
- [4] Жүнісқызы К., Әлімқұлова Р.А. Дидактикалық материалдар «Химия». – Алматы: Атамұра, 2011. – 65 б.
- [5] Ермаков Д.С. Разработка курсов по химии/ Д.С.Ермаков, Ю.Д.Муравлянская, Т.И.Рыбкина //Химия. – 2006. - №11. - С. 23-26.

REFERENCES

- [1] Nugymanov I., Shokybaev Zh.A., Anerbayeva Z.O. (2005) Himiyany okytu adistemesi [Methods of teaching chemistry] Almaty: Print [in Kazakh]
- [2] Nurakhmetov N. Chemistry. 11 sons of okulygy. - Almaty: Mektep, 2004. - 78 b.
- [3] Vasiliev V.P. Analytical chemistry. Physico-chemical methods of analysis. - M.: School, 1989. - 203 p.

[4] Zhuniskyzy K., Alimkulova R.A. Didacticalykmaterialdar "Chemistry". - Almaty: Atamura, 2011. - 65 b.

[5] Ermakov D.S. Development of courses in chemistry / D.S. Ermakov, Yu.D. Muravlyanskaya, T.I. Rybkina // Chemistry. - 2006. - No. 11.- pp. 23-26.

Бигашиева Р.М., Оспанова Ж.Б., Кунашева З.Х., Айтуганова С.Г.,

Кишиева Д.Ж.

РАЗРАБОТКА МЕТОДИКИ ПРОВЕДЕНИЯ ФАКУЛЬТАТИВНЫХ КУРСОВ В ОБУЧЕНИИ ХИМИИ

Аннотация. Сегодня многие исследователи, методисты и преподаватели-практики участвуют в разработке различных факультативных курсов для подготовки студентов, в особенности для учащихся 8-11 классов в рамках подготовки к поступлению в высшие учебные заведения. Статья посвящена разработке методики факультативных курсов по химии. В статье рассматриваются основные задачи и содержание факультативных курсов химии, требования к организации курсов и функции курсов. Особое внимание уделено методике преподавания факультативных курсов, как способов достижения целей, основанных на взаимосвязанной деятельности учителя и ученика и индивидуального подхода, исходя из потребностей учащихся в определенном виде знаниях и умениях. В статье обращается внимание, что организация таких факультативных курсов связана с необходимостью восполнить количество часов, выделяемых на изучение предмета химии. Содержание и структура химического образования в современной школе основана на методике обучения химии, которая активно включает общепедагогические разработки, связанные с проектированием содержания образования, его структурой и методической частью. В преподавании химии на факультативных курсах используются развивающее обучение, теория постепенного формирования умственной деятельности и различные технологии обучения.

Ключевые слова: химия, педагогика, методика обучения, организация, элективный курс, факультативный курс.

Bigazieva R.M., Ospanova Zh.B., Kunasheva Z.Kh., Aituganova S.G.,

Kiisheva D.Zh.

DEVELOPMENT OF A METHOD FOR CONDUCTING OF ELECTIVE COURSES IN TEACHING CHEMISTRY

Annotation. Today, many researchers, methodologists and practitioners are involved in the development of various elective courses to prepare students, especially for students in grades 8-11 in preparation for admission to higher education. The article is devoted to the development of methods for elective courses in chemistry. In the article is discussed the main tasks and content of elective chemistry courses, the requirements for the organization of courses and the functions of the courses. Particular attention is paid to the methodology of teaching elective courses as ways to achieve goals based on the interrelated activities of the teacher and student and an individual approach, based on the needs of students in a certain type of knowledge and skills. The article draws attention to the fact that the organization of such elective courses is associated with the need to replenish the number of hours allocated for the study of the subject of chemistry. The content and structure of chemistry education in a modern school is based on the methodology of teaching chemistry, which actively includes general pedagogical developments related to the design of the content of education, its structure and methodological part. In the teaching of chemistry in elective courses are used developmental teaching, the theory of the gradual formation of mental activity and various teaching technologies.

Keywords: chemistry, pedagogy, teaching methods, organization, elective course.

ФИЛОЛОГИЯ – PHILOLOGY

UDC 81

IRSTI 10.02.04

DOI 10.37238/1680-0761.2022.85(1).66

Polyanichko Maria***Lesgaft National State University of Physical Education, Sport and Health,
St. Petersburg, Russia*****Correspondence:** marias777@rambler.ruE-mail: marias777@rambler.ru

THE ROLE OF PHONETICS IN STUDYING ENGLISH IN NON-LINGUISTIC UNIVERSITIES

Annotation. The world has changed and so have its demands. Nowadays students even from non-linguistic universities should know at least one foreign language to communicate successfully. Phonetics is considered not only a brunch of linguistics but also one of the main reasons of typical mistakes which students often commit when they study a new foreign language. Aspects needed for the more successful learning of phonetics as the first step of mastering international communicative skills should be taken into consideration, as well as the ways of avoiding typical phonetic mistakes for a more productive studying of a new foreign language.

Phonetic exercises are the essential way in mastering the skills of international communication, as well as studying the phonetic transcription, articulation, sound system, speech structure, diphthongs, intonation, homographs, stress and phonetic exercises. There are a lot of different ways of studying phonetics, such as practical recommendations, examples of using phonetic symbols and ways to avoid typical mistakes, which should be considered.

Phonetics is discovered to be one of the reasons of typical mistakes, which students of non -linguistic universities often commit when they begin to learn a new foreign language. Despite the extensive passive vocabulary of modern students, their erudition and understanding of the rules of elementary grammar, in some cases it is impossible even to understand what language they speak. But it is the sounds uttered by a person that are used in any language to express thoughts. Therefore, it became necessary to single out phonetics from many aspects of any language.

Teaching phonetics as a productive process requires the student to know the structure of the speech apparatus. Successful mastery of this skill will provide the student with a motivational level and a reliable basis for the formation of other speech activities. Therefore, it is worth starting to pay attention to the study of phonetics from the earliest stages of language acquisition to avoid these mistakes and to achieve the best results in mastering the subject.

Keywords: phonetics; transcription; articulation; sound system; speech structure; phonetic alphabet; communication; sounds; diphthongs; intonation; homographs; English language; stress; phonetic exercises.

Introduction

Learning foreign languages today is relevant for many people of all ages, interests, professions, nationalities and social status in all corners of the globe. The world is gradually becoming more open, a flight to other countries takes only a few hours, and people have the opportunity not only to travel more and establish business relations with representatives of other states, but also to do it remotely, without leaving from home - thanks to the development and popularity of the international information network Internet. In our age of crazy information race, access to any information is no longer a luxury, but a necessity.

«Who owns the information, owns the world» [1] are not just the words of a world's most famous financier Nathan Rothschild [2], but also the motto of the modern society. Today, anyone has the opportunity to find, download or gain access to the required information in the original language, be the first to know the latest news and become a participant in events taking place in various countries all over the world, sharing their impressions through social networks, as well as exchanging experiences and opinions with representatives of different cultures. The only obstacle to this can be the language barrier. Despite the fact that both computer programs for simultaneous translation and similar virtual online services are being improved and developed every day, which greatly simplify things by helping people understand the main essence of the information received in a foreign language, still no artificial intelligence can compare with a native speaker and convey all the language nuances. In addition, in order to enter the required information into an international search service with voice recognition, at least you need to pronounce the required words correctly. In addition, if a native speaker can still guess what is being said even from a distorted word form, a computer program will simply give "zero results" instead of all possible ones, and that is all just because of one incorrectly pronounced sound.

Modern world requires the ability to communicate freely, and therefore knowledge of English - as a generally accepted means of international communication - has become not only relevant as never before, but also a meaningful necessity, the basic minimum of required knowledge. It is no coincidence that the study of the discipline "Foreign language" is included in the compulsory curriculum of universities in our country, including non-linguistic ones. The need for learning foreign languages is growing in proportion to the growth of scientific, technical, commercial, cultural and other ties, and the desire of people and governments worldwide to develop cooperation in the development of civilization.

There are about 2800 languages in the world. They are very different, but for all their differences, they are very similar in the most essential things and have much in common with each other. All languages constitute a single class of phenomena. Each language is the property of some collective. Each language is used to express thought with sounds uttered by a person. Sounds are the first thing that small children begin to pronounce in order to convey their desire to their parents. Therefore, it became necessary to single out phonetics from many aspects of any language. The formation of phonetic skills is an indispensable condition for adequate understanding of a speech message. While many aspects of the English language - such as spelling, grammar, syntax, vocabulary - can be learned, pronunciation requires not only memorization, but also much more effort. Teaching correct pronunciation is extremely difficult. Without the correct pronunciation, the manifestation of the communicative function of the language is impossible. Teaching phonetics as a productive process requires the student to know the structure of the speech apparatus, which is a difficult methodological task, since at this stage this information is the most difficult and requires a lot of time and effort from both the teacher and the student. However, if a student masters this skill, then this will provide him with a motivational level and a reliable basis for the formation of other speech activities.

Phonetics as an aspect of learning is understood as the sound structure of a language - the totality of all sound means that make up its material side (sounds, sound combinations, stress, rhythm, melody, intonation, pauses). Language as a means of communication has appeared and exists, first of all, as a sound language and knowledge of its linguistic structure is a prerequisite for communication in any of its forms. Listeners will understand the speech with difficulty, incorrectly or not at all if the speaker violates the phonetic norms of the language. The main task of practical phonetics of the English language comes from the realization of the possibility to speak correctly and beautifully, to express an idea in another language. When teaching phonetics, the techniques of conscious and unconscious imitation are used. Conscious imitation involves communicating pronunciation rules, such as where to raise the tip of the tongue and pronounce a certain sound. Unconscious imitation is the assimilation of the sound system by repeating after the teacher. This is the only way sounds are learned. It is very important to remember how the teacher pronounces words and phrases. The most important thing is that the student does not feel fear for a mistake and strives with all the means at his disposal to realize his communicative intention.

It is important to listen to spoken English as often as possible. It is necessary not only to listen to texts and dialogues, but also to listen how the speaker pronounces certain words exactly, modeling your own pronunciation according to the model. At the same time, speech patterns should be chosen very carefully so as not to spoil your own pronunciation, echoing the speaker's incorrect pronunciation. The world-famous polyglot Kato Lomb [3], the number one figure on the world stage of famous translators, being of Hungarian origin, has gained wide popularity precisely because of her abilities in the field of studying a wide variety of foreign languages, with special emphasis on the study of phonetics. In addition to her native language, she spoke, read and wrote in English, German, Russian, French, could speak and understand Italian, Spanish, Japanese, Chinese, Polish. In addition - thanks to the skills of working with transcription and a correct understanding of phonetics - she read with a dictionary in Bulgarian, Danish, Romanian, Slovak, Ukrainian, Latin and Polish. One of her "golden rules" [4], designed specifically to make it easier for others to learn a foreign language, is: "Don't be afraid to speak, don't be afraid of possible mistakes, but ask to be corrected."

Unlike English, Russian speech is characterized by a general muscular relaxation of the speech apparatus, therefore, in order to rebuild the articulatory base, it is necessary to develop the muscular tension of the speech apparatus and, first of all, the lips, tongue and palatine curtain, for which it is necessary to regularly conduct a series of exercises called articulatory gymnastics. Among the complex of different exercises (including mimic) for different language organs, phonetic exercises are of great importance. The most important thing is that this kind of exercises do not need a fixed place, both during the lessons and in everyday life. Material of phonetic exercises can be individual sounds, sound combinations, words, sentences and small texts containing phonetic phenomena that need training.

The importance of phonetic exercises and their huge social role in human life was immortalized in 1912 by the 56-year-old prominent Irish playwright and novelist, Nobel Prize winner in literature, Bernard Shaw. He is known throughout the world as the author of *Pygmalion*, a story about a poor flower girl from the lower segments of society, whom the London professor of phonetics decided to teach the correct classical pronunciation, giving her out at the end of the story as a duchess. In this play, the author decided to reflect his many years of passion for phonetics. He believed that it was the pronunciation that divided the social groups of England much more than many other factors, and that this injustice must be eliminated [5]. At the same time, Shaw sought to show that there is no impassable gulf between the "lower" and "upper" classes, one has only to teach a person to speak fluently and pronounce the words correctly.

For studying the correct phonetic transcription you can use the page with the phonetic alphabet, which is placed on the first pages of serious dictionaries. It is advisable to choose the Oxford Dictionary, the quality and

correctness of which is beyond doubt. Thanks to this, the student will be able to pronounce correctly even the most difficult words. Moreover, English is a language in which you can never be sure exactly how a word is pronounced without first specifying its phonetic transcription in the dictionary [6], so to achieve the result, first of all, you just need to listen and read as much as possible, memorizing. If we take the standard table of letter combinations of the English language as the basis for understanding the rules of reading and pronunciation, see **Table № 1** [7], [10]:

Table 1 - "Rules for reading a combination of letters and diphthongs"

(Combination of letters) (Transcription) (Examples)			
1	ee	/ i: /	tree
2	ea	/ ɪ: /	tea
3	oo	/ u /	book
4	th	/ ð / / θ /	three, this
5	sh	/ ʃ /	she
6	ch	/ tʃ /	chess
7	ph	/ f /	photo
8	ck	/ k /	black
9	ng	/ ŋ /	long
10	wh	/ w /	why
11	wr	/ r /	write
12	qu	/ kw /	queen
13	igh	/ aɪ /	high
14	all	/ oɪ /	ball
15	ai	/ eɪ /	Spain
16	ay	/ eɪ /	day
17	oi	/ oɪ /	point
18	oy	/ oɪ /	boy
19	ow	/ aʊ /	brown
20	ou	/ aʊ /	out
21	ew	/ ju: /	new
22	aw	/ ɔ: /	draw
23	ee+r	/ ɪə /	engineer
24	ou+r	/ aʊə /	our
25	oo+r	/ ɔ: /	door
26	wo+r	/ ɜ: /	work
27	ai+r	/ eə /	chair
28	oa+r	/ ɔ: /	roar
29	ould	/ ʊd /	could
30	ound	/ aʊnd /	round
31	eigh	/ eɪ /	eight
32	-y	/ ɪ /	tiny
33	wa	/ wə /	want
34	au	/ ə /	Paul
35	gh	/ f /	laugh
36	aught	/ ɔt /	caught

The principle of "any rule's exceptions" will become visible on the example of the combination of letters (diphthong) "ea" in the words **lead**, **break**, **bread**: although all three words have the same combination of letters and a closed syllable, only the first word "lead" is read according to the main rule as /lɪ:d/.

In the word "break" it is already pronounced as |breɪk|, and in "bread" as |brɛd|.

Surely, everyone who studied English came across such a playful definition of this language: "We write - "Manchester", but read - "Liverpool". This happened because the spelling of the language practically did not change over time, but phonetics began to develop at a rapid pace and sound speech evolved so much that the letters for its expression became sorely lacking. This was the reason for such an inconvenience in the English language when so many words had to be simply memorized, because they differed so much from their pronunciation. At the same time, one should pay special attention to the fight against such a beloved habit of transcribing the English sound of a word with the letters of the native language. It radically disfigures its original pronunciation, or even worse, reduces the learner's chances of learning the language correctly.

The most effective way to start acquaintance with the discipline is to spend your energy on studying dictionary phonetic transcription. It is a guarantee for further successful independent work, the skill of which will be useful for life, as well as forever avoiding the aforementioned addiction, and never transcribing, for example, the English word "daughter" in Russian sounds as "doote". In addition, never voice its spelling in Russian letters, such as "даугхтер", choosing instead the only correct option:

[di:] - [ei] - [ju:] - [dʒi:] - [etʃ] - [ti:] - [i:] - [ɑ:].

To do this, you can start by studying the simplest tables of the phonetic alphabet and how to use them in everyday speech, as, for example, shown in **Table №. 2** [7], [10]:

Table 2 - "Phonetic alphabet with examples of reading"

Consonants		Vowels\ Diphthongs	
p	pen, copy, happen	i	kit, bid, hymn, minute
b	back, baby, job	e	dress, bed, head, many
t	tea, tight, button	æ	trap, bad
d	day, ladder, odd	ɒ	lot, odd, wash
k	key, clock, school	ʌ	strut, mud, love, blood
g	get, giggle, ghost	ʊ	foot, good, put
tʃ	church, match, nature	i:	fleece, sea, machine
f	fat, coffee, rough, photo	eɪ	face, day, break
v	view, heavy, move	aɪ	price, high, try
θ	thing, author, path	ɔɪ	choice, boy
ð	this, other, smooth	u:	goose, two, blue, group
s	soon, cease, sister	əʊ	goat, show, no
z	zero, music, roses, buzz	aʊ	mouth, now
ʃ	ship, sure, national	ɪə	near, here, weary
ʒ	pleasure, vision	eə	square, fair, various
h	hot, whole, ahead	ɑ:	start, father
m	more, hammer, sum	ɔ:	thought, law, north, war
n	nice, know, funny, sun	ʊə	poor, jury, cure
ŋ	ring, anger, thanks, sung	u	thankyou, influence, situation
l	light, valley, feel		
ɜ:	nurse, stir, learn, refer		
ə	about, common, standard		
i	happy, radiate, glorious		
r	right, wrong, sorry, arrange		
j	yet, use, beauty, few		
w	wet, one, when, queen		

During the study of vocabulary, you must immediately pay attention to the correct stress of the word. Any English word has a certain intonation and its own stress. In English, stress plays an extremely important role - if a person pronounces a word with the wrong stress, the probability that he will not be understood is much higher than if he pronounces this or that sound incorrectly.

Stress can change not only the phonetic transcription of a word, but also its semantic meaning.

Important aspects of English phonetics are diphthongs and different pronunciations of words - homographs. Homographs are words that, unlike homonyms (words that are written and read the same way, but have different meanings), are not only written the same way and have different meanings, but are also read and pronounced differently, for example, **desert** ['dezət] and desert [dɪ'zə:t] [8].

Difficulties in recognizing and reproducing the speech of a foreign language also come from the difference in the perception of the alphabet: the English version of written speech is based on the Latin alphabet, the Russian version is on the Cyrillic alphabet, so there are practically no sounds in English that would be similar to Russian. For example, in the first one there are often diphthongs that cannot be pronounced correctly without knowing the transcription [9], [10]:

Diphthong	[ei]:	claim	[cleim];	game	[geim];	pain	[pein];	day	[dei].
Diphthong	[ai]:	crime	[kraim];	fly	[flai];	pie	[pai];	pride	[praid];
Diphthong	[ɔɪ]:	joy	[dʒɔɪ];	toy	[tɔɪ];	boy	[bɔɪ];	enjoy	[in'dʒɔɪ];
Diphthong	[eə]:	care	[keə];	fair	[feə];	scare	[skeə];	swear	[sweə];
Diphthong	[uə]:	poor	[puə];	boor	[buə];	sure	[ʃuə];	cruel	[kruəl];
Diphthong	[aʊ]:	town	[taun];	crown	[kraun];	loud	[laʊd];	wow	[wau].
Diphthong	[əʊ]:	only	[əʊnli];	coat	[kəʊt];	comb	[kəʊmb].		

As you learn, you need to work out carefully the sounds, pronunciation of which poses the greatest difficulty. Depending on the native language, there may be difficulty in pronouncing vowels or consonants. It is necessary to train carefully those sounds that are the worst. A useful exercise that many experts advise is the “minimal pair”. To do this, words are selected with pairs of sounds that are consonant with each other, which are repeated, and thus the student can learn the pronunciation of what he gets. For example, minimal pair with the initial consonant, vowel or a final consonant [10]:

Pin /**pɪn**/ - bin /**bɪn**/
 Rot /**rɒt**/ - lot /**lɒt**/
 Thigh /**θaɪ**/ - thy /**ðaɪ**/
 Zeal /**zi:l**/ - seal /**si:l**/
 Bin /**bɪn**/ - bean /**bi:n**/
 Pen /**pɛn**/ - pan /**pæn**/
 Cook /**kʊk**/ - kook /**ku:k**/
 Hat /**hæt**/ - had /**hæd**/
 Mean /**mi:n**/ - meme /**mi:m**/

You should also always remember about stress and intonation within a sentence, which is extremely important for British English. So, the English do not allocate all the words within the sentence equally with the use of stress. As a rule, only the main “informational” words are distinguished by intonation - these are the words on which the informational load of the entire sentence lies in general. The rest are pronounced without stress and rather quickly and smoothly [11].

Summing up all the above, we can say that the subject of phonetics in its narrow sense is the sound substance of broadcasting. Thus, the result in language learning could be obtained much faster if teachers paid more attention to the problem of phonetics, starting with English-speaking kindergartens and continuing with school material. It is very sad to speak with students, who have extensive passive vocabulary, erudition, understanding the rules of elementary grammar or limitless access to all the global informational networks, where they can find an instant translation or a synonym for almost any word in seconds, but still can't express themselves properly. Sometimes it is even impossible to understand what foreign language they speak.

Conclusion

We briefly reviewed various aspects of phonetics as the main cause of errors that occur when studying English, especially among students of non-linguistic universities in order to avoid these errors at the initial stage of learning, thereby contributing to the successful mastery of the discipline and achieving the best result.

REFERENCES

- [1] The House of Rothschild: Money's prophets, 1798—1848, Volume 1, Niall Ferguson, (1999), introduction. [In English].
- [2] Pachkalov, A.V. (2015) Dynasties of Jewish financiers in London in XVII—XX centuries. Humanitarian sciences financial herald. [In Russian].
- [3] Lomb, Kató. Polyglot - How I Learn Languages. p.8. ISBN 978-1-60643-706-3 [In English].
- [4] Lomb, Kató, Polyglot: How I learn languages. 1st English ed.p. cm. Library of Congress Control Number: ISBN 978-1-60643-706-3 [In English].
- [5] George Bernard Shaw' (1975) Pygmalion. «My Fair Lady». [In English].
- [6] Laver J. (1994) Principles of Phonetics. Cambr., Malmberg [In English].
- [7] Dikushkina, O.I. «Phonetics of English language». Moscow, 1980 [In Russian].
- [8] Jones D. (1991) English Pronouncing Dictionary. Cambridge: University press, [In English].
- [9] International Phonetic Association, Handbook, pp.195–196 [In English].

[10] Polyanichko, M.V. & Urbanovich, L.Yu. "TYPICAL MISTAKES OF STUDYING ENGLISH PHONETICS IN NON-LINGUISTIC UNIVERSITIES", VESTNIK – ONLINE № 2 (202), 22.02.2017, doi: 10.25198/1814-6457-2017-202-2 URL: <http://vestnik.osu.ru/doc/1226/article/9099/lang/0>, http://vestnik.osu.ru/2017_2/9.pdf [In Russian].

[11] Yakovluk, A.N., Kataeva, S.V. & Polyanichko, M.V. «LEXICAL AND GRAMMATICAL FEATURES OF THE FORMATION OF GERMANIC LANGUAGES ON THE EXAMPLE OF THE GERMAN LANGUAGE». Vestnik On-line 3 (203) 22 march 2017. ISSN 1814-6457. doi: 10.25198/18146457-2017-203-3 [In Russian].

Поляничко М.В.

ТІЛДІК ЕМЕС УНИВЕРСИТЕТТЕР МЫСАЛЫНДА АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҮЙРЕНУДЕГІ ФОНЕТИКАНЫҢ РӨЛІ

Андатпа. Көптеген жылдар бойғы жұмыстар мен зерттеулер барысында шет тілін сәтті меңгеруге негізгі кедергі болып табылатын фонетикалық қателер екендігі байқалды. Зерттеу саласында тілдік емес жоғары оқу орындарында ағылшын тілінің фонетикасын оқытудың ерекшелігіне ерекше назар аударылады. Фонетиканы игерудің фонетикалық жаттығулар кешені, артикуляциялық гимнастика, фонетикалық транскрипцияны оқуды тез игеру сияқты аспектілері қозғалды. Зерттеуде дифтонг игомографтары сияқты фонетика аспектілеріне ерекше назар аударылады.

Фонетиканы тар мағынада зерттеу пәні хабар таратудың дыбыстық мәні болғандықтан, тілдік емес университеттерде сөздердің дұрыс айтылуына ерекше назар аудару керек, өйткені екпін сөздің фонетикалық транскрипциясын ғана емес, сонымен қатар оның семантикалық мағынасын да өзгерте алады. Бұл студенттермен жұмыс жасау кезінде басқаларға қарағанда ағылшын тілін үйренудің фонетикалық қателіктері. Қазіргі студенттердің кең пассивті сөздік қорына, олардың Оқылуына және қарапайым грамматика ережелерін түсінуіне қарамастан, кейбір жағдайларда олардың қай тілде сөйлейтінін түсіну мүмкін емес. Бірақ бұл кез-келген тілде ойды білдіру үшін қолданылатын адам айтқан дыбыстар. Сондықтан кез-келген тілдің көптеген аспектілерінен фонетиканы бөліп көрсету қажет болды.

Фонетиканы өнімді процесс ретінде оқыту студенттен сөйлеу аппаратының құрылымын білуді талап етеді. Бұл шеберлікті сәтті игеру студентке мотивациялық деңгей мен басқа сөйлеу әрекетін қалыптастырудың сенімді негізін қамтамасыз етеді. Сондықтан, тілді меңгерудің алғашқы кезеңдерінен бастап фонетиканы зерттеуге назар аудару керек. Осының арқасында білім алушылар, атап айтқанда - тілдік емес жоғары оқу орындарының студенттері Шет тілін меңгеруде табысқа жетіп, өрескел қателіктерден аулақ бола алады.

Кілт сөздер: фонетика; транскрипция; артикуляция; дыбыстық құрылым; сөйлеуді еліктеу; фонетикалық алфавит; байланыс; дыбыстар; дифтонгтар; интонация; гомографтар; тілді үйрену; стресс; фонетикалық зарядтау.

Поляничко М.В.

РОЛЬ ФОНЕТИКИ В ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА ПРИМЕРЕ НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗОВ

Аннотация. В ходе многолетней работы и исследований было замечено, что именно фонетические ошибки являются основным препятствием для успешного овладения иностранным языком. В области исследования особое внимание уделяется именно специфике изучения фонетики английского языка в неязыковых вузах. Затронуты такие аспекты овладения фонетикой, как комплексы фонетических упражнений, артикуляционная гимнастика, быстрое усвоение чтения фонетической транскрипции. Особое внимание в исследовании уделяется таким аспектам фонетики как дифтонги игомографы.

Поскольку предметом изучения фонетики в узком ее понимании является звуковая субстанция вещания, в неязыковых вузах нужно особенно заострять внимание на правильном произношении слов, ведь ударение может изменить не только фонетическую транскрипцию слова, но и его семантическое значение. Именно фонетические ошибки изучения английского языка чаще других проявляются при работе со студентами. Несмотря на обширный пассивный словарный запас современных обучающихся, их начитанность и понимание правил элементарной грамматики, в ряде случаев невозможно даже понять, на каком языке они изъясняются. А ведь именно звуки, произносимые человеком, используются в любом языке для выражения мысли. Поэтому возникла необходимость выделить из многих аспектов любого языка именно фонетику.

Обучение фонетике как продуктивному процессу требует от учащегося знания строения речевого аппарата. Успешное овладение этим умением обеспечит студенту мотивационный уровень и надежную базу для формирования другой речевой деятельности. Поэтому начинать обращать внимание на изучение фонетики стоит с самых ранних стадий овладения языком. Благодаря этому обучающиеся, в частности – студенты неязыковых вузов - смогут добиться успехов в овладении иностранным языком и избежать грубых ошибок.

Ключевые слова: фонетика; транскрипция; артикуляция; звуковой строй; имитация речи; фонетический алфавит; коммуникация; звуки; дифтонги; интонация; гомографы; изучение языка; ударение; фонетическая зарядка.

UDC 811.111
IRSTI 16.41.21
DOI 10.37238/1680-0761.2022.85(1).67

¹Kulmagambetova Svetlana, ²Gumarova Malika*

^{1,2}M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

*Correspondence: gumarova24@gmail.com

E-mail: gumarova24@gmail.com, inter_dep@mail.ru

USING COGNITIVE APPROACH IN WRITING AT SENIOR STAGE IN LEARNING FOREIGN LANGUAGE

Annotation. Writing is considered as one of the essential skills to acquire since in the contemporary world of technological progress people need writing skills in order to communicate efficiently via Internet. However, learners of senior stage of foreign language education have difficulties in expressing their thoughts and ideas in written form. Thus, they do not fully acquire communicative competence. In this case a cognitive approach is suggested to use in teaching writing to improve students' writing skills since it allows children to use writing strategies appropriately to improve the quality of their written texts. Thus, the main goal of the article is to provide some theoretical ideas on writing from cognitive point of view and display teaching writing using cognitive approach at senior stage of foreign language education. To achieve the goal of study an analysis of fundamental works and works of different scientists related to the cognitive approach in teaching writing was conducted.

Keywords: writing; cognitive strategies; cognitive approach; teaching writing; educational processes.

Introduction

In the contemporary world with technological development the role of the writing has been changed. Thus, today people communicate online via Internet texting each other or sending emails, which predominantly require different writing skills and strategies. Moreover, in the majority of educational institutions reports and essays are considered as the best option of assessing students' knowledge. Hence, in order to maintain a great communication and resolve different everyday problems there is an increasing demand in acquiring written speech. However, in schools teachers pay less attention to this part of speech in teaching, which leads to the learner's inability to write. In other words, children do not completely acquire communicative competence which is defined as the ability to reach successful communication of the learners [1, p. 20]. Moreover, learners do not know writing strategies that they can use in order to accomplish writing tasks.

In this case cognitive approach is suggested to use in teaching writing for the learners' development of their writing skills, since it is focused on students' independent learning and acquiring of new skills and strategies. Moreover, it requires scaffolding which is defined as a process that gives an opportunity for a child to think of a solution of a problem, carry out a certain task or achieve a purpose [2]. Thus, the main aim of the article is to give some theoretical ideas about writing from cognitive perspective and display teaching writing using cognitive approach at senior stage of foreign language education.

Materials and Methods

To achieve the goal of the study, a review of scientific literature was carried out, articles of linguists and methodologists were studied. Moreover, fundamental works on which cognitive approach was developed were under investigation. Thus, the points of view of diverse scholars regarding writing from cognitive perspective and cognitive approach in teaching writing were identified, analysed and discussed.

Results and Discussions

A study of a number of works published devoted to the writing from cognitive point of view has shown that in writing cognitivists emphasize the importance of process over product. Thus, according to Asimov and Shchukin, the term "writing" has the following meanings: 1. The sign system of speech fixation, which allows using graphic signs to transmit information over a distance and fix it in time. 2. A type of

written message, a written text sent to communicate something to someone. 3. A productive type of speech activity that provides the expression of thoughts in graphic form [3, p. 220].

Thus, when it comes to learning to write, depending on the context, it can go: 1) about mastering graphics and spelling; 2) about mastering structural models of sentences; or 3) about mastering writing as a means of communication. The latter meaning is the focus of the investigation and is adequate to the phrase "written speech", which is used in the article as synonym. One of prominent researchers in cognitivist composition are Flower and Hayes who developed model of writing which is presented in Figure 1 [4].

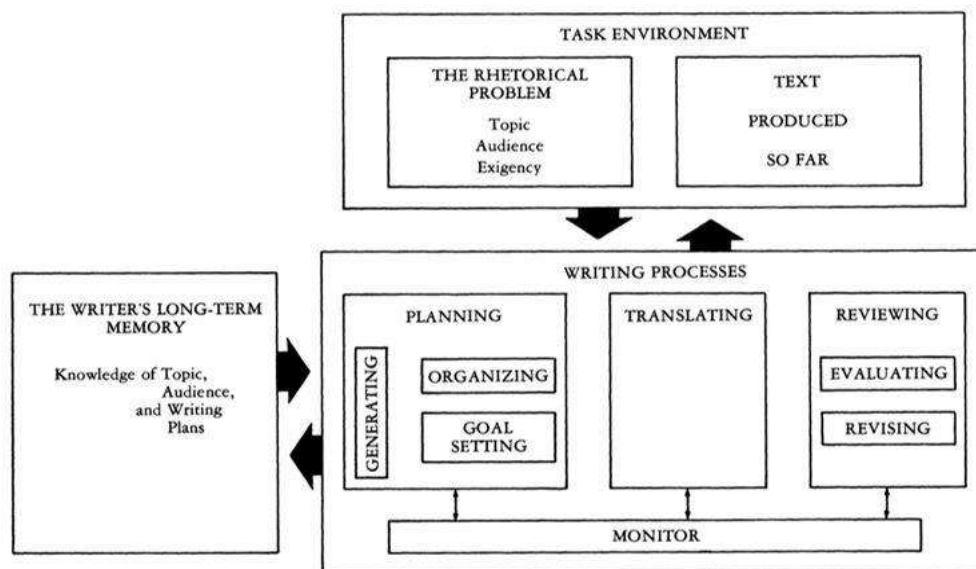

Figure 1- Flower and Hayes's Model of Writing Process*

*developed by L. Flower and J.R. Hayes [4]

In accordance with the Figure 1 it can be seen that there are three essential elements of the writing task (task environment, the writer's long-term memory and writing processes). As it is seen, within the task environment there are rhetorical problem and evolving text. Thus, rhetorical problem is a representation of writing task that is given to the writer to solve, for instance, "Write an opinion essay on advantages and disadvantages of current educational system held in our country". In this case, this problem identifies the main topic and audience for the writer. Moreover, writing or an opinion essay are considered as a solution for this problem. The second element of task environment is evolving written text, which constraints upon what author of the essay can write. In other words, each word of a growing text determines how the text can proceed according to the great array of linguistic and rhetorical conventions already mentioned.

The second element of writing task is the writer's long-term memory, within which there is knowledge about topic, audience, and writing plans. In comparison with the active processing of short-term memory, long-term memory has a more stable entity and internal organization. There are two main problems for the writer concerned with long-term memory which are to retrieve useful information or knowledge to use in writing, and to adapt that information or knowledge to meet the requirements of the rhetorical problem.

According to the model four main mental processes are involved in writing which are planning, translating, reviewing and monitoring. It should be mentioned that the last mental process controls and determines in what order other processes are engaged in. In other words, from cognitive perspective writing process is not linear. The first presented act, planning has a broad meaning in cognitivism. Thus, it is more defined as an internal representation of the information to be used in writing, and has three important subprocesses which are getting ideas, organizing and goal-setting. Getting ideas is a subprocess which presupposes accessing relevant information or ideas from long-term memory for writing task. The second subprocess, organizing focuses on the structurization of the ideas making them more meaningful. Thus, in this case it is possible to create new concepts by browsing and combinatorial activity over ideas in writer's mind. The last subprocess, goal-setting is about writer's generation of his own goals and subgoals for the written text, which clarifies the determination of the rhetorical problem.

The second process of writing processes is translating, which aims to put ideas or knowledge into written text. In other words, it is a factual process of writing, in which individual represents his thoughts in written form. It should be mentioned that during this process writer follows different lexical, syntactical and pragmatic rules in order to represent his ideas in more meaningful way.

The third process is reviewing which aims to evaluate and revise the written text or a draft in order to understand at what stage of writing process the writer is, to identify whether the text meet the demands of rhetorical problem and what can be advanced. This process involves two main subprocesses: evaluating and revising. Revising helps writer to return to previous written paragraphs or sentences, while evaluating aims to analyze the written text according to certain standards and requirements.

The last process is considered to be monitoring which allows writer to monitor his progress and decide when and how he or she should change his or her attention on another mental process. In other words, this process determines the movement from one process to the next one, which can be spontaneous depending on writer's goals or style of writing.

With the analysis of theoretical basis of writing process from cognitive point of view it can be said that in writing classes as the first step students have to understand the rhetorical problem. Thus, they should have enough knowledge to comprehend what they are asked to do. Moreover, they should be able to identify the main topic or problem, the audience that would be interested in their text and the need of these audience. In order to understand all of these aspects students should activate and use their long-term memory, which is the main object of the teacher. Then it will be possible to use their knowledge in writing to create their own good written text or essay. Furthermore, children should know the strategies to use in writing, which should be introduced by the teacher. As it can be seen the main strategies to teach for learners would be those strategies that relate to cognitive writing processes such as planning, translating, reviewing and monitoring.

Moreover, there are several principles of cognitive approach in teaching that are based on fundamental works of different scholars such as Piaget's theory of individual cognitive development, Vygotsky's theory of social cognitive growth or zone of proximal development, Bruner's cognitive constructivist learning theory, and Tolman's theory of sign learning [5; 6]. On the basis of these works the following statements on cognitive approach in teaching have been made: knowledge acquisition is defined as a mental activity involving learner's internal reorganization of structures or concepts through which data is processed and stored, and suggests that learner is an active participant in educational process [7].

Thus, in cognitive approach the teacher is obliged to create problem situations for students in order for them to discover new knowledge on their own. He or she uses cognitive techniques, teaches students to apply certain strategies adequately to the task. Moreover, the teacher's task is not only to pose control questions and evaluate the results of students' work, but also to form students' ability to self-esteem, self-control by involving him or her in an open discussion of "his or her own and someone else's" performance or any educational work. This is also called scaffolding or supportive activities which is based on Vygotsky's zone of proximal development. According to Vygotsky, zone of proximal development shows the potential level of development for learners to achieve within the task [8]. In this case learners should have a good assistance in their way of knowledge development to achieve this task. To provide great assistance teacher should obtain the advanced understanding of the subject, good social skills and scaffolding.

Furthermore, the essence of cognitive technology in teaching is to ensure that students understand educational information. For this, the teacher creates an integral system of assignments. In the process of preparing assignments, it is necessary to take into account the different levels of cognitive development of students and create assignments of different levels of complexity.

Psychological research and the practice of teaching cognitive approaches show that student learning is successful when the brain creates its own mental structures and slows down if the teacher begins to impose ready-made structures on him when giving information. Thus, within writing classes writing is built on the basis of cognitive activity in the process of practice in a learning environment through the interaction of a teacher, a student and his classmates. In addition, it requires for a learner to be an active participator of educational process.

Therefore, it is preferable to create such tasks to stimulate students' interest in learning and acquiring knowledge and skills. In the case of teaching writing the process of learning should become a process of discovering a language and creating various written texts, an exploratory and experimental process.

There are different scholars who provided different models of teaching writing based on cognitive approach. And all of them have similar stages or instructions to introduce during writing classes. Thus, there

are six main stages which are activating learner's background knowledge, discussion, modeling, memorization, support and independent performance [9].

The first stage requires an activation of learners' background knowledge. Thus, the teacher's goal is to activate what children have already know and to make them think of new ways to use this knowledge. In the case of writing class when introducing new genre or type of written text teacher can ask learners to share what they know about this text.

The second stage requires discussion about writing strategies that can be applied in essay or written text. If children are not acquainted with writing strategies, the aim of the teacher is to explain thoroughly each of the strategies that can be used. When students learn about these strategies, then it can be possible for them to have a discussion on what they can do next in order to solve their rhetorical problem. Moreover, the teacher and learners can discuss the usage of writing strategies not only in the context of the task, but also in other situations.

Further, there is the third stage of modeling, in which the teacher clearly demonstrates the process of thinking over the task, which is thinking out loud. This technique can be used in teaching goal setting, planning structure and content, control, correction, forecasting and evaluation. Modeling improves strategies by verbalizing mental processes and demonstrating step-by-step actions when performing a task and serves as an instruction for the subsequent modeling of a statement with a class and in groups [10, p. 90]. For example, teaching planning using a sample text, the teacher analyzes it out loud and comes to the conclusion that the description text consists of three parts: the introduction, the main part and the conclusion, then the content of each of the parts is clarified in a similar way, etc. At this stage, in parallel with the thinking process, it is recommended to use graphic visual aids. Simulation is most effective when the teacher demonstrates how decisions are made at each stage of the process and demonstrates positive statements: "It's hard, but I can do it if I try!" [11, p. 82].

The fourth step is memorizing new strategies. This stage involves working with the whole class and requires the use of scaffolding strategies: mnemonics, criteria, graphic means of visualization, which must be creatively designed. Such supports help to organize and logically express thoughts.

In the fifth stage, students engage in group work and model a collaborative written statement out loud, while the teacher provides instructional support, positive reinforcement, and constructive feedback. Work with graphic visual supports at this stage continues, but gradually, as they are memorized, they should become less detailed.

At the sixth and last stage, students consistently use the strategies learned to solve a new problem.

Conclusion

From cognitive point of view writing is considered as a complex process that involves four main processes and is based on two elements. Thus, for learners of senior stage of foreign language education it is tough to learn and use writing strategies properly. As one of the principles of teaching writing on the basis of cognitive approach is for learner to be an active participant of educational process. With an active participation and teacher's assistance children would be more effective in learning and acquiring writing strategies independently. Furthermore, it was found that the model of teaching consists of six main stages: activating learner's background knowledge, discussion, modeling, memorization, support and independent performance. This model is also focused on teaching students to acquire writing skills and strategies and to apply them in their writing tasks.

REFERENCES

- [1] Kunanbayeva, S.S. (2013). The Modernization of Foreign Language Education: The Linguocultural-Communicative Approach. London, UK: Hertfordshire Press [In English].
- [2] Wood, D., Bruner, J. S., & Ross, G. (1976). The Role Of Tutoring In Problem Solving. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 17(2), 89-100 [In English].
- [3] Asimov, E.G., Shchukin, A.N. (2009). *Novyj slovar' metodicheskikh terminov i ponjatij (teoriya i praktika obuchenija jazykam)* [A new dictionary of methodological terms and concepts (theory and practice of language teaching)] Moscow: Publishing House IKAR. [In Russian]
- [4] Flower, L., Hayes, J.R. (1981) A Cognitive Process Theory of Writing. *College Composition and Communication*, 32, 365-387 [In English].

- [5] Piaget, J. (1936). *Origins of intelligence in the child*. London: Routledge & Kegan Paul [In English].
- [6] Tolman, E.C. (1948). Cognitive maps in rats and men. *Psychological review*, 55(4), 189–208 [In English].
- [7] Simon, H. A. (2001). Learning to research about learning. In S. M. Carver & D. Klahr (Eds.), *Cognition and instruction: Twenty-five years of progress* (pp. 205–226). UK: Psychology Press [In English].
- [8] Vygotsky, L.S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press [In English].
- [9] Graham, S., Harris, K. R. (2005). *Writing better: Effective strategies for teaching students with learning difficulties*. Baltimore: Paul H. Brookes Publishing Co [In English].
- [10] Bandura, A. (1997). *Self-Efficacy: the exercise of control*. New York : W. H. Freeman and Company [In English].
- [11] Santangelo, T., Harris, K. R., & Graham, S. (2008). Using self-regulated strategy development to support students who have "trubol giting thangs into werds". *Remedial and Special Education*, 29(2), 78-89 [In English].

Кулмагамбетова С.С., Гумарова М.Б.

ШЕТ ТІЛІН ҮЙРЕНУДІҢ ЖОҒАРЫ САТЫСЫНДА ЖАЗЫЛЫМДА КОГНИТИВТІК ТӘСІЛДІ ҚОЛДАНУ

Аңдатпа. Жазылым меңгеруі маңызды дағдыларының бірі ретінде қарастырылады, өйткені қазіргі технологиялық прогресс әлемінде адамдарға Интернет арқылы тиімді қарым-қатынас жасау үшін жазу дағдылары қажет. Алайда, шет тілін оқытудың жоғары сатысында оқытындар өз ойлары мен идеяларын жазбаша түрде жеткізуде қиындықтарға тап болады. Осылайша олар коммуникативті құзыреттілікке толық ие бола алмайды. Бұл жағдайда оқушылардың жазу дағдыларын жақсарту үшін жазуға үйретуде когнитивті тәсілді қолдану ұсынылады, өйткені ол балаларға жазбаша мәтіндерінің сапасын жақсарту үшін жазу стратегияларын дұрыс пайдалануға мүмкіндік береді. Сонымен, мақаланың негізгі мақсаты – когнитивтік тұрғыдан жазуға қатысты теориялық идеяларды беру және шет тілін оқытудың жоғары сатысында когнитивтік тәсіл арқылы жазуға үйретуді көрсету. Зерттеу мақсатына жету үшін жазуды оқытудағы когнитивтік тәсілге қатысты іргелі еңбектер мен әртүрлі ғалымдардың еңбектеріне талдау жасалды.

Кілт сөздер: жазылым; когнитивтік стратегиялар; когнитивтік тәсіл; жазуға үйрету; оқу үдерістері.

Кулмагамбетова С.С., Гумарова М.Б.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОГНИТИВНОГО ПОДХОДА В ПИСЬМЕ НА СТАРШЕМ ЭТАПЕ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Письмо считается одним из важнейших навыков, которые необходимо овладеть, поскольку в современном мире технического прогресса людям необходимы навыки письма для эффективного общения через Интернет. Однако учащимся старшей ступени иноязычного обучения трудно выразить свои мысли и идеи в письменной форме. Таким образом, они не в полной мере приобретают коммуникативную компетенцию. В этом случае предлагается использовать когнитивный подход в обучении письму для улучшения навыков письма учащихся, поскольку он позволяет детям надлежащим образом использовать стратегии письма для улучшения качества своих текстов. Таким образом, основная цель статьи - представить некоторые теоретические идеи о письме с когнитивной точки зрения и отобразить обучение письму с использованием когнитивного подхода на старшей ступени иноязычного образования. Для достижения цели исследования был проведен анализ фундаментальных работ и работ разных ученых, касающихся когнитивного подхода в обучении письму.

Ключевые слова: письмо; когнитивные стратегии; когнитивный подход; обучение письму; образовательные процессы.

УДК 372.881.161.1
МРНТИ 16.31.51
DOI 10.37238/1680-0761.2022.85(1).68

¹Бисен А.У.*, ²Утегенова К.Т.

^{1,2}Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова,
Уральск, Казахстан

*Автор-корреспондент: ansaganym.bisen@mail.ru

E-mail: ansaganym.bisen@mail.ru, karlyga@bk.ru

КОНЦЕПТЫ «ОТЧИЙ ДОМ» И «ҚАРА ШАҢЫРАҚ» В РУССКОЙ И КАЗАХСКОЙ КАРТИНЕ МИРА: СРАВНИТЕЛЬНО-СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ

Аннотация. Статья посвящена анализу паремий, репрезентирующих концепта «отчий дом / кара шаңырақ» в русском и казахском языке. В современной когнитивной лингвистике актуальным является изучение концепта, так как в его структуре отображаются признаки, функционально значимые для соответствующих культур. Любой концепт реализуется в языковых единицах. В данной статье представлена подробная информация о структуре концепта в русском и казахском языках. Цель данной работы – изучение концепта «отчий дом / кара шаңырақ», отраженных в паремиологии русского и казахского языка. Задача работы – выявление и описание структуры концепта в паремиологии; проведение этимологического анализа репрезентантов данного концепта. Поставленные цель и задачи определили выбор в качестве материала исследования поговорки и пословицы русского и казахского языка. Именно пословицы и поговорки, являющиеся носителями культуры и мудрости народа, позволяют представить идеалы и ценности этноса. Авторами предлагается раскрытие ценностной составляющей концепта «отчий дом / кара шаңырақ». Представлен анализ паремий, входящих в поле изучаемого концепта. В ходе исследования были выделены основные концептуальные признаки, являющиеся доминантами паремиологического представления концепта «отчий дом / кара шаңырақ», что дало возможность обозначить наиболее важные характеристики данного феномена в русской и казахской лингвокультуре. Через эти признаки осуществляется образное осмысление концепта «отчий дом / кара шаңырақ» как неотъемлемой части жизни человека. В результате анализа установлены разные способы репрезентации ценностного компонента изучаемого концепта в сопоставляемых языках. Полученные результаты эксперимента могут быть использованы при углубленном изучении концепта «отчий дом / кара шаңырақ» в данных языковых картинах мира в сопоставлении с другими единицами языковой картины мира.

Ключевые слова: концепт; когнитивная лингвистика; этнос; репрезентант; базовый концепт; языковая картина мира; концепты «отчий дом / кара шаңырақ»; паремия; культура; концептуальный признак.

Введение

В настоящем исследовании, проводимом в рамках концептуальных исследований, сделана попытка описания фрагмента русской и казахской языковой картины мира путем изучения концепта «отчий дом / кара шаңырақ» не только как языкового факта, но и феномена русской и казахской национальной культуры. В настоящей работе придерживается мнение о том, что концепт является результатом слияния словарного значения слова с личным опытом отдельного индивида человека как части этноса, с одной стороны, и с опытом народа, с другой стороны.

Актуальность работы. Термин «концепт» в современной лингвистике не получил однозначного толкования, и учеными-лингвистами предлагаются различные дефиниции. Однако во всех исследованиях прослеживается общее: концепт представляет собой вербализованное в языке ментальное национально-специфическое образование. Концепт как ментальная единица сознания представляет собой структурированное знание этноса, которое путем вербализации в языке, передает этнокультурную ментальность того или иного народа. Анализируемый концепт имеет универсальный характер, и проводимое исследование даст возможность изучить менталитет русского и казахского народов в сравнительно-сопоставительном плане, что имеет, с нашей точки зрения, перспективы в развитии и гармонизации межкультурной коммуникации между носителями языков. Этим и объясняется актуальность исследования. В ходе над исследованием определяется необходимость осмысления концепта «отчий дом / кара шаңырақ» как одного из базовых концептов русской и казахской лингвокультуры. Кроме того, специального исследования, посвященного сравнительно-сопоставительному аспекту исследования концепта «отчий дом / кара шаңырақ» в русской и казахской языковой картине мира, по настоящее время не проводилось.

Объектом данного исследования является языковое воплощение концепта «отчий дом / қара шаңырақ», а *предметом выступает* выявление их национально-культурной специфики в русской и казахской лингвокультуре.

Цель работы – описать особенности выражения концепта «отчий дом / қара шаңырақ» языковыми средствами русского и казахского языка. *Задача исследования* заключается в изучении проявления универсальных и национальных черт в концепте «отчий дом / қара шаңырақ» и их репрезентациях в паремиологическом фонде русского и казахского языков. Гипотеза исследования: исследование русской и казахской паремиологии позволит выявить, что процесс вербализации концепта «отчий дом / қара шаңырақ» культурно маркирован и находит свое отражение в их объективации паремиями, поскольку именно в паремиологическом фонде языка можно обнаружить специфические черты обыденного сознания этнокультур.

Материалы и методы исследования

В данной работе используется комплексная методика концептуального анализа, включающая в себя этимологический и паремиологический анализ, описательный и сравнительный анализ, количественный и классификационный метод.

В проводимом исследовании планом содержания концепта является вся когнитивная совокупность знаний об исследуемом объекте, а планом языкового выражения — совокупность понятийных, образных и ценностных характеристик концепта «отчий дом / қара шаңырақ», а также ассоциатов, номинирующих и описывающих данный концепт. Однако в данной работе мы остановились лишь на одном из объектов исследования – сплошной выборке пословиц и поговорок русского и казахского народов и выявления их концептуальных признаков путем количественного и классификационного методов.

Материалом исследования послужили пословицы и поговорки, извлеченные из книг: «Пословицы русского народа» (под ред. В. И. Даля) и «Казахские пословицы и поговорки» (под ред. М. Аккозина).

Результаты и обсуждение

Концепт представляет собой ментальное образование (мыслительную единицу), вмещающую совокупность знаний о мире. С точки зрения З. Д. Поповой и И. А. Стернина: «Культуромаркирующие единицы – концепты – составляют тезаурус языковой личности». Ученые выделяют полевую структуру концепта, куда включают ядерную зону и периферию (ближнюю, дальнюю и крайнюю). К ядерной зоне они причисляют лексемы, демонстрирующие ядро сознания, этноса, а к периферийной – сознание индивидуума. По их мнению, компонентами концепта являются: 1) образный – основа концепта, единица универсального предметного кода, включающая в себя перцептивный образ (восприятие мира) и когнитивный (метафорический) образ; 2) информационно-понятийный – наиболее существенные признаки предмета или явления; 3) интерпретационное поле состоит из оценочной, энциклопедической, утилитарной, регулятивной, социокультурной и паремиологической зон [1, с. 45].

В. И. Карасик считает, что содержание концепта как единицы концептуальной и языковой картин мира всегда национально специфично, т.е. отражает особенности культуры и мировидения конкретной лингвокультурной общности в виде определенной языковой единицы или набора единиц, а потому исследование любого концепта представляет особую ценность для языковой картины мира [2, с. 56].

Концепты «отчий дом / қара шаңырақ» относятся к разряду базовых, ключевых в русской и казахской языковой картине мира не зря. Это обусловлено его высокой ценностью, т.к. с домом у любого этноса, по мнению В. В. Красных, связаны такие ассоциации, как Родина, семья, родители, дети, кров – всё самое дорогое для человека, стоящее на национальной шкале ценностей на одном из первых мест: тема дома тесно связана со многими сторонами человеческой жизни [3, с. 99].

Таким образом, в русской и казахском языковых картинах мира концепты «отчий дом» и «кара шаңырақ» занимает важное место, так как дом – это первичное место для людей. Как русские, так и казахи, наполняют образ дома богатыми коннотациями, наполняют особыми чувствами. Надо отметить, что ассоциации со словом «отчий дом» и «кара шаңырақ» у русских и казахов не совсем одинаковы, но они частично совпадают. Концепты «отчий дом / қара шаңырақ» как реальный объект воспринимается людьми, в процессе ощущения и восприятия разная нация по-разному мыслит о нем. И поэтому концепты «отчий дом / қара шаңырақ» имеет национально-культурную специфику в русском и казахском языках, и такая специфика воплощается в русском и казахском фразеологизмах, пословицах и поговорках. Е. С. Кубрякова рассматривает дом как центр освоения пространства, по которому можно изучать воззрение народа на мир – как он его понимает [4, с. 152].

Русское словосочетание «отчий дом» имеет также значение «домашний очаг», «место жительства человека».

В казахском языковом сознании концепт «отчий дом» маркирован такими лексемами как «үй, юрта, қара шаңырақ». С «национальным домом» – юртой – была связана вся жизнь казаха, поэтому она занимала особое место в быту казахов. Центральным элементом юрты являлся шаңырақ – круговое «навершие» купола юрты. Шаңырақ – символ семейного благополучия, мира, спокойствия. Шаңырақ был семейной реликвией, передавался из поколения в поколение, «кара шаңырақ» юрты отца почитался сыновьями как святыня. В серьезных случаях казах клялся, глядя при этом на шаңырақ. Большое внимание уделялось свадебной юрте

(отау). Для художественной обработки отау и казахи среднего достатка не жалели ни средств, ни материалов; все стремились сделать свадебную юрту более нарядной, элегантной. На проведение свадьбы они нередко тратили все свое состояние [5, с. 11]. Значимость этого концепта для казаха отражена в устойчивых сочетаниях: «Шанырағың биік болсын!», «Пусть будет высоко поднят шанырақ твоей юрты!» – благопожелание по поводу установки новой юрты, образования новой семьи: *шанырақ көтерді* – «установил шанырақ, стал самостоятельным хозяином, создал семью».

Эти и многие другие примеры показывают, что языковая картина мира, отображает обиходно-эмпирический, культурный и исторический опыт языкового коллектива, наиболее ярко отраженный в единицах языка, конкретно отображающих окружающий мир, вербализующих предметы и явления внеязыковой действительности. Можно безоговорочно согласиться с учеными-когнитологами, которые утверждают, что этнокультурная семантика языка является историческим продуктом, вобравшим прошлое культуры, и что богатство истории нации ярко проявляется через языковые единицы.

«Отчий дом» русского человека, «қара шаңырақ» казаха – это символ малой родины. Это можно заметить в тех языковых средствах, которые обозначают и описывают отчий дом или қара шаңырақ.

Выбор концепта «отчий дом / қара шаңырақ» в качестве объекта исследования обусловлен тем, что дом был и остается важнейшей частью культуры народа, вне связи с которой невозможно представлять его историко-культурный облик в целом.

«Отчий дом / қара шаңырақ» – это родительский дом, это понимание родства со всеми предками.

Первое, что возникает в голове, когда мы слышим «отчий дом» – родители. Самые главные люди в жизни каждого человека, которые вкладывают все в своих детей и желают им только добра. Отчий дом ассоциируется с любящими родителями; их бесконечной заботой, совместным ужином и многим другим. Каждый может пополнять этот список своим пониманием, поскольку в понятие «отчий дом» индивид вкладывает свой смысл, свое понимание, свои воспоминания. Так, Ю. С. Степанов полагает, что правильное поведение человека ведет к тому, что дом становится «полной чашей», символизирующей освоенное пространство, где человек чувствует себя в безопасности. Недаром говорят: *В гостях хорошо, а дома лучше; Дома и стены помогают* [6, с. 488].

Для анализа образного и интерпретационного компонентов концепта «отчий дом / қара шаңырақ» был проведен анализ паремиологических фондов русского и казахского языков, который был систематизирован в соответствии с выявленными концептуальными признаками, которые акцентируют и раскрывают отдельные лингвистические значения ядра концепта:

1. Концептуальный признак «родина».

Родина берет начало с отчего дома. Отчий, значит отцовский, это слово того же корня, что и Отчество – земля наших отцов. Отцовское слово крепкое, нерушимое. Отчий дом – это тоже маленькая родина. Это, то место, где тебя всегда ждут родители, и примут, несмотря ни на что.

Русские паремии (РУСП) – 3,6 %: *Всякому мила своя сторона. Дома всё спору, а в чужье житьё хуже. Дом вестит – не лапти плести.*

Казахские паремии (КАЗП) – 4,5%: *Қайран, менің өз үйім, кең сарайым – боз үйім. Үйде оңбаған, түзде де оңбайды. Туған үйдің түтіні жсылы.*

2. Концептуальный признак «домашний очаг».

Отчий дом – домашний очаг, родной дом. Именно вокруг очага люди возводили стены – строили жилище. В современном мире очаг заменен отопительной системой, а выражение «родной очаг» носит понимание семьи, дома, родительского дома, который является, по словам популярной песни, самым надежным причалом в жизни. Эти слова входят в сознание людей с первых дней жизни и сопровождают его в течение всей его жизни.

РУСП (9,7%): *Муж — дому строитель, нищете отгонитель. Мой дом — моя крепость. Лучшие дома своего нет на свете ничего. Свой дом - не чужой: из него не уйдешь. Дома и солома съедома. В родном доме и стены помогают. В своем доме не кланяются никому. Хорошо тому, кто в своем доме.*

КАЗП (6%): *Үйді қырық еркек толтыра алмайды, бір әйел толтырады. Үйі бірдің – күйі бір. Түтін шыққан үй жылы, төскейлеп шыққан күн жылы. Жақсы да болса – өз үйім, жаман да болса – өз үйім, кең сарайдай боз үйім.*

3. Концептуальный признак «отношение к дому: хозяин, хозяйка, владелец».

Дом — это лицо его хозяина, такая основная мысль отражена в русских народных и казахских пословицах о хозяине и хозяйке дома.

РУСП (25,6%): *Коли изба плоха – хозяйка плоха. В доме не хозяйка, в людях не гостя. Где хозяев в доме много, там и толку никакого. В доме хозяин больше архирея. Без хозяина — дом сирота. Всякий дом хозяином держится. Дом не старше хозяина. Что оладушка в меду, то хозяйка в доме. Дом красится хозяином. Каков хозяин — таков и дом. Дом нужен именно свой, родной, где ты – сам себе хозяин. Дом хорош, да хозяин не гожд. Коли изба крива – хозяйка плоха. Не по дому господин, а дом по господину. Нет большека супротив хозяина. Коли в доме все вверх дном, значит, худ хозяин в нём. Где хозяев в доме много, там и толку*

никакого. Хозяйка в дому, что пчела в саду. Не по постройке дом, а по хозяину ценится. Что поставят, то и кушай, а хозяйина дома слушай. Порядок в доме есть – хозяину честь.

КАЗП (6%): *Иесі үйге қайтса, иті де оралады. Қожасы жуас үйдің қонағы билейді. Үй иесі мейірлі болса, қонақ көңілді отырады. Жақсы болса алғаның, үйіңнен кісі кетпейді. Жаман болса алғаның, шын досың да шеттейді.*

4. Концептуальный признак «гостеприимство».

С древних времен гостеприимство было отличительной чертой казахского и русского народов. Дорогого гостя приглашают к дастархану, усаживают на тор – почетное место – и угощают самым лучшим, что имеется в доме. Русское гостеприимство показывает его щедрость и великодушие в сочетании с уважением к гостю. Считается, что гостеприимному человеку не познать одиночества. Гостеприимство является одной из специфических черт казахского народа с древних времен, что отражено в легендах и преданиях. На просторах бескрайней казахской степи с незапамятных времен сохраняется обычай угощать гостя самым лучшим, что есть в доме.

РУСП (8,5%): *Не красна изба углами, красна пирогами. Дома одни кости: хоть ешь, хоть гложки, хоть в запас положи. Домой придеши – хлеб-соль найдеши. Домашний гость не осудит. Дома на печи всяк в почете и в чести. Гость в дом, а бог в доме. Если жена хорошая, гости не переводятся в доме; если жена плохая, даже друг обходит твой дом.*

КАЗП (21,2%): *Қонаққа кел демек бар да, кет демек жоқ. Көңіл кең болса, үйдің тарлығы білінбес. Жаман үйдің қонағы билейді. От жағылмаған үй – қора, кісі келмеген үй – мола. Үйіне қонақ келсін, алыстан сұрап келсін. Үй баласымен базарлы, қонағымен ажарлы. Үйге кірген жыланды да басына ақ құйып шығарады. Үйге ұт кірді – егіншінің көкейіне құт кірді. Үйде кісісі көп болса, далада кісі тимейді. Үй үйге сыймағанмен, ел елге сыяды. Үйіңе қонақ келсін, алыстан сұрап келсін. Үй іші толған жан – бір-біріне мейман. Жақсы болса алғаның, үйіңнен кісі кетпейді. Жаман болса алғаның, шын досың да шеттейді*

5. Концептуальный признак «имущество семьи».

РУСП (6%): *Дом – полная чаша. Мило тому, у кого много всего в дому. Дом яма: никогда не наполнишь. В добром житье сами кудри выются, в худом секутся. В доме такие уборы, что везде стоят подпоры.*

КАЗП (9%): *Қазақтың бақыты - оның жұмсақ және атқарушы әйелі бар, ал оның үйі - толық кубок. Үй болған соң: белбау да керек, желбау да керек. Үйдің көркі – сандық. «Үйлері қоңыр екен» деп көп ауылдан кетпеңіз. «Үйі аппақ екен» деп оңаша үйге түспеңіз. Үйің жаман болса, күйің жаман.*

6. Концептуальный признак «семья».

Кроме того, в некоторых поговорках концепт «отчий дом / кара шаңырақ» употребляется в значении «семья»: *Кто умеет домом жить, тот не ходит ворожить. / Үйінде ұл-қызы бардың көгінде сөнбес жұлдызы бар.* В данных пословицах говорится о том, что семейный человек, чья жизнь связана с домом, не нуждается в дополнительных поисках счастья, в то время как тот, у кого в семье неладно, будет возвращаться домой, стремиться бывать там реже.

РУСП (4,8%): *Дом крепок не укладом, а ладом. Дом с детьми – базар, без детей – могила. Кто умеет домом жить, тот не ходит ворожить.*

КАЗП (10,6%): *Туған үйдің түтіні жылы, Туған ананың күтімі жылы. Түтін шыққан үй жылы, Төскейлеп шыққан күн жылы. Үй болған соң шыны-аяқ сылдырламай тұрмайды. Үйіңде қартың болса асыл қазынаң.*

7. Концептуальный признак «уют».

Отчий дом может быть любимым, даже не очень хорошим и богатым, главное, чтобы в нем царили тепло, уют и покой. Отчий дом – это поддержка и любовь твоей семьи, самое уютное место, где чувствуешь себя комфортно, и микроклимат отчего дома непосредственно зависит от каждого члена семьи: *Как на дому, так и самому. / Үй іші толған жан – бір-біріне мейман.* Человек всегда должен помнить, что *Горе тому, кто в дому не порядком живет.* Например, если *«В людях Илья, а дома свинья. В людях Ананья, дома каналья / Үйде – атан, түзде – бурамын, Үйде шешен – дауга жоқ, үйде батыр – жауга жоқ»*, то тепла и любви в доме не будет – каждый хозяин и член семьи в ответе за то, чтобы туда хотелось возвращаться. Тот, кто не ценит своего отчего дома и своей семьи, не сможет иметь домашнего тепла и уюта. уюта [7, с. 454].

РУСП (7,3%) – *У себя дома и солома съедома. В гостях хорошо, а дома лучше.*

КАЗП (6%) – *Қонақта жақсы, үйде одан да жақсы.*

8. Концептуальный признак «ценность».

Концепт «отчий дом / кара шаңырақ» как базовая потребность и основная ценность. Судя по тому, что во многих паремиях акцентируется внимание на наличии дома у человека, «отчий дом / кара шаңырақ» является одной из базовых ценностей:

РУСП (2,4%): *Дом нужен каждому, даже животному. Дом нужен именно свой, родной, где ты – сам себе хозяин.*

КАЗП (4,5%): *Үйі бірдің – күйі бір. Үйінде асы жоқтың, көңілінің хошы жоқ. Үйінде асы жоқтың, түзде досы жоқ.*

9. Концептуальный признак «роль отца».

Отец – хозяин отчего дома, его сердце, душа, наполнение:

РУСП (2,4%): Любой дом хозяином держится. Дом хозяином красится.

КАЗП (3%): Үй иесі мейірілі отырса, қонақ көңілді отырады. Әке - шаңырақтың тірегі [8, с. 196].

10. Концептуальный признак «роль матери».

РУСП (10,9%): Если жена хорошая, гости не переводятся в доме; если жена плохая, даже друг обходит твой дом. Добрая жена дом сбережет, плохая рукавом растрясет. Хозяйкой дом стоит. Хозяюшка в дому - оладышек в меду. Желушка душка, что пухова подушка. Дом без женицыны, что мельница без воды. Без матери и отца изба не красна. Дом с хорошей женой — рай. Без жены дом — содом.

КАЗП (9%): Әйелі жоқ – үй жетім. Туған үйдің түтіні жылы, туған ананың күтімі жылы. Үйден ұзап шықпасаң, қатынға қадірің болмайды. Ауылдан ұзап шықпасаң, жақынға қадірің болмайды. Үйді қырық еркек толтыра алайды, бір әйел толтырады. Үйдің басын қатын қосар, елдің басын батыр қосар.

11. Концептуальный признак «дети».

РУСП (4,8%): Изба детьми весела. Дом с детьми — базар, без детей — могила. Добрые дети — дому венец, а плохие дети — дому конец. Дом с детьми, что базар — шумлив и весел.

КАЗП (4,5%): Үй баласымен ажарлы, қонағымен базарлы. Үйінде ұл-қызы бардың, көгінде сөнбес жұлдызы бар. Үйің үй-ақ екен, ішінде ойнайтын баласы болса.

12. Концептуальный признак «родственники».

РУСП (3,6%): Зять в дом - пирог на стол. Когда нет семьи, так и дома нет. Тёща в дом, всё вверх дном.

КАЗП (3%): Үйдің жылы-суығын қыс түскенде білерсің. Ағайынның алыс-жақынын іс түскенде білерсің.

13. Концептуальный признак «место душевного приюта».

РУСП (4,8%): Широта души скрадывает тесноту дома. В своем доме как хочу, так и ворочу. Хоть по уши плывь, да дома быть. Дома - как хочешь, а в людях - как велят.

КАЗП (3%): Жанның кеңдігі үйдің тарлығын жасырады. Үйге келгенде үйдеі өкпеңді айтпа.

14. Концептуальный признак «единство, согласие».

РУСП (3,6%): Дом согревает не печь, а любовь и согласие. Согласие и лад в семье – клад в доме. Общее согласие укрепляет дом.

КАЗП (6%): Тату үйдің табағы сылдырламайды. Отбасында ұйытқы болмаса, үй ішінде тұрткі түлейді. Үйде бір күн ұрыс болса, қырық күндік ырыс кетеді. Үлкен үй ортақ, кішкене үй бұлтақ.

15. Концептуальный признак «уважение».

РУСП (1,2%): В чужом доме не указывают.

КАЗП (3%): «Үй менікі» демеңіз, үй артында кісі бар. Үй ортасына шала тастама, сөз.

Всего было проанализировано 2000 русских и 985 казахских пословиц и поговорок. В результате исследования было выявлено, что только 82 русских и 66 казахских паремнологических единиц относятся к концепту «отчий дом / кара шаңырақ». Далее был проведен анализ для выявления концептуальных признаков этих 82 русских и 66 казахских пословиц и поговорок. Сравнительно-сопоставительный анализ представлен в таблице 1.

Таблица 1 – Сравнительно-сопоставительный анализ концептуальных признаков концепта «отчий дом / кара шаңырақ» в русской (РЛК) и казахской (КЛК) лингвокультуре

№	Концептуальный признак	Русские паремии	Казахские паремии
1	родина	3,6%	4,5%
2	домашний очаг	9,7%	6%
3	отношение к дому: хозяин, хозяйка, владелец	25,6%	6%
4	гостеприимство	8,5%	21,2%
5	имущество семьи	6%	9%
6	семья	4,8%	10,6%
7	уют	7,3%	6%
8	ценность	2,4%	4,5%
9	роль отца	2,4%	3%
10	роль матери	10,9%	9%
11	дети	4,8%	4,5%
12	родственники	3,6%	3%
13	место душевного приюта	4,8%	3%
14	единство, согласие	3,6%	6%
15	уважение	1,2%	3%

На основе сравнительно-сопоставительного анализа выявлены сходства и отличия основных концептуальных признаков, выявленных в ходе паремиологического анализа (рис. 1).

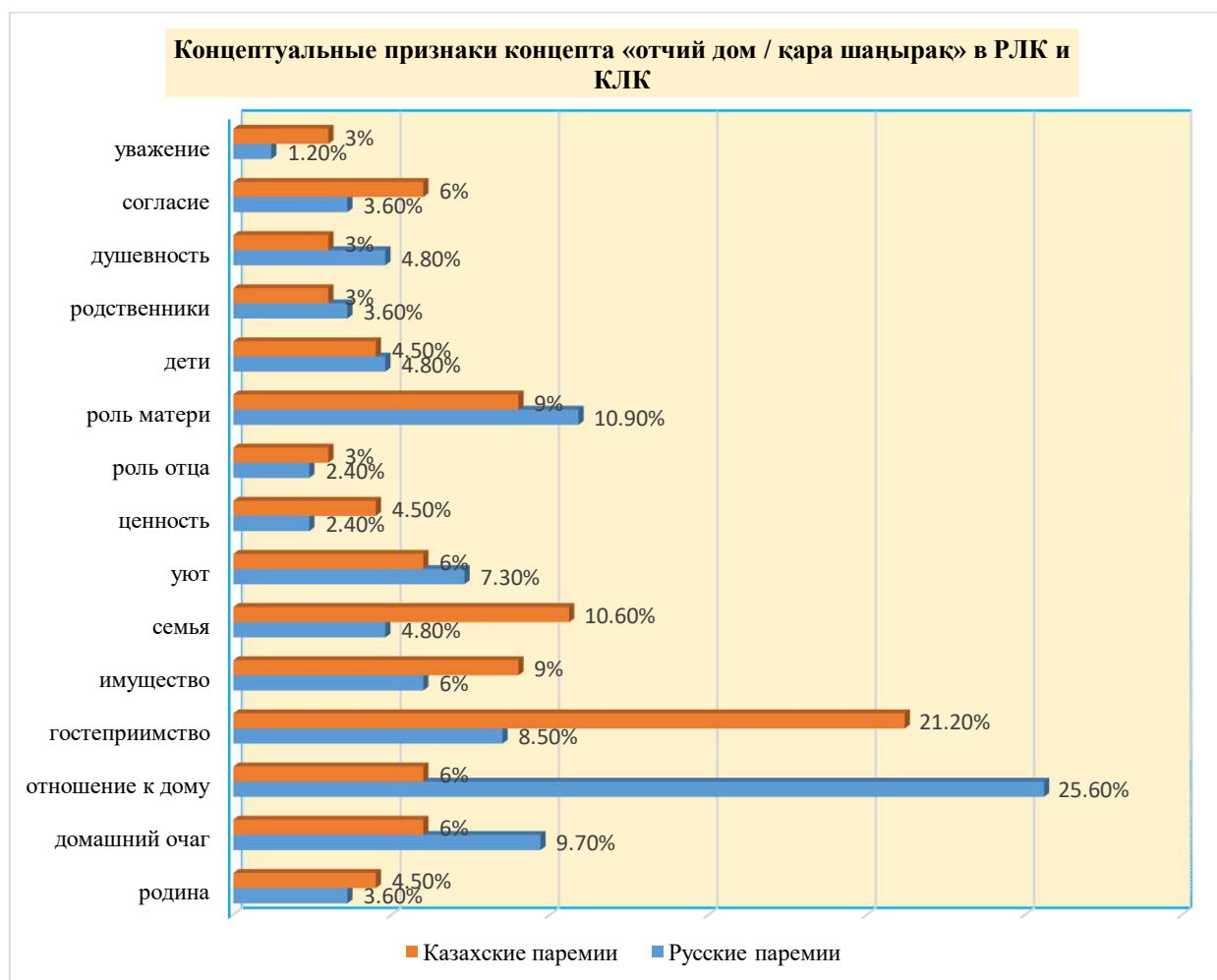

Рисунок 1 – Сравнительно-сопоставительный анализ концепта «отчий дом / кара шаңырақ» в РЛК и КЛК

Выделенные концептуальные признаки и рассмотренные паремии по концепту «отчий дом / кара шаңырақ» позволяло выделить несколько групп:

1. Лексемы, присущие только русской паремиологии;
2. Лексемы, присущие только казахской паремиологии;
3. Лексемы, присущие и русской, и казахской паремиологии;

Очевидно, что наиболее выделенными в русском народе являются такие лексические единицы, как отношение к дому (25,6%), роль матери (10,9%), домашний очаг (9,7%). На основе паремиологического анализа русского языка концепт «отчий дом / кара шаңырақ» показывает уважительное отношение к дому, а также связь хозяина и дома, подчеркивает роль женщины в традиционной русской семье. Концептуальный признак «домашний очаг» в исследуемом концепте предполагает особый уют в семье, добрую атмосферу и тепло человеческих отношений.

Большинство казахских пословиц указывают на такие лексические единицы, как гостеприимство (21,2%), семья (10,6%), роль матери (9%). В результате анализа казахских паремий данного концепта можно считать, что лексема «гостеприимство» является отличительной чертой казахского народа. Дорого гостя приглашали к дастархану, усаживали на почетное место и угощали самым лучшим, что было в доме. Для казахов «отчий дом / кара шаңырақ» — это семья, где все дружные, слышится смех в нем веселых детей, где царится любовь. Роль матери настолько велика в казахской семье. Казахи считали, что «женщина», «мать» считается хранительницей домашнего очага.

Межнациональные различия обнаруживаются в различной количественной заполняемости в паремиологии концепта «отчий дом / кара шаңырақ». Примером в данном случае могут служить этнические

различия в характеристике отношение к дому: хозяин, хозяйка, владелец (у русских – 25,6%, а у казахов – 6%); гостеприимство (у русских – 8,5%, а у казахов – 21,2%); семья (у русских – 4,8%, а у казахов – 10,6%).

В результате сопоставления паремиологических единиц русского и казахского языков можно утверждать, что сходство между ними наблюдается в таких лексических единицах, как дети (у русских – 4,8%, у казахов – 4,5%); роль отца (у русских – 2,4%, у казахов – 3%); родственники (у русских – 3,6%, у казахов – 3%). Для русского и казахского народа дети – это маленькое солнышко в родительском доме, которое согревает души родителей. Дети приносят счастье и радость в дом. На основе сравнительно-сопоставительного анализа, и русские, и казахи считают, что отец – глава семейства. С давних времен в русском и казахском народе в патриархальных семьях отцовская власть была безгранична. Дети особо чтят отцовские слова, наветы и его воспитание. В концепте «отчий дом / кара шаңырақ» родственники играют немаловажную роль в обоих народах. «Родственники» у русских и казахов ассоциируется с надежным плечом, моральной и материальной поддержкой в каждом доме.

Заклучение

Значимость концепта «отчий дом / кара шаңырақ» подтверждается огромным многообразием паремий русского и казахского языка, которые отражают особенности восприятия русского и казахского народа.

Сравнительный анализ паремий разнотелственных языков является очень важным, поскольку является ценным источником сведений о культуре, особенностях народного сознания. В ходе анализа были выявлены сходства и специфические национально-культурные различия двух народов, что обусловлено различиями условий жизни и культурных норм.

В заключение работы следует сказать, что русский и казахский национальный характер, позволяет выявить особенности национального сознания, мировоззрения, культуры каждого этноса. В паремиологии русского и казахского языков отражается менталитет народа. Представленный анализ позволяет нам констатировать абсолютную ценность концепта «отчий дом / кара шаңырақ» в русской и казахской картине мира. Таким образом, можно прийти к выводу, что такой сравнительно-сопоставительный анализ приводит к гармонизации межкультурных отношений.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Попова З. Д., Стернин И. А. Некоторые проблемы выявления национальной специфики языка / З. Д. Попова, И. А. Стернин // Язык и национальное языкознание. – Воронеж, 2002. – 228 с.
- [2] Карасик, В. И. Культурные доминанты в языке // Языковая личность: культурные концепты. – Волгоград-Архангельск. 1996. – 331 с.
- [3] Красных В. В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. Лекционный курс. – М.: Гнозис, 2002. – 284 с.
- [4] Кубрякова Е. С., Демьянова В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996. – 245 с.
- [5] Маргулан, А. Х. Казахская юрта и ее убранство // VII Междунар. конгр. антропол. и этногр. наук. – М., 1964. – 13 с.
- [6] Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры: Изд. 3 е, испр. и доп. – М.: Академический Проект, 2004. – 992 с.
- [7] Даль В. И. Пословицы русского народа. – М.: Эксмо, 2005. – 661 с.
- [8] Аққозин М. Қазақ мақал-мәтелдер / Казахские пословицы и поговорки. – Алма-Ата: Казахстан, 1990. – 288 с.

REFERENCES

- [1] Popova, Z. D. & Sternin, I. A. (2002) Nekotoryye problemy vyyavleniya natsional'noy spetsifiki yazyka [Some problems of identifying the national specificity of the language]. Yazyk i natsional'noye yazykoznanie – Language and national linguistics. Voronezh, 228 p. [in Russian].
- [2] Karasik, V. I. (1996) Kul'turnyye dominanty v yazyke [Cultural dominants in language] Yazykovaya lichnost': kul'turnyye kontsepty. - Language personality: cultural concepts. Volgograd-Arkhangelsk, 331 p. [in Russian].
- [3] Krasnykh, V. V. (2002) Etnopsikholingvistika i lingvokul'turologiya. Lektsionnyy kurs. [Ethnopsycholinguistics and linguoculturology. Lecture course]. – М.: Gnosis, 284 p. [in Russian].
- [4] Kubryakova, E. S., Demyanova, V. Z., Pankrats, Yu. G., Luzina, L. G. (1996) Kratkiy slovar' kognitivnykh terminov. [A short dictionary of cognitive terms]. М., 245 p. [in Russian].
- [5] Margulan, A. Kh. (1964) Kazakhskaya yurta i yeye ubranstvo [Kazakh yurt and its decoration] VII Mezhdunar. kongr. antropol. i etnogr. nauk// VII Intern. Congr. anthropol. and ethnogr. sciences. М., 13 p. [in Russian].
- [6] Stepanov, Yu. S. (2004) Konstanty: Slovar' russkoy kul'tury. [Constants: Dictionary of Russian Culture]. Ed. 3 e, rev. and add. – М.: Academic Project, 992 p. [in Russian].
- [7] Dal, V. I. (2005) Poslovitsy russkogo naroda [Proverbs of the Russian people]. – М.: Eksmo, 661 p. [in Russian].

[8] Akozin M. (1990) Kazak maqal-mätelder / Kazakhskiyе poslovitsy i pogovorki. [Kazakh proverbs and sayings]. – Alma-Ata: Kazakhstan, 288 p. [in Kazakh].

Бисен А. Ө., Өтегенова Қ. Т.

ОРЫС ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ӘЛЕМІНДЕГІ «ОТЧИЙ ДОМ» ЖӘНЕ «ҚАРА ШАҢЫРАҚ» КОНЦЕПТІЛЕРІ БОЙЫНША САЛЫСТЫРМАЛЫ АСПЕКТ

Андатпа. Мақала орыс және қазақ тілдеріндегі «отчий дом / қара шаңырақ» концептілерін білдіретін паремияларды талдауға арналған. Қазіргі когнитивтік лингвистикада тұжырымдаманы зерттеу өзекті болып табылады, Өйткені оның құрылымына сәйкес мәдениеттер үшін функционалды маңызы бар ерекшеліктер көрінеді. Кез-келген концепт тілдік бірліктерде жүзеге асырылады. Бұл мақалада орыс және қазақ тілдеріндегі концепт құрылымы туралы толық ақпарат берілген. Бұл жұмыстың мақсаты – орыс және қазақ тілдерінің паремиологиясында көрсетілген «отчий дом / қара шаңырақ» концептілерін зерттеу. Жұмыстың міндеті – паремиологиядағы түсінік құрылымын анықтау және сипаттау; осы концепт өкілдеріне этимологиялық талдау жүргізу. Алға қойылған мақсаттар мен міндеттерді зерттеу материалы ретінде орыс және қазақ тілдеріндегі мақал-мәтелдерді таңдау анықталды. Этностың танымдары мен құндылықтарын бейнелеуге мүмкіндік беретін нақыл сөздер мен мақал-мәтелдер халықтың мәдениеті мен даналығын жеткізушілер болып табылады. Авторлар «отчий дом / қара шаңырақ» тұжырымдамасының құндылық компонентін ашуды ұсынады. Зерттелген тұжырымдаманың саласына енгізілген паремияларды талдау ұсынылған. Зерттеу барысында «отчий дом / қара шаңырақ» концептілерінің паремиологиялық көрінісінің доминанттары болып табылатын негізгі тұжырымдамалық белгілер айқындалды. Бұл орыс және қазақ тіл білімінде осы құбылыстың маңызды сипаттамаларын анықтауға мүмкіндік береді. Осы тәжірибелер арқылы адам өмірінің ажырамас бөлігі ретінде «отчий дом / қара шаңырақ» ұғымын бейнелі түсіну жүзеге асырылады. Талдау нәтижесінде зерттелген тұжырымдаманың құндылық компонентін салыстырылған тілдерде бейнелеудің әртүрлі тәсілдері белгіленді. Тәжірибенің алынған нәтижелері зерттелген әлемнің тілдік бейнелерін басқа әлемнің тілдік бірліктерімен салыстыра отырып, «отчий дом / қапа шаңырақ» концептілерін терең зерттеуде қолдануға болады.

Кілт сөздер: концепт; когнитивті лингвистика; этнос; өкіл; негізгі түсінік; әлемнің тілдік бейнесі; «отчий дом / қапа шаңырақ» концептілері; паремия; мәдениет; тұжырымдамалық белгі.

Bisen Ansaganym, Utegenova Karlyga

THE CONCEPTS OF «FATHER'S HOUSE» AND «KARA SHANYRAK» IN THE RUSSIAN AND KAZAKH WORLDVIEW: COMPARATIVE ASPECT

Annotation. The article is devoted to the analysis of the paroemias representing the concept «otchiy dom / kara shanyrak» (father's house) in the Russian and Kazakh languages. In modern cognitive linguistics, the study of the concept is relevant, since its structure displays features that are functionally significant for the corresponding cultures. Any concept is implemented in language units. This article provides detailed information about the structure of the concept in the Russian and Kazakh languages. The purpose of this work is to study the concept of «otchiy dom / kara shanyrak» (father's house), reflected in the paremiology of the Russian and Kazakh languages. The task of the work is to identify and describe the structure of the concept in paremiology; to conduct an etymological analysis of the representatives of this concept. The set goal and objectives determined the choice of the proverbs and proverbs of the Russian and Kazakh languages as the research material. It is the proverbs and sayings that are the bearers of the culture and wisdom of the people that allow us to present the ideals and values of the ethnic group. The authors propose the disclosure of the value component of the concept «otchiy dom / kara shanyrak» (father's house). The analysis of the paroemias included in the field of the studied concept is presented. The main conceptual features that are dominant in the paremiological representation of the concept «otchiy dom / kara shanyrak» (father's house) were identified in the course of the study, which made it possible to identify the most important characteristics of this phenomenon in Russian and Kazakh linguoculture. Through these signs, the figurative understanding of the concept of «otchiy dom / kara shanyrak» (father's house) as an integral part of human life is carried out. As a result of the analysis, different ways of representing the value component of the studied concept in the compared languages are established. The results of the experiment can be used in an in-depth study of the concept of «otchiy dom / kara shanyrak» (father's house) in these language pictures of the world in comparison with other units of the language picture of the world.

Keywords: concept; cognitive linguistics; ethnos; representative; basic concept; linguistic picture of the world; concepts «otchiy dom / kara shanyrak» (father's house); paremia; culture; conceptual feature.

УДК 017 (574)
МРНТИ 19.51.51
DOI 10.37238/1680-0761.2022.85(1).69

Рахметкалиева Н.О.*

Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, Уральск, Казахстан

*Автор-корреспондент: nurzi71@mail.ru

E-mail: nurzi71@mail.ru

МЕТАФОРИЧЕСКАЯ ДИАГНОСТИКА ПРЕССЫ В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ /ПО МАТЕРИАЛАМ ПРЕССЫ РК/

Аннотация. Метафорические выражения, активно используемые журналистами для описания пандемии, вируса, заболевших и выздоровевших людей, государственных мероприятий по сдерживанию последствий пандемии, употребляются с всё большей частотностью, в связи с чем появляется возможность провести метафорическую диагностику современной прессы республики Казахстан в эпоху пандемии.

Целью данной статьи является проведение метафорической диагностики прессы Республики Казахстан в период пандемии. Для достижения данной цели в исследовании проведен анализ 20 газетных статей, в которых выделено 9 примеров метафорических переносов. Количественный и семантико-стилистический анализ позволяет выделить наиболее частотные метафорические модели, менее употребляющиеся, но отражающие экспрессию и образность метафорических переносов, определить степень употребляемости и конвенциональности метафор, используемых для описания ситуации в стране и мире с коронавирусной инфекцией и ее последствий для экономики, медицины и других сфер жизнедеятельности человека.

Ключевые слова: метафора; метафорическая модель; метафорическая диагностика; пандемия; коронавирус; вирус; пресса; исследование.

Введение

В современную эпоху предоставление информации в прессе республики Казахстан, как в прессе других стран, претерпевает значительные изменения в связи со сравнительно недавним появлением новой тематической области, ставшей особо популярной в последние три года – пандемии коронавируса. Развитие данной темы в материалах прессы приводит к значительным изменениям в области стилистической организации массмедийных материалов, а именно к использованию большого количества метафорических выражений для описания ситуации с пандемией в Казахстане и во всем мире. Кроме того, метафорические выражения, активно используемые журналистами для описания пандемии, вируса, заболевших и выздоровевших людей, государственных мероприятий по сдерживанию последствий пандемии, употребляются с всё большей частотностью, в связи с чем появляется возможность провести метафорическую диагностику современной прессы республики Казахстан в эпоху пандемии.

Материалы и методы исследования

Для проведения метафорической диагностики в данном исследовании проводится анализ онлайн-газет республики Казахстан, таких как «Казахстанская правда», «Караван», «Время», «Liter» и «Экспресс К». Метафорическая диагностика проводится на основе анализа полученных количественных данных, приведенных в соответствии с метафорическими моделями, как доминирующими, так и менее используемыми в выше указанных источниках с целью описания ситуации с пандемией в период конца 2021 – начала 2022 гг. Рассмотренные статьи в количестве 20 статей позволили вывить 90 примеров метафорических переносов, используемых с целью описания пандемии коронавируса в республики Казахстан и других государствах. При этом количество метафорических выражений, используемых в газетных статьях указанной прессы РК, неодинаково: чаще всего метафоры для описания пандемии используются в газете «Казахстанская правда» (32 примера), реже всего метафорические выражения отмечены в газете «Экспресс К» (6 примеров).

Результаты исследования

Метафорическая диагностика, проведенная путем количественного анализа, позволяет сделать вывод, что самой распространенной метафорической моделью является военная метафора (32,2% от общего количества проанализированных метафорических переносов). Военная метафора предполагает использование терминов военного дела с целью описания действий человека по отношению к вирусу, заболевшим, государству, решаемому

вопросы, связанные с пандемией. Более того, данная метафорическая модель является единственной, которая отмечена во всех пяти газетах республики Казахстан.

Следует отметить, что военная метафора часто представлена конвенциональными метафорами, которые давно известны в русском языке и активно используется в прессе. Чаще всего в рамках военной метафоры наблюдается использование лексемы *борьба* в значении «деятельность, направленная на преодоление, уничтожение чего-нибудь» [1, с. 43] и *бороться* в значении «схватившись с противником в драке, в борьбе, стараться повалить его, положить на лопатки» [2] для отражения способа уничтожения вируса и освобождения людей от новых условий карантина и локдауна. Например: *А в 2022 году, как напомнил в своем новогоднем обращении глава ВОЗ Тед-рос Гебрейесус, страны начнут обсуждение глобального соглашения по борьбе с пандемиями* [3]; *Коронавирус наступает: как бороться с новым штаммом «омикрон»* [4]; *Тогда как мы боремся с этим кризисом в области здравоохранения, нам нужно готовиться к следующему», — написал Гутерреш* [5]; *Он также призвал бороться с нынешней пандемией коронавируса справедливо и в равных условиях* [6].

Другой частотной конвенциональной военной метафорой в прессе РК для описания пандемии является метафора, основанная на лексемах *защита* в значении «осуществление и поддержание безопасности города, человека и т. д.» [7, с. 393] и *защищать* в значении «оборонять, ограждать от враждебных, неприязненных действий, от неприятеля» [1, с. 170]. Например: *Ревакцинация стимулирует уровень так называемых нейтральных антител, она реально защищает от коронавируса* [8]; *Она также предположила, что для усиления защиты существующими вакцинами, судя по всему, надо будет прививаться каждые три, а то и каждые два месяца* [9].

Помимо военных метафор борьбы и защиты, в прессе РК, как показывает проведенная метафорическая диагностика, неоднократно используются метафоры, основанные на сравнении распространения вируса со вспышкой (например, от применения оружия в военной сфере), как в следующих примерах: *Специалисты проанализировали глобальные вспышки заболеваний за последние 400 лет* [10], а также с ударом: *В ситуации стремительного распространения коронавируса они окажутся под ударом* [11].

Согласно проведенной метафорической диагностике, в современной прессе РК военная метафора с целью описания пандемии коронавируса часто является конвенциональной, но при этом используется только единожды и не отличается большой распространенностью. Например:

Судя по последним данным, вирус COVID 19 не сдает своих позиций в Казахстане [4]. В данном примере метафора основывается на словосочетании *сдавать позиции*, которое используется изначально в военной сфере для номинации процесса проигрывания войны, а в прессе данное выражение выступает как способ описания вируса как стойкого противника, который не удастся победить никакими средствами.

Вакцинацию проводят либо в указанных районной администрацией локациях по месту прописки или же в организованных Силами самообороны (то есть де-факто армией) полевых участках [12]. В данном примере из газеты «Караван» использует сразу две военные метафоры, отражающие место расположения войск в рамках военной тематики, а в области освещения проблемы пандемии используются как способы репрезентации отдельных мест, в которых происходят действия по борьбе с пандемией: *локация* – первоначальное значение «определение местонахождения какого-либо объекта посредством анализа сигнала, отраженного от него или испущенного им» [2], *полевой участок* – первоначальное значение «участок местности, предназначенный для размещения частей и подразделений специальных войск и тыла» [13].

Самое страшное, что сделали антипрививочники, – это подорвали веру в медицину у многих людей [14]. В данном контексте привлекает внимание использование слова *подорвать*, которое изначально ассоциируется с оружием – миной, но в данном контексте применяется в метафорическом значении «утратить веру».

В рамках военной метафоры отличительными особенностями обладает метафорическая репрезентация людей, заразивших вирусом. В прессе РК их называют *жертвами* [11], *пострадавшими* [15].

В рамках метафорической диагностики прессы РК в период пандемии выделена вторая частотная метафорическая репрезентация вируса и связанных с ним проблем – антропоморфная метафора (12,1%). Данный тип метафоры предполагает осмысление вируса с позиций живого существа – человека. Этот тип метафоры выделен в четырех проанализированных газетах РК, помимо газеты «Liter», что позволяет говорить о большой распространенности данной метафорической модели во всей прессе РК.

В рамках антропоморфной метафоры, используемой в прессе РК в период пандемии, выделяется только одна распространенная повторяющаяся модель, а именно использование лексем, отражающих способность человека уходить / приходить куда-либо, которая переносится на вирус: *«Омикрон» продолжает свое шествие по планете* [16]; *Когда в апреле – мае Казахстан вышел из него [локдауна] всего с 8–10 тысячами заболевших и минимумом смертей, было чувство гордости за страну, появилась надежда, что проблема обойдет нас стороной* [12]; *В Казахстан пришёл омикрон: к чему готовиться?* [11].

С другой стороны, антропоморфная метафора не ограничивается только выше указанной моделью. Рассмотрим несколько примеров из прессы РК в период пандемии:

*В одних странах новый **штамм «короны» украл у людей праздник** [3].* Лексема *украсть* в прямом значении обычно относится к человеку (или животному, другому живому существу). Однако в приведенном контексте она употребляется по отношению к вирусу, который осмысливается в газете с позиций живого организма.

*С другой же стороны, **иммунитет** меньше и реже сталкивался с возбудителями простуд, а потому успел «подзабыть» их* [17]. Возможность «забывать» также характерна только для человека в связи с развитыми когнитивными способностями. Их перенос на понятие иммунитета позволяет сделать образ вируса и человеческого здоровья персонифицированными.

*По прогнозу биолога, профессора Университета Джорджа Мейсона (Вирджиния, США) Анчи Барановой, в 2022 году вероятнее всего, установится так называемое динамическое равновесие, и **оба варианта вируса** будут вместе «уживаться»* [9]. В данном примере отражается метафорический перенос с человека на вирус за счет лексемы *уживаться*, которая имеет значение «налаживать согласную жизнь с кем-либо» [18, с. 2068].

Согласно проведенной метафорической диагностике, второе место по частотности использования (12,1%), помимо антропоморфной метафоры, также выделяется у «водной» метафоры, т.е. такого метафорического переноса, который основывается на понятиях воды, водоемов. Данная метафорическая модель чаще всего имеет конвенциональную природу и отличается повторяемостью. Так, в большинстве случаев в прессе РК для описания пандемии используется метафорический перенос с понятия вируса на понятие «всплеск» – «взметнувшаяся, плеснувшая вверх волна, а также звук, шум плеснувшей волны» [2]. Например: *Быстро распространяющийся **штамм омикрон** стал причиной **всплеска заболеваемости** COVID-19* [19]; *Почему произошел **всплеск заболевания*** [17].

Второй повторяемой метафорой в области водных метафорических переносов является «волна» – словом *волна* в прессе РК называют периоды наибольшей заболеваемости: *По его мнению, **волна заражений** может спасть уже к 20 февраля* [9]; *... весь мир ждут еще как минимум **две волны, связанные с омикрон-штаммом*** [9].

Единичное употребление отмечено у следующей «водной» метафоры: *Тем не менее при увеличении общей численности зараженных приходится ждать большого **наплыва пациентов** и очередную нагрузку на больничный сектор* [8]. Лексема *наплыв*, которая используется по отношению к процессу наплывания на что-либо, в данном случае используется для отражения большого количества заболевших.

Далее следует отметить цветовую метафору, которая находится на третьем месте по частотности использования в диагностируемом материале из прессы РК (6,7%). Цветовая метафора подразумевает использование цветообозначений в символическом значении, которые применяются для обозначения определенных зон, в которых отмечена так или иная степень интенсивности распространения коронавируса. Следует отметить, что цветовая метафора чаще всего используется в газете «Караван», где она представлена четырьмя цветовыми оттенками: *По ее словам, для ряда объектов, где допускается вход посетителей с «**синим**» статусом: снимаются ограничения в «**зеленой**» зоне; в «**желтой**» - до 70 процентов; «**красной**» зоне до 60 процентов увеличена заполняемость объектов общепита по типу ресторанов* [20]. Цветообозначения синего, зеленого, желтого и красного цветов используются для номинации следующих статусов людей в отношении ситуации с пандемией в РК: зеленый статус – человек, прошедший ПЦР-тестирование с отрицательным результатом на Covid-19 и имеющий право свободного передвижения; синий статус – человек, у которого нет результатов ПЦР-тестирования, который не числится как контактный, что означать свободное перемещение везде, кроме тех мест, где обязателен ПЦР-тест; желтый статус – присваивают контактными лицам, которым разрешено выходить за продуктами или в аптеку возле дома, но запрещено посещать другие общественные места; красный статус – статус присваивается, если человек сдал ПЦР-тест на коронавирус и получил положительный результат, ему предписано соблюдать строгий режим домашней изоляции. Отмечены также примеры использования наиболее распространенных цветовых метафор в газете «Время» – *красная зона* [11] и газета «Liter» – *синий статус* [21].

Согласно количественному анализу, метафорическая диагностика прессы РК в эпоху пандемии показывает распространение трех типов метафоры при описании вируса и пандемии, которые делят четвертое место по частотности употребления в анализируемых газетах РК (по 5,6%).

Во-первых, это медицинская метафора, т. е. метафора, за основу которой берутся медицинские термины, переносимые на другие понятия, связанные с эпохой пандемии:

*В сообщении организации говорится: «Ограничения продолжают способствовать **экономическому и социальному стрессу**, с которым сталкиваются государства»* [19]. В данном примере государственные проблемы в области экономики и социального развития метафорически сравниваются со стрессом. Понятие «стресс» является изначально медицинским понятием, обозначающим неспецифическую реакцию организма, развивающуюся под влиянием различных интенсивных или новых воздействий.

Уже в марте 2021 года эксперты заявили об **оживлении рынка труда** от последствий пандемии коронавируса [15]. В данном контексте из газеты «Liter» по отношению к рынку труда используется лексема *оживление*, которая характерна для медицинской сферы, однако в данном примере используется для описания улучшения ситуации на рынке труда.

Безусловно, **«посттравматический синдром»** глобального масштаба от нынешней пандемии пройдет еще очень скоро [3]. В данном примере медицинский термин *посттравматический синдром*, обозначающий расстройство, развивающееся у некоторых людей, переживших шокирующее, пугающее или опасное событие в жизни, используется по отношению к экономике страны.

Во-вторых, в этом процентном соотношении (5,6%) в прессе РК используются автомобильные метафоры, которые предполагают применение автомобильных терминов к тематике пандемии. Например:

Возможно, у ретейловых бизнесов есть какая-то **“подушка безопасности”** [22]. Термин *подушка безопасности* используется в автомобильной терминологии для обозначения системы пассивной безопасности в виде эллиптической оболочки, которая наполняется воздухом или другим газом для смягчения удара в случае автомобильного столкновения. В приведенном примере данный термин используется в метафорическом ключе с целью отражения запаса средств и сил у среднего и малого бизнеса, пострадавшего в период пандемии.

Прививочная кампания хоть и идет с пробуксовками, но тем не менее в прошлом году было введено более 8,5 млрд доз вакцины [3]. В этом случае следует отметить термин *пробуксовка*, который в автомобильной сфере обозначает проскальзывание ведущих колес транспортных средств при попытке разгона из-за утраты их сцепления с поверхностью дороги. В области тематики пандемии в прессе РК этот автомобильный термин используется как метафорический перенос для отражения неактивной вакцинации, которая не охватывает запланированное количество населения страны.

В-третьих, в процентном соотношении 5,6% пресса РК использует термины из тематической сферы «тюрьма/свобода» для метафорического описания периода пандемии и его сложностей. Преимущественно метафоры этой группы используются в газете «Казахстанская правда»:

До **«доковидной» свободы** нам все еще далеко [3]. В данном случае понятие «свобода» используется как отражение периода до пандемии. Соответственно, понятие пандемии ассоциируется с тюрьмой для человечества.

...заядлые путешественники получили возможность **«сбежать» на Новый год в другие страны** [3]. В данном случае наблюдается использование метафоры группы «тюрьма/ свобода» в связи с лексемой *сбежать*, которая, исходя из ее использования в кавычках, применяется в переносном значении и ассоциируется с побегом из тюрьмы.

В четырех случаях (4,3%) в прессе РК, подвергающейся метафорической диагностике в данном исследовании, пандемия описывается с позиций ландшафтных терминов, а именно обозначений «пики горы». Эта метафора является конвенциональной и наиболее употребляющейся в анализируемых газетах РК: **Это вирусное заболевание дыхательных путей, которое достигает пика** зимой и ранней весной [17]; **В декабре 2020-го – январе 2021 года наблюдался один из острых пиков заболеваемости и смертности от COVID-19** [3]; **В некоторых странах пик заболеваемости, возможно, пройден** [16].

Только в одном случае метафорический перенос из данной тематической группы использует иной термин: Например, **Россия к концу года вышла на «плато» по заболеваемости коронавирусом** [3]. Лексема *плато*, которая имеет значение «невысокое плоскогорье» [1, с. 457], используется в данном контексте с целью отражения снижения роста заболеваемости коронавирусом в стране.

Для описания пандемии в прессе РК в отдельных случаях (3,3%) используются метафоры, которые связаны с переосмыслением бытовых предметов. Например: **Ответствен за этот неприятный рекорд по большому счету «омикрон», заразность которого значительно выше, чем у ранее известных штаммов. На такой «подарок» к новогодним и рождественским праздникам правительства отреагировали усилением карантинных мер** [3]. Данный пример показывает ироническое метафорическое переосмысление слова *подарок*, которое отражает номинации бытовых предметов обыденной жизни людей, а именно обозначение нового мутирующего вируса, который никто не ждал.

Остальные метафорические сферы переносов, которые позволила выявить метафорическая диагностика прессы РК в период пандемии, используются по одному-два раза, при этом зачастую только в одной газетной статье. Тем не менее, они показывают особенности воспроизведения метафорического осмысления в современной журналистике РК. Рассмотрим данные тематические группы метафор на отдельных примерах.

И в мире, и в Казахстане нет необходимой иммунной прослойки, значит, существуют условия для возникновения новых мутаций [22]. Словосочетание *иммунная прослойка* следует относить к метафорам тематической группы «пища», поскольку слово *прослойка* обычно используется для номинации тонкого промежутка, слоя, тонкой полоски между слоями чего-нибудь, чаще пищевого продукта [1, с. 551]. В приведенном

примере данная метафора применяется с целью репрезентации количества населения, обладающего иммунитетом к коронавирусу.

Вообще, надо блокировать псевдоспециалистов и антиваксерские каналы, иначе *насждет средневековые* [14]. В этом примере следует выделить «временную» метафору, т.е. метафору, отражающую ассоциации с различными временными эпохами, в которые жило человечество. Лексема *средневековые* используется в данном метафорическом контексте с целью негативной характеристики общества, в котором не развито медицинское обслуживание и которое может погибнуть от вируса, которому подвержено современное население мира.

Сейчас не все работодатели могут себе это позволить, но с годами количество *удаленных работников* будет только расти, ведь теперь у компаний появились новые возможности для найма более квалифицированных сотрудников *без географической привязки* [5]. В приведенном контексте из газеты «Liter» следует выделить две метафоры одной тематической группы – пространственных метафор. Во-первых, в эту группу метафор входит выражение *удаленный работник*, которое стало особенно актуально в период пандемии. Так называют работника, который выполняет свои обязанности на дому, т.е. «удаленно», не посещая место работы. Второй метафорой пространственного типа является *географическая привязка*, которая также отражает уделанную работу, которая стала особо популярной в последние три года.

Ранее Гебрейесус на саммите «Большой семерки» заявил, что не исключает версию *лабораторной утечки COVID-19* [21]. В этом контексте вирус метафорически осмысливается как химический газообразный элемент, который имеет возможность «утечки».

Ряд экспертов предполагает, что такой «*внештатный*» *всплеск* может быть связан с пандемией COVID-19 [17]. В этом примере следует выделить использование сразу двух метафор разного типа. Во-первых, это уже указанная выше «водная» метафора, которая предполагает использование лексемы *всплеск* по отношению к росту заболеваемости коронавирусом. Во-вторых, здесь следует отметить метафору тематической группы «работа», поскольку лексема *внештатный* используется обычно по отношению к работнику, не входящему в основной штат фирмы. Более того, на ее метафорическое использование указывает помещение лексемы в кавычки.

Перед Новым годом президент Академии профилактической медицины Казахстана Алмас Шарман в своем онлайн-интервью заявил, что «*омикрон*» – *новый мутант* COVID-19 – может появиться в стране в самое ближайшее время [8]. Лексема *мутант*, которая в основном значении обозначает «вид организма, возникший в результате мутаций» [1, с. 314], позволяет сделать вывод, что метафорическое моделирование вируса происходит за счет терминологических лексем в зоологической области.

Надо отметить, что *коронавирусные страсти* привели к подорожанию услуг *седобородых волибников*, миссия которых – дарить детям игрушки и радость [23]. В данном примере пандемия описывается через эмоциональные термины: лексема *страсти* в прямом значении обозначает «страх, ужас» [2].

Новый 2022-й мир встречал, все еще находясь *в тени продолжающейся пандемии*, но праздник к людям вернулся [3]. В этом случае следует выделить метафору, реализуемую по шкале «верх-низ». В приведенном примере пандемия расценивается на точке «верх» и отражает что-то большое, неподвластное человеку, которое накладывает тень на всю деятельность людей.

Следует отметить, что в результате метафорической диагностики прессы РК в период пандемии нами выявлены целые цепочки метафор, которые используются в одной статье или даже в одном предложении для описания пандемии.

Так, в статье газеты «Казахстанская правда» [3] наблюдается использование 17 метафорических переносов разного. При этом метафорические переносы отличаются большим разнообразием:

- военная метафора: *борьба с пандемией*;
- антропоморфная метафора: *штамм украл у людей праздник*; *комендантский час для ресторанов*;
- медицинская метафора: *восстановление планеты*; *посттравматический синдром*; *защититься от заболевания*;
- автомобильная метафора: *прививочная кампания идет с пробуксовками*;
- рельефная метафора: *пик заболеваемости*; *выйти на плато по заболеваемости*;
- водная метафора: *всплеск заболеваемости* (дважды);
- метафора «верх-низ»: *в тени пандемии*;
- тюремная метафора: *сбежать от вируса*; *доковидная свобода*; *допандемийная легкость*, мир начинает дышать свободнее;
- бытовая метафора: *Омикрон – подарок*;

С другой стороны, в прессе РК встречаются наименее метафорические статьи, которые используются лишь одну метафору, повторяющуюся несколько раз на протяжении журнального материала. Например, такая статья

приводится в газете «Liter» [10], в которой трижды используется одно и то же метафорическое выражение: *вспышка заболевания* (военная метафора).

Также рассмотрим контексты, в которых на протяжении одного предложения сочетается сразу несколько метафорических переносов:

Для того чтобы усилить иммунный ответ, настала пора максимально подключить очень важный рычаг – ревакцинацию бустерной вакциной, – сообщил Алмас Шарман [8]. В приведенном примере сочетается два метафорических переноса:

1) *иммунный ответ* – военная метафора, основанная на использовании лексемы *ответ*, которая относится в этом значении обычно к военной сфере;

2) *рычаг – вакцинация* – автомобильная метафора, основанная на использовании лексемы *рычаг*, которая характерна для устройства автомобиля.

Можно сколько угодно делать ссылки на научные факты и на авторитетных специалистов, но когда из-за многочисленных “реформ” в здравоохранении, и не только, большинство доведено до ручки, каким бы разумным, полезным и правильным ни было решение правительства, простые люди будут по инерции воспринимать его в штыки [12]. В этом примере следует выделить использование сразу трех метафорических переносов:

1) *доведено до ручки* – бытовая метафора в связи с использованием лексемы *ручка* (бытовой предмет);

2) *по инерции* – автомобильная метафора в связи с использованием термина *инерция*;

3) *воспринимать в штыки* – военная метафора, связанная с военным предметом *штык*.

Заключение

Итак, в заключение можно сделать вывод, что в прессе РК конца 2021 – начала 2022 гг. наблюдается стойкое метафорическое моделирование, связанное с описанием ситуаций с пандемией в стране и мире. Метафорическая диагностика прессы РК показала активное использование в отношении пандемии военных конвенциональных метафор, антропоморфных метафорических переносов, а также довольно частое употребление водной, цветовой, медицинской, автомобильной метафор и ряда других типов метафорических выражений, которые позволяют образно и экспрессивно описать коронавирус и его последствия для жителей РК, а также показать собственное отношение к данной проблеме, высказываемое журналистами.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Ушаков Д.Н. Большой толковый словарь современного русского языка: 180000 слов и словосочетаний. – М.: Аделант, 2014, 800 с.
- [2] Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. – М.: Букинистика, 2001, 2354 с. URL: <https://www.efremova.info/>
- [3] 2022 год может стать для нынешней пандемии последним, но при соблюдении двух условий // Казахстанская правда. 05.01.2022. URL: <https://www.kazpravda.kz/news/mir/2022-god-mozhet-stat-dlya-nineshnei-pandemii-poslednim-no-pri-sobludenii-dvuh-uslovii>
- [4] Коронавирус наступает: как бороться с новым штаммом "омикрон" // Караван. 17.01.2022. URL: <https://www.caravan.kz/news/koronavirus-nastupaet-kak-borotsya-s-novym-shtammom-omikron-807385/>
- [5] Это не последняя пандемия: в ООН назвали пугающий прогноз будущего // Liter. 27.12.2021. URL: <https://liter.kz/koronavirus-ne-budet-poslednei-pandemiei-v-onn-nazvali-pugaiushchii-prognoz-budushchego/>
- [6] Генсек ООН призвал мир готовиться к следующей пандемии // Экспресс К. 18.01.2022. URL: <https://exk.kz/news/120097/ghiensiek-onn-prizval-mir-ghotovitsia-k-slieduiushchiei-pandemii>
- [7] Дмитриев Д.В. Толковый словарь русского языка. – М.: АСТ, 2003, 1582 с.
- [8] Конец пандемии? // Казахстанская правда. 11.01.2022. URL: <https://www.kazpravda.kz/articles/view/konets-pandemii>
- [9] Новый штамм коронавируса обнаружили во Франции // Время. 04.01.2022. URL: <https://time.kz/news/mirovye-novosti/2022/01/04/novyj-shtamm-koronavirusa-obnaruzhili-vo-frantsii>
- [10] Когда в мире наступит следующая пандемия: ученые поделились пугающим прогнозом // Liter. 24.08.2021. URL: <https://liter.kz/kogda-v-mire-nastupit-sleduyuschaya-pandemiya-uchenye-podelilis-pugayuschim-prognozom/>
- [11] Дай бог, последний // Время. 24.08.2021. URL: <https://time.kz/articles/ukogo/2022/01/12/daj-bog-poslednij>
- [12] Запоздалая вакцинация: как Япония справляется с коронавирусом без карантин // Караван. 06.10.2021. URL: <https://www.caravan.kz/gazeta/zapozdalaya-vakcinaciya-kak-yaponiya-spravlyaetsya-s-koronavirusom-bez-karantinov-776787/>
- [13] Военный энциклопедический словарь. 2022. URL: <https://1564.slovaronline.com/>

- [14] Жибек ЖОЛДАСОВА: Невежество может погубить // Время. 26.01.2022. URL: <https://time.kz/blogs/hocu-skazat/2022/01/26/zhibek-zholdasova-nevezhestvo-mozhet-pogubit>
- [15] Пандемия отдалила Казахстан от гендерного равенства – исследование // Liter. 13.09.2021. URL: <https://liter.kz/pandemiya-otdalila-kazakhstan-ot-gendernogo-ravenstva/>
- [16] В ВОЗ ответили на слухи о завершении пандемии с "омикроном" // Казахстанская правда. 19.01.2022. URL: <https://www.kazpravda.kz/news/mir/v-voz-otvetili-na-sluhi-o-zavershenii-pandemii-s-omikronom>
- [17] Массово поражает детей: насколько опасен "новый" вирус, распространившийся вслед за коронавирусом // Караван. 21.09.2021. URL: <https://www.caravan.kz/news/massovo-porazhaet-detejj-naskolko-opasen-novuyj-virus-rasprostranivshij-sya-vsled-za-koronavirusom-773437/>
- [18] Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. – М.: Оникс-ЛИТ, Мир и Образование, 2012, 2068 с.
- [19] Надо учиться жить с COVID-19. Какие страны отказываются от ограничений // Экспресс К. 23.01.2022. URL: <https://exk.kz/news/120587/nado-uchitsia-zhit-s-covid-19-kakiie-strany-otkazyvaiutsia-ot-oghranichenii>
- [20] Для кого в Казахстане смягчили карантинные ограничения // Караван. 25.01.2022. URL: <https://www.caravan.kz/news/dlya-kogo-v-kazakhstane-smagchili-karantinnye-ogranicheniya-809999/>
- [21] ВОЗ: Осенью мир ждет новая пандемия // Liter. 26.08.2021. URL: <https://liter.kz/voz-osenyu-mir-zhdet-novaya-pandemiya/>
- [22] Подушка безопасности пока маловата // Время. 25.01.2022. URL: <https://time.kz/articles/zloba/2022/01/25/podushka-bezopasnosti-poka-malovata>
- [23] Как ограничения из-за COVID-19 ударили по празднично-поздравительному бизнесу в Казахстане // Казахстанская правда. 04.01.2022. URL: <https://www.kazpravda.kz/news/obshchestvo/kak-ogranicheniya-iz-za-covid-19-udarili-po-prazdnichno-pozdravitelnomu-biznesu-v-kazakhstane>

REFERENCES

- [1] Ushakov, D.N. (2014) Bol'shoj tolkovyj slovar' sovremennogo russkogo jazyka: 180000 slov i slovosochetaniy. [A large explanatory dictionary of the modern Russian language: 180,000 words and phrases]. Moscow: Adelant, 800 p. [in Russian].
- [2] Efremova, T.F. (2001) Novyj slovar' russkogo jazyka. Tolkovo-slovoobrazovatel'nyj [A new dictionary of the Russian language. Explanatory-word-formation] Moscow: Bukinistika 2354 p. Retrieved from: <https://www.efremova.info/> [in Russian].
- [3] 2022 god mozhet stat' dlja nyneshnej pandemii poslednim, no pri sobljudenii dvuh uslovij [2022 may be the last year for the current pandemic, but under two conditions] Kazakhstanskaya Pravda. Retrieved from: <https://www.kazpravda.kz/news/mir/2022-god-mozhet-stat-dlja-nyneshnej-pandemii-poslednim-no-pri-sobljudenii-dvuh-uslovij> [in Russian].
- [4] Koronavirus nastupaet: kak borot'sja s novym shtammom "omikron" [Coronavirus is coming: how to deal with a new strain of "omicron"] Karavan. 17.01.2022. Retrieved from: <https://www.caravan.kz/news/koronavirus-nastupaet-kak-borotsya-s-novym-shtammom-omikron-807385/> [in Russian].
- [5] Jeto ne poslednjaja pandemija: v OON nazvali pugajushhij prognoz budushhego [This is not the last pandemic: the UN called a frightening forecast of the future] Liter. 27.12.2021. Retrieved from: <https://liter.kz/koronavirus-ne-budet-poslednei-pandemiei-v-oon-nazvali-pugaiushchii-prognoz-budushchego/> [in Russian].
- [6] Gensek OON prizval mir gotovit'sja k sledujushhej pandemii [The UN Secretary General urged the world to prepare for the next pandemic] Express K. 18.01.2022. Retrieved from: <https://exk.kz/news/120097/ghiensiek-oon-prizval-mir-ghotovitsia-k-sleduiushchiei-pandemii> [in Russian].
- [7] Dmitriev, D.V. (2003) Tolkovyj slovar' russkogo jazyka [Explanatory dictionary of the Russian language] Moscow: AST, 1582 p. [in Russian].
- [8] Konec pandemii? [The end of the pandemic?] Kazakhstanskaya pravda. 11.01.2022. Retrieved from: <https://www.kazpravda.kz/articles/view/konets-pandemii> [in Russian].
- [9] Novyj shtamm koronavirusa obnaruzhili vo Francii [A new strain of coronavirus was discovered in France] Vremja 04.01.2022. Retrieved from: <https://time.kz/news/mirovyje-novosti/2022/01/04/novyj-shtamm-koronavirusa-obnaruzhili-vo-frantsii> [in Russian].

[10] Kogda v mire nastupit sledujushhaja pandemija: uchenye podelilis' pugajushhim prognozom [When the next pandemic will come in the world: scientists have shared a frightening forecast] Liter. 24.08.2021. Retrieved from: <https://liter.kz/kogda-v-mire-nastupit-sleduyushchaya-pandemiya-uchenye-podelilis-pugayushchim-prognozom/> [in Russian].

[11] Daj bog, poslednij [God grant, the last] Vremja 24.08.2021. Retrieved from: <https://time.kz/articles/ukogo/2022/01/12/daj-bog-poslednij> [in Russian].

[12] Zapozdalaja vakcinacija: kak Japonija spravlyaetsja s koronavirusom bez karantinov [Delayed vaccination: how Japan copes with coronavirus without quarantines] Karavan 06.10.2021. Retrieved from: <https://www.caravan.kz/gazeta/zapozdalaya-vakcinaciya-kak-yaponiya-spravlyaetsya-s-koronavirusom-bez-karantinov-776787/> [in Russian].

[13] Voennyj jenciklopedicheskij slovar'.2022 [Military Encyclopedic dictionary.2022]. Retrieved from: <https://1564.slovaronline.com/> [in Russian].

[14] Zhibek ZhOLDASOVA: Nevezhestvo mozhet pogubit' [Zhibek ZHOLDASOVA: Ignorance can ruin] Vremja 26.01.2022. Retrieved from: <https://time.kz/blogs/hocu-skazat/2022/01/26/zhibek-zholdasova-nevezhestvo-mozhet-pogubit> [in Russian].

[15] Pandemija otdalila Kazahstan ot gendernogo ravenstva – issledovanie [The pandemic has distanced Kazakhstan from gender equality - a study] Liter. 13.09.2021. Retrieved from: <https://liter.kz/pandemiya-otdalila-kazahstan-ot-gendernogo-ravenstva/> [in Russian].

[16] V VOZ otvetili na sluhi o zavershenii pandemii s "omikronom" [WHO responded to rumors about the end of the pandemic with omicron] Kazakhstanskaya Pravda. 19.01.2022. Retrieved from: <https://www.kazpravda.kz/news/mir/v-voz-otvetili-na-sluhi-o-zavershenii-pandemii-s-omikronom> [in Russian].

[17] Massovo porazhaet detej: naskol'ko opasen "novyj" virus, rasprostranivshijsja vsled za koronavirusom [Massively affects children: how dangerous is the "new" virus that has spread after the coronavirus] Karavan 09/21/2021. Retrieved from: <https://www.caravan.kz/news/massovo-porazhaet-detejj-naskolko-opasen-novyjj-virus-rasprostranivshijsya-vsled-za-koronavirusom-773437/> [in Russian].

[18] Ozhegov, S.I. (2012) Tolkovyj slovar' russkogo jazyka [Explanatory dictionary of the Russian language] Moscow: Onyx-LIT, World and Education, 2068 p. [in Russian].

[19] Nado učit'sja zhit' s COVID-19. Kakie strany otkazyvajutsja ot ogranichenij [We need to learn to live with COVID-19. Which countries refuse restrictions] Express K. 23.01.2022. Retrieved from: <https://exk.kz/news/120587/nado-uchitsia-zhit-s-covid-19-kakie-strany-otkazyvaiutsia-ot-oghranichenij> [in Russian].

[20] Dlja kogo v Kazahstane smjagchili karantinnye ogranichenija [For whom quarantine restrictions have been relaxed in Kazakhstan] Karavan 25.01.2022. Retrieved from: <https://www.caravan.kz/news/dlja-kogo-v-kazahstane-smjagchili-karantinnye-ogranicheniya-809999/> [in Russian].

[21] VOZ: Osen'ju mir zhdet novaja pandemija [WHO: A new pandemic awaits the world in autumn] Liter. 26.08.2021. Retrieved from: <https://liter.kz/voz-osenyu-mir-zhdet-novaya-pandemiya/> [in Russian].

[22] Podushka bezopasnosti poka malovata [The airbag is still too small] Vremja 25.01.2022. Retrieved from: <https://time.kz/articles/zloba/2022/01/25/podushka-bezopasnosti-poka-malovata> [in Russian].

[23] Kak ogranichenija iz-za COVID-19 udarili po prazdnichno-pozdravitel'nomu biznesu v Kazahstane [How restrictions due to COVID-19 hit the festive and congratulatory business in Kazakhstan] Kazakhstanskaya Pravda. 04.01.2022. Retrieved from: <https://www.kazpravda.kz/news/obshchestvo/kak-ogranicheniya-iz-za-covid-19-udarili-po-prazdnichno-pozdravitel'nomu-biznesu-v-kazahstane> [in Russian].

Рахметкалиева Н.О.

ПАНДЕМИЯ КЕЗЕНДЕГІ БАСПАСӨЗДІҢ МЕТАФОРАЛЫҚ ДИАГНОСТИКАСЫ / ҚР БАСПАСӨЗ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША /

Аңдатпа. Пандемияны, вирусты, ауырған және сауыққан адамдарды, пандемия зардаптарын тежеу жөніндегі мемлекеттік іс-шараларды сипаттау үшін журналистер белсенді пайдаланатын метафоралық өрнектер барған сайын жиілене түсуде, осыған байланысты пандемия дәуірінде Қазақстан Республикасының қазіргі заманғы баспасөзіне метафоралық диагностика жүргізу мүмкіндігі пайда болады.

Осы мақаланың мақсаты пандемия кезінде Қазақстан Республикасы баспасөзінің метафоралық диагностикасын жүргізу болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін зерттеу 20 газет мақалаларына талдау жүргізді, онда метафоралық аудармалардың 9 мысалы көрсетілген. Сандық және семантикалық-стистикалық талдау аз қолданылатын, бірақ метафоралық өрнектердің өрнегі мен бейнесін көрсететін ең жиі қолданылатын метафоралық модельдерді бөліп көрсетуге, коронавирустық инфекциясы бар елдегі және әлемдегі жағдайды және оның экономикаға, медицинаға және адам өмірінің басқа салаларына әсерін сипаттау үшін қолданылатын метафоралардың қолданылу деңгейі мен конвенционалдылығын анықтауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: метафора; метафоралық модель; метафоралық диагностика; пандемия; коронавирус; вирус; баспасөз; зерттеу.

Rakhmetkaliyeva Nurziya

METAPHORICAL DIAGNOSTICS OF THE PRESS DURING THE PANDEMIC PERIOD /ACCORDING TO THE PRESS MATERIALS OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN/

Annotation. Metaphorical expressions, actively used by journalists to describe the pandemic, the virus, sick and recovered people, state measures to contain the consequences of the pandemic, are used with increasing frequency, which makes it possible to conduct a metaphorical diagnosis of the modern press of the Republic of Kazakhstan in the era of the pandemic.

The purpose of this article is to conduct a metaphorical diagnosis of the press of the Republic of Kazakhstan during the pandemic. To achieve this goal, the study analyzed 20 newspaper articles, in which 9 examples of metaphorical hyphenations were identified. Quantitative and semantic-stylistic analysis allows us to identify the most frequent metaphorical models that are less used, but reflect the expression and imagery of metaphorical transfers, to determine the degree of use and conventionality of metaphors used to describe the situation in the country and the world with coronavirus infection and its consequences for the economy, medicine and other spheres of human activity.

Keywords: metaphor; metaphorical model; metaphorical diagnostics; pandemic; coronavirus; virus; press; research.

ӨОЖ 811.112.2
FTAXP 16.01.11; 17.82.10
DOI 10.37238/1680-0761.2022.85(1).70

Абдикарим Н.*

Тұран-Астана университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

*Корреспондент-авторы: nursana@yandex.ru

E-mail: nursana@yandex.ru, nursanabdi@gmail.com

АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ СИНТАКСИСТІК ФИГУРАЛАР

Андатпа. Мақалада Абай өлеңдері синтаксистік поэтика тұрғысынан сарапталады. Абай өлеңдерінің синтаксистік тұрғыдан зерттелу жайына тоқтала отырып, өлеңді нормативтік синтаксис бойынша және синтаксистік поэтика тұрғысынан зерттеудің екі түрлі мәселе екендігіне және соңғысы бойынша Абай өлеңдері әлі де зерттеу нысанына ілінбегендігіне назар аударылады. Поэтикалық синтаксистің құралы синтаксистік фигуралар болып табылады және ақынның тек өзіне тән стилистикалық ерекшелігін тануға септігін тигізеді, өйткені троптар өзге ортада да «өмір сүре алатын» болса, синтаксистік фигуралар көбінесе түрлі қатынастардағы бір реттік қолданыс ретінде көрініс табады.

Сонымен қатар өткен ғасырдың ортасынан постмодернистік бағыттың үстемдік құра бастауына байланысты «жеке шығармашыл тұлға» деген ұғымның маңыздылығы төмендеп, бұл мәселеге аса мән берілмей келгендігі сөз болады. Ал соңғы кезде тіл ғылымының өз зерттеу нысанын өзіне қайтару мәселесі көтеріле бастағандықтан, шығармадағы синтаксистік фигураларды танып, талдаудың өзектілігі арта түсті. Автордың пікірінше, Абай өлеңдерінің негізінде жасалған бұл талдау қазақ филологиясында назардан тыс қалған мәселені толықтыруға септігін тигізеді. Және де автор синтаксистік фигураларды топтастыруда бірізділіктің жоқ екендігін баяндай отырып, оны ретке келтіру мәселесі бойынша өз ұсынысын білдіреді.

Кілт сөздер: Абай өлеңдері; синтаксистік фигуралар; троптар; постмодернизм; синтаксистік зерттеулер; синтаксистік қатынастар; инверсия.

Kipicne

Абай шығармаларын филология ғылымының тұрғысынан зерттеу өткен ғасырдың 30-шы жылдарынан басталып, М. Әуезов, Қ. Жұбанов, Қ. Жұмалиев, ал 50-60 жылдары С. Аманжолов, Н. Сауранбаев, Е. Жанпейісов, Р. Сыздықова, Т. Қордабаев, Қ. Өмірәлиев т.б. әдебиетші, тілші-ғалымдар салмақты пікірлер айтып, монографиялар жазып, диссертациялар қорғалды. Ұлы Хакім поэзиясының тілін арнайы зерттеген Қ. Жұмалиевтің «Абай поэзиясының тілі» атты докторлық диссертациясы (1946), Р. Сыздықованың «Абай шығармаларының тілі» (1968) және «Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы» (1970) монографиялары таңдаулы еңбектер қатарына жатады. Аталған ғалымдар зерттеу объектісі ретінде «... егер Қ. Жұмалиев өз зерттеуін Абай тілінің лексикасын, тропаларын талдауға құрса, Р. Сыздықова бірінші еңбегінде Абай тілінің лексикасын, қара сөздеріне қатысты морфологиялық формаларын, ал екінші еңбекте синтаксистік құрылысын талдаған» [1, 12 б.]. Жалпы алғанда, қазақ тіл білімінде поэзияны синтаксистік тұрғыдан зерделеген ғалымдар саусақпен санарлық. Акад. Р. Сыздықованың көп жылғы еңбегінің арқасында «Абай өлеңдерінің синтаксисі жазба поэзия талаптарына сай түсетін, өзіне дейінгі қазақ поэтикасы дәстүрінен жоғары көтерілген, кейінгі қазақ поэзия тіліне бағыт-үлгі болатын сипатта екендігі дәлелденді» [2, 333 б.]. Сонымен қатар қазақ-түркі синтаксисінің корийфейлерінің бірі Т. Қордабаевтың «Поэзиялық шығармалардың синтаксистік құрылысы» (1964), А. Таусоғарованың «Өлең мәтінінің синтаксистік ерекшеліктері» (2004) атты еңбектері осы салаға арналды. Аталған зерттеулердің алғашқысында поэзия табиғатына қызмет ететін синтаксистік тәсілдер ретінде ырғақ, ұйқас, өлшем т.б. ұғымдар аталып, *сөйлемдер қосындысы*, *сөйлемдер шумағы* деген тың терминдер енгізілген. Ал соңғы еңбекте өлең контексіндегі семантика, коммуникация мәселесі және сөйлемнің функционалдық ерекшелігі; өлеңнің ырғақты синтаксистік-композициялық құрылысындағы сөйлем және сөз тіркесі жан-жақты талданды.

Біз поэзияны синтаксистік тұрғыдан сараптау дегенде, көбінесе шығарманы бұл саланың қатаң тәртібіне (*синтаксис* сөзінің көне грек тіліндегі әскери термин «сап құру» деген мағынасынан алшақ кетпегені тағы бар) салып, талдауды түсінеміз. Оған ғалым А. Таусоғарованың мына бір пікірі дәлел бола алады: «Қазақ тіл білімінде сөйлем (семантикасы/ және оның түрлері, өлеңінің, тармақтың құрылысы т.б. мәселелеріне байланысты көптеген еңбектер бар. Ал сөйлемнің өлеңнің өлшеміне, ырғаққа бағынған, авторлық субъективтік эмоцияға, логикаға

негізделген ерекшеліктерін қамтыған поэтикалық синтаксис мәселесі өз деңгейінде зерттелмеген сыңайлы» [3, 110 б.]. Бұдан өленді синтаксистік тұрғыдан зерттеу мен синтаксистік поэтика тұрғысынан зерттеу екі түрлі мәселе екендігін аңғаруға болады. Абай шығармалары жоғарыда аталған еңбектерде поэзия тілі синтаксистік тұрғыдан, синтаксистің түрлі аспектілері бойынша талданып, зерделенді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Біздің зерттеу жұмысымыздың негізгі материалы Абай өлеңдері болып табылады. Ұлы Хакімнің өлеңдерінде кездесетін синтаксистік фигуралардың түрін нақты мысалдар тарта отырып, зерделеп шығу үшін шолу, анализ, синтез және сипаттап жазу, салыстыру және топтастыру әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері

XX ғасырдың ортасына қарай «шығармашыл жеке тұлға» деген ұғымның маңыздылығы әлсіреуіне байланысты өлең сөзді поэтикалық синтаксис тұрғысынан зерттеу мәселесі қалыс қалды (Мұндай бетбұрыс қазақ өлеңінің табиғаты жан-жақты қарастырылуына өз салқынын тигізбей қойған жоқ). Оның себептерінің бірі XX ғасырдың 60-шы жылдарынан қоғамдық санада үстемдік құра бастаған *агностицизм, прагматизм, электизм және анархо-демократизм* тәрізді постмодернистік ұғымдарда жатыр деуге болады. Әлем бейнесін мәтін деп түсіндіретін Ж. Дерриданьң философиясын пір тұтатын «Постмодерн адамы білімде игіліктің бар екенін мойындаудан бас тартты. Прогресске деген сенім оты сөнді. Ақиқатқа рационалдық тәсілдерден басқа, мысалы, интуицияның көмегімен жету жиіледі. Ақиқат пен білім көбіне жекелеген адамдар қауымының сенімі ретінде қарастырыла бастады» [4, 209 б.]. Соңында тіпті ақиқаттың жоқтығы, ақиқат – болмыстың не өмірдің бейнесі емес, интеллектуалдар бекітіп, қоғам қабылдаған көзқарас, түйін, толғам; ал интеллектуалдық – табыс, ол байлық пен дәулетке апарады; сондықтан осы екеуіне ұмтылу ғана дүниенің бейнесі, көрінісі – коллаж, мұражай коллекциясы деген уағыз мықтап орын алды. Осыдан келіп постмодерндік шығарма – шығармашыл тұлғаның жеке стилі емес, стильдердің араласып өмір сүруі және жарыққа шығуы деген түсінік қалыптасты. Әрине, мұндай жағдайда шығармашыл тұлғаның жеке зертханасын ақтарып отыру әбестік болып көрінері сөзсіз. Бірақ лингвистер тарапынан соңғы уақытта «... тіл білімі әлемнің постмодерндік бейнесінде өзінің түпкі, модельдеуші домендік мәртебесін жоғалтып, психология, әлеуметтану, антропология т.б. ғылымдарының ұғымдары мен категорияларын проекциялаушы салаға айналды» [5, 17 б.] деген пікір айтыла бастады. Сонымен бірге тілді поэтикалық факт ретінде зерттеуге арналған лингвистиканың бөлімінде сөз туғызушы ұяшық бойынша сөздердің байланысуы, тілдік жүйе мен оны жүзеге асыратын факультетивтік формалардың арасындағы қарым-қатынас ерекше мәнге ие болатындығы тағы бар [6, 392 б.]. Осы мәселелерді ескере келгенде, шығармашыл тұлғаның жеке стиліне жіті мән берудің маңыздылығы, әрі оны поэтикалық синтаксис тұрғысынан зерделеп, талдаудың қажеттілігі арта түседі. Өйткені «Адамдар өте көп жаңа сөйлемдерді түсінеді, құрай да алады, олардың мінез-құлықтарын тікелей сипаттау мүмкін емес, өз-өзін бірдей ұстайтын екі адам болмайды, ал адамның (шығармашыл индивидтің – А.Н.) өзіне тән мінез-құлқының әрбір тармағын жазып көрсету мүмкін емес. Бірақ ережелердің соңғы нәтижесі – грамматиканың арқасында сансыз сөйлем пайда болуы мүмкін» [7, 341 б.]. Бұл пікірді поэтикалық шығарма тілін, әрбір ақын-жазушының ішкі әлемінде сұрыпталып, грамматиканың арқасында жарыққа шыққан сансыз өлең жолдарын, бірақ сол тілде қалыптасқан нормадан ауытқыған «сөйлемдер жиынтығын» поэтикалық синтаксис қарастыруы керек деп қабылдауға болады. Өйткені поэзия тілі – адамдардың арасындағы қарым-қатынасты қамтамасыз ететін шаблондық құрылым ғана емес, ол – адамның жан дүниесіне қозғау салып, эстетикалық көңіл-күй шаттығын сыйлайтын, катарсиске енгізе алатын қасиеті бар құрылым. Поэзияны синтаксистің екінші қырынан талдау дегенде біз осы мәселеге көңіл бөлуді ұсынамыз.

Кез келген тілдің синтаксистік құрылым-құрылысы баяғыдан қалыптасқан, оны жазбаша да, көркем әдебиетте де, ауызекі сөйлеу тілінде де т.б. мақсатта тұтынуға дайын жүйе екені белгілі. Тіпті оны поэзия тілінде, мысалы, сөздердің орын тәртібін өзгертіп, инверсияға түсіріп, қолданғанның өзінде ол өзінің бастапқы қалыптасқан, табиғи типтік қасиетінен ажырап кетпейді. Ендеше әрбір ақын-жазушының өзіне ғана тән жеке стилін танытып тұратын өзгешелікті поэтикалық синтаксис арқылы аңғаруға болады. Әрине көркем шығарманың синтаксистен басқа да тіл білімінің салаларында өзіндік үлесі мен еншісі бар. Дегенмен әрбір ақын-жазушы сөйлемді, сөз тіркесін өзіндік мәнермен синтаксистік өрнек арқылы «жазып», сөйлем конструкцияларын сан қилы құбылтып, кәдесіне жарататындығын ешкім жоққа шығара алмайды. «Мұндай жағдайда поэтикалық синтаксис шығарманың синтаксистік бірліктері мен грамматикалық қатынастарын талдаумен ғана шектелмей, автордың стилистикалық фигураларды қолдану ерекшеліктерін іздестірумен де айналысуы қажет; өйткені белгілі бір синтаксистік конструкцияларды тандап алу шығарманың тақырыптық және семантикалық ерекшелігімен, автордың ниетімен және тағы да басқа көптеген факторлармен анықталады, ал бұл өз кезегінде күрделі, бірақ поэтикалық синтаксис міндетінің тұрғысынан маңызды мәселенің шешімінің табылуы» [8].

Көркем шығарманың авторлық ерекшелігін анықтау үшін антикалық риторикадан бері келе жатқан сөз фигуралары, қазіргі түсінік бойынша стилистикалық фигуралар қарастырылары сөзсіз. «Кең мағынада бұл – сөзге

образдылық пен көркемдік дарытатын, троптарды да өзіне қосып алатын кез келген тілдік құрал. Ал тар мағынасында одан троптар алынып тасталады да, тек синтаксистік фигуралар (қайталаулар, параллелизмдер, инверсия, анафора және т.б.) ғана сөз болады» [9, 76 б.]. Басқаша айтқанда, троп теориясының негізінде қалыптасқан риторикалық фигуралар мен синтаксистік фигуралар бірдей емес. Троп поэтикалық ойлаудың нәтижесі болса, синтаксистік фигуралар – олардың жарыққа шыққандағы көрінісі. Басқаша айтқанда, «Троп сөздің «табиғи» мағынасын өзгертіп қолдану болса, «фигура» синтаксистік құрылымдағы сөздердің «табиғи» қолданысын өзгертіп қолдану болып табылады» [10]. Демек өлендегі синтаксистік конструкция элементтерінің ерекше логикалық және грамматикалық байланыстары, ритмдік-синтаксистік конструкцияларда сөздердің немесе фразалық тіркестердің айрықша орналасуы, синтаксистік құралдар арқылы жырға интонациялық ен салу (разметка) тәрізді факторлар синтаксистік фигураны айқындайды.

Синтаксистік фигуралар жөніндегі ғылыми еңбектерді сүзіп шыққанда, оларды топтастыруда бірізділіктің жоқ екендігін байқадық. Айталық, бір оқулықтарда өлендегі синтаксистік бірліктер сөздердің бейстандарттық байланыстары бойынша *эллипс*, *анаколуф*, *силлепс*, *алогизм*, *амфиболия*; айрықша семантикалық байланыстары бойынша *катахреза*, *оксюморон*, *гендиадис*, *эналлага* деген фигура түрлеріне бөлінеді. Ал келесі бір оқулықта *катахреза*, *оксюморон*мен қоса *антитезаны* лексика-синтаксистік тәсілге жатқызады; таза синтаксистік фигураларды: 1. қайталауға байланысты синтаксистік құралдарға: *қайталау*, *анафора*, *эпифора*, *эпанафора* (*анадиплосис*), *полисиндетон*, *асиндетон*, *синтаксистік параллелизм*, *градация*, *амплификация*, *хиазм*); 2. қайталауға қатысты емес синтаксистік құралдар: *парафраз*, *риторикалық сұрақ*, *риторикалық леп*, *риторикалық қаратпа сөз*, *парцелляция*, *инверсия* деген түрлері қарастырылады [11]. «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасының аясында жарық көрген оқулықта поэтикалық көркемдеуіш құралдарды тіл білімінің салалары бойынша бөліп-жармай, *анаколутон*, *катахрезис*, *силлепсис* тәрізді синтаксистік фигураларды троптың түрлері ретінде және де оны аллитерация, элизия тәрізді *фонетикалық тәсілдердің* қатарына топтастырған. Және де «... поэзия, негізінен, поэзиядағы фигураның маңыздылығын ескеретін ұқсастықтардың құрылысы, сондай-ақ дыбыс пен мағыналық қатынастар» [12, 102; 104 б.б.] деген анықтама берілген. Бұны жоғарыда атап өткеніміздей, постмодернизм бағытының әсерімен байланысты түсіндіруге болатын сияқты.

Қазақ әдебиеттану ғылымында 3. Қабдолов әдеби тілдің әсемдігі ғана емес, әсерлілігі үшін қажетті тәсілді айқыштау немесе фигура, ол – сөз тіркестерін дағдылы синтаксистік қалыптан гөрі өзгешелеу ораммен, айшықпен құру дей келіп, фигуралардың *арнау*, *қайталау* (*анафора мен эпифора*), *антитеза* (*шендестіру*), *градация* (*дамыту*), *түйдектету*, *баяулату*, *инверсия*, *эллипсис*, *параллелизм* деген түрлерін атап көрсетеді; және де ондай айшықтаулардың *жарлай арнау*, *антитеза*, *баяулату*, *параллелизм* деген түрлеріне Абай өлендерінен мысалдар келтіреді [13, 237-246 б.б.]. Өлем әдебиетінде синтаксистік фигуралардың сонау көне заманнан қалыптасып, қолданылып келе жатқан отызға жуық түрі бар екенін ескерсек, қазақ поэзиясының алыбы Абай өлендеріндегі синтаксистік фигуралардың да сан алуан екендігінде күмән болмаса керек.

Р. Сыздықованың еңбектерінде Абай шығармалары синтаксистік тұрғыдан: 1) өлеңнің белгілі бір тәртіппен шумаққа бөліну-бөлінбеуі және оның тәртібі; 2) өлең өлшемі (метрикасы), тармақтағы буын санының аз-көптігі; 3) ықшамдау (үнемдеу) немесе тығыздалу принципі [14, 278-281 б.б.] тәрізді факторлар жан-жақты зерделенеді. Және де Абай поэзиясындағы ұйқас немесе шумақ құрудың синтаксистік амал-тәсілдері мен ерекшелігі, сөйлемнің типтік түрлерінің көрінісі, дәстүрлі қазақ поэзиясына қатыстылығы мен жаңашылдығы саралана отырып, Абай өлендеріндегі тасымал, ықшамдау, инверсия тәрізді мәселелер де талданады. «... дегенмен *Абайдың шеберлік тәсілдері, даралық ерекшеліктері, қысқасы, көркемдік дүниесі арнайы талдау дәрежесіне көтеріле алмаса да* (Курсивпен терген – біз), мұнда ұлы ақын поэтикасына қатысты мәселелер кеңінен қозғалды» [2, 333 б.]. Бұл – академик-ғалымның өз қорытындысы. Біздің ойымызша, академик Абай туындыларының синтаксистік поэтика тұрғысынан зерделенбегендігін айтып отырса керек. ендеше Абай поэзиясын жаңа қырынан зерттеудің бір міндеті алға қойылады.

Жоғарыда аталған синтаксистік фигуралардың ішінен Абай өлендеріндегі инверсияның нақты көрінісін Р. Сыздықова ұйқасқа бола жасалатындығын, белгілі бір логикалық мақсатпен орны ауыстырылған баяндауышқа байланысты пайда болатындығын, белгілі трафареттік-үлгімен жасалатындығын және инверсияның орны бастауыш пен баяндауыштың арасында, тармақ ішінде, тармақ арасында болатындығын көрсетіп берді. Осыларды есепке ала келгенде, силлабикалық қазақ өлеңінің инверсияға түсуінің бір себебі синтаксистік фигураларда жатқанын да байқауға болады. Өйткені өлеңнің түрін белгілейтін әрі оны ырғаққа түсіріп, «айналысын теп-тегіс етіп» отыратын шумақ, «... әр шумақ – аяқталған синтаксистік ой, жинақталған синтетикалық шындық» [13, 258 б.]. Олай болса, сөздердің бір реткі тың қолданысына негізделетін фигуралар тармақ, шумақтағы сөздердің орын тәртібінің өзгеруімен тікелей байланысты болып табылады. Сонымен қатар Абай қазақ өлеңінің «Жаңаша әрі түрлендіріліп құрылған ұйқас, шумақ түрлері өлеңнің композициялық-синтаксистік құрылысын да өзгертті: *абаб* болып келетін шалыс ұйқастың әрбір *аб* фигурасы көбінесе бір тұтастық (единица) болып құрылады, ал қатар

келетін ұйқастарға, мысалы, «Сегіз аяқтың» *аа, бб, вв* ұйқасты жолдарына көбінесе жарыспа (параллель) конструкциялар орналасады ... Қазақ поэзиясында проза синтаксисіне жақын құрылымды да тұңғыш рет Абай ұсынды» [14, 262 б.]. Тұжырымдай келгенде, акад. Р.Сыздық еңбектерінде Абай өлеңдері дәстүрлі синтаксис тұрғысынан жан-жақты сарапталған және ұйқасқа байланыста айтылған ойлары болашақ зерттеулердің бастамасы деп түсінуге болады. Біздің мақаламыздың мақсаты Абай өлеңдеріндегі синтаксистік фигуралардың қолданысын нақты мысалдар келтіре отырып, талдауға арналғанымен айқындалады. Сонымен, Абай өлеңдеріндегі синтаксистік фигуралардың түрлері қалай көрініс тапқанына талдау жасап көрейік.

1. *Оксюморон* дегеніміз бірнеше сөздердің өз мағынасынан жартылай немесе түгелдей ажырап, су жаңа ұғымның пайда болуымен анықталады; яғни мүмкін емес ұғымдар синтаксистік байланыс тәсілдері арқасында жаңа бір түсінікті тудырып, көркем ой айшықталады. Оқырман көркем шығармадан «мүмкін емес» һәм «бір түрлі» тіркестерді кездестіргенде, түсіну (ұғыну) үшін фразаның айналасын, төңірегін «шолып», ойша қатынастық тіркестерді құрап, мағыналық байланыс іздестіре бастайды. Мысалы, *Терін сатпай*, телміріп көзін сатып

Теп-тегіс жұрттың бәрі болды аларман. Дос алады, бермесен, *бұлт берем* деп, Жауыңа қосылуға сырт берем деп.

Қазақ түсінігінде көзін сату болғанымен, терін сатудың жоқтығы, ал сырт беру болғанымен, бұлт берудің жоқ екендігі белгілі. Алайда көзін сүзіп-ақ, тілемсіктеніп, оңай олжаға батқысы келетіндердің көбейгендігін және өзінің антынан айнып, досының басына бұлт үйірілуіне себепкер бола салатын тұрлаусыз достың қылығын жеткізу үшін тілдің ішкі семантикалық заңдылығына бағына отырып, курсивпен терілген тіркестердің пайда болғанын көруге болады.

2. *Катахреза* – әдейі көркемдік реңк дарытылған бейлогикалық фраза, яғни қарама-қайшы, семантикалық тұрғыдан бір түсініктің аясына сыймайтын ұғымдарды біріктіру. Мысалы,

Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек, *Ашуың – ашыған у, ойың – кермек.*

Қу тілмен *қулық сауған заңы* құрсын. Бір атқа жүз құбылған жүзі күйгір, Өз үйінде шертиген паңы құрсын.

Аузымен орақ орган өңкей қықым, Мінеки, бұзған жоқ па елдің сиқын. Жастықта *бір күлгенің – бір қаралық*, *Күлкі баққан* бір көрер бишаралық.

3. *Анафора* – шумақтағы сөйлемнің басында сөздерді немесе сөз тіркестерін қайталау, ол өлеңтегі дәлелдер мен дәйектердің салмағын артыруға, мәніне ерекше назар аударту үшін қолданылады.

Самородный сары алтын, *Саудасыз* берсең алмайды *Саудыраған* жезіне.

Саудырсыз сары қамқаны

Садаға кеткір сұрайды

Самарқанның бөзіне немесе

Біреу малды ұрлайды,

Біреу басты қорлайды;

Ескі бише отырман бос мақалдап, *Ескі ақыңша* мал үшін тұрман зарлап.

Алғашқы шумақта саудасаттық, саудыраған ақша, тойымсыз көңіл, ал келесі екі жол ызалы уайым, іштей қиналыс ретінде, соңғы тармақтарда іштей ескіліктің деңгейінде қалып қалмауға дұға қылып отырғандай нәзік психологиялық сурет салынған.

4. *Эпифора* – анафораға қарама-қарсы, яғни шумақтағы сөйлем, фразаның соңындағы сөздер мен тіркестердің қайталануы; қазақ өлеңі көбінесе тармақ соңындағы ұйқасқа негізделетіндіктен, мұндай қайталаулар көп болары сөзсіз. Абайдың «Қартайдық қайғы ойладық, ұлғайды арман» өлеңі түгелдей «деп» тұлғасындағы эвиденциалдық көмекші етістігіне құрылған; «Көңілім қалды достан да дұшпаннан да» өлеңі күрделі етістік баяндауыштың (біле алмай жүр, міне алмай жүр және т.б.) формасының молдығымен назар аударады. Мұндай эпифоралар Абай өлеңдеріндегі өнімді синтаксистік фигуралардың бірі екендігі байқалады. Біріншісінде «Теп-тегіс жұрттың бәрі болды аларман» деген тармақ *деп* формасына аяқталатын жарыспалы себеп-салдар бағыныңқыларымен күрделене отырып, «Бар ма екен жай жүрген жан қанағатпен, Құдайдың өз бергенін жеп көрем деп?» деген риторикалық сұраққа дейін жалғасады. Бір қарағанда, бұл ақынның қартайған шағындағы қайғысын санамалап жатқандай болғанымен, мәніне үңілсек, «Шошымын кейінгі жас балалардан» деуі оның ұлғайған арманының не екендігін аңғартады. Ол өзі үшін емес, болашақ, келешек үшін алаңдаулы және үмітін де үзбейді. Оны соңғы үш шумақтағы *жаны құрсын, малы құрсын, заңы құрсын, паңы құрсын* деп аяқталатын өлең жолдарындағы импрекейшндер (қарғыс) нақтылай түседі. Қарапайым арифметика заңдылығы (екі минустың плюске айналатындығы) және тілдерде қатар келген екі болымсыздық формасының болымды семантикалық мәнге ие болатындығын ескерсек, өлеңнің тұла бойынан келер ұрпаққа сенім артқан Абай гуманизмін аңғару қиын емес. Келесі аталған өлеңінде «... жүр» тұлғаларының болымды және болымсыз түрде эпифора ретінде жиі қайталануы бітпейтін уәденің, «Мейір қанып, мәз болып қуанарлық» дәнеменің жоқтығын осы шақтағы етістік формаларының тұлғасында санамалап беруі, алдыңғы өлеңтегідей емес, сыни көзқарастағы сарын деуге болады.

5. *Эпанафора (анадиплосис)* – бір тармақтың соңындағы сөз немесе сөз тіркестерінің келесі тармақтың басында қайталануы.

Қартаң тартқан адамнан *от азаймақ*,
От азайса, әр істің бәрі тайғақ (немесе) *Күйесің*, жүрек, *күйесің*, *Күйгеніңнен* не пайда?

Абай өлеңдерінде мұндай фигуралар ойды дамыту, одан әрі сабақтау немесе ойды тиянақтап, тұжырымдау, риторикалық сұрақ қою т.б. мақсатында қолданылатыны байқалады.

6. *Полисиндетон* – сөйлемдегі сөздерді байланыстырушы тұлғаларды (жалғау, шылаулар) әдейі жиі қолдану. Мұндай фигуралар қолданылғанда сөйлеу (өлеңді оқу) үдерісі мәжбүрлі кідірістерге (пауза) тап болады да, әрбір сөздің салмағы ашылып, санамаланған ойдың қуаты арта түседі.

Ақыл *да*, ашу *да* жоқ, күлкі *де* жоқ, Тулап, қайнап бір жүрек қылады әлек...

«Жарлығына Алланың,

Ерте ойлаған көнбек-*ті*. Олар да тірі қалған жоқ, Тірлік арты өлмек-*ті*». «Ойламаған өлімнен Жасқанамын демек-*ті*.

Тағдырға тәбділ бола ма,

Сабырлық қылсақ керек-*ті*» Сөзі орамды, әр түрі жат, *Және* әдепті, *және* рас.

Әм жабықтым, *әм* жалықтым...

Кейде паң, *кейде* көңгіш орныменен,

Кейде елеусіз, *кейде* ынтық формыменен...

Келтірілген мысалдардан байқағанымыздай, полисиндеттік фигуралар Абай өлеңдерінде жалғаулықтар мен шылаулардың көмегімен көбірек жүзеге асырылады және мұндай фигураларды Пушкин, Лермонтов тәрізді орыс классиктерінен аударған өлеңдерінде көбірек қолданылады.

7. *Асиндетон* – керекті орнында сөздерді байланыстырушы тұлғалардың түсіп қалуы.

Бірлік *жоқ*, береке *жоқ*, шын пейіл *жоқ*, Сапырылды байлығың, баққан жылқың.

Мұнда жоғарыда келтірілген мысалдардағыдай бірінші немесе екінші тармаққа *те*, *де* демеуліктерін қолдануға болар еді. Ал төмендегі өлең жолында логикалық тұрғыдан *себебі* жалғаулығының түсіріліп, интонациялық байланыс тәсілі орын алған: Осынша ақымақ болғаным Көрінгенге қызықтым.

Келесі бір өлеңдерінде жұрнақ немесе жалғаулар түсіп қалған:

Қулық пенен құбылдан (у)

Жалықсаң, жақсы жансыңдар – яғни, 1-ші тармақта құбыл(у)дан, 2-ші тармақта (Егер) жалықсаң(дар) ретінде болуы нормативтік грамматика талабы, алайда ақын өлеңнің динамикасын арттырып, ұмтылыс сипатын беру үшін байланыстырушы тұлғаларды «тастап» кеткен.

8. *Градация* – өлең сөздегі бірліктердің, сөз тіркестерінің семантикалық жүгі бойынша бірінен-бірі асып түсіп дамуы (климакс) немесе құлдырап төмен түсуі (антиклимакс). Оларды өсу сипатындағы синонимдермен (яғни, лексикалық фигуралармен) шатастыруға болмайды; градацияда мағыналық ұлғаю мен тарылу орын алады немесе сөйлемнің бірыңғай мүшелерінің мағыналық өсуі я құлдырап төмен түсуі деуге де болады. Мысалы, санамалау арқылы кімнің сөзіне құлақ асу керектігі сатылық ұғым негізінде көрініс тапқан (бірінші, баршаға құрметті ақсақалдың, сосын әкеңнің, одан әрі білімдінің сөзін тыңда, яғни қазақы әрі ағартушылық-демократтық тәрбие үшін кімнің ақыл-ойы прогрессивтік сипатта екендігін аңғартқан):

Ақсақалдың, *әкенің*, білімдінің

Сөзінен сырдаң тартып, тез жиренбек.

Ал мына өлеңде градацияның екі амалы жарыспалы түрде қолданыс тапқан: Олардың жоқ ойында *малын* бақпақ, Адал еңбек, мал таппақ, *жұртқа* жақпақ. Жалғыз атын терлетіп, ел қыдырып, *Сәлемдеспей*, алыстан *ыржаң қақпақ*.

Арын сатып, ант ұрып іздегені –

Бір семіз ат, аяғы **бір** табақ ас. – абыройлы істі (курсивпен терілген) дамыта отырып, санамалап берген, алайда оған ұмтылудың орнына тәрбиелі адамның қарапайым этикалық міндетін де білмейтін (сәлемдеспей, ыржаң қақпақ), ұмтылғаны – құлқынына құл болған, төмен дәрежедегі, мақсатсыз пенденің құлдыраған бейнесі асқан шеберлікпен суреттелген. Сондай-ақ, Абай өлеңдерінде қимыл, іс-әрекеттің жасандылығын білдіретін с форманты арқылы да градация жасалады. Мысалы,

Құдай қосса, жұртымның

Ақтармын осы жолы сүтін» деп,

Қайраттысып, қамқорсып, ... кісімсіп, дей отырып,

«Мақтанның к... көрінді» деген тармаққа тірелгенде, антиклимакс шегіне жеткен. Мұны дыбыстық қайталау деп те түсіндіруге болар еді, алайда аталған форманттың мәнінің ашылар тірегі соңғы тармақпен тығыз байланысты

болғандықтан, біз мұны антиклимакс деп қабылдаймыз. Абай өлеңдерінде градация қоғамдық сана мен девианттық мінез-құлықты сынау тақырыбындағы өлеңдерінде жиі қолданылған деуге болады:

«Жас қартаймақ, жоқ тұмақ, туған өлмек,
Тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмек. Басқан із, көрген қызық артта қалмақ,
Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек»

Бұл шумақта адам өмірінің кезеңдері «тағдыр» деп аталатын сызықтың бойында артта қалған бір сызық болып қалады да, «Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек» деген ақиқатқа келіп тіреледі. «Жас қартаяды, туылады, өледі; өмір қайта келмейді; бәрі артта қалады; нәтижесінде бәрі артта қалады; бәрі өзгереді; өзгермейтін бір ақиқат Бір құдай» деген тұжырымның мақсатты келер шақпен тұлғаланған жай сөйлемдердің бірінші қатары (үстірт қарағанда) климакс сипатында, келесі тармақтарда антиклимакс, ал соңғы тармақ қайтадан климакс сипатындағы фигура ретінде көрініс тапқан. Біздің ойымызша, бұл Абайға тән айрықша градация: адам өмірі әуел бастан антиклимакс сипатында екендігі бірден аңғарылады, жарыспалы сөйлемдердің семантикалық жүгін қоюлата келіп, соңғы тармаққа ақиқаттың «жүгін» артып қойғандығын көреміз.

9. *Амплификация* – жеке сөздерді немесе фразаларды қайталау. *Өркімді заман сүйремек, Заманды қай жан билемек?*

Заманға жаман күйлемек,

Замана оны илемек. Амплификацияда бір ұғымды діттей немесе даттай отырып, оның мағынасын тереңдету көзделетіндігін ескерсек, *заман* сөзіне қазықталған ойды әрбір тармаққа орналастыру арқылы өлеңнің философиялық құнын арттыра түскен. Сонымен бірге *заман* сөзі бастауыш-толықтауыш-бастауыш қызметінде қолданылып, стильдік жинақылық көрініс тапқан, ол шығарманың құнын арттырады сөзсіз.

10. *Хиазм* – кері параллелизм. *Қаймақ еді көңілімде, Бізге қаспақ болды жем.*

Ел бұзылса, табады шайтан өрнек, Періште төменшіктеп, қайғы жемек.

Келтірілген мысалдарда қаймақ пен қаспақ, шайтан мен періште ұғымдарына байланыған тіркестер тек қана тұлғалық формасы бойынша емес, семантикалық тұрғыдан кері параллелизмдер қатарын құрап, үміт пен оның ақталмауы, елдік пен одан кетудің қасіреті нанымды суреттелген.

11. *Парафраз* – риторикалық мақсатта оқырманға жақсы таныс фразаларды әдейі бұрмалап қолдану. Бұл орайда Қ. Жұбановтың: «Абай қазақтың мақалын да ертегісін де, салтын да – бәрін де суретке пайдаланады. Бірақ осының бәрінде қазаққа таныс образдардың өзі бұрынғы құрысып, қатып қалған күйінде тұрмайды, жүріп кетеді, жан бітеді; жегіліп өсіп, ашылып, жарқырап кетеді» [16, 269 б.] деген пікірін келтіре кеткен жөн. Абай аудармаларының өзінде де парафраза жасағанда қазақы таным-түсініктерге жымдастырып қолданады:

Сабырсыз, арсыз, еріншек,

Көрсө қызар жалмауыз, Сорлы қазақ сол үшін, Алты бақан ала ауыз.

12. *Парцелляция* – синтаксистік құралымдарды нормадан ауытқытып, әдейі «жіліктеу»; яғни тұтас құралымды бір тармаққа сыйғызбай, келесі тармаққа оқшаулап орналастыру; басқаша айтқанда, бағыныңқы-басыңқы тізбегінен ауытқып, тармақтардың орнының ауыстырылып қолданылуы:

Қайран сөзім қор болды

Тобықтының езіне - негізінде, тармақтарды керісінше құруға да, болар еді, алайда айтар ойына айрықша назар аударту үшін осылай өрілген. Ал мына өлең жолдары Абай поэзиясындағы парцелляцияның классикалық үлгісі болып табылады:

Қайғысыз бенде

Көрдің бе

Өмірінде?

13. *Анаколуф* – фразаға өткірлік дарыту үшін әдейі сабақтас байланыс нормасынан ауытқып, байланыстырушы тұлғаларды немесе тұтас оралымдарды қалдырып кету тәсілі.

Көре тұра қалады қашқан түлкі,

Құтылмасын білген соң құр қашқанға Қалап алған көп мінез,

Қалайшы қылып тыя алдым? Бойдағы мінді санасам, Тау тасынан аз емес.

Надандарға бой берме, Шын сөзбенен өлсеңіз.

Өлді деуге сыя ма, ойлаңдаршы, *Өлмейтұғын артына сөз қалдырған?* Саудасы – ар мен иманы, Қайрат жоқ бойын *тыйғалы*. Еңбекпен етті ауыртпай, Құр тілменен *жигалы*.

Махаббатсыз – дүниедос, махсыздық ол дүниеге Хайуанға оны қосыңдар.

Құмары оның – айт пен той, Пайда мен мақтан – өзге емес.

Мысалға алынған өлең жолдарында сабақтас байланыстағы формалардың тұлғасын әдейі өзгертіп қолданылғандығын немесе тастап кеткендігін, толық сөзді, тіпті бүтін оралымды тастап кеткенін көреміз. Жоғарыда курсивпен терілген сөздердің тілдік нормаға сай тұлғаларын былайша қалпына келтіріп шығуға болады:

құр қашқанға – құр қашқаннан; мінез – мінезімді, мінді – мінімді; тау – таудың; Шын сөзбенен өлсеңіз – *Егер өлгіңіз келсе; Өлді деуге сыя ма*, ойлаңдаршы, *Өлмейтұғын артына сөз қалдырған?* – адамды; тиғалы, жиғалы – тиюға, жиюға; дүниедос – мал-мүлікке дос болу; мақтан – мақтаннан және т.б.

17. *Силлепс* – предикаттық қатынастағы сөздердің арасындағы байланысу нормасынан ауытқуы.

Сіз – *қырғауыл, жез қанат*, Аш бетінді, бер қарат.

Мұнда өлеңнің ықшамдылық табиғатына байланысты II жіктік жалғауының түсірілуімен қатар субъект сыпайы түрде (сіз) тұлғаланғанымен, бұйрық райдың формасы оған сәйкес келмейді.

Шеш көңілімнің жұмбағын,

Әлде бәрі алданыш – мұнда риторикалық сұрақ хабарлы сөйлем кейпіне еніп, сұраулық шылау қалыс қалған, яғни предикаттық мүше толық тұлғаланбаған.

18. *Гендиадис* – бір ұғымның екі түрлі лексикалық бірлікпен берілуі.

Күңгірт көңілім сырласар

Сұрғылт тартқан *бейуаққа* – адамның баянсыз өмірі мен табиғаттың сүреңсіз күйін егіздей отырып өрілген тармақтарда анықтауыш қатынастағы мүше есебіндегі бір ұғым екі түрлі лексикалық дербес сөзбен беріліп тұр.

19. *Изоколон* – сөз таптарының мағыналық байланыстағы (шумақтағы) сөйлемдердің арасында көпшік салып орналасуы.

Тайға міндік,

Тойға шаптық,

Жақсы киім киініп,

Үкі тақтық,

Күлкі бақтық,

Жоқ немеге сүйініп... – осының бәрі тұрлаусыздық (көсемше формалы сөйлем әдейі бастапқы екі тармақтан кейін орналасқан, ал негізі ол алдыңғы екі тармақтың амалын білдіретін көсемше оралым) ... бір тармақтан көпшік қойып ойды дамытып немесе түйіндеп, оған поэтикалық ырғақ дарытылған.

Әйгілі «Сегіз аяқ» және «Бай сейілді», «Ем таба алмай», «Ата-анаға көз қуаныш» деп басталатын өлеңдерінде әрбір шумақтан соң назар аудару, қорытындылау ескерту т.б. мәніндегі толымсыз сөйлемдер арқылы үш тармақтан тұратын көпшік қойылып отырады.

Біріңді, қазақ, бірің дос,

Көрмесең істің бәрі бос – мұнда қос сөздің арасына қаратпа сөз арқылы көпшік қойылған деуге болады.

20. *Полиоптон* – бір сөзді әр түрлі септік тұлғасында қайталау. Күтемін сізден қайта хат, Қуандырып дертім жаз. Ол болмаса шыныңды айт, Кінә *өзімде, өзіме* аз.

Қатар келген екі сөздің бірі жатыс, екіншісі барыс септігінде қайталанып тұр, ал мына бір мысалда септік тұлғалары ғана емес, етіс формасының да қайталанғандығын байқаймыз:

Құлағын сатқан – тәңірі атқан *Оңдырар ма, оңар ма?*

21. *Симплока* – тармақтағы сөйлемнің басы мен аяғы бірдей, ортасы әр түрлі немесе ортасы бірдей, басы мен аяғы өзгеше, ортасы бірдей тұлғалануы. Жазға жақсы *киінер* қыз-келіншек, Жер жүзіне *өң берер* гүл-бәйшешек. Қара тастан *басқаның* бәрі жадырап, Бір сараңнан *басқаның* бейілі енер.

Предикаттық орталықтың салмағын есептер болсақ, мұндағы екі тармақты ұйыстырып тұрған ортадағы болжалды келер шақтағы етістік формалары.

22. *Антанакласис* – бір сөзді басқа бір мағынада қайталау.

Тіріліп *өткен күнді*

Тағы шөлдеп

Осы күнді күн демес қарғап-міндеп немесе

Менің де *күнім* – *күн емес* – осы тармақтарда *күн* сөзі толықтауыш, бастауыш және баяндауыш қызметінде жұмсалып тұрғанын көруге болады.

Сонымен Абай өлеңдеріндегі синтаксистік фигуралардың көрінісін нақты мысалдар келтіре отырып баяндап шықтық. Ұлы Хакім өлеңдеріндегі инверсияның акад. Р. Сыздықтың зерттеулерінде және эллипсис, параллелизм, антитеза сияқты түрлері ғалымдарымыздың еңбектерінде кездесетіндігін ескере отырып, бұларға арнайы тоқталған жоқпыз.

Сөз болып отырған синтаксистік фигуралар өлеңде «мен мұндалап» тұрмасы сөзсіз, бір-бірімен біте қайнасқан синтаксистік амалдардың арқасында олардың бірнеше түрі қатар көрініс табуы мүмкін. Мысалы, «Ой, тәңір-айшылы» кер есек, Құлық, сұмдық, не өсек.

Болмаған соң, бір есеп –

Мейілі қамқа, мейілі бөз – осы төрт тармақта парафраз, гендидас, градация, синдетон тәрізді фигуралардың қолданыс тапқанын аңғаруға болады. Бұл бір жағынан, Абай поэзиясының өте күрделі һәм соншалықты органикалық байланыста өрілгендігін көрсетеді. Және де осылайша синтаксистік фигуралардың қолданысын ажырата отырып, басқа да ақындардың өлеңіне талдау жасауға болады деген пікірдеміз.

Әрине біз осы мақаланың көлемінде Абай поэзиясындағы барлық синтаксистік фигураларды зерделеп шықтық дей алмаймыз, ол кең көлемдегі іргелі зерттеулерді қажет етері сөзсіз. Сонымен қатар Абай өлеңдерінде жиі кездесетін тұтас бір өлеңді немесе бірнеше тармақты түйіндейтін тармақ (*О да өзіңдей ит болсын, азғыр-азғыр*) немесе жалпылауыш сөздер, олардың орналасу тәртібі, одағай сөздер, оқшау сөздер т.б. кез келген элементтердің қарым-қатынастары да ескерілуі керек. Бұл поэтикалық синтаксистің семантикалық синтаксиспен және дискурспен де тығыз қарым-қатынаста зерттелу қажеттілігін айқындайды.

Синтаксистік фигураларды топтастыруда бірізділіктің жоқтығын ескере отырып, оларды:

- өлеңдегі қайталауларға (сөздер, сөз тіркестері, сөйлем мүшелері, тармақ ішілік, тармақ аралық, өлеңнің тұтас өн бойында) байланысты;
- сөйлемдегі сөздерді байланыстыруда нормадан ауытқуына байланысты;
- байланыстырушы амал-тәсілдерді қолдану дәрежесіне қарай (тастап кету, артық қолдану немесе жалпылай қолдану);
- күрделі синтаксистік тұтастықтағы қолданысына қарай топтастыруға болады деген ұсыныс жасаймыз.

Бұл тек қана Абай өлеңдерінің аясында ғана емес, қазақ өлеңінің барлық кезеңі мен ақындарының мұралары қамтылғанда ғана мүмкін болатындықтан, біз тек ой тастауды мақсат етіп отырмыз.

Қорытынды

Көркем шығарманың тілін зерттеу фонетикалық тұрғыдан дыбыстардың өзіндік «суретін» (аллитерация, ассонанс, анафора және т.б.) тану; ал лексикалық тұрғыдан сөздердің әдеби нормадан ауытқуы, ауыспалы мағынада қолданылуын (троптың түрлері, аллегория, синекдоха, эпитет, метафора және т.б.) сараптауды көздейді және бұлар жеке сөздердің тек қана өз шеңберіндегі көркемдік-мағыналық аяда қарым-қатынасқа түсуін нақтылайды. Ал поэтикалық синтаксис көркем шығарманы типологиялық тұрғыдан (сөйлемдегі сөздердің грамматикалық қатынастарын, синтаксистік бірліктердің қолданысын) ғана емес, олардың бөліктерінің семантикалық арақатынастарына сәйкес тұтас фразаның мағынасының, қолданысының өзгерісін көруге мүмкіндік жасайды. Сонымен қатар поэтикалық синтаксис авторлық фразаларда қолданылған грамматикалық байланыс тәсілдерінің ұлттық әдеби тіл нормаларына сәйкестілігін бағалауға және оны түзетуге фактілер ұсына алатындығымен де маңызды болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Өмірәлиев Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: Әнес Ғ., Ибраева Ж.Қ. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 640 б.
- [2] Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. Лексикасы мен грамматикасы: Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре», 2014. – 384 б.б.
- [3] Таусоғарова А. Өлең мәтінінің синтаксистік ерекшеліктері: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 185 б.
- [4] Дерек Джонстон. Философияның қысқаша тарихы. Сократтан Дерридаға дейін. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2014. – 224 б.
- [5] Киклевич А.К. Смысл – текст – интеракция: языковые репрезентации. [Электронный ресурс] / Киклевич А.К. – М.: Изд. дом ЯСК, 2019. – 337 с.: ил., табл. – Режим доступа: URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=619260> [in Russian].
- [6] Винокур Г.О. Избранные работы по русскому. [Электронный ресурс] / Винокур Г.О. – М.: учпедгиз, 1959. – 492 с. // <https://danefae.org/lib/vinokur/1959/poetlang.htm> .
- [7] Стивен Пинкер Тіл – инстинкт. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2007. – 576 б.
- [8] Лебедев А.А. Поэтический синтаксис П.А. Вяземского // <https://scibook.net/lingvopoetika-lingvostilistika/poeticheskii-sintaksis-yazemskogo.html>
- [9] Основы литературоведения: Учебное пособие для педагогических университетов. / Мещеряков В.П., Козлов А.С., Кубарева Н.П., Сербул М.Н. – М.: – Московский Лицей, 2000. – 372 с.
- [10] Поэтический синтаксис. Фигуры речи. – информационный филологический ресурс. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: URL: <https://myfilology.ru/137/poeticheskii-sintaksis-figury-rechi>.

- [11] Николаев А. И. Основы литературоведения: учебное пособие для студентов филологических спец.-ей. – Иваново: ЛИСТОС, 2011. – 255 с.
- [12] Әдебиет теориясы: Антология. Т.1 / ред. Джужли Ривкин, Майкл Райан. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 568 б.
- [13] Қабдолов З. Тандамалы шығармалар. – Т.1 – Алматы: Мектеп, 1983. – 450 б.
- [14] Сыздық Р. Абай және қазақ ұлттық әдеби тілі. – Алматы: Арыс, 2004. – 616 б.
- [15] Сыздық Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасырлар). – Алматы: Арыс, 2004. – 288 б.
- [16] Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – өңд., 3-бас. Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 608 б.

REFERENCES

- [1] Ömiräliev, Q., Änes, Ğ. & İbraeva, J.Q. (2014) Qazaq tıl bılıminıñ мәseleleri [Issues of Kazakh linguistics] – A.: Abzal-Ai [in Kazakh].
- [2] Syzdyqova, R. (2014) Abai şyğarmalarynyñ tili: leksikasy men gramatikasy: [language of Abai's works: vocabulary and grammar]. – A.: «El-şejire» [in Kazakh].
- [3] Tausoğarova, A. (2004) Öleñ mätiminiñ sintkasistik ereşelikleri [Syntactic features of a poetic text] – A.: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- [4] Derek, Djonston. (2014) Filosofıanyñ qysqasha tarihı. Sokrattan Deridağa deim [A Brief History of Philosophy from Socrates to Deridi]. – A.: «Ülttyq audarma bürosy» qoğamdyq qory [in Kazakh].
- [5] Kikleviř, A.K. (2019) Smysl – teks – interakcia: äzykovye reprezentasii [Meaning - text - interaction: language representations] – M.: İzd. dom İaSK. Retrieved from <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=619260> [in Russia]
- [6] Vinokur, G.O. (1959) İzbrannye raboty po ruskomu [Selected works in Russia] – M.: uspedgiz. Retrieved from <https://danefae.org/lib/vinokur/1959/poetlang.htm>
- [7] Stiven, P. (2007) Tıl – instinct [language is instinct]. – A.: «Ülttyq audarma bürosy» qoğamdyq qory [in Kazakh].
- [8] Lebedev, A.A. Poetiřeski sintaksis P.A. Vüzemskogo [The poetic syntax of P.A. Vyazemsky]. Retrieved from <https://scibook.net/lingvopoetika-lingvostilistika/poeticheskiyhttps://scibook.net/lingvopoetika-lingvostilistika/poeticheskiy-sintaksis-yazemskogo.htmlsintaksis-yazemskogo.html> [in Russia].
- [9] Meřeräkov, V.P., Kozlov, A.S., Kubareva, N.P. & Serbul, M.N. (2000) Osnovy literaturovedenia [Fundamentals of literary criticism]. – M.: Moskovski Lisei [in Russia].
- [10] Poetiřeski sintaksis. Figury reři. – informasionnyi filologiřeski resurs [Poetic syntax. Figures of speech. - information philological resource]. Retrieved from <https://myfilology.ru/137/poeticheski-sintaksis-figury-rechi> [in Russia].
- [11] Nikolaev, A.İ. (2011) Osnovy literaturovedenia [Fundamentals of literary criticism]. – İvanovo: LİSTOS [in Russia].
- [12] Djujli, R. & Maikl, R. (2019) Ädebiat teoriasy: Antologia [Literary Theory: An Anthology] «Ülttyq audarma bürosy» qoğamdyq qory [in Kazakh].
- [13] Qabdolov, Z. (1983) Tañdamaly şyğarmalar [Selected writings]. – A.: Mektep [in Kazakh].
- [14] Syzdyq, R. (2004a) Abai jäne qazaq ülttyq ädebi tılı [Abay and the Kazakh national literary language] – A.: Arys [in Kazakh].
- [15] Syzdyq, R. (2004b) Qazaq ädebi tılınyñ tarihı (XV-XIX ғasyrlar) [History of the Kazakh literary language (XV-XIX centuries)] – A.: Arys [in Kazakh].
- [16] Jūbanov, Q. (2010) Qazaq tılı jönindegi zertteuler [Studies in the Kazakh language]. A.: Memlekettik tilді damytu instituty [in Kazakh].

Абдикарим Н.

СИНТАКСИЧЕСКИЕ ФИГУРЫ В СТИХАХ АБАЯ

Аннотация. В статье стихотворения Абая анализируются с точки зрения поэтического синтаксиса. Сосредоточившись на синтаксическом изучении стихов Абая, автор указывает, что изучение поэзии с точки зрения нормативного синтаксиса и поэтического синтаксиса – это две разные проблемы, и что касается последнего, стихи Абая еще не подвергались к такому изучению. Инструментом поэтического синтаксис являются синтаксические фигуры, их изучения помогает определить сугубо авторские стилистические особенности поэта, потому что если тропы могут «выживать» и в другой среде, а синтаксические фигуры употребляются в различных позициях как одноразовые. В то же время с приобретением оборота постмодернистического направления в середине прошлого

века важность понятия «индивидуальная творческая личность» снизились, в итоге данный вопрос остался без внимания. В последнее время, когда лингвистика стала возвращаться к своему объекту изучения, актуальность анализа синтаксических фигур возросло. Автор считает, что предлагаемая статья, которая обоснованная на анализе стихов Абая, пополняет вышеупомянутый пробел в казахской филологии. А также заявляется, что имеется разногласие по группировке синтаксических фигур и поэтому автором предлагается собственное видение по данной проблеме.

Ключевые слова: Стихи Абая; синтаксические фигуры; тропы; постмодернизм; синтаксические исследования; синтаксические отношения; инверсия.

Abdikarim Nurziya

SYNTACTIC FIGURES IN ABAY'S POEMS

Annotation. In the article Abay's poems are analyzed from the point of poetic syntax view. Focusing on the syntactic study of Abay's poems, the author points out that the study of poetry from the point of view of normative syntax and poetic syntax are two different problems and as for the latter, Abay's poems have not been subjected yet to such a research. The tool of poetic syntax is syntactic figures, their study helps to determine the purely authorial stylistic features of the poet because if the tropes can "survive" in a different environment and the syntactic figures are used as one-time use of words in various positions. At the same time with the acquisition of the turn of the postmodern direction in the middle of the last century, the importance of the concept of "individual creative personality" decreased, as a result, this issue was left without attention. Recently, when linguistics began to return to its object of study the relevance of the analysis of syntactic figures has increased. The author believes that the proposed article based on the analysis of Abay's poems fills the aforementioned gap in Kazakh linguistics. It is also stated that in linguistics there is a disagreement on the grouping of syntactic figures and the author proposes his own vision on this issue.

Keywords: Abai's poems; syntactic figures; tropes; postmodernism; syntactic studies; syntactic relations; inversion.

UDC 811.111
IRSTI 16.41.21
DOI 10.37238/1680-0761.2022.85(1).71

¹Bakhijan Akbayan*, ²Kulmagambetova Svetlana

^{1,2}M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

*Correspondence: armankyzyakbayan@gmail.com

E-mail: armankyzyakbayan@gmail.com

FORMATION OF CRITICAL THINKING OF STUDENTS THROUGH READING AND WRITING IN ENGLISH LESSONS

Annotation. The technology for developing critical thinking through reading and writing is a set of special methods and strategies that allow students to create an educational process that allows them to act independently and consciously to achieve their goals. The use of technology for the development of critical thinking in English lessons contributes to the development of skills in working with different types of information sources, allows a student to more easily and more successfully assimilate the necessary knowledge, and form their own position.

This article substantiates the importance of forming students' critical thinking through reading and writing in English lessons. The article examines the three stages of the development of critical thinking through reading and writing, various methods are proposed that contribute to the development of this type of thinking. The authors consider this technology as a means of student development and the formation of their communicative competence.

Keywords: professional competence; society; critical thinking; challenge stage; comprehension stage; reflection; goal setting; discussion; developing; students.

Introduction

Nowadays, society needs specialists who have mobility, professional competence, new professional thinking, the ability to adapt to the new requirements of society, solve non-standard tasks, analyze, critically comprehend information.

In this regard, the goal of modern education has been updated. Modern education focuses on the formation of the ability to independently acquire knowledge and improve it, in the disclosure of potential, in mastering skills and abilities with the possibility of application in practice. Students should be able to set goals and determine ways to achieve them, independently evaluate and regulate their activities. In the traditional system of teaching lessons, not all of the above goals can be realized. When the teacher uses the traditional method of education, students receive well-grounded, logically constructed material. However, the knowledge gained by one's own labor is valued more, and this knowledge will remain in the mind for a long time.

Research materials and methods

Critical thinking is open reflexive, evaluative thinking. The abilities developed with the help of this technology – an open mind, a thoughtful attitude to the text, the ability to consider various points of view on phenomena – will allow students not only to study the texts carefully, but also on the basis of the skills formed by this technology to construct their own knowledge, to realize themselves, receiving positive emotions from the learning process. The development of critical thinking skills allows you to find your own educational route both when studying individual topics, solving individual issues, and for solving educational problems in general: developing the ability to self-realization and further self-education [1, p. 12].

The abilities developed with the help of Technology – open-mindedness, thoughtful attitude to the text, the ability to consider different points of view on phenomena – allow students not only to study texts carefully, but also to study them on the basis of skills. Formed with the help of this technology, they construct their own knowledge, realize themselves, receiving positive emotions from the learning process. The development of critical thinking skills allows you to find your own educational path both in the study of individual topics, in solving individual issues, and in solving problems of education in general: the development of the ability to self-realization and further education.

T.Ju Lifanova writes: "Critical thinking is an intellectually organized process aimed at actively comprehending, applying, analyzing, generalizing or evaluating information obtained or created through observation, experience, reflection, reasoning or communication as a guide to action or the formation of a belief" [2, p. 7].

In the works of Kharlampyeva T. V. and Astakhova L. V., the topic of critical thinking of students was touched upon. The researchers attach particular importance to the description of organizational, pedagogical and psychological

conditions that contribute to the development of students' critical thinking. As such conditions, the following are distinguished, first of all: the formation of cognitive motivation, the presence of a developed educational and research environment (scientific seminars, dialogues, discussions), the implementation of personal, activity and intellectual reflection; teachers' readiness for the interactive organization of the educational process [3, p. 52].

The most significant indicators of critical thinking are:

- systematization and critical analysis of facts, phenomena;
- reasonable formulation of the hypothesis;
- reasonableness and persuasiveness of the evidence;
- consistent conclusions [4, p. 21].

For the first time, the "Technology for the Development of critical Thinking" was developed by the International Reading Association of the University of Northern Iowa and Hobard College, and William Smith, the authors of this program are Ch. Temple, D. Steele, K. Meredith. The technology of critical thinking development is characterized as an open system of strategies and methodological techniques intended for use in the fields of science, education, and activities [4, c. 20].

The creators of this technology modified the ideas of free education (A. Kovalchukova) and creative self-development of personality (J. J. Rousseau, L. N. Tolstoy, J. Dewey, J. Piaget, M. Montessori), an activity-based approach to learning (A. N. Leontiev, S. L. Rubinstein), the principles of personality-oriented education (E. Fromm, K. Rogers, E. N. Gusinsky, V. V. Serikov, E. V. Bondarevskaya), as well as the ideas of heuristic learning (A.V. Khutorskoy) and brought them to the level of technology. The technology of developing critical thinking through reading and writing is universal, "over-subject", open to dialogue with other pedagogical approaches and technologies [5, p. 501].

The main goals of the technology for the development of critical thinking through reading and writing:

1. The formation of a culture of reading among students, which includes the ability to find the necessary and important information, navigate in various sources, the ability to draw independent conclusions and critically evaluate what they read.

2. Development of critical thinking, communication, mobility, independence, tolerance.

3. Development of openness, flexibility, reflexivity, awareness of the internal ambiguity of points of view.

S.I. Zair-Bek, defining the role of the teacher in the technology of developing critical thinking, writes: "The technology for the development of critical thinking defines the role of the teacher as a role model, a demonstrator of the processes of thinking and cognition, as well as the role of the student - the one who draws from these demonstrations a certain set of techniques and methods, which he can use in constructing his own knowledge. The reflexive analysis of problems, mastered by students, is a necessary condition for students to develop methods of independent setting of tasks, hypotheses and plans for solutions, criteria for evaluating the results obtained. Thus, the ability of students to self-regulate educational activities and to self-education in general develops. The use of technology for the development of critical thinking enables the teacher to assess the cognitive abilities of students, to reflect on their activities and value-semantic assimilation of the content, as well as their own activities in the lesson. This allows the teacher to move forward both in planning and conducting a lesson, a series of lessons, as well as in his professional development. [6, p. 26].

Research results

Foreign language lessons contribute to the formation of critical thinking through interactive approaches and a variety of material. The technology for developing critical thinking through reading and writing in foreign language lessons includes three stages:

- Evocation (awakening interest in obtaining new information, updating the student's knowledge, determining the goals of studying the material);
- Realization of meaning (substantive work of the student with the text, obtaining new information, adjusting the learning goals set by the student);
- Reflection (formation of a student's personal opinion about the material studied, conclusion about the achievement of the goal, correction, setting new learning goals) [7].

The learning process begins with goal setting. If earlier in the traditional learning process the teacher set a goal, then in the implementation of the technology of critical thinking, the student himself sets the goal of learning.

In the first stage of the technology of critical thinking, the student finds out what he already knows about the new topic and on which aspect of the topic he should pay his attention.

Students are divided into pairs or groups. Working with other students, they discuss the topic, ask each other questions, make their own suggestions, expanding their knowledge on this topic. The teacher plays the role of an observer. Often at the challenge stage, the teacher gives an assignment or helps students organize the material before learning it. For this, separate techniques of technology for the development of critical thinking are used, for example, a cluster.

E. M. Demidova writes: “A cluster is a way of organizing material, which consists in highlighting the semantic units of the text in their graphic design in a certain order in the form of a bunch. The rules for its compilation are very simple: in the center is the leading concept, and around are large semantic units. The system of clusters covers a large layer of information than we receive in normal work. For example, the emergence of Christianity, the baptism of Russia, the Mongol conquests, the civil war, etc.” [8, p. 76].

Clustering technology:

- students write down the key word;
- students write down everything that they remember about this topic;
- associations are written around each new word;
- related concepts are connected by lines.

In addition to the cluster, such technologies as: “Brainstorming”, “Inventory”, “Basket of Ideas”, “Keywords”, etc. are used.

So, at the first stage, initial knowledge is born: questions are formulated that you want to get an answer to - that is, information that needs to be verified, supplemented, studied, experience is updated.

The realization of meaning allows students to get new information and comprehend it, search for answers to questions posed at the challenge stage, correlate new and existing knowledge, systematize the data obtained. The teacher can provide new information in the form of text, short video material or audio.

Most often, acquaintance with new information occurs in the process of its presentation by the teacher, much less often - in the process of reading or viewing materials on video or via a computer [6, p. 18].

The main task of this stage is to track students' understanding of the material being studied.

Since students are working with new information, each student should have time for individual work. In a group, they can exchange their ideas.

So, at the content comprehension phase, students:

- contact new information;
- they are trying to compare this information with existing knowledge and experience;
- focus their attention on finding answers to previously raised questions and difficulties;
- they pay attention to ambiguities, trying to raise new questions.
- they seek to track the process of getting acquainted with new information, pay attention to what exactly attracts their attention, which aspects are less interesting and why;
- they are preparing for the analysis and discussion of what they have heard or read [6, p. 20].

The task of the teacher at this stage is to maintain interest in the topic and the activity of students, the inertia of movement created during the challenge phase.

At this stage, technologies for the development of critical thinking through reading and writing are used, such as KWL Chart, the "INSERT" technique, reading with stops, "Fish bone" etc.

The third stage in the development of critical thinking through reading and writing involves reflection. During the reflection stage, students analyze the information received. At this stage, the main one is:

- assignment of new information, new knowledge to students
- generalization of the received information and holistic understanding
- formation of own attitude to the studied material for each of the students.

At the stage of reflection, such technologies as "Cinquain", "RAFT", "Confused logical chains", etc. are used. The formation of critical thinking skills occurs along with the formation of communicative skills in the process of teaching all aspects of the language [9, p. 1714]. At this stage, creative work is carried out, interpretation of the information received. The teacher organizes work at the stage of reflection individually, in pairs or in groups. Thus, applying the methods of critical thinking in the process of teaching students to a foreign language, the position of the student's personality is actualized.

Conclusion

In conclusion, I would like to note that the use of technology for the development of critical thinking in English lessons contributes to the formation of skills for working with information sources of various types. In addition, this technology makes it easier and more successful for students to master the necessary knowledge and form their own position. The creative potential of students is revealed and the interest in the studied issue increases. Students' responsibility for the quality of their own education is significantly increased.

The technology of developing critical thinking through reading and writing strengthens its position. However, the process of forming critical thinking takes time and a lot of effort. Applying the above strategies, the teacher has the opportunity to teach students how to process the material using analytical methods that will become important components of the professional competence of future graduates.

REFERENCES

- [1] Mushtavinskaja, I. V. Ispol'zovanie reflektivnyh tehnologij v razvitii sposobnosti uchashhihsja k samoobrazovaniju kak pedagogicheskaja problema [The use of reflective technologies in the development of students' ability to self-education as a pedagogical problem]. Pedagogika: traditsii i innovatsii : materialy I Mezhdunar. nauch. konf. (g. Chelyabinsk, oktyabr 2011 g.). – Vol. 1, – Chelyabinsk : Dva komsomol'ca, 146-151 [in Russian]. URL: <https://moluch.ru/conf/ped/archive/19/1072/>
- [2] Lifanova, T. Ju. Kriticheskoe myshlenie: uchebnoe posobie [Critical thinking]. Kazakhskiy Natsionalnyy Universitet imeni al-Farabi. – Almaty: Kazak universiteti, 178 [in Russian].
- [3] Astahova L.V., Harlamp'eva T.V. Kriticheskoe myshlenie kak sredstvo obespechenija informacionno-psihologicheskoy bezopasnosti lichnosti: Monografija [Critical thinking as a means of ensuring information and psychological security of a person]. M.: RAN, 136 [in Russian]. URL: https://mediaeducation.ucoz.ru/_ld/1/144_iticheskoe_mis.pdf
- [4] Gabidulin, T. K. Tehnologija razvitiya kriticheskogo myshleniya kak sredstvo razvitiya umstvennyh sposobnostej studentov kolledzha [Technology for the development of critical thinking as a means of developing the mental abilities of college students]. Molodoy uchenyy - Young scientist, 21.1 (155.1), 20-22 [in Russian]. URL: <https://moluch.ru/archive/155/43970/>
- [5] Prokina, L. P. Tehnologija razvitiya kriticheskogo myshleniya cherez chtenie i pis'mo (RKMChP) pri obuchenii studentov russkomu jazyku s metodikoj prepodavaniya [Technology for the development of critical thinking through reading and writing when teaching students the Russian language with teaching methods]. Molodoy uchenyy - Young scientist, 15 (119), 500-506 [in Russian]. URL: <https://moluch.ru/archive/119/33065/>
- [6] Zair-Bek S. I. Razvitie kriticheskogo myshleniya na uroke: posobie dlja uchitelej obshheobrazovat. uchrezhdenij [Developing critical thinking in the classroom: a guide for teachers of general education institutions]. M.: Prosveshchenie, 223 [in Russian]. URL: https://kimc.ms/pedagogam/shkola-molodogo-administratora/materialy/TRKM/rkm_zair-bek.pdf
- [7] Mushtavinskaya I.V. (2014). Tekhnologiya razvitiya kriticheskogo myshleniya na uroke i v sisteme podgotovki uchitelya: uchebno-metodicheskoe posobie [Technology for the development of critical thinking in the classroom and in the teacher training system]. – M.: Karo, 144[in Russian].
- [8] Demidova, E. M. (2020). Ispol'zovanie tehnologii kriticheskogo myshleniya v processe izuchenija istorii budushimi pedagogami: iz opyta [Using the technology of critical thinking in the process of studying history by future teachers: from experience]. Obrazovanie: proshloe, nastoyashchee i budushchee : materialy VIII Mezhdunar. nauch. konf. (g. Krasnodar, oktyabr' 2020 g.). – Krasnodar : Novatsiya, 75-77 [in Russian]. URL: <https://moluch.ru/conf/ped/archive/379/16050/>
- [9] Fedorenko O.A. (2014). Formirovanie kriticheskogo myshleniya u studentov nejazykovogo vuza [Formation of critical thinking among students of a non-linguistic university]. Nauka YuUrGU: Mezhdunarodnaia 66-ia nauchaia konferentsiia (p. 1711-1714). Cheljabinsk: YuUrGU [in Russian]. URL: https://www.researchgate.net/publication/329026502_FORMIROVANIE_KRITICESKOGO_MYSLENIA_U_STUDENTOV_NEAZYKOVOGO_VUZA
- [10] Aryn, E. M., Pfeyfer, N. E., Burdina, E. I. (2005). Teoreticheskie aspekty professionalnoy podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century]. – Pavlodar : PGU im. S. Toraygyrova; SPb. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 270 [in Russian].

Бахиджан А.А., Кулмагамбетова С.С.

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУ ЖӘНЕ ЖАЗУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ СЫНИ ОЙЛАУЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Андатпа. Оқу мен жазу арқылы сыни тұрғыдан ойлауды дамыту технологиясы – бұл оқушыларға мақсатқа жету үшін өз бетінше және саналы түрде әрекет етуге мүмкіндік беретін арнайы әдістер мен стратегиялардың жиынтығы. Ағылшын тілі сабағында сыни тұрғыдан ойлауды дамыту технологиясын пайдалану ақпарат көздерінің көптеген түрлерімен жұмыс істеу дағдыларын дамытуға ықпал етеді, студенттерге қажетті білімді оңайырақ және сәтті меңгеруге, өзіндік ұстанымын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Бұл мақалада ағылшын тілі сабағында оқу мен жазу арқылы оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауын қалыптастырудың маңыздылығы дәлелденген. Мақалада оқу мен жазу арқылы сыни тұрғыдан ойлауды дамытудың үш кезеңі қарастырылып, ойлаудың осы түрін дамытуға ықпал ететін әртүрлі әдістер ұсынылған. Авторлар бұл технологияны оқушының дамуы мен олардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру құралы ретінде қарастырады.

Кілт сөздері: кәсіби құзыреттілік; қоғам; сыни тұрғыдан ойлау; қызығушылықты ояту; мағынаны тану; ойтолғаныс; мақсат қою; пікірталас; даму; студенттер.

Бахиджан А.А., Кулмагамбетова С.С.

**ФОРМИРОВАНИЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ ЧЕРЕЗ ЧТЕНИЕ И ПИСЬМО
НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА**

Аннотация. Технология развития критического мышления через чтение и письмо - это набор специальных методов и стратегий, которые позволяют студентам создать образовательный процесс, позволяющий им действовать самостоятельно и осознанно для достижения своих целей. Использование технологии развития критического мышления на уроках английского языка способствует развитию навыков работы с разными типами источников информации, позволяет студентам легче и успешнее усваивать необходимые знания, формировать собственную позицию.

В данной статье обосновывается важность формирования критического мышления студентов через чтение и письмо на уроках английского языка. В статье рассматриваются три стадии развития критического мышления через чтение и письмо, предлагаются разные методы, способствующих развитию данного вида мышления. Авторы рассматривают данную технологию как средство развития студентов и формирования их коммуникативной компетенции.

Ключевые слова: профессиональная компетенция; социум; критическое мышление; стадия вызова; стадия осмысления; рефлексия; постановка цели; дискуссия; развитие; студенты.

ТАРИХ – ИСТОРИЯ – HISTORY

UDC 338.48 (574.1)

IRSTI 75.81

DOI 10.37238/1680-0761.2022.85(1).72

Dariusz Dąbrowski*

Wydział Historyczny Uniwersytet Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz, Poland

*Correspondence: dabr.ih@ukw.edu.pl

E-mail: dabr.ih@ukw.edu.pl

A PROPOSAL TO CREATE A TOURIST INFORMATION SYSTEM FOR URALSK. THEORY AND PRACTICE

Annotation. The policy of the Kazakh government focuses on increasing the role of tourism in the entire country, also in its individual regions, including events dedicated, in particular, to cultural heritage and methods of its popularization. Uralsk is a city with a rich and diverse resource of relics of the past, both in the field of material and non-material culture. This applies to the architectural and town-planning complex of the city itself, as well as to such values and phenomena as: folklore and customs of the peoples living in Uralsk and its environs, i.e. mostly Kazakhs and Yaik Cossacks (and - to a lesser extent - others), as well as, for example, a collection about famous people who were associated with this city. Interesting objects from a historical and cultural point of view are also located at a short distance from the city itself. For example, the remains of the city of the Golden Horde called "Zhayyk". The theory and practice of creating and disseminating knowledge about cultural heritage using a tourist labeling system is important from a historical point of view for creating a widely understood permanent designation system in Uralsk, which will be discussed later in the article.

Keywords: tourist information system; permanent marking system; cultural tourism; historical object.

Introduction

As not only a historian, but also an art historian with a museum specialization, I feel the need to actively engage in various activities in the field of cultural tourism in my region. These interests are enhanced by the fact of conducting classes on, inter alia, cultural heritage and methods of its promotion. As a result, I became interested in both the theory and practice of creating and disseminating knowledge about cultural heritage between the means of the tourist labeling system¹. At the same time, I had the opportunity to publish texts on the above-mentioned issues²[1], as well as to prepare and consult projects on such issues³[2]. One of them will become a reference point for the proposal to create a widely understood system of permanent signification in Uralsk, which will be discussed later in the article.

When I went to Uralsk, I was curious if and how the sphere of promoting local cultural heritage functions. After all, it is a city with a rich and varied resource of relics of the past, both in the sphere of material and non-material culture. It refers to the city's architectural and urban complex itself, but also to values and phenomena such as: folklore and customs of the peoples living in Uralsk and its vicinity, i.e. mainly Kazakhs and Yaik Cossacks (and - to a lesser extent - others), as well as - for example - a collection of famous people who were associated with the city. Interesting from a historical and cultural point of view, objects are also located within a short distance from the city itself. I mean, for example, the remains

¹ In this text I limit myself to the presentation of comments on the system of permanent signification and their development in the form of websites. I ignore the broad problem of tourist prints. It should be added, however, that I did not find any such in Uralsk, which is strange.

² D. Dąbrowski, *System oznaczeń obiektów zabytkowych – sugestie dla Halicza*, [w:] *Halyc i Halyc'ka zemlja v deržavnotvorčych procesach Ukraïny. Materialy mižnarodnoï naukoivoï konferencii*, Halyc 2008, s. 197–201; idem, *Gotyckie kościoły wiejskie Ziemi Chełmińskiej – propozycja uprawiania turystyki kulturowej na obszarze wiejskim*, „Turystyka Kulturowa” (WWW.turystykakulturowa.com), nr 9/2009 (wrzesień 2009), s. 27–48; idem, *Miejsca i szlaki: Wąbrzeźno*, „Turystyka Kulturowa” (WWW.turystykakulturowa.org), nr 1/2010 (styczeń 2010).

³ At this point, I mention the project "Kultura w sieci – Wiejskie kościoły gotyckie ziemi chełmińskiej [Culture in the network - Rural gothic churches of the Chełmno Land]" implemented in 2020 under the scholarship of the Ministry of Culture and National Heritage <https://www.facebook.com/Kultura-w-sieci-Wiejskie-ko%C5%9Bcio%C5%82y-gotyckie-ziemi-che%C5%82mi%C5%84skiej-108447004261568> [access on 23 III 2022].

of the city of Golden Horde called "Жайық"⁴ (Fig. 1). Moreover, the policy of the Kazakh government focuses on increasing the role of tourism in the entire country, i.e. *eo ipso*, also in its individual regions⁵[3].

Figure 1 – Welcoming panel to the archaeological reserve “Жайық”

Meanwhile, as it turned out to my surprise, in Uralsk, the system of permanent signification is almost non-existent, limited to commemorative plaques (mainly dedicated to famous people residing in a given place) (Fig. 2), panels inviting to individual museums (Fig. 3) and a small set of small information plates on selected sites, containing only the name of the facility in three languages (Kazakh, Russian and English) and QRcode (Fig. 4). These plates are not attractive in terms of plastic design and are not conspicuous. From the perspective of an experienced cultural tourist, I can say that they do not fulfill the role they should play by definition.

Figure 2 – A commemorative plaque informing about Alexander Pushkin's stay in Uralsk

⁴ From prof. Murat Sdykov, I was informed that there were plans to - most correctly - establish an archaeological reserve there. However, this concept was not implemented in practice.

⁵ <https://en.tengrinews.kz/environment/kazakhstan-to-develop-its-tourism-industry-254241/> [access on 23 III 2022]

Figure 3 – Welcoming panel to the Emelian Pugachev museum in Uralsk

Figure 4 – Qrcode (The panel of the permanent tourist significations system for specific objects in Uralsk)

By the way, I would like to point out that the present proposal is not only about enhancing the impact on tourists by means of various measures. When I started researching the problem of creating and influencing the permanent marking system, I had the pleasure to consult Ina Verrept, heritage consultant at Heritage Cell of Bruges (Belgium). Ina Verrept, together with a team of collaborators, as part of the project "Geschiedenis op de achterkant" started in 2005, created a 3-panel experimental system of permanent markings, correlated with the map of the Old Town of Bruges. They were placed in

important cultural and historical places. As Ina Verrept strongly emphasized, the panels were to serve not only tourists⁶[4], but also provide the inhabitants of the city with various knowledge about the past in an attractive way *in situ*⁷. This is a very important, absolutely crucial point for understanding the role of the constant marking system.

The panels themselves can be regarded as exemplary in terms of visual and textual development (Fig. 5). Hence, I adopted and disseminated the name "Bruges model of tourist permanent signification panels"⁸.

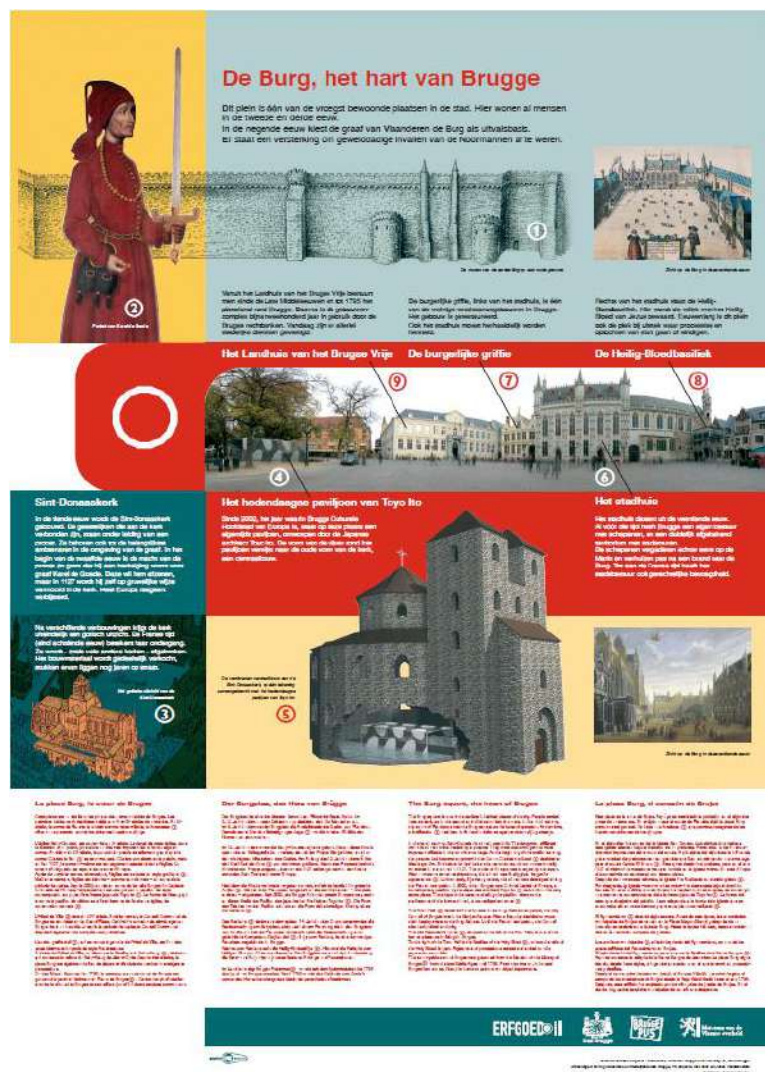

Figure 5 – Panel placed at a "junction" point in Bruges – Burg Square. I would like to thank Inna Verrept for providing the pictures

⁶ Let us remember that Bruges is one of the most important tourist centers in Europe, visited annually by many millions of tourists. In 2019, there were 8.3 million of them. This number prompted municipal authorities to act to reduce tourist traffic, especially for one-day arrivals (Sasha Brady, Bruges is introducing new rules for visitors to avoid overtourism, [in:] "Lonely Planet": <https://www.lonelyplanet.com/articles/how-bruges-is-fighting-back-against-mass-tourism>). See also: <https://www.visitbruges.be/en>. Of course, Uralsk has no chance to repeat the results of Bruges located between Brussels and Paris, but the tourist traffic in this city can be definitely stimulated.

⁷ This information is contained in Ina Verrept's e-mail to me of April 11, 2008.

⁸ Unfortunately, it is ironic that the ideas of Ina Verrept and her associates were not developed in Bruges. Currently, the described panels do not exist.

Materials and research methods

After presenting my introductory considerations, I would like to move on to some theoretical remarks.

Undoubtedly, when analyzing the issues related to the functioning of the tourist information and labeling system, it is worth first referring to the experience of the new museology in terms of the approach to objects worth displaying. Thus, it is a kind of transfer of museum theory to practice in the field of cultural tourism.

Well, writing about the tasks of the "new museology" in the area of approach to exhibits and displaying, Dutch researcher Peter van Mensch noticed in the second half of the 1980s that we can talk about the emergence of some favorable modernization processes consisting in:

- 1) change from "subject orientation" to "society orientation" (the heritage of the past should be treated as raw material that helps to understand the state, social and cultural image of the world);
- 2) broadening the understanding of the term "museum object" (from a physical object to non-material forms of culture);
- 3) the tendency to keep the object in situ (as a shift factor from "object orientation" to "context orientation");
- 4) the concept of a decentralized museum (small specialized museums are friendlier than behemoths for various reasons);
- 5) the tendency to conceptualize (preferring the understanding of an object over the fact of its materiality - this also connects naturally with the concept of preserving objects in situ and has a significant impact on the ways of displaying and describing objects);

6) rationalizing the museum's manual;

7) "museumising" cultural and commercial institutions⁹[5]. I, from my side, can add here the "museumisation" of urban and rural spaces.

I would like to point out that, with the exception of the fourth and sixth, all the other points mentioned can be applied not only to museum exhibitions in the strict sense, but also to all valuable, and therefore worth showing and adequately describing, objects present in the architectural and urban tissue, which - itself in myself - it is, after all, a kind of exhibition in the open air. Being aware of the existence of the aforementioned dependencies and processes undoubtedly helps in building the concept of permanent marking systems, and thus the appropriate display of important objects in situ, which are elements of the urban and architectural tissue. It allows us to treat cultural heritage more broadly, by, inter alia, referring to its non-material forms, presenting the "human factor" to a much greater extent, etc., and not only focusing on artistic values, for example, architecture.

The museologists' merit is also the introduction of some important insights into the principles of proper description of the objects in the exhibition (i.e. in our case, *in situ*, in the open air)¹⁰[6].

In the case of each exhibit, there are three closely related elements:

- with exhibition space;
- with exhibited objects;
- with the audience of the exhibition¹¹[7].

As Friedrich Waidacher rightly pointed out, referring to the earlier literature on the subject, the texts of descriptions of objects should fulfill the following functions:

- present information about what a human cannot see in the exhibit
- show what can be done, watched, compared
- explain the items and their properties
- provide examples for comparison.

Each exhibit, however, should be presented from the angle of six planes:

- what is (name, character);
- who (the person, the circle that created it);
- when (time when it was created);
- how (techniques used, including the material from which it was made);
- for whom;
- what for (motive of the uprising)¹²[8].

⁹ P. van Mensch, *Museums in movement. A stimulating dynamic view on the interrelation museology-museums*, [in:] *Museology and Museums. Basic Papers*, Helsinki-Espoo 1987, p. 17–20.

¹⁰ Of course, in museum theory, the existence of *in situ* exhibitions is perfectly acceptable. See e.g. *Słownik encyklopedyczny muzeologii*, ed. André Desvallées, François Mairesse, Warszawa 2020, pp. 556–606

¹¹ See e.g. Freda Matassa, *Organizacja wystaw. Podręcznik dla muzeów, bibliotek i archiwów*, Kraków 2015, pp. 32–40.

¹² Friedrich Waidacher, *Průručka všeobecné muzeologie*, Bratislava 1999, p. 287–288.

I will now move on to the presentation of the basic methods and features of knowledge transfer through the system of permanent markings.

First of all, I would like to point out that it should, in the case of an extensive and rich in objects worth displaying space, and such is the case in the case of Uralsk and the "Жайық" settlement, consist of the following elements:

- 1) "brown signs" of the generally used international road sign system;
- 2) "welcoming visitors" - panels placed in places which are the best starting points for visiting a given town or complex (railway and bus stations, parking lots, communication stops from which you can start sightseeing, entrances to complexes, especially large ones);
- 3) panels placed at "junction" points, especially attractive, important and worth showing points, next to architectural, urban, urban and architectural complexes;
- 4) indicators - helping to set the direction of sightseeing or find individual objects or complexes;
- 5) boards placed next to or on specific objects, containing basic information about them. Here we can talk about two basic types of this category of markings. It is about plaques on architectural objects and usually placed in interiors, next to monuments of smaller dimensions (polychromes, sculptures, epitaphs, etc.)¹³[1].

It should be noted here that each element of the tourist description consists of two basic elements:

Content - the description itself, appropriately constructed¹⁴;

Forms - artistic development, from sizes appropriate for the function, through colors, selection of appropriate lettering, to the illustrative material used.

It is also worth emphasizing that when creating a description, we should follow the following rules:

- 1) Visualization of information (use of explanatory photographs and drawings);
- 2) The graphics and description must be more than a duplication of what the viewer gets to see;
- 3) Using the so-called information pyramid or the rules 3-30-3. First "3": most viewers "glance" at the information panel / sign. Their eyesight should be attracted by an intriguing inscription and expressive graphics (capital letters, large, clearly visible icon - title); "30" supplementary information readable and viewable within 30 seconds (up to 2 paragraphs of text, in smaller letters than "summoner" from the first "3" basic iconograms); the second "3" - supplementary information, usually smaller in size;
- 4) Keep the information concise and short (essential);
- 5) Use appropriate language forms that dynamise the message;
- 6) Refer to the experiences of viewers, interact with them both in terms of references to knowledge and emotions;
- 7) Use multi-active forms of knowledge transfer: audio and video: e.g. three-dimensional forms, tactile, various textures, using sound in various ways¹⁵[9].

The use of these simple measures will undoubtedly result in the creation of a visually attractive system and - above all - being a carrier of valuable information both for tourists and the local population.

It's time to move on to the announced practical part. Well, after obtaining the consent of the authorities of the city of Wąbrzeźno, the seat of one of the poviats located in the Kuyavian-Pomeranian Voivodeship (Poland), together with a team of several local activists, I developed a project to disseminate knowledge about the local cultural heritage. It consists of two basic parts, namely the system of permanent markings and a website closely correlated with it.

My task was to present the concept of a system of permanent significations, including a proposal for the selection of "nodal points", the arrangement of the panels and their information structure. So I decided to choose the 8 most important places from the perspective of the city's history and the accumulation of places worth displaying. These were: 1) the closed city railway station, which was the starting point of the first electric railway in Poland, put into operation on April 1, 1898¹⁶[13]; 2) city market; 3) the site of the synagogue, which was demolished in 1939; 4) town hall; 5) the seat of county authority; 6) the parish church of the Apostles Szymon and Jude Tadeusz, established in the Middle Ages; 7) remains of an early medieval stronghold; 8) the "Podzamcze" park with the ruins of the medieval castle of the Chełmno bishops¹⁷[14].

These are the most important places for the history of the city. Around them, it was possible to present information both about the objects themselves and about the events taking place around them, as well as about the people taking part in

¹³ D. Dąbrowski, *System oznaczeń obiektów zabytkowych – sugestie dla Halicza*, p. 197.

¹⁴ Naturally, the description must be made according to the state of the art, properly verified in terms of content, based on reliable studies.

¹⁵ Michael Gross, Ron Zimmerman, Jim Buchholz, *Signs, Trails, and Wayside Exhibits. Connecting People and Places*, Stevens Point 2006, pp. 50–61

¹⁶ Robert Prusakowski, *Wąbrzeska Kolejka Powiatowa Początki, rozwój i dzień dzisiejszy w 110 rocznicę powstania*, Wąbrzeźno 2008.

¹⁷ Jarosław Baciński, *Zamek biskupów chełmińskich w Wąbrzeźnie*, Wąbrzeźno 2004.

them or related to the objects. Besides, in terms of the content of the inscriptions and the artistic form of the panels, I proposed adopting the Brugian model with some modifications. First of all, unlike the tables from Bruges, the solution developed in Wąbrzeźno is two-sided, which allowed for a significant increase in the number of information provided. The then vice-mayor of the city, Wojciech Bereza, after consulting with me, proposed to adopt a specific artistic and technical solution for the panels. Their shape was to resemble advertising poles. Their cylindrical, openable cover made of transparent plexiglass rests on a metal base and is covered with a hexagonal decorative finial. Inside the cylinder there is a core to which the appropriate boards, made of high-quality paper, are attached (Figs. 6-10). The idea behind this solution was that the plates could be easily replaced in the event of their destruction. So far, despite the lapse of 6 years from the launch of the trail, this solution works very well.

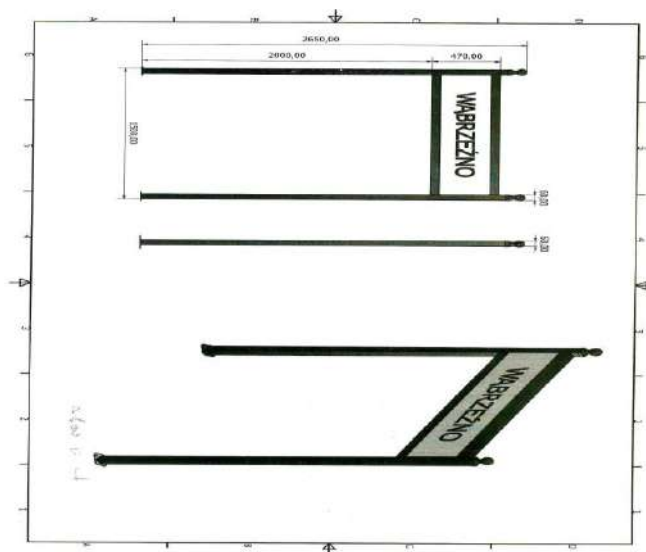

Figure 6 – Diagram of the panel of the permanent tourist significations system in Wąbrzeźno (I would like to thank Wojciech Bereza for providing the illustrations)

Figure 7 – The panel standing on the market square in Wąbrzeźno (Photography by Dariusz Dąbrowski)

Figure 8 – The panel standing at the seat of the county authorities (Starostwo Powiatowe) in Wąbrzeźno
(Photography by Dariusz Dąbrowski)

Figure 9 – The panel standing at the seat of the county authorities (Starostwo Powiatowe) in Wąbrzeźno - side view
(Photography by Dariusz Dąbrowski)

Figure 10 – Diagram of the information board in the panel next to the town hall in Wąbrzeźno (I would like to thank Wojciech Bereza for providing the illustrations)

The main part of the tables consists of two basic elements. The upper one, which can be described as "iconographic" by convention, is a collection of appropriately arranged photographs, with a description in Polish, with individual pictures marked with numbers. They were selected in accordance with the rules for creating descriptions presented above. Thus, they show what the viewer cannot perceive, and also give the historical and social context to the presented objects. The iconographic part was developed as a set of aesthetically attractive, clearly distinguished graphically modules. As a result, the 3-30-3 rule was complied with. Its informative content is supplemented by QRcode, a link to the YouTube channel and a city map with marked locations of all eight panels. In the separated lower strip of the boards there are three columns, texts identical to those in the iconographic part, translated into German, English and Russian¹⁸. This action was aimed at increasing the scope of the information impact of the panels. The choice of languages was justified by their current meaning and tradition, and adjusted to the profile of people visiting the city most often. A large part of the history of Wąbrzeźno was associated with Germany in various ways and to this day the city has numerous ties with the inhabitants of that country. As is well known, English is now a lingua franca. Russian was chosen because of the relatively large number of people coming to Wąbrzeźno who know this language.

Conclusion

The described system, as far as I know, enjoys considerable interest, not too many tourists visiting the city, and - above all - fulfills important educational functions, for example being the basis for organizing trips, including school trips.

I believe that the comments presented and the illustrative material attached to them may be an inspiration for building analogous systems of permanent tourist markings, including - for example - in Uralsk. At the same time, I am

¹⁸ The translations were made by Bożena Bereza, Anna Rydlewska-Chabros, Tomasz Puczkarski and Sławomir Jabłoński.

convinced that the model developed in Wąbrzeźno, compared to those used in other places, is attractive both visually and gives great opportunities in terms of spreading knowledge and transferring it to various categories of recipients.

REFERENCES

- [1] Dąbrowski, D. (2008). System oznaczeń obiektów zabytkowych – sugestie dla Halicza [The system of marking historic buildings - suggestions for Halicz]. Halyč i Halyč'ka zemlja v deržavnotvorčych procesach Ukraïny. Materialy mižnarodnoï naukovoï konferencii – Galich and Galician land in state-creative processes in Ukraine. Materials of the international conference, 197-201 [in Polish].
- [2] Kultura w sieci – Wiejskie kościoły gotyckie ziemi chełmińskiej [Culture in the network – Rural gothic churches of the Chełmno Land]. (n.d.). – [www.facebook.com](https://www.facebook.com/Kultura-w-sieci-Wiejskie-ko%C5%9Bcio%C5%82y-gotyckie-ziemi-che%C5%82mi%C5%84skiej-108447004261568). Retrieved from: <https://www.facebook.com/Kultura-w-sieci-Wiejskie-ko%C5%9Bcio%C5%82y-gotyckie-ziemi-che%C5%82mi%C5%84skiej-108447004261568> [in Polish].
- [3] Satubaldina A. (2014). Kazakhstan to develop its tourism industry. (n.d.) – en.tengrinews.kz. Retrieved from: <https://en.tengrinews.kz/environment/kazakhstan-to-develop-its-tourism-industry-254241/> [in English].
- [4] Brady S. (2019). Bruges is introducing new rules for visitors to avoid overtourism. (n.d.). – www.lonelyplanet.com. Retrieved from: <https://www.lonelyplanet.com/articles/how-bruges-is-fighting-back-against-mass-tourism>. See also: <https://www.visitbruges.be/en> [in English].
- [5] Mensch, P. Van. (1987). Museums in movement. A stimulating dynamic view on the interrelation museology-museums. *Museology and Museums. Basic Papers*, 17–20.
- [6] Desvallées, A., & Mairesse, F. (Eds.). (2020). Słownik encyklopedyczny muzeologii [Encyclopedic Dictionary of Museology]. Warszawa [in Polish].
- [7] Matassa, F. (2015). Organizacja wystaw. Podręcznik dla muzeów, bibliotek i archiwów [Organization of exhibitions. Handbook for museums, libraries and archives]. Kraków [in Polish].
- [8] Waidacher, F. (1999). Průručka všeobecnej muzeologie [Handbook of general museology]. Bratislava [in Polish].
- [9] Gross, M., Zimmerman, R. & Buchholz, J. Signs, Trails, and Wayside Exhibits. Connecting People and Places. Stevens Point [in English].
- [10] Mikulski, K. (Eds.). (2005). Historia Wąbrzeźno [History of Wąbrzeźno], Vol. 1-2. The official website of the town: <https://wabrzezno.com/>
- [11] Turystyczne Wąbrzeźno. Zapraszamy na szlak [Tourist Wąbrzeźno. We invite you to the trail]. (n.d.). – turystyczne.wabrzezno.com. Retrieved from: <https://turystyczne.wabrzezno.com/2016/11/08/1196/#more-1196>
- [12] Turystyczne Wąbrzeźno [Tourist Wąbrzeźno]. (n.d.). – turystyczne.wabrzezno.com. Retrieved from: <https://turystyczne.wabrzezno.com/>
- [13] Prusakowski, R. (2008). Wąbrzeska Kolejka Powiatowa Początki, rozwój i dzień dzisiejszy w 110 rocznicę powstania [Wąbrzeska Poviāt Railway Beginnings, development and today on the 110th anniversary of the foundation]. Wąbrzeźno [in Polish].
- [14] Baciński, J. [2004]. Zamek biskupów chełmińskich w Wąbrzeźnie [Castle of Chełmno bishops in Wąbrzeźno]. Wąbrzeźno [in Polish].

Домбровский Д.

ОРАЛ ҚАЛАСЫНЫҢ ТУРИСТІК АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕСІН ҚҰРУ ҰСЫНЫСЫ. ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ПРАКТИКА

Аңдатпа. Қазақстан үкіметінің саясаты бүкіл елде, сондай-ақ оның жекелеген өңірлерінде туризмнің, атап айтқанда, мәдени мұраға және оны танымал ету әдістеріне арналған іс-шараларды қоса алғанда, рөлін арттыруға бағытталған. Орал-материалдық, сондай-ақ материалдық емес мәдениет саласында өткеннің жәдігерлерінің бай және сан алуан ресурсы бар қала. Бұл қаланың сәулет-қала құрылысы кешеніне де, Оралда және оның маңында тұратын халықтардың фольклоры мен әдет-ғұрыптары сияқты құндылықтар мен құбылыстарға да қатысты. негізінен қазақтар мен Жайық казактары (және аз дәрежеде - басқалары), сондай - ақ, мысалы, осы қаламен байланысты болған белгілі адамдар туралы жинақ. Тарихи және мәдени тұрғыдан қызықты нысандар қаланың өзінен қысқа қашықтықта орналасқан. Мысалы, "Жайық" деп аталатын Алтын Орда қаласының қалдықтары. Туристік таңбалау жүйесін қолдана отырып, Мәдени мұра туралы білімді құру мен таратудың теориясы мен практикасы Оралда тұрақты белгілеудің кең түсінікті жүйесін құру үшін тарихи тұрғыдан маңызды, ол мақалада әрі қарай талқыланады.

Кілт сөздер: туристік ақпараттық жүйе; тұрақты таңбалау жүйесі; мәдени туризм; тарихи нысан.

Домбровский Д.**ПРЕДЛОЖЕНИЕ ПО СОЗДАНИЮ ТУРИСТИЧЕСКОЙ ИНФОРМАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ ДЛЯ
УРАЛЬСКА. ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА**

Аннотация. Политика правительства Казахстана направлена на повышение роли туризма во всей стране, а также в отдельных ее регионах, включая мероприятия, посвященные, в частности, культурному наследию и методам его популяризации. Уральск - город с богатым и разнообразным ресурсом реликвий прошлого, как в области материальной, так и нематериальной культуры. Это относится как к архитектурно-градостроительному комплексу самого города, так и к таким ценностям и явлениям, как: фольклор и обычаи народов, проживающих в Уральске и его окрестностях, т.е. в основном казахи и яицкие казаки (и - в меньшей степени - другие), а также, например, сборник об известных людях, которые были связаны с этим городом. Интересные объекты с исторической и культурной точки зрения также расположены на небольшом расстоянии от самого города. Например, остатки города Золотой Орды под названием "Жайык". Теория и практика создания и распространения знаний о культурном наследии с использованием системы туристической маркировки важны с исторической точки зрения для создания широко понятной системы постоянного обозначения в Уральске, которая будет обсуждаться далее в статье.

Ключевые слова: туристическая информационная система; система постоянной маркировки; культурный туризм; исторический объект.

UDC 94 (574): 061.1 EC

IRSTI 03.20

DOI 10.37238/1680-0761.2022.85(1).73

¹Zhurasova Altynay*, ²Uan Raigul, ³Eseeva Gulnara
^{1,2,3}M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

*Correspondence: a.zhurasova65@mail.ru

E-mail: a.zhurasova65@mail.ru

HISTORY AND SIGNIFICANCE OF KAZAKHSTAN'S COOPERATION WITH THE EUROPEAN UNION IN THE FIELD OF SECURITY

Annotation. One of the most important directions of Kazakhstan's foreign policy is the European direction. The need and prospects for the development of relations between Kazakhstan and the European Union are determined by the role and place of this union not only in economic, but also in European and world politics and security. The European Union and Kazakhstan are partners in an ever-expanding political and security dialogue. Kazakhstan and the European Union share common interests in the field of regional and international security, as well as social and cultural development, investment activities, large international projects and the use of advanced technologies and knowledge in the country. Today, the EU sees the future of Central Asia, including Kazakhstan, as a region that can prevent drug trafficking, illegal migration and religious extremism.

Keywords: Republic of Kazakhstan; EU; partnership; security; cooperation; geopolitics; foreign policy; terrorism; extremism.

Introduction

The main direction of Kazakhstan's policy since gaining independence has been the protection of national security and the fight against terrorism, which is a global threat. "International terrorism" is not just a modern form of terrorism. This is a qualitatively new phenomenon in the context of terrorism. As for Kazakhstan's position on terrorism, the President of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, said in the National Security Strategy: "The fight against international terrorism is a prerequisite for ensuring the national security of Kazakhstan, and no state can fight terrorism alone, because today terrorism there is no limit, therefore all countries of the world need to be united, because the threat of terrorism exists in any country in the world, regardless of political and economic development" [1].

Therefore, Kazakhstan will continue to take active steps to ensure national security, including the fight against terrorism and religious extremism [2]. The role of the EU in the development of regional cooperation, conflict resolution, peacekeeping is very important in determining the active foreign policy of the Republic of Kazakhstan in relation to the EU.

Materials and methods of research

The problem of terrorism in three millennia of a new era of mankind In Gusher [2] and in his work "Globalization and the threat of Islamic terrorism" B. Bersibaev [3] examines the history and psychological significance of terrorism, as well as the problem through globalism.

Modern types of terrorism and methods of combating them Dulatova [4], Terrorism in the past and the present: Isaev [5] discloses methods of grouping the anti-terrorist plans of the EU in his work. It also examines the topic in the context of the escalation and escalation of the problem of terrorism in the world and suggests current directions in the fight against terrorism.

L.Klepatsky [6] on globalization and national interests, E.Shakuro [7] on terrorism as a serious threat to international security and Satanovsky [8] on globalization and its consequences consider international terrorism as a result of globalization and describe measures of global cooperation in the fight against terrorism.

Military-political aspects of the fight against international terrorism Zhakenov [9], Geopolitical aspects of international security. Tusupbaeva [10], International cooperation in the fight against international terrorism. Kozhikhov [11] emphasizes the political, legal, military and geopolitical aspects of the fight against terrorism, as well as the military measures of various countries against terrorism, and much more.

Of particular interest are the works of Kazakh authors: the internationalization of terrorism and the new security paradigm. Amerbekov [12], National security of Kazakhstan: new concept, new threat M.S. Ashimbaev [13], on the issue of "new" threats in the current world order - A.M. Amrebaev [14] M.M. about the nature of terrorism. Tazhin's work [15] comprehensively examines the problem of terrorism and ways to combat it.

The main scientific methods of writing this work will be a historical principle and a systematic approach to defining the fight against terrorism in the European Union. Also, the comparative method and analysis were used to identify documentary publications.

In general, the strategic direction of the European Union in the formation of a security system within the framework of international relations is consistent with the Kazakhstani strategy aimed at multi-vector cooperation. Today Europe pays special attention to the fight against terrorism and the search for effective ways to combat it. One of the main achievements of Europe in neutralizing the problem of terrorism is the coordination of cooperation at the national level. There are several dedicated anti-terrorist agencies in Europe today. EU bodies responsible for the fight against terrorism.

- Counterterrorism Coordinator - Jise de Vries
- Europol (Serious Crimes Directorate, Counter-Terrorism Directorate).
- EU Special Commission on Combating Terrorism - Rafael Benitez.
- EU Committee of Experts on Combating Terrorism CODEXTER [16, p.216].

The CODEXTER Committee recommended to the EU Committee of Ministers to provide reliable protection and compensation to victims of terrorist attacks. In addition, the CODEXTER Committee monitors and analyzes each country's ability to fight terrorism.

The CODEXTER Committee discussed the EU General Convention on Preparedness to Combat Terrorism and recommended increasing the scope of legal action to address deficiencies in international counter-terrorism legislation. On October 18-20, 2004, the CODEXTER Committee of Experts on Terrorism discussed the draft international legal document - the Convention, which regulates the fight against terrorism. In addition, the experts discussed such key issues as the drafting of a summary report on the fight against terrorism in member states, the development of a new instrument on witness protection, protection of victims of terrorism, compensation and prevention of terrorist financing.

In September 2001, at a meeting of EU interior and justice ministers in Brussels, Great Britain proposed to expand the capabilities of the United European Police - Europol [17, p.92].

Three months later, in December 2001, at the EU summit in Laeken, it was announced that European countries would take a unilateral approach in the fight against international terrorism. The document says that the EU countries will act within the framework of a single European policy to protect against the threat of terrorism.

The tactics of the United States and the European Union in the fight against international terrorism show their differences in the culture of strategic thinking. The United States believes that if the United States is seeking to win any battle, the EU can do so without resorting to force. Compared to the United States, the European Union views war and terrorism as political metaphors. He does not offer any military initiatives in the fight against terrorism [18, p.93].

In the fight against terrorism, the internal nature of the EU has turned to the rule of law rather than violence. He was also very tolerant of political forces that used direct and indirect methods of terrorism to achieve their goals and used a "culture of compromise" [19, p.220].

The main reason for the non-use of military force in the fight against terrorism in the EU is compliance with international humanitarian law. Not all issues arising during a war or a state of emergency can be resolved peacefully. If the EU sees terrorist attacks by Russia and the United States, it is clear that they will change the way they fight terrorism.

In general, recent terrorist attacks around the world indicate the seriousness of the threat to human life. The world community requires the active participation of not only the state, but also society in the fight against terrorism. The Lisbon Treaty is one of the most important steps in the fight against the threat of the 21st century.

Since it is impossible to fight against simple norms of terrorism, many countries have adopted special laws aimed at combating international and domestic terrorism.

EU countries believe that human rights must be strictly observed in the fight against terrorism. The European Union has extensive experience in the fight against terrorism, extremism and separatism. In this regard, it is beneficial for Kazakhstan to involve the EU in regional projects in the field of strengthening security and combating transnational crime.

One of the issues of ensuring regional stability is the termination of the production, sale and transportation of drugs. To this end, the EU has developed two programs: Border Management in Central Asia (BOMCA) and the Anti-Narcotics Program in Central Asia (CADAP).

The third phase of the BOMCA program, which has been operating since 2003, has been completed. This program is funded by the EU and implemented by UNDP. It funds strengthening human resources, improving institutional reform outside the country, and strengthening infrastructure.

Within the framework of the CADAP program, an EU regional office was opened in Almaty in 2000, and at the end of 2001 the program was launched. The priorities of this project: improving control services at major airports in the region, creating a unified information system to regulate the work of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan, the Border Guard Service of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan, the Ministry of

Internal Affairs. Rehabilitation centers for drug users "Atlantis" have also been established in Pavlodar and Astana. In 2009, 60 thousand euros were allocated for the provision of these centers [20, p.32].

Since May 1, 2016, cooperation in the field of foreign policy and security has included political dialogue in Chapter II of mutual cooperation on issues within the competence of the EU. This reflects Kazakhstan's participation in such important issues as transnational threats, prevention of possible internal and external conflicts, the fight against extremism and terrorism, and the fight against international terrorism, in response to the security strategy of the European Union.

After the events of January 2022, the member states of the European Union expressed their interest in strengthening comprehensive cooperation with Kazakhstan. This was stated by the ambassador of France Didier Canes, the representative of the EU to Kazakhstan, Ambassador Kestutis Yankauskas.

Research results

In general, our country actively participates in the international arena within the framework of the multilateral security mechanism. However, the EU's influence on the security of Kazakhstan is not so great. In most cases, it is limited. Both security programs are used on an as needed basis in the event of certain problems. For example, on the Kazakhstan-Kyrgyz border due to drug trafficking from Afghanistan. In general, the EU cannot influence Kazakhstan on military security issues. In this regard, he will not be able to strengthen his political positions in Kazakhstan. Cooperation is carried out by mutual agreement in order to maintain stability in the security sphere. However, such cooperation in the field of security is beneficial for both Kazakhstan and the EU, and is necessary for the multi-vector policy of both sides.

Conclusion

Today, the fight against terrorism and the security of the region are the main directions of the country's foreign policy - the constant adherence to national interests in addressing security issues in order to prevent them in order to prevent emergencies.

Today, our independent country has formed a harmonious foreign policy capable of withstanding the threats of the new century and ensuring long-term national interests. As you know, in conditions when the world is faced with a cloud of unconventional threats and demands, it is important to discuss topical issues on the agenda of the state diplomatic service. Over time, the fight against terrorism and extremism is gaining momentum around the world. Kazakhstan is no exception. Along with national security, Kazakhstan adheres to the principles of strengthening international security, which is clearly reflected in cooperation with the EU.

REFERENCES

- [1] Nazarbaev N.A. (2002) Ul'tyqqauipsizdik strategiiasy [National Security Strategy of the Republic of Kazakhstan] Kazhastanskaia Pravda, 27 karasha. Kazhastanskaya Pravda, 27 november [in Kazakh].
- [2] Nazarbaev N.A. (2006) Qazaqstan Respublikasynyn Prezidentinin Qazaqstan halqyna yndeui. En zheke – qabileti 50 alemnin elderinde Qazaqstannyn kirui, Qazaqstan oz damuyndagy zhana ilgerizhylzhuynyn tabaldyrygynda strategiyasy [Address of the President of the Republic of Kazakhstan to the people of Kazakhstan. The most personal - the entry of Kazakhstan in the 50 countries of the world, the strategy of Kazakhstan on the threshold of new progress in its development] 1 nauryzy – www.akorda.kz [in Kazakh].
- [3] Gusher A.I. (2000). Problema terrorizma na rubezhe tret'ego tysyacheletiya novoj ery chelovechestva [The problem of terrorism at the turn of the third millennium of a new era of mankind] Evrazijskij vestnik, 3 [in Russian].
- [4] Bersibaev B. (2003) Globalizaciya i ugrozy islamskogo terrorizma [Globalization and threats of Islamic terrorism]. Almaty [in Russian].
- [5] Dulatova D.E. (2001) Vidy sovremennogo terrorizma i metody bor'by s nim [Types of modern terrorism and methods of combating it] Argumenty i fakty, 47 [in Russian].
- [6] Isaev K.I. (2004) Terrorizm v proshlom i nastoyashchem: podhody k klassifikacii v kontekste antiterroristicheskoy programmy ES [Terrorism Past and Present: Classification Approaches in the Context of the EU Anti-Terrorism Program] Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya, 2 [in Russian].
- [7] Klepackij L. (2001) Mirovaya ekonomika i terrorizm za sto let [World economy and terrorism for a hundred years] Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya, 9 [in Russian].
- [8] Shakuro E. (2003) Terrorizm – glavnaya ugroza mezhdunarodnoj bezopasnosti [Terrorism is the main threat to international security] Belorusskij zhurnal mezhdunarodnogo prava i mezhdunarodnyh otnoshenij - Belarusian Journal of International Law and International Relations, 3 [in Russian].
- [9] Satanovskij E. (2001) Globalizaciya terrorizma i ego posledstviya [Globalization of terrorism and its consequences] Mezhdunarodnaya zhizn, 9-10. [in Russian].
- [10] Zhakenov D.T. (2003) Voenno-politicheskie aspekty bor'by s mezhdunarodnym terrorizmom [Military and political aspects of the fight against international terrorism] Analytic, 7 [in Russian].

- [11] Tusupbaeva G. (2002) Geopoliticheskie aspekty obespecheniya mezhdunarodnoj bezopasnosti [Geopolitical Aspects of Ensuring International Security] Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya, 5 [in Russian].
- [12] Kozhihov A. (2003) Mezhdunarodnoe sotrudnichestvo v bor'be s mezhdunarodnym terrorizmom [International cooperation in the fight against international terrorism] Analytic, 9. [in Russian].
- [13] Amerbekov R.N. (2005) Internacionalizaciya terrorizma i novaya paradigm bezopasnosti [The Internationalization of Terrorism and the New Security Paradigm] Kazakhstan v global'nyh processah, 2 [in Russian].
- [14] Ashimbaev M.S. (2004) Nacional'naya bezopasnost' Kazakhstana: novoe ponimanie, novye ugrozy [National security of Kazakhstan: new understanding, new threats] Kazakhstan-Spektr, 2 [in Russian].
- [15] Amrebaev A.M. (2003) K voprosu o «novyh» ugrozah v usloviyah sovremennogo miroporyadka [To the question of «new» threats in the conditions of the modern world order] www.kisi.kz[in Russian].
- [16] Tazhin M.M. (2005) O prirode terrorizma [On the nature of terrorism] Svobodnoe obshchestvo, 2. [in Russian].
- [17] Lyahov E.G. (1999) Terrorizm i mezhgosudarstvennye otnosheniya v Evrope [Terrorism and interstate relations in Europe] Moscow [in Russian].
- [18] Kormushkina I.V.(2003) Evropejskaya sistema predotvrashcheniya teraktov [European Terror Prevention System] Evropasegodnya, 3 [in Russian].
- [19] Lancov S.A. (2004) Problema terrorizma v mezhdunarodnyh otnosheniyah: pravovye i politicheskie aspekty [The problem of terrorism in international relations: legal and political aspects] Mezhdunarodnaya zhizn, 2. [in Russian].
- [20] Paramonov V.V., Stokov A.V., Abduganiya Z.A. (2017) V.V.Paramonov (Ed.). Vliyanie Evropejskogo Soyuzana Central'nuyu Aziyu: obzor, analiz i prognoz [The influence of the European Union on Central Asia: review, analysis and forecast] Almaty: Fond im. Fridriha Eberta [in Russian].

Журасова А.Ш., Уан Р.С., Есеева Г.Н.
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЕУРООДАҚПЕН ҚАУІПСІЗДІК САЛАСЫНДАҒЫ
ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫНЫҢ ТАРИХЫ МЕН МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. Қазақстанның сыртқы саясатындағы маңызды бағыттардың бірі еуропалық бағыт болып табылады. Қазақстанға Еуропалық Одақпен қатынастарын дамытудың қажетілігі мен болашағы осы одақтың тек экономикалық қана емес, еуропалық және әлемдік саясаттағы, қауіпсіздікті сақтаудағы рөлі және орнымен анықталады. Еуропалық Одақ пен Қазақстан әріптес және саясат пен қауіпсіздік саласында үнемі кеңейтілген ортақ диалог жүргізеді. Еуропалық Одақпен Қазақстанды леуметтік және мәдени даму, инвестициялық қызметті, ірі халықаралық жобаларды жүргізу, елге алдыңғы қатарлы технология мен білімді тартумен қатар аймақтық және халықаралық қауіпсіздік саласындағы ортақ қызығушылықтар жақындастырады. Бүгінгі күні ЕО Орталық Азияның, соның ішінде Қазақстанның болашағын есірткі тасымалына, заңсыз миграцияға және діни экстремизмге тосқауыл бола алатын аймақ ретінде қарастырады.

Кілт сөздер: Қазақстан Республикасы; әріптестік; қауіпсіздік; ынтымақтастық; геосаясат; сыртқы саясат; терроризм; экстремизм.

Журасова А.Ш., Уан Р.С.,Есеева Г.Н.
ИСТОРИЯ И ЗНАЧЕНИЕ СОТРУДНИЧЕСТВА КАЗАХСТАНА С ЕВРОСОЮЗОМ В СФЕРЕ
БЕЗОПАСНОСТИ

Аннотация. Одним из важнейших векторов внешней политики Казахстана является европейское направление. Необходимость и перспективы развития отношений Казахстана с Европейским Союзом определяются ролью и местом этого союза в экономической сфере, но и в вопросах внешней политики. Европейский Союз и Казахстан являются партнерами и ведут постоянно расширяющийся диалог по вопросам, экономики, политики и безопасности. Казахстан и Европейский Союз объединяют общие интересы в области региональной и международной безопасности, а также социального и культурного развития, инвестиционной деятельности, крупных международных проектов и использования передовых технологий и знаний в стране. Сегодня ЕС видит будущее Центральной Азии, включая Казахстан, как регион, который может предотвратить незаконный оборот наркотиков, нелегальную миграцию и религиозный экстремизм.

Ключевые слова: Республика Казахстан; ЕС; партнерство; безопасность; сотрудничество; геополитика; внешняя политика; терроризм; экстремизм.

¹Рысбеков Т.З., ²Нұрбай М.Ә.*^{1,2}М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

*Корреспондент авторы: muratbek_98@mail.ru

E-mail: tuyakbai.rysbekov@mail.ru, muratbek_98@mail.ru

КІШІ ЖҮЗДЕГІ ХАНДЫҚ БИЛІКТІҢ ЖОЙЫЛУ ҮРДІСІ

Аңдатпа. XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың 20-жылдары Ресей империясының Орта Азия хандықтарына деген саясатында өзгерістер байқалды. Бұл кезеңде Ресей империясы қазақ даласында өзінің мемлекеттік-саяси үстемдігін орнатып, түрлі реформаларды енгізумен байланысты еді. Дәстүрлі қазақ қоғамына саяси-құқықтық қағидаттары мен жалпыресейлік жарғылар негізінде өзгерістер енгізу арқылы қазақ хандарының билігіне бақылау жасауға тырысқан Ресей әкімшілігі енді олардың хан сайлау институтына да араласа бастады. Бұл процестердің жүргізілуіне Сібір мен Орынбор әкімшілігі тікелей жауапты әрі ұйымдастырушысы бола алды. Қазақ даласын отарлау мен тікелей басқаруға қол жеткізу мақсатында «хандар институтының» ықпалын түсіруге тырысқан Ресей әкімшілігінің басшылары реформалар мен жарғыларға сүйене отырып, өздеріне тікелей бағытын «басқару элитасын» жасап шығуға тырысты. Сол мақсатта ең алдымен Орынбор губернаторы О.А. Игельстром хандық билікті жоюдың алғашқы реформасын жасады. Кейіннен сәтсіз шыққан реформаға ұзақ уақыт үзілістерден кейін, П.К. Эссен 1823-1824 жылдары дайындалған Жарғы негізінде Кіші жүздегі хандық билікті жойып, оның орнына басқарудың империялық негіздегі жүйесін енгізді. Мақалада, хандық билікті жоюға байланысты қабылданған реформалардың мәні, Ресей патшалығы мен қазақ сұлтандары арасындағы қақтығыстар және Кіші жүздегі хандық биліктің жоюдың заңды негізі болған «Орынбор қырғыздары туралы» жарғының қабылдануына байланысты орын алған саяси жағдайларға талдау жасалынады. Мақаланы жазуда қазақстандық тарихнамадағы осы мәселеге қатысты деректерді тарихи-салыстырмалы талдау, ресейлік ғалымдардың қазақтардың басқару жүйесіне қатысты көзқарастарына сараптама жасалынады.

Кілт сөздер: Қазақ даласы; Кіші жүз; Игельстром; басқару жүйесі; реформа; жарғы; Орынбор; Нұралы хан; П.К. Эссен; тарихнама; хандық билік.

Kіріспе

Ресей империясының Орта және Кіші жүз аумағын өзіне қосып алу, орыс-қазақ келіссөздерін жүргізу мен олардың басқару жүйесін өзгертуге байланысты орын алған тарихи процесті 3 хронологиялық кезең бойынша бөліп қарастырамыз:

Бірінші кезең – XVIII ғасырдың 30-40 жылдары. Бұл кезеңде Кіші және Орта жүздің ықпалды хандары мен сұлтандарының Ресей империясына адалдық анттын беріп, орыс-қазақ келіссөздерінің жүргізілген кезеңі.

Екінші кезең – XVIII ғасырдың 50-жылдары мен – XIX ғасырдың басы. Бұл кезеңде Ресей империясының «хандық билікті» жоюға байланысты алғашқы реформаларды қабылдап, жалпыимпериялық жарғылар негізінде басқару жүйесін өзгертудің барлық алғышарты жасалды. Алайда, XIX ғасырдың 20-жылдары қазақ сұлтандары мен патша үкіметі арасында күрделі қақтығыстар орын алады.

Ресей империясының XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басындағы отарлау процесі Қазақстандағы басқару жүйесін өзгертуден көрініс тапты. Бұл процесті тиімді жүзеге асыруға сол кездегі Орынбор губернаторы О.А. Игельстром себепші болып, өзінің арнайы жобасын ұсынды. Онда өзінің реформалары арқылы басқару жүйесіне өзгеріс енгізе отырып, қазақ даласына Ресей империясының сот-әкімшілік жүйесіндегі өзгерістерді жасауға тиіс болды. Бұл реформаны жүзеге асыруға қазақ даласында қарсы тұрушы элита – қазақ хандары мен сұлтандары еді. О.А. Игельстром осы жоғары тап өкілдерінің орнына қазақ билеушілерінің жаңа түрін қалыптастырудың қажеттілігін анықтайды [1, с. 86].

Кіші жүздегі хандық билікті жоюдың алғашқы қадамы XVIII ғасырдың 80-жылдары патшайым Екатерина II қолдаған «Игельстром реформасынан» басталады. Бұл реформа бойынша Кіші жүздегі хандық биліктің орнына жалпы империялық негізде басқару формасын ұсынылып, сұлтандардың билігін шектеуді қалады.

XVIII ғасырдың соңында Қазақ даласын басқарудың орталығы – Орынбор қаласы болды. Осы кезеңде Орынбор өлкесінің генерал-губернаторлығына О.А. Игельстромның келуі Кіші жүздегі биліктің терең саяси

дағдарысқа түскен уақытымен тұспа-тұс келді. 1749 жылы Кіші жүзде Әбілхайыр ханның орнына билікке келген Нұралы хан билік ету кезеңінде тікелей Ресейлік шенеуніктердің қолдауына ие болып келді және оның билікке келуі мен билігін заңдастыруына анасы Бопай ханымның да ықпалы болғандығы анық.

Бопай ханым ұлы Нұралы сұлтанды хан етіп заңдастыру жолында және қолдау білдіру мақсатында патшайым Е. Петровнаға, Ресейлік шенеуніктер А.И. Тевкелев, И. Неплюевке бірнеше өтініш-хаттар жолдайды. Осындай хаттардың бірі Е. Петровнаға 1748 жылы қазан айының 5-де жолданады. Хатта екі мәселе бойынша өтініш жолданады. Соның екінші өтінішінде Нұралы хан етіп сайлау бойынша өтінішін білдіреді. Хатта: «... Ұлы патшайым Елизавета Петровна! ... Екіншіден, Кіші Орданың ханы Әбілхайырдың орнына барша қырғыз-қайсақ халқының таңдауы Нұралы сұлтанды хан сайлау» [2, с. 408],-деп көрсетілсе, келесі бір хатты 1748 жылы Нұралы сұлтанның өз атынан жолдайды. Хат мазмұнында өзін хан етіп сайлауға қолдау білдіруді және арнайы жарлығыңыз негізінде заңды түрде бекітуін өтініш етіп жолдайды. «Менің хан сайлануыма сіздің арнайы жарлығыңыз болмаса іске аспайды... Маған өзіңіздің алтын мөріңіз басылған грамотаңызбен марапаттауыңызды өтінемін» [2, с. 409],-деп, өзінің мөрі басылған хатын жолдайды. Осындай мәтіндегі хаттар тілмаш, астаналық шенеунік А.И. Тевкелевке, И. Неплюевке де жолданады.

1748 жылы Нұралы ханды қолдау мақсатында Ресей патшайымына жолданған хат пен оны жолдаушылар туралы мәлімет маңызды мәнге ие. Кіші жүз билері мен батырларының жолдаған хатының мәтінінде: «Әбілхайыр ханның орнына ендігіде Нұралы ханды сайладық... . Сіздің заңды бекітуіңізсіз Орда халқы оны хан ретінде мойындамайды. Сондықтан мөріңіз басылған Жарлығыңызды жолдауыңызды сұраймыз...» [2, с. 409],-деп астына тархан Жәнібек, Наурыз би (керей руы), Қойсара би (шақшақ руы) өз мөрлерін басады. Осылайша, 1749 жылы сәуірдің 13-де Елизавета Петровнаның Жарлығымен Нұралы хан (1748-1786) салтанатты түрде хан тағына көтеріледі [3, с. 22]. Енді осыдан кейін қазақ даласындағы билік жүйесі патшалық заңнамаға сәйкес өзгеріске ұшырайды. Бұл өзгеріс жоғарыдағы қағидатқа сәйкес енді қазақ жүздерінің ханы өз билігін Ресей патшасы мен патшайымның ресми расталған грамотасы негізінде ғана «хан» мәртебесін иелене алады.

Қазақ даласында орын алатын құқықтық-саяси қарым-қатынастар шеңберінде «хан» лауазымын алу міндетті түрде «ең жоғарғы билеушіден» рұқсат алу бойынша жүзеге асырылады. Бұл Ресей империясының қазақ хандарының қызметін тікелей бақылауда ұстауына кең мүмкіндіктер береді. енді патшалық Ресей қазақ даласына ішкері ені мақсатында басқарудың «жанама» түрін тандап, кезең-кезеңімен жүзеге асырылуы керек жоспар бойынша әрекет етуге көшті:

1) Қазақ даласында хан санын көбейтіп, олардың арасында бақталастықты күшейту (Бөкей сұлтан (1737-1819), Уәли хан (1781-1821))

2) Хан билігіне қабілетсіз, ең қорқақ әрі Ресей патшасына мойынсұнғыш сұлтандардың арасынан хан сайлау (Ералы хан (1791-1794), Айшуақ хан (1797-1805), Жантөре хан (1805-1809), Серғазы хан (1812-1824);

3) Хан билігіне халық арасында үлкен беделге ие әрі күшті билеушілерді елемей (Қаратай хан (1772-1826), Арынғазы хан (1785-1833));

4) Қазақ даласында өз алдына дербес билік жүргізуші Арынғазы секілді хандарды биліктен шеттету [4, с. 201]. Патша үкіметінің тапсырмасы бойынша Сібір және Орынбор әкімшілігінің осындай жоспары кейіннен қазақ даласында сұлтандар арасында қайшылықтар туғызып, арты үлкен дағдарысқа ұласты.

Үшінші кезең – XIX ғасырдың 20-50-жылдарында «билік институтын» реформалау мен әкімшілік-аумақтық басқару жүйесінің орнауы.

Екатерина II мен О.А. Игельстром реформасының Кіші жүздегі хандық билікті жоюға деген әрекеті сәтсіз болып, өз нәтижесін бермеген соң, Ресейдің басқарушы органдары бұл процесті кейінге қалдыруды жөн көрді [5, с. 189]. XIX ғасырдың 20-жылдары Ресей билігі қазақтардың жоғарғы билік институттарын қайта құрудың жаңа әдісіне көшіп, оған қазақтарды біртіндеп дайындай бастады.

1822 жылы М.М. Сперанскийдің Орта жүздегі хандық билікті орнынан заңды түрде тайдырып, қазақтардың басқарушы мәртебесін реттеуі Орынбор әскери губернаторымен тікелей байланысты Кіші жүз қазақтарына да үлкен дәрежеде әсер ете алды. Бұл процесстің жүзеге асырылуы Орынбор өлкесінің басшысы болған П.К. Эссеннің 1823-1824 жылдардағы реформасымен байланысты еді. Осы тұста реформаны жүзеге асырушы «П.К. Эссен кім еді?», -деген заңды сұрақ туындайды. П.К. Эссен – 1817-1830 жылдары Орынбордың әскери губернаторы, кейіннен шекара комиссиясының басшысы болды. Оның есімі XIX ғасырдың 20-жылдары Кіші жүздің саяси-құқықтық өмірінде өзгеріс енгізуге байланысты танымал болды. Ол «Орынбор қырғыздары туралы» Жарғы негізінде хандық билікті реформалап, хан билігі институтын жойып, оның орнына империялық сипаттағы билік жүйесін енгізуге байланысты жұмыстарды тиімді жүзеге асыра алды [6, с. 245]. Кіші жүз қазақтары мен олардың басшылары П.К. Эссеннің тұсында Бүкілресейлік заңнаманы қабылдап, империялық саяси құқықтық процеске ене бастады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қазақстандық тарихнамада XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басында орын алған басқару жүйесіндегі реформаларға қатысты мәселелер өте маңызды орын алады. Орынбор әкімшілігінің қазақтардың басқару жүйесін ұйымдастыру мәселесіне қатысты зерттеу жұмыстары мен көзқарастары ресейлік ғалымдар С.В. Любичанковскийдің [7], Д.В. Васильев [5], А.Ю. Быкова [8] және отандық зерттеушілер Т.Т. Далаева [9] мен Г.С. Султанғалиеваның [10], Г.А. Алпысбаева, Ш.Н. Саяхимова [11] еңбектерінде көрініс тапқан. Олардың ішінде Игельстром реформасының жүргізілуі мен толық аяқталмауы, 1822, 1824 жылдардағы жарғылардың орнауына қатысты толыққанды зерттеулер ұжымдық монографияларда [12, 13] да көрініс тапқан.

XIX ғасырдың 20-жылдарындағы болыстық басқару жүйесінің енгізілуіне байланысты отандық тарихшы-ғалымдардың ішінде С. Зиманов [14], К. Жиреншиннің [15], А. Рахымбекова [16], Б. Абдрахманова [17], еңбектерінде 1824 жылғы жарғы бойынша әкімшілік лауазымдарды сайлау, әлеуметтік мәртебесі мен олардың өкілеттік мәселелеріне талдау жасайды.

Ғылыми мақаланы жазуда деректерді талдау, тарихи салыстырмалы және анализ-синтез әдістері қолданылды. Мақаланың ғылыми негізін арттыруға соңғы жылдары тарихнамадағы жаңаша көзқарастарға талдау жасап, қорытынды жасалады.

Зерттеу нәтижелері

Патша үкіметінің Орта Азия мен Қазақстанның оңтүстік аумағын отарлауды тезірек жүргізу процесі Қазақ хандығының аумақтық, әкімшілік жүйесі мен саяси құрылымына өзгеріс әкелумен байланысты еді. Кең аумақты игеру, экономикалық, сауда байланыстарын дамыту арқылы Орта Азия аумағына шығуға кедергі «хан институтын» жоюдың ресми құжаты әзірленіп, 1824 жылы Кіші жүздегі хандық билік жойылып, жаңа үлгідегі басқару формасы енгізілді.

«Орынбор қырғыздары туралы» Жарғының қабылдануынан бұрын 1812 жылы Кіші жүз аумағы екіге бөлініп, Ішкі Ордада Бөкей ханның, ал Жайықтың сол жағалауына Шерғазы ханның билігі орнады. Шерғазы ханның билігінің орнау кезеңінде Кіші жүздің саяси-экономикалық жағдайы шиеленіскен деңгейде болды. Ол біріншіден, патша үкіметінің заңды бекітпеген сұлтандары Қаратай мен Арынғазы Шерғазының билігін мойындамады. Екіншіден, оңтүстік шекарадағы Хиуа мен Қоқан хандығымен арадағы саяси қақтығыстар да Шерғазының билік ету кезеңімен сәйкес келіп, терең дағдарысқа түсірді. Кіші Ордадағы хандық билік Орта жүзге қарағанда әлсіз болды.

1817 жылы Орынбор шекаралық комиссиясы Шерғазының Ордадағы әрекетсіздігін ескертіп, жағдай тұрақталмаған жағдайда оның билігінің тоқтатылатыны ескертілді. Бірақ десе де жағдай сол қалпында еш өзгеріссіз қалды. Шекаралық комиссия енді Ордадағы билікті жою әрекетіне көшті. Бұл әрине бұрыннан дайындалған жоспар бойынша жүзеге асырылды. 1824 жылы Шерғазы ханды Орынборға шақыртып, оған басқа лауазымды қызмет тапсырылды. Шерғазы ханмен бір уақытта генерал П.К. Эссеннің шақыруымен Қаратай Нұралыұлы, Темір Ералыев, Жұма Құдаймендиев шақырылды. Олар өздерімен бірге сұлтандар мен төленгіттер ертіп әкелді. Бір жарым айға созылған келіссөздерден соң олар Кіші жүздің сұлтан-басқарушысы болып сайланды. Соңғы 3 сұлтан өз билігі кезеңінде Ордада үлкен абырой мен беделге ие еді. Осылайша Кіші жүздегі хандық билік жойылды. бұл процесс ешқандай қиындықсыз әрі қарсылықсыз жүзеге асырылды.

1823 жылы Орынбор губернаторы Азиялық комитетке реформа жобасы бойынша талқылау жасауды ұсынады. Ол бойынша Кіші жүз аумағы Бөкей Ордасын қосқанда төртке бөлінеді: Батыс, Орта, Шығыс және Ішкі. Олардың әрқайсысы 3 деңгейлі басқару жүйесіне енгізіледі: 1) ауылды басқару; 2) руды басқару; 3) Рудан құралған барлық бөлікті басқару. Аталған басқаруды жүзеге асырушы лауазымға үміткерлер сайлау арқылы тек қазақтардан іріктеліп алынды.

Азия комитеті 1824 жылдың наурызында бекіткен жарғы Орта жүзді басқару жүйесіне қарағанда ішінара өзгерістерге ғана ұшырады. Кіші жүздің басқару жүйесі рулық жүйеге негізделді және бөлікті басқару сұлтан-басқарушыға берілді.

1824 жылы Кіші жүз аумағы Ішкі Орданы қоспаған 3 бөлікке бөлінді және олар рулардың орналасуы бойынша келесідей жіктелді: Арғыз руы – Шығыс бөлікке; Жетіру – Орта бөлікке; Байұлы – Батыс бөлікке және Өлімұлы соңғы екі бөліктің шекарасында орналасты [14, с. 186].

Сұлтан-басқарушыларға қызметіне байланысты 100 күміс рубль жалақы тағайындалды және жылына 6-тың төрттен біріндей ұн берілді. Оларға көмекші, іс-қағаздар жүргізуші қызметкерлер беріліп, олар халық есебінен жалақы алды. Ал сұлтан-басқарушыларға алтын сапты қылыш және атаулы мөр берілді.

Кіші жүзге сайланған сұлтан-басқарушыларға жүктелген міндеттерге тоқталып өтсек: әрбір басқарушы сұлтан өзіне бағынатын халықтың арасында тәртіпті сақтау, жоғары әкімшілік иелеріне бағыну және жыл сайын өзіне тиесілі аумақ бойынша салық жинау тапсырылды [14, с. 192].

Сұлтан-басқарушылардың билік ету кезеңінде олардың орнын сұлтан титулын иеленбеген адамдарды ауыстыра алмады. Себебі, Кіші жүз аумағындағы бөлікті бөлу және басқару бойынша билік келесідей болып ажыратады. Батыс және Орта бөлікті – Әбілхайыр ханның ұрпақтары ешқандай өзгіріссіз басқарды. Ал Шығыс бөлікті – Қайып ханның ұрпақтары арасында бөлінді. Сұлтан-басқарушылардың көмекшілері де сұлтандар қатарынан сайланды және оларға да шекаралық комиссия тарапынан орындауға тиісті міндеттерді жүктеп отырды. Осылайша, Кіші жүз аумағындағы бұрынғы «хандық» билік жойылып, оның орнына патша әкімшілігінің белгілеуі бойынша сұлтан-басқарушылардың қолына берілген билік жүйесі қалыптасты. 1824 жылғы жарғының билік жүйесін өзгертуге байланысты қабылдаған шешімдері қазақ даласында бұрыннан келе жатқан билеуші әулеттер арасында ғана бөліске түсті.

Қорытынды

Қорыта келе, Ресей империясының XIX ғасырдың 30-жылдары қазақ даласына ішкерілей енуіне байланысты орын алған тарихи процесстер бірнеше кезең бойынша жүзеге асырылды. Қазақ-орыс қарым-қатынастарында Ресей империясының мүддесі қазақ билеушілерімен сәйкес келмеді, бұл өз кезегінде дипломатияның «мәжбүрлеу» процесінің практикасында кең таралды. Ресей империясы құрамына жүздердің қосылуы өте ұзық әрі күрделі процесс болды. Оның ауқымдылығы мен даму қарқыны жағынан тек Ресей империясының сырты саясатындағы мақсатымен ғана емес бүкір Еуразия құрлығындағы халықаралық қатынастардың даму динамикасымен анықталды.

Қазақ жүздерінің билеушілері Ресей империясының билігін мойындауы мен дербестігінен айырылуы ұзақ уақытқа созылды әрі күрделі кезеңдерді қамтиды. XVIII ғасырдың 90-жылдары бастамасы болған «Игельстром реформасының» сәтсіздігі басқару жүйесін өзгерту процесі аз уақытқа тоқтап қалды. Орынбор және Сібір әкімшілігінің хандық басқару жүйесін өзгерту бойынша дайындаған жарғылары Кіші жүздегі хандық билікті жойып, хандардың қызметін шектеп, олардың орнына жалпыресейлік басқарудың жаңа формасын енгізді. Өлкеде пайда болған жергілікті басқарудың органы – болыстық басқару жүйесі енді тек тікелей Ресей патшасының тағайындауымен жүзеге асырылып отырды. 1824 жылы Кіші жүздің соңғы ханы Шерғазы Орынборға шақырылып, оған жаңа қызмет жүтелді, ал Ордадағы басқару жүйесі сұлтан-басқарушының қолына өтті. Осылайша XIX ғасырдың 20-жылдары Кіші Орданы бөлу рулық бөлікке негізделді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Лапин Н.С. Деятельность О.А. Игельстрома в контексте казахско-российских взаимоотношений (1780-1790-е гг.) / Н.С. Лапин. – Астана: Сарыақа, 2012. – 384 с.
- [2] Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках (сборник документов и материалов). Под ред.: В.Ф. Шахматова, Ф.Н. Киреева, Т.Ж. Шоинбаев. Т. 1. – Алма-Ата: Изд-во Акад. наук КазССР, 1961. – 743 с.
- [3] Крафт И. И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. – Оренбург, 1898. – С. 22.
- [4] История Казахстана: народы и культуры: Учеб. пособие / Масанов Н.Э. и др. – Алматы: Дайк-Пресс, 2000. – 608 с.
- [5] Васильев Д.В. Россия и Казахская степь: административная политика и статус окраины. XVIII – первая половина XIX века / Д.В. Васильев. – М.: Политическая энциклопедия, 2014. – 471 с.
- [6] Почекаев Р.Ю. Антропология властной коммуникации в Российской политике фронтальной модернизации Казахской степи и ханств Средней Азии в XVIII-начале XX в. Дисс. на соискание ученой степени д.и.н. – Оренбург 2020. – 564 с.
- [7] Любичанковский С.В. Политика генерал-губернатора О.А. Игельстрома по отношению к казахам (результаты контент-анализа документов Госсовета, 1787-1790 гг.) // Человеческий капитал. – 2012. – № 8. – С. 132-135.
- [8] Быков А.Ю. Российская правительственная политика в степных областях и трансформация традиционного казахского общества: 1731-1917 гг.: дис. ... докт. ист. наук. – СПб., 2005. – 484 с.
- [9] Далаева Т.Т. Волостные управители в казахских степях Западно-Сибирского ведомства: особенности утверждения их в должности в XIX – начале XX вв. // Вестник КазНПУ. Серия «Исторические и социально-политические науки». – Алматы, 2015. – № 3. – С. 30-38.
- [10] Султанғалиева Г.С. Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII – начало XX в.) / Г.С. Султанғалиева. – Уфа: РИО РУНМЦ Госкомнауки РБ, 2001. – 257 с.
- [11] Алпыспаева, Г.А. Региональная политика Российской империи в 20-60-е годы XIX века в Казахстане / Г.А. Алпыспаева, Ш.Н. Саяхимова // Сборники конференций НИЦ Социосфера. – № 47. – 2013. – С. 87-94.
- [12] Джангалин М.О., Киреев Ф.Н., Шахматов В.Ф. Казахско-русские отношения в XVIII-XIX вв. (1771-1867 гг.): (сб. док. и материалов). – Алма-Ата: Наука, 1964. – 575 с.

- [13] Вяткин М.П. Материалы по истории Казахской ССР (1785-1828 гг.). – М.- Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1940. – Т. IV – 543 с.
- [14] Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX веков. – Алматы: Изд-во АН КазССР, 1960. – 294 с.
- [15] Жиренчин К. Политическое развитие Казахстана в XIX – начале XX веков. – Алматы: Жеты Жарғы, 1996. – 352 с.
- [16] Рахимбекова А.К. Роль имперского фактора в трансформации казахского общества (XIX – начало XX вв.) автореф. дисс. канд. ист. наук. – Алматы, 2004. – 29 с.
- [17] Абдрахманова Б. История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке. – Караганды: Гласир, 2010. – 242 с.

REFERENCES

- [1] Lapin N.S. (2012) Dejatel'nost' O.A. Igel'stroma v kontekste kazahsko-rossijskih vzaimootnoshenij (1780-1790-e gg.) [O.A. Igelstrom's activity in the context of Kazakh-Russian relations (1780-1790)] Astana: Saryaka [in Russian].
- [2] Shahmatova V.F., Kireeva F.N., Shoinbaev T.Zh. (Ed.). (1961) Kazahsko-russkie otnoshenija v XVI-XVIII vekah (sbornik dokumentov i materialov) [Kazakh-Russian relations in the XVI-XVIII centuries (collection of documents and materials)] Alma-Ata: Izd-vo Akad. nauk KazSSR [in Russian].
- [3] Kraft I.I. (1889) Sbornik uzakonenij o kirgizah stepnyh oblastej [Collection of laws on Kyrgyz steppe regions] Orenburg [in Russian].
- [4] Masanov N.Je. (2000) Istorija Kazahstana: narody i kul'tury [History of Kazakhstan: peoples and cultures] Almaty: Dajk-Press [in Russian].
- [5] Vasil'ev D.V. (2014) Rossiya i Kazahskaja step': administrativnaja politika i status okrainy. XVIII – pervaja polovina XIX veka [Russia and the Kazakh steppe: administrative policy and the status of the outskirts. 18th - first half of the 19th century] Moscow: Politicheskaja jenciklopedija [in Russian].
- [6] Pochekaev R.Ju. (2020) Antropologija vlastnoj kommunikacii v Rossijskoj politike frontirnoj modernizacii Kazahskoj stepi i hanstv Srednej azii v XVIII-nachale XX v. [Anthropology of power communication in the Russian policy of frontier modernization of the Kazakh steppe and the khanates of Central Asia in the 18th-early 20th centuries] Doctor's thesis. Orenburg [in Russian].
- [7] Ljubichankovskij S.V. (2012) Politika general-gubernatora O.A. Igel'stroma po otnosheniju k kazaham (rezul'taty kontent-analiza dokumentov Gossoveta, 1787-1790 gg.) ubichankovskij [The policy of Governor-General O.A. Igelstrom in relation to the Kazakhs (results of content analysis of documents of the State Council, 1787-1790)] Chelovecheskij kapital, 8, 132-135 [in Russian].
- [8] Bykov A.Ju. (2005) Rossijskaja pravitel'stvennaja politika v stepnyh oblastjah i transformacija tradicionnogo kazahskogo obshhestva: 1731-1917 gg. [Russian government policy in the steppe regions and the transformation of traditional Kazakh society: 1731-1917] Doctor's thesis. Saint Petersburg [in Russian].
- [9] Dalaeva T.T. (2015) Volostnye upraviteli v kazahskih stepjah Zapadno-Sibirskogo vedomstva: osobennosti utverzhdenija ih v dolzhnosti v XIX – nachale HH vv. [Vlost administrators in the Kazakh steppes of the West Siberian department: features of their confirmation in the XIX – early XX centuries.] Vestnik KazNPU. Serija «Istoricheskie i social'no-politicheskie nauki». Almaty [in Russian].
- [10] Sultangalieva G.S. (2001) Zapadnyj Kazahstan v sisteme jetnokul'turnyh kontaktov (XVIII – nachalo XX v.) [Western Kazakhstan in the system of ethno-cultural contacts (XVIII - early XX century)] Ufa: RIO RUNMC Goskomnauki RB [in Russian].
- [11] Alpyspaeva G.A. & Sajahimova Sh.N. (2013) Regional'naja politika Rossijskoj imperii v 20-60-e gody XIX veka v Kazahstane [Regional policy of the Russian Empire in the 20-60s of the XIX century in Kazakhstan] Sborniki konferencij NIC Sociosfera, 47, 87-94 [in Russian].
- [12] Dzhangalin M.O., Kireev F.N. & Shahmatov V.F. (1964) Kazahsko-russkie otnoshenija v XVIII-XIX vv. (1771-1867 gg.) [Kazakh-Russian relations in the XVIII-XIX centuries (1771-1867)] Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- [13] Vjatkin M.P. (1940) Materialy po istorii Kazahskoj SSR (1785-1828 gg.) [Materials on the history of the Kazakh SSR (1785-1828)] Moscow: Izd-vo Akad. nauk SSSR [in Russian].
- [14] Zimanov S.Z. (1960) Politicheskij stroj Kazahstana konca XVIII i pervoj poloviny XIX vekov [The political system of Kazakhstan at the end of the XVIII and the first half of the XIX centuries] Almaty: Izd-vo AN KazSSR [in Russian].
- [15] Zhirenchin K. (1996) Politicheskoe razvitie Kazahstana v XIX – nachalo XX v. [Political development of Kazakhstan in the XIX – early XX centuries] Almaty: Zhety Zhargy [in Russian].

[16] Rahimbekova A.K. (2004) Rol' imperskogo faktora v transformacii kazahskogo obshhestva (XIX – nachalo XX vv.) [Political development of Kazakhstan in the XIX - early XX centuries] Extended abstract of Doctor's thesis. Almaty [in Russian].

[17] Abdrahmanova B. (2010) Istorija Kazahstana: vlast', sistema upravlenija, territorial'noe ustrojstvo v XIX veke [History of Kazakhstan: power, management system, territorial structure in the XIX century] Karagandy: Glasir [in Russian].

Рысбеков Т.З., Нұрбай М.Ә.

ПРОЦЕСС УНИЧТОЖЕНИЯ ХАНСКОЙ ВЛАСТИ В МЛАДШЕМ ЖУЗЕ

Аннотация. В конце XVIII-20-х годах XIX века произошли изменения в политике Российской империи по отношению к ханствам Средней Азии. В этот период Российская империя установила свое государственно-политическое господство в казахской степи и была связана с внедрением различных реформ. Российская администрация, которая пыталась контролировать власть казахских ханов путем внесения изменений в традиционное казахское общество на основе политико-правовых принципов и общероссийских уставов, теперь стала вмешиваться и в их Ханский избирательный институт. Непосредственным ответственным и организатором за проведение этих процессов смогла стать администрация Сибири и Оренбурга. Стремясь добиться колонизации и прямого управления казахскими степями, руководители российской администрации стремились создать для себя «управленческую элиту» прямого направления, опираясь на реформы и уставы. С этой же целью оренбургским губернатором О. А. Игельстром была проведена первая реформа ликвидации ханской власти. После долгих перерывов в неудачной реформе П. К. Эссен на основании Устава, подготовленного в 1823-1824 годах, отменил ханскую власть в Младшем жузе и вместо этого ввел имперскую систему управления. В статье анализируется сущность реформ, принятых в связи с ликвидацией ханской власти, конфликтами между Российским царством и казахскими султанами и политической ситуацией, сложившейся в связи с принятием Устава «об оренбургских киргизах», который стал законным основанием для отмены ханской власти в Младшем жузе. При написании статьи был проведен историко-сравнительный анализ данных по данному вопросу в казахстанской историографии, анализ взглядов российских ученых на управление казахами.

Ключевые слова: Казахские степи; Младший жуз; Игельстром; система управления; реформа; устав; Орынбор; Нуралы хан; П.К. Эссен; историография; ханская власть.

Rysbekov Tuyakbai, Nurbay Muratbek

THE PROCESS OF DESTROYING THE KHAN'S POWER IN THE YOUNGER ZHUZ

Annotation. At the end of the XVIII-20s of the XIX century, there were changes in the policy of the Russian Empire in relation to the khanates of Central Asia. During this period, the Russian Empire established its state-political dominance in the Kazakh steppe and was associated with the introduction of various reforms. The Russian administration, which tried to control the power of the Kazakh khans by making changes to the traditional Kazakh society based on political and legal principles and all-Russian charters, now began to interfere in their Khan electoral institute. The administration of Siberia and Orenburg was able to become directly responsible and organizer for carrying out these processes. In an effort to achieve colonization and direct management of the Kazakh steppes, the leaders of the Russian administration sought to create for themselves a «managerial elite» of a direct direction, relying on reforms and charters. For the same purpose, the Orenburg governor O. A. Igelstrom carried out the first reform of the liquidation of the khan's power. After long breaks in the unsuccessful reform of P. K. Essen, on the basis of the Charter prepared in 1823-1824, abolished the khan's authority in the Younger Juz and instead introduced an imperial system of government. The article analyzes the essence of the reforms adopted in connection with the liquidation of the khan's power, the conflicts between the Russian kingdom and the Kazakh sultans and the political situation that developed in connection with the adoption of the Charter «On the Orenburg Kirghiz», which became the legal basis for the abolition of the khan's power in the Younger Zhuz. When writing the article, a historical and comparative analysis of data on this issue in Kazakh historiography, an analysis of the views of Russian scientists on the management of Kazakhs was carried out.

Keywords: Kazakh steppes; Junior juzz; Igelstrom; management system; reform; charter; Orynbor; Nuraly khan; P.K. Essen; historiography; khan power.

ГЕОГРАФИЯ – GEOGRAPHY

УДК 338.48
МРНТИ 71.37.75
DOI 10.37238/1680-0761.2022.85(1).76

Макрушина И.В.*, Крузков Д.А.

ФГБОУ ВО «Кубанский государственный университет физической культуры, спорта и туризма»,
Краснодар, Россия

*Автор-корреспондент: makrinna@yandex.ru
E-mail: makrinna@yandex.ru, deniskruzkov@gmail.com

ПОТЕНЦИАЛ ГОСУДАРСТВ АСЕАН ДЛЯ РАЗВИТИЯ ВЫЕЗДНОГО ТУРИЗМА ГРАЖДАН РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Аннотация. В статье дается общая характеристика ассоциации государств Юго-Восточной Азии и проводится анализ лонгитудинальных туристских предпочтений граждан Российской Федерации при выборе страны отдыха, дается анализ уставных документов АСЕА. Также исследуется комплекс природных, этнографических и культурно-исторических факторов, которые являются элементами привлечения российских туристов в эти страны. Определены страны АСЕА с высоким, средним и низким уровнями туристской привлекательности, которая обусловлена уровнем развития туристской инфраструктуры и целями посещения государств. Проведен анализ количественного и качественного уровней развития транспортной инфраструктуры, предприятий размещения, общественного питания, культурно-досуговой и анимационной деятельности. Проанализированы показатели международного туризма 2020 года, которые сократились на 70%, что соответствует показателям 1990 года.

В 2020 году мировое сообщество постигла пандемия коронавирусной инфекции COVID-19. В связи с принятыми карантинными мерами по ограничению распространения новой коронавирусной инфекции отрасль туризма понесла убыток в 10 раз превышающий убытки 2009 года и находится в состоянии кризиса. Руководители стран предпринимают меры по разрешению, сложившейся ситуации в сфере туризма, а процесс вакцинации способствует восстановлению и оздоровлению отрасли туризма.

Ключевые слова: страны АСЕАН, международное сотрудничество, туризм, туристы, туристская деятельность, туристские предпочтения, пандемия коронавирусной инфекции COVID-19, кризис туристской отрасли.

Введение

Ассоциация государств Юго-Восточной Азии, или АСЕАН, была образована 8 августа 1967 года на учредительном саммите в Бангкоке (Таиланд) путем подписания Декларации АСЕАН (Бангкокская декларация) руководителями государств-основателей - Индонезии, Малайзии, Филиппин, Сингапура и Таиланда. Значительно позднее в состав Ассоциации вошли: Бруней-Даруссалам (7 января 1984 года), Вьетнам (28 июля 1995 года), Лаосская Народно-Демократическая Республика и Мьянма (23 июля 1997 года), и Камбоджа (30 апреля 1999 года) [1]. Таким образом, на сегодняшний день Ассоциация объединяет десять государств региона.

Со многими государствами региона у Российской Федерации сложились тесные политические и экономические отношения, еще со времен СССР. Сотрудничество в сфере туризма не является исключением [2]. Российские специалисты помогают создавать и развивать туристскую и транспортную инфраструктуру стран АСЕАН [3], вузы Дальнего Востока, Москвы и Санкт-Петербурга готовят кадры для индустрии туризма этих государств [4]. Вместе с тем, комплекс природных, этнографических и культурно-исторических факторов являются элементами привлечения российских туристов в эти страны [5].

Материалы и методы исследования

Цель исследования. Обоснование потенциала государств АСЕАН для развития выездного туризма граждан Российской Федерации.

Задачи исследования. 1. Дать общую характеристику АСЕАН с позиции развития туристского сектора экономики.

2. Проанализировать лонгитудинальную динамику прибытий граждан Российской Федерации в страны АСЕАН с туристскими целями.

Методы исследования. Научно-теоретический анализ и обобщение данных научно-методической литературы и электронных ресурсов, метод прогнозирования, методы математической статистики.

Результаты исследования

Для решения первой задачи, были проанализированы уставные документы АСЕАН, и было установлено, что в интересующем нас секторе экономики целями Ассоциации являются [6]:

- оказание друг другу помощи в виде создания совместных учебных и исследовательских учреждений обеспечивающих индустрию туризма;
- поддержание тесного и выгодного сотрудничества с существующими международными и региональными организациями туристской сферы
- ускорение экономического роста, социального прогресса и культурного развития в регионе посредством совместных усилий посредством туризма.

Вместе с тем, динамика туристского потока в названных странах неодинакова и обусловлена различными и внутренними факторами (табл.1).

Таблица 1 - Прибытие зарубежных туристов в государства АСЕАН в 2015-2019 годах (млн.чел)

Страна	2015 год	2016 год	2017 год	2018 год	2019 год
Бруней Даруссалам	1 715,00	1 647,00	1 717,00	1 726,00	1 774,00
Камбоджа	4 606,00	5 169,00	5 606,00	6 201,00	7 666,00
Индонезия	10 964,00	23 103,00	25 212,00	26 692,00	31 556,00
Лаос	728,66	921,24	1 073,00	944,00	1 620,00
Малайзия	38 032,40	39 984,24	40 017,00	43 490,70	49 783,33
Мьянма	2 651,80	3 187,21	3 428,06	4 027,04	4 377,69
Филиппины	18 582,32	19 402,75	21 279,68	23 796,87	26 812,46
Сингапур	52 775,00	53 288,00	54 835,56	58 158,00	61 574,00
Тайланд	54 004,61	52 131,00	62 513,00	70 580,83	78 262,76
Вьетнам	14 868,00	15 332,00	17 696,10	20 682,00	25 330,20
Всего:	198 927,79	214 165,45	233 377,39	256 298,44	288 756,43

Составлен авторами по: [9]

Анализ данных, приведенных в таблице 1, позволяет констатировать, что с точки зрения туристской привлекательности можно выделить страны с высоким (Тайланд, Сингапур, Малайзия), средним (Индонезия, Филиппины, Вьетнам) и низким (Камбоджа, Мьянма, Бруней Даруссалам, Лаос) уровнями, что обусловлено уровнем развития туристской инфраструктуры и целями посещения государств [4].

В таблице 2 представлены финансовые показатели дохода от различных составляющих индустрии туризма стран АСЕАН за 2017-2019 годы.

Таблица 2 - Показатели основных составляющих индустрии туризма стран АСЕАН в 2017-2019 годах

Страна	Сфера услуг	2017 год	2018 год	2019 год
Бруней Даруссалам	Транспортные услуги	558,50	607,00	529,10
	Услуги размещения, питания, досуга	644,50	681,90	775,40
	Социально-культурные услуги	3,10	6,10	0,80
Камбоджа	Транспортные услуги	1 754,15	2 003,04	2 173,69
	Услуги размещения, питания, досуга	3 827,85	4 380,76	5 224,27
	Социально-культурные услуги	5,05	6,65	5,05
Индонезия	Транспортные услуги	12 688,11	13 807,95	16 035,37
	Услуги размещения, питания, досуга	18 772,07	21 428,27	22 881,67
	Социально-культурные услуги	141,93	187,95	456,77

Продолжение таблицы 2

1	2	3	4	5
Лаос	Транспортные услуги	149,95	169,38	241,55
	Услуги размещения, питания, досуга	1 627,64	1 569,97	1 659,84
	Социально-культурные услуги	0,95	1,04	1,21
Малайзия	Транспортные услуги	13 972,18	15 845,23	16 963,46
	Услуги размещения, питания, досуга	28 552,51	29 167,15	31 796,37
	Социально-культурные услуги	1 138,01	1 272,40	1 320,14
Мьянма	Транспортные услуги	1 645,20	1 680,80	1 920,20
	Услуги размещения, питания, досуга	2 233,80	2 073,90	1 740,10
	Социально-культурные услуги	84,70	52,10	76,10
Филиппины	Транспортные услуги	6 234,89	7 502,40	7 988,39
	Услуги размещения, питания, досуга	16 277,81	18 837,68	19 498,28
	Социально-культурные услуги	295,21	378,55	423,42
Сингапур	Транспортные услуги	85 159,32	101 166,00	106 094,73
	Услуги размещения, питания, досуга	42 902,14	44 486,56	45 753,09
	Социально-культурные услуги	997,32	935,83	982,43
Тайланд	Транспортные услуги	20 787,17	23 703,31	26 629,07
	Услуги размещения, питания, досуга	53 858,05	62 879,93	72 577,67
	Социально-культурные услуги	89,82	100,13	126,02
Вьетнам	Транспортные услуги	10 661,62	10 568,40	11 499,76
	Услуги размещения, питания, досуга	13 000,00	13 930,00	15 990,00
	Социально-культурные услуги	20,00	20,00	23,00

Составлен авторами по: [9]

Можно объяснить данные таблицы 2 количественным и качественным уровнями развития транспортной инфраструктуры, предприятий размещения, общественного питания, культурно-досуговой и анимационной деятельности [8]. Необходимо также учесть, что в статистику попали только данные от государственных предприятий и официально зарегистрированных и оплачивающих налоги частных предприятий.

Для решения второй задачи была изучена динамика прибытия туристов из Российской Федерации в страны АСЕАН в период с 2015 по 2019 годы.

Таблица 3 - Динамика прибытия туристов из Российской Федерации в страны АСЕАН в период с 2015 по 2019 годы (количество человек)

Страна назначения	2015 год	2016 год	2017 год	2018 год	2019 год
Бруней Даруссалам	1 151	349	242	371	615
Камбоджа	108 601	55 500	53 164	65 275	64 726
Индонезия	96 329	72 707	88 520	117 532	125 728
Лаос	13 340	12 532	13 033	10 986	8 963
Малайзия	61 845	55 263	50 893	67 564	72 785
Мьянма	4 835	4 138	5 487	5 534	5 451
Филиппины	32 087	25 278	28 210	33 279	29 961
Сингапур	90 653	63 842	70 404	80 134	84 527
Тайланд	1 203 813	1 184 085	1 185 890	1 346 338	1 472 949
Вьетнам	364 873	338 843	433 987	574 164	606 637

Составлен авторами по: [9]

Результаты, представленные в таблице 3 говорят о том, что наиболее востребованными с точки зрения туристского спроса у российских туристов являются государства с высоким (Тайланд, Вьетнам), средним (Индонезия, Сингапур, Малайзия, Камбоджа, Филиппины) и низким (Лаос, Мьянма, Бруней Даруссалам) уровнем туристских предпочтений [10].

По данным Всемирной туристической организации ООН (UNWTO) в 2020 году показатели международного туризма сократились на 70%, что соответствует показателям 1990 года. В 2020 году мировое сообщество постигла пандемия коронавирусной инфекции COVID-19. В связи с принятыми карантинными мерами по ограничению распространения новой коронавирусной инфекции отрасль туризма понесла убыток в 10 раз превышающий убытки 2009 года, связанные с глобальным экономическим кризисом.

В Азиатско-Тихоокеанском регионе динамика прибытия туристов показала снижение на 82%. Показатели динамики представлены в таблице 4.

Таблица 4 - Динамика прибытия туристов в страны АСЕАН в 2020 году (количество человек)

Страна	Количество туристских прибытий											
	Ян-варь	Фев-раль	Март	Ап-рель	Май	Июнь	Июль	Август	Сен-тябрь	Ок-тябрь	Но-ябрь	Де-кабрь
Индонезия	1201735	1243996	1311911	1274231	1249536	1434103	1468173	1530268	1388719	1346434	1280781	1377067
Малайзия	2195684	2165933	2334613	2159517	2098267	2400561	2415097	2342438	1997093	2031198	196315	1991068
Филиппины	723390	766865	714309	662987	621719	643780	719057	702843	606553	638549	684063	776798
Таиланд	3718504	3603654	3473088	3195006	2726808	3052287	3327198	3466456	2902731	3074099	3386366	3947337
Сингапур	1624593	1499051	1564664	1596724	1487791	1551847	1802593	1736102	1463543	1530479	1533668	1724961
Камбоджа	647206	597483	633164	537656	472952	450013	502421	519502	453909	481782	602042	712462
Вьетнам	1501766	1588161	1410187	1468766	1326668	1185445	13115792	1512447	1561274	1618337	1809557	1710200
Лаос	331524	337356	393497	404945	392491	368646	418537	437586	362005	413251	473648	45759
Мьянма	162612	176280	169241	139892	133701	127789	144835	151592	144852	170576	197773	211282
Бруней	27826	27118	107404	29683	19841	29675	24164	28470	25287	29122	32462	33366

Составлен авторами по: [9]

По прогнозам Всемирной туристической организации в 2021 году состояние отрасли туризма может улучшиться, но процесс достижения показателей международного туризма 2019 года может быть долгим и занять от 2 до 4 лет. Показатели динамики изменений состояния в отрасли туризма за 2021 год представлены в таблице 5.

Таблица 5 - Динамика прибытия туристов в страны АСЕАН в 2021 году (количество человек)

Страна	Количество туристских прибытий									
	Январь	Февраль	Март	Апрель	Май	Июнь	Июль	Август	Сен-тябрь	Ок-тябрь
Индонезия	872765	872765	486155	158066	161842	156561	155742	161549	148984	152293
Малайзия	2164459	1397912	671084	7546	5411	6585	18660	11631	16131	11315
Филиппины	796164	462681	139325	948	4495	1522	5518	18330	10047	10108
Таиланд	3810155	2061990	819429	0	0	0	0	0	0	1201

Сингапур	1688102	732966	240001	750	880	2171	6843	8912	9500	13399
Камбоджа	547963	383863	223400	4841	10475	12284	20689	23028	21137	20210
Вьетнам	1994101	1242700	449923	26241	22672	8784	13940	16301	13839	14800
Лаос	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Мьянма	204045	110052	50060	84	180	441	771	1985	804	896
Бруней	34101	18760	7677	6	26	183	118	160	273	143

Составлен авторами по: [9]

Заклучение

Таким образом, учет текущего состояния туристской инфраструктуры государств АСЕАН, уровень их популярности у российских туристов и лонгитудальные показатели динамики посещений за период с 2015 года по 2021 год позволяют предположить, что в ближайшем будущем сохранится тенденция к возрастанию туристского потока из Российской Федерации в страны АСЕАН, и Таиланд и Вьетнам будут по-прежнему возглавлять рейтинг предпочтений российских туристов, а процесс вакцинации будет способствовать восстановлению и оздоровлению отрасли туризма.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] До, Т.Б.И. Роль основных соглашений АСЕАН в инвестиционной деятельности в государствах-членах АСЕАН / Т.Б.И. До // Инновационные подходы в современной науке: Сборник статей. – Хабаровск, 2018. – С. 102-104.
- [2] Ключник, Р.М. АСЕАН и международное сотрудничество в Азиатско- Тихоокеанском регионе / Р.М. Ключник // Гилея: научный вестник. – 2015. – № 95. – С. 423-426.
- [3] Тхи, Б.И. Основные соглашения АСЕАН как основы для инвестиционной деятельности в государствах-членах АСЕАН / Б. И. Тхи // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. – Серия: Экономика и право. – 2018. – № 4. – С. 181-183.
- [4] Caldito, L.A. Cultural tourism in Russia / L.A. Caldito, F. Dimanche, A. Fedulin, A. Vetitnev, A. Apukhtin, D. Kruzhkov, et al. // TEMPUS Project «NETOUR: Network for Excellence in Tourism through Organization and Universities in Russia»: Project Co-funded by the European Union. – Spain, 2015. – 98 с.
- [5] Чудновский А.Д. Исследование потенциала развития международного бизнеса и туризма : монография / А.Д. Чудновский, под ред. – Москва : Русайнс, 2019. – 329 с.
- [6] Мелькин, М.С. Сообщество безопасности АСЕАН: цели и международно-правовые основы деятельности / М.С. Мелькин // Современное право. – 2011. – № 6. – С. 155-158.
- [7] Александрова, А.Ю. Международный туризм : учебник / А.Ю. Александрова– Москва : КноРус, 2020. – 459 с.
- [8] Александрова, А.Ю. Туристское регионоведение. Влияние региональной интеграции на мировой туристский рынок : монография / А.Ю. Александрова, О.Г. Ступина. – Москва : КноРус, 2020. – 173 с.
- [9] Сайт Всемирной туристической организации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.unwto.org/ru>
- [10] Александрова, А.Ю. Стратегии развития туризма в странах и регионах мира: учебник / А.Ю. Александрова, Е.В. Аигина. – Москва: КноРус, 2020. – 300 с.

REFERENCES

- [1] Do, T.B.I. (2018) Rol' osnovnykh soglashenij ASEAN v investicionnoj deyatel'nosti v gosudarstvah-chlenah ASEAN [The role of the main ACEAN agreements in investment activity in the ACEAN member-states]. Innovacionnye podhody v sovremennoj nauke – Innovative approaches in modern science (pp. 102-104). Khabarovsk [in Russian].
- [2] Klyuchnik, R.M. (2015) ASEAN i mezhdunarodnoe sotrudnichestvo v Aziatsko- Tihookeanskom regione [ACEAN and international cooperation in Asia and Pacific region] Gileya: nauchnyj vestnik – Scientific herald of Gileva, 95, 423-426 [in Russian].
- [3] Thi, B.I. (2018) Osnovnye soglasheniya ASEAN kak osnovy dlya investicionnoj deyatel'nosti v gosudarstvah-chlenah ASEAN [The main agreements of ACEAN as the basis for investment activity in the ACEAN member-states].

Sovremennaya nauka: aktual'nye problemy teorii i praktiki: Seriya Ekonomika i pravo – The modern science: actual problems: Economy and law series, 4, 181-183 [in Russian].

[4] Caldito, L.A. (2015) Cultural tourism in Russia. TEMPUS Project «NETOUR: Network for Excellence in Tourism through Organization and Universities in Russia»: Project Co-funded by the European Union, 98. Spain.

[5] CHudnovskij A.D. (2019) Issledovanie potentsiala razvitiya mezhdunarodnogo biznesa i turizma [Research potential of development of the international business and tourism] Moscow [in Russian].

[6] Mel'kin, M.S. (2011) Soobshchestvo bezopasnosti ASEAN: celi i mezhdunarodno-pravovye osnovy deyatel'nosti [ACEAN community safety: aims and international legislation basis for activities]. Sovremennoe pravo – Modern Law. 6, 155-158. [in Russian].

[7] Aleksandrova, A.Yu. (2020) Mezhdunarodnyy turizm [International tourism]. Moskva: KnoRus. [in Russian].

[8] Aleksandrova, A.Yu. (2020) Turistskoe regionovedenie. Vliyanie regional'noj integracii na mirovoj turistskij rynok [Touristic regional studies: influence of regional integration on the international tourism market] Moskva : KnoRus [in Russian].

[9] Sajt Vsemirnoj turisticheskoy organizacii [Site of the World Tourism Organization]. <https://www.unwto.org/ru> Retrieved from <https://www.unwto.org/ru> [in Russian].

[10] Aleksandrova, A.YU. Aigina E.V. (2020) Strategii razvitiya turizma v stranah i regionah mira [Strategy of tourism development in countries and regions of the world] Moskva: KnoRus. [in Russian].

Макрушина И.В., Кружков Д.А.

РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫ АЗАМАТТАРЫНЫҢ ВЫЕЗДНОЙ ТУРИЗМ ДАМУЫҒА АСЕАН МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ӘЛЕУЕТІ

Андатпа. Мақалада Оңтүстік-Шығыс Азия мемлекеттері қауымдастығының жалпы сипаттамасы берілген және демалыс елін таңдау кезінде Ресей Федерациясы азаматтарының бойлық туристік қалауына талдау жасалады, АСЕАН-ның жарғылық құжаттарына талдау жасалды. Сондай-ақ, бұл елдерге ресейлік туристерді тарту элементтері болып табылатын табиғи, этнографиялық және мәдени-тарихи факторлардың жиынтығы зерттелуде. Туристік тартымдылықтың жоғары, орташа және төмен деңгейлері бар АСЕАН елдері анықталды, бұл туристік инфрақұрылымның даму деңгейіне және мемлекеттерге бару мақсатына байланысты. Көлік инфрақұрылымын, орналастыруды, қоғамдық тамақтануды, мәдени-демалыс және анимациялық қызметті дамытудың сандық және сапалық деңгейлері талданды. 2020 жылы Халықаралық Туризм көрсеткіштері талданды, олар 70% - ға төмендеді, бұл 1990 жылдың көрсеткіштеріне сәйкес келеді.

2020 жылы әлемдік қауымдастық covid-19 коронавирустық инфекциясының пандемиясына тап болды. Жаңа коронавирустық инфекцияның таралуын шектеу жөніндегі карантиндік шаралардың арқасында туризм индустриясы 2009 жылмен салыстырғанда 10 есе көп шығынға ұшырады және дағдарыста. Ұлттық көшбасшылар туризм жағдайын жақсарту үшін шаралар қабылдауда және вакцинация процесі туризм индустриясының қалпына келуіне және қалпына келуіне көмектеседі

Кілт сөздер: АСЕАН елдері, халықаралық ынтымақтастық, туризм, туристер, туристік қызмет, туристік артықшылық, COVID-19 коронавирустық инфекциясының пандемиясы, туристік саланың дағдарысы.

Makrushina Inna, Kruzhkov Denis

POTENTIAL OF ASEAN STATES FOR DEVELOPMENT OF OUTBOUND TOURISM OF RUSSIAN CITIZENS

Annotation. The article gives a general characteristic of association of the states of South-East Asia and analyses longitudinal tourist preferences of citizens of the Russian Federation when choosing the country of rest, an analysis of the ASEAN statutory documents is given. A set of natural, ethnographic and cultural-historical factors, which are elements in attracting Russian tourists to these countries, is also investigated. ASEAN countries with high, medium and low levels of tourist attraction, which is conditioned by the level of development of tourist infrastructure and the purpose of visiting states, are defined. Quantitative and qualitative levels of development of transport infrastructure, accommodation, catering, cultural, leisure and animation activities were analyzed. The indicators of international tourism in 2020 were analyzed, which decreased by 70%, which corresponds to the indicators of 1990.

In 2020, a pandemic of COVID-19 coronavirus infection hit the world community. Due to quarantine measures to limit the spread of the new coronavirus infection, the tourism industry has suffered a loss of 10 times that of 2009 and is in crisis. National leaders are taking action to address the situation in tourism and the vaccination process is helping the tourism industry to rebound and recover.

Keywords: ASEAN countries, international cooperation, tourism, tourists, tourism activity, tourism preferences, COVID-19 coronavirus pandemic, tourism industry crisis.

UDC 338.48
IRSTI 75.81
DOI 10.37238/1680-0761.2022.85(1).75

¹Grzegorz Iwanicki, ²Anna Dłużewska*

¹Institute of Socio-Economic Geography and Spatial Management, Maria Curie-Skłodowska University,
Lublin, Poland

² Institute of Geography, Kazimierz Wielki University, Bydgoszcz, Poland

*Correspondence: dluzewska.a@gmail.com

E-mail: greg.iwanicki@gmail.com, dluzewska.a@gmail.com

COMPARISON OF CITY BREAK TRIPS IN THE OFFER OF POLISH AND BRITISH TOUROPERATORS AND ONLINE TOURIST AGENCIES

Annotation. The development of the city break travel market is almost inseparably connected with the development of low-cost airlines, whose dense network of connections has for several years made flights to almost all major European cities possible at relatively low prices. Taking advantage of such easy accessibility, the majority of travel agencies offer trips advertised under the term "city break". However in the past years it was common for this catchy term to be used to describe also classic round trips in several cities, most often European capitals, which meant that their itineraries did not always fit in the definition of this relatively new form of travel. Are such practices still used by travel agencies? The aim of this article is to answer this question, preceded by an analysis of city break itineraries for 2022 offered by selected European tour operators and travel agencies. An additional aim is to examine changes in the market of the most popular city break destinations that occurred during the COVID-19 pandemic.

Keywords: city break; weekend trips; urban tourism; touroperators; travel agencies.

Introduction

The development of low-cost airlines occurred in parallel with a change in sociological and economic aspects related to travel and leisure, which was highlighted in Europe in the first decade of the 21st century when Europeans began to travel more frequently, including more often shorter holidays, in addition to traditional two-week holidays [1-3]. These processes were facilitated by the affordability of airline tickets and the ease of booking accommodation online, which, along with the growing economic independence of the younger generation, resulted in the emergence of weekend party tourism, including clubbing, stag and hen parties [4-5]. Along with this type of travel, other motives for short-term trips e.g. cultural, educational or narrow interest-related, have entered a branch of tourism called city break. This branch can be defined as short-term, usually weekend trips to an attractive tourist city, without an overnight stay in any other destination [1].

City breaks usually contain only two components: transport and accommodation, while transport is mainly provided by low-cost airlines and accommodation is chosen from the offer of facilities located in city centres [3]. Although various types of intercity transport (coaches, trains, sea ferries, traditional airlines) have been present for many decades, the emergence of cheap lines has caused fundamental changes in the tourist market, the result of which was, among others, flourishing of city break tourism [2, 6-9]. The popularity of this form of trips had an impact on the offer of travel agencies, which, in addition to traditional travel destinations, started to offer simple weekend packages to the most popular cities in Europe. However, often under this name, travel agencies offered ordinary bus tours, although in attractive cities (e.g. Paris, Brussels, Amsterdam during one trip), but by the definition they were not city breaks and were evidence of the misuse of the fashionable term in tourism [10-11].

The popularity of city break was one of the reasons for the phenomenon of overtourism in the most popular tourist cities, which caused many tensions between the inhabitants of these cities and tourists [12]. The COVID-19 pandemic, however, contributed to a drastic decline in tourist traffic around the world, including in urban tourism destinations, paradoxically caused the emptying of previously crowded streets and squares in many city centers. Travel restrictions, which have been introduced especially for unvaccinated people, along with the ever-changing legal regulations in many countries affected by the pandemic, undoubtedly influenced the content of travel agencies' offers, including urban tourism trips [13].

The main aim of this article is to identify the changes that have occurred in the city break market in recent years, and the main questions are related to various aspects of these changes: (1) have there been any changes in the popularity of city break destinations in relation to the pre-pandemic period? (2) has the number of cases and deaths from COVID-19 in

given countries influenced travel agencies in the aspect of their city break offer? (3) do travel agents still abuse the term city break by advertising tours that are basically a different type of travel?

In order to answer these questions, an analysis of city break offers of selected Polish and British travel agencies for 2022 was carried out, and the results were compared with the results of the city break market research from 2019 [11], i.e. from the period immediately before the pandemic. An additional aim of the article was to compare the mature city break market in the British Isles with the Polish market, which appeared almost a decade later as a result of this country's accession to the European Union.

Materials and methods

As one of the aims of the article was to compare the current city break trends with the results of the 2019 survey [11], the same method was used to select the most popular destinations using the positioning of websites in the google chrome search engine. This search engine has been the most popular among Europeans for years [14]. Due to the growing importance of the Internet in the decision-making process, especially among city break tourists, the authors concluded that the method used would be sufficiently reliable.

For the analysis of the city break offers, data from online travel agencies (OTA) displayed on the first result page after entering the phrases “city break” and “city break weekend trips” were selected. The choice of such simple phrases allowed, in the opinion of the authors, to obtain reliable data on leading tour operators in the field of city break tours, as well as the most popular offers and destinations.

Out of the total number of over 3.3 billion results obtained for the phrase “city break” (there were 2 billion results in 2019, so there was an increase in the interest in such type of trips), the first page of the results included the following travel agencies targeting Polish tourists: esky.pl, Itaka, TUI, Rainbow Tours, fostertravel.pl, wakacje.pl, wakacyjnipiraci.pl, fly.pl, bluesky.pl, fly4free.pl. After entering the phrase “city break weekend trips”, the English-language results on the first page were as follows: lastminute.com, britishairways.com, cassidytravel.ie, loveholidays.com, thomascook.com, holidaypirates.com, easyjet.com, tui.com.uk.

The ranking of the most popular city break destinations was created taking into account the most frequently occurring cities in the analyzed offers.

Results

The most popular Polish companies offering city break tours can be divided into four main groups. The first one is made up of leading tour operators (Itaka, TUI, Rainbow), who have been in the top three in the overall sales of travel packages in Poland for years [15]. The second group are internet tour operators of less importance in terms of the sale of packages, but they are the leading intermediaries in flight tickets reservations (esky.pl, Bluesky). The next group includes travel agencies (Fostertravel, Holidays.pl, Fly.pl), and in the last one are blogs or booking portals, which do not sell the proposed offers themselves, but redirect customers to other entities (Wakacyjnipiraci, Fly4free).

Comparing the analysis of positioning results with the results for 2019, the biggest difference is the fact that the esky.pl tour operator, which is the largest online seller of flight tickets in Poland, had the highest position (Fig. 1). Other changes proving the increase in the role of given companies on the city break market include the appearance of the largest Polish travel agency (Wakacje.pl) and its smaller competitor Fly.pl, as well as an increase in the position of Rainbow Tours. From the first result page, the booking portals FRU.pl and Skyscanner, as well as the tour operator Neckermann, which announced bankruptcy in the second half of 2019 [16], have disappeared.

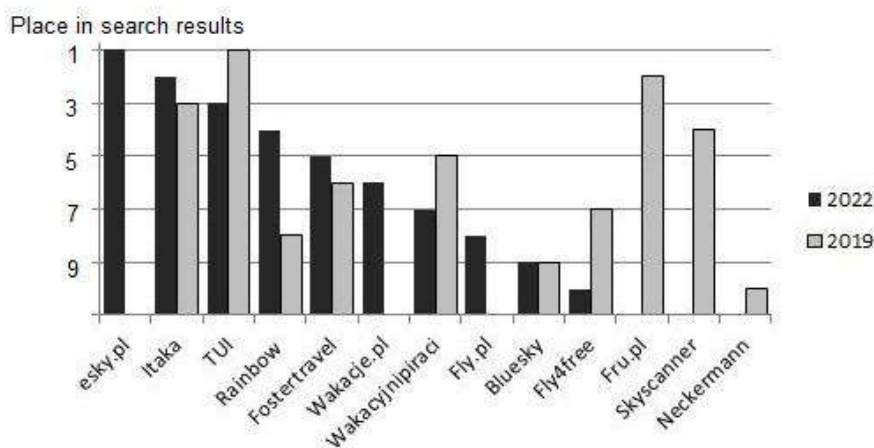

Figure 1 - Positions of Polish OTA in search results in 2019 and 2022. Source: own work

Compared to the pre-pandemic times, the proportion of the types of trips offered under the city break term has not changed significantly. “Classic” packages that combine flight and hotel offer only esky.pl and Bluesky, which by default display options with three and two nights respectively. The editors of Fly4ply.pl portal also treat city break in a classic way, as a flight plus hotel package. The offer of the three largest tour operators looks different, with each of them having a city break product in a different form. In Itaka, city breaks are mostly short (mainly for three nights) air trips to the most attractive cities in Europe, but the packages always include travel guide provided by tour operator and a detailed sightseeing program for each day. Tour dates are also set in advance.

In Rainbow Tours city breaks are offered in the form of short air tours like in Itaka, but the vast majority of offers are bus/coach tours, often being ordinary round trips around a given country (lasting 3-4 nights). TUI, on the other hand, limits its city break offer only to the possibility of buying accommodation for 3, 5 and 7 days in many European cities, but without possibility of buying any transport. Other entities from the analyzed list, i.e. tourist agencies and the Wakacyjnipiraci.pl portal, offer various forms of trips from the tour operators' catalogs under the name of city break, from short air trips from Itaka and Rainbow offers, to regular, often multi-day couch tours, not always related to sightseeing cities.

Compared to the situation on the Polish market, British city break search results differ significantly in terms of the type of travel companies and include 3 groups: travel agencies specialized mainly in flight and hotel packages (lastminute.com, Cassidytravel, Loveholidays, Holidaypirates), airlines (British Airways, easyJet) and tour operators (Thomas Cook, TUI). The first two of the above-mentioned groups occupy key positions in the search results, and compared to 2019, the first two positions are still occupied by lastminute.com and British Airways (fig. 2). The new companies on the list are the dynamically developing Loveholidaystravel agency, and Cassidytravelbudget agency based in Ireland. Superbreak (termination of operations in 2019 [17]), a travel metasearch engine Expedia, and the Dutch airline KLM, fell out of the list compared to the previous analyzed period.

However, the biggest difference between the British and Polish city break market is the type of offer. While Polish companies' city break called offer often included trips that did not have much in common with this term, British companies, without exception, offered classic flight plus hotel packages, with additional, optional extras, such as car rental. The only differences between British companies were the number of nights set by default in their search engines, which ranged from 2 nights (lastminute.com, BritishAirways, easyJet) to 3 nights for the rest of the companies. Only at TUI, the only option was to book a minimum stay of 4 nights.

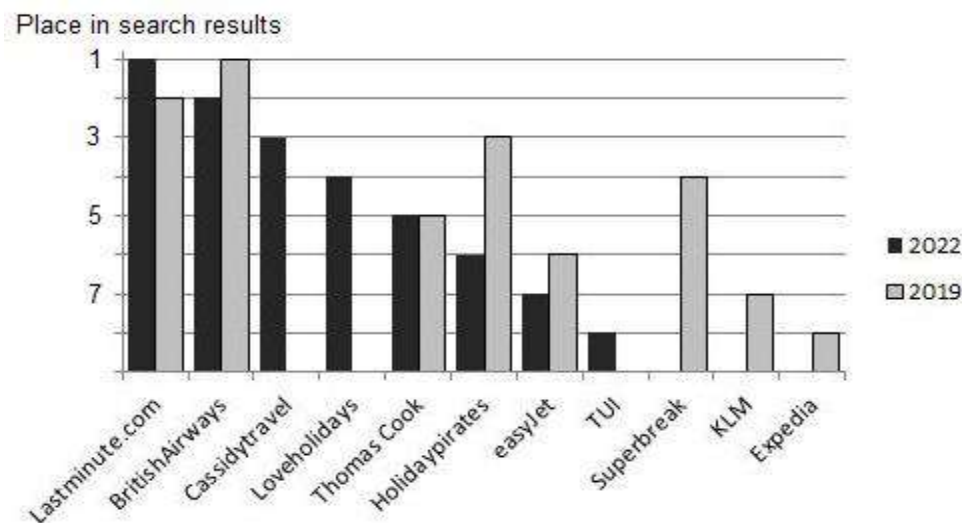

Figure 2 - Positions of British OTA in search results in 2019 and 2022. Source: own work

The list of the most popular city break destinations offered by Polish companies changed in several cases over the analyzed period. There has been a visible decline in the popularity of Barcelona, which was by far the most popular destination in 2019. Similarly, the position of other cities also associated with leisure by the sea, such as Lisbon and Nice, changed (Fig. 3).

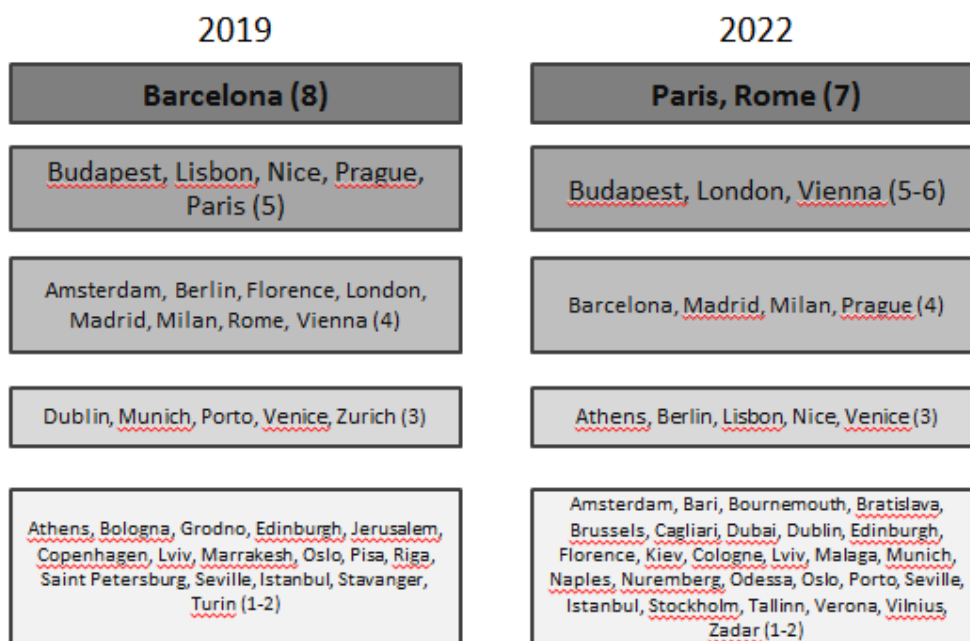

Figure 3 - Changes in the “popularity” of city break destinations offered by Polish OTA in 2019-2022. Source: own work

Offers to some attractive tourist cities such as Florence, Pisa, Turin and Zurich, and some cities from Eastern Europe (Grodno, Saint Petersburg), as well as from more distant destinations (Marrakesh and Jerusalem) were also characterized by a smaller supply. In turn, well known cities like Paris, Rome, and from Central and Eastern Europe (Bratislava, Kiev, Odessa, Tallin, Vilnius, Zadar), which were missing in the 2019 ranking, have gained popularity, as well as Dubai.

The British city break destination market has hardly changed at all. Apart from the slight decline in Barcelona and the growth of Amsterdam and Rome among the most popular destinations, the only visible changes were a slight decline in the supply of offers to Venice and the rise of Krakow, Paris and Lisbon (Fig. 4). Two processes can also be noted: the emergence of offers for more distant destinations (Marrakech, Dubai, New York, Valetta) and the growing popularity of British cities (London, Edinburgh, Liverpool, Manchester, Belfast).

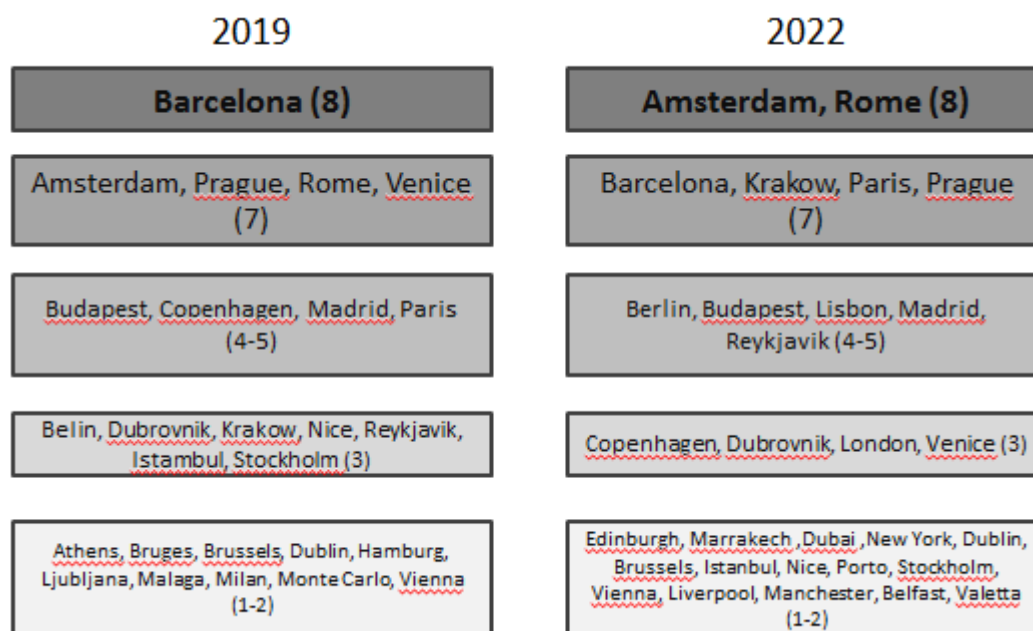

Figure 4 - Changes in the “popularity” of city break destinations offered by British OTA in 2019-2022. Source: own work

The wide offer of city break destinations from different countries in the analyzed offers allows us to conclude that the situation related to the COVID-19 epidemic had little impact on the popularity of the cities. Among the 10 European Union countries with the highest number of COVID-19 cases and deaths (France, Italy, Spain, Germany, Poland [18]), only a few cities showed a small decrease in the supply of offers compared to the pre-pandemic period (e.g. Barcelona, Florence, Munich, Nice, Pisa, Turin, Venice), but this should not be associated with the fear of tourists becoming infected. Evidence of the lack of this correlation is the maintenance of the former position (Madrid, Milan) or the increase in popularity of other cities from these countries, including Bari, Krakow, Naples, Paris, Rome, Berlin and Cologne.

Discussion and conclusions

The first months of the COVID-19 pandemic affected the collapse of the tourist market in 2020, including city break, due to the closure of many air connections and the introduction of strict border crossing regulations. One of the factors that influenced lower tourist traffic was also the fear of contracting COVID-19 in the means of mass transport among some tourists, therefore in 2020 and 2021 there was an increase in domestic tourist traffic and self-organized trips and the decrease of foreign trips in many countries [13]. However, many forecasts for the second half of 2021 and 2022 assume that the tourism sector will be rebuilt to pre-pandemic numbers [19-20]. An optimistic approach can also be seen when looking at the offers of the analyzed companies offering city breaks for 2022. Their wide and diversified catalog of destinations does not differ significantly from that of 2019. Although some cities have slightly lost their popularity the hypothesis about linking this with a pandemic situation in different countries seems unlikely, because the analyzed list includes destinations from all popular tourist countries, including those most struggling with the COVID-19 pandemic.

Larger changes took place in the structure of companies offering city break travel, visible especially on the Polish market where, despite the continued strong position of leading tour operators, the share of online companies focused mainly on intermediation in booking air tickets and selling flight plus hotel packages has increased. The importance of large online travel agencies has also grown in place of metasearch engines. The Polish market, however, still retained its specificity, characterized by (1) the lack of airlines on the market of companies offering city breaks, as well as (2) inconsistent use of the term city break by the largest tour operators, which use it to advertise tours that differ in terms of their program and form from what is adopted in the cradle of the city break, i.e. in the British Isles. The confirmation is seen in differences within the same company, i.e. on the example of British and Polish TUI, where for Polish tourists it is only possible to buy accommodation in city break destinations, without any possibility of transport. Transport to cities and hotels must be organized by tourists themselves. The British branch, on the other hand, offers classic flight plus hotel packages for British travelers.

In conclusion, the changes on the city break market that took place in the last 3 years were not revolutionary, and on the British islands only cosmetic, despite the emergence of the pandemic, which had a strong impact on the general tourist market. On the one hand, this proves the well-established position of this type of travel both on the British and Polish market, even though in the latter city break is often understood in different categories. However, it should be taken into account that the results presented in this article refer only to the highest-positioned companies in search engines, and thus constitute only a preliminary diagnosis of the city break market. Nevertheless, the authors of this article believe that the presented method and the scope of the analyzed data allow for the presentation of the main trends in the research topic.

REFERENCES

- [1] Trew, J. & Cockerell, N. (2002) The European market for UK city breaks. *Insight* 14 (58): 85-111. [in English].
- [2] Francis, G., Fidato, A. & Humphreys, I. (2003) Airport-airline interaction: the impact of low-cost carriers on two European airports. *Journal of Air Transport Management* 12: 143-152. [http://dx.doi.org/10.1016/S0969-6997\(03\)00004-8](http://dx.doi.org/10.1016/S0969-6997(03)00004-8) [in English].
- [3] Dunne, G., Flanagan, S. & Buckley, J. (2010) Towards an Understanding of International City Break Travel. *International Journal of Tourism Research* 12: 409–417. doi:10.1002/jtr.760 [in English].
- [4] Smith, A. (2009) Effects of Low Cost Airlines on Efforts to Develop Cultural Heritage Tourism. *International Journal of Tourism and Hospitality Research* 20(2): 289-306. <https://doi.org/10.1080/13032917.2009.10518910> [in English].
- [5] Iwanicki, G., Dłużewska, A. & Smith Kay M. (2016) Assessing the level of popularity of European stag tourism destinations. *Quaestiones Geographicae* 35(3): 15–29. <https://doi.org/10.1515/quageo-2016-0023> [in English].
- [6] Hughes, H. & Allen, D. (2009) Central and Eastern Europe and EU accession 2004: Views of the impact on tourism. *Tourism and Hospitality Research* 9(3): 185–198. <https://www.jstor.org/stable/23745356> [in English].
- [7] Alderighi, M., Cento, A., Nijkamp, P. & Rietveld, P. (2012) Competition in the European aviation market: the entry of low-cost airlines. *Journal of Transport Geography* 24: 223-233. DOI: 10.1016/j.jtrangeo.2012.02.008 [in English].
- [8] Grigolon, A.B., Kemperman, A.D. & Timmermans, H.J. (2012) The influence of low-fare airlines on vacation choices of students: Results of a stated portfolio choice experiment. *Tourism Management* 33(5): 1174-1184. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2011.11.013> [in English].
- [9] Dobruszkes, F. (2013) The geography of European low-cost airline networks: a contemporary analysis. *Journal of Transport Geography* 28: 75-88. <https://doi.org/10.1016/j.jtrangeo.2012.10.012> [in English].
- [10] Prylińska, M. & Ratkowska, P. (2009) City break – an attempt to explain and define the phenomenon with regard to Polish market of tourist services. *Turystyka Kulturowa* 10/2009: 4-16. <http://turystykakulturowa.org/ojs/index.php/tk/article/view/401/380> [in Polish].
- [11] Iwanicki, G. & Dłużewska, A. (2019) Selected aspects of European city break travel. *Czasopismo Geograficzne* 90(1): 5-17. https://ptgeo.org.pl/wp-content/uploads/2021/07/CG_2019_90_1.pdf [in Polish].
- [12] Capocchi, A., Vallone, C., Pierotti, M. & Amaduzzi, A. (2019) Overtourism: A Literature Review to Assess Implications and Future Perspectives. *Sustainability* 11(12):3303. <https://doi.org/10.3390/su11123303> [in English].
- [13] Anguera-Torrell, O., Vives-Perez, J. & Aznar-Alarcón, J.P. (2021) Urban tourism performance index over the COVID-19 pandemic. *International Journal of Tourism Cities* 7(3): 622-639. <https://doi.org/10.1108/IJTC-09-2020-0206> [in English].
- [14] Search Engine Market Share Worldwide. Global Stats. <https://gs.statcounter.com/search-engine-market-share> [in English]
- [15] Ranking 2021 Tour Operators in Poland. *Wiadomości Turystyczne* (June 2021) Retrieved from https://wstih.pl/wp-content/uploads/2021/07/Raport_Touoperatorzy_lekki.pdf [in Polish]
- [16] Neckermann ogłasza niewypłacalność. *Forbes* (25.09.2019). Retrieved from <https://www.forbes.pl/biznes/bankructwo-biura-podrozy-neckermann-efekt-bankructwa-thomasa-cooka/57n1cbq> [in Polish]
- [17] Calder, S. (2019) Superbreak collapse. *Independent* (02.08.2019). Retrieved from <https://www.independent.co.uk/travel/news-and-advice/superbreak-collapse-administration-latest-failure-laterooms-travel-company-why-short-breaks-a9035166.html> [in English]

[18] COVID-19 situation. European Centre for Disease Prevention and Control. Retrieved from <https://www.ecdc.europa.eu/en/cases-2019-ncov-eueea> [in English].

[19] Allen, N. (2021) Spain sees tourism back to prepandemic levels in 2022 after solid Sept data. Retrieved from Reuters (November 2021): <https://www.reuters.com/business/cop/foreign-tourism-spain-surges-september-still-far-2019-levels-2021-11-03/> [in English].

[20] ETC. (2021) Recovery of European tourism in sight this summer. European Travel Commission. Retrieved from <https://etc-corporate.org/news/recovery-of-european-tourism-in-sight-this-summer/> [in English].

Иваницкий Г., Длужевская А.

ПОЛЬША ЖӘНЕ БРИТАНИЯНЫҢ ТУОПЕРАТОРЛАРЫНЫҢ ЖӘНЕ ОНЛАЙН ТУРИСТІК АГЕНТТІКТЕРДІҢ ҰСЫНЫСЫНДАҒЫ ҚАЛАЛЫҚ САЯХАТТАРДЫ САЛЫСТЫРУ

Аңдатпа. Қалаға саяхат нарығының дамуы бюджеттік авиакомпаниялардың дамуымен тығыз байланысты, олардың тығыз байланыс желісі бірнеше жылдар бойы Еуропаның барлық ірі қалаларына салыстырмалы түрде арзан бағамен ұшуға мүмкіндік берді. Осындай оңай қол жетімділікті қолдана отырып, туристік агенттіктердің көпшілігі "қалалық демалыс" терминімен жарнамаланатын сапарларды ұсынады. Алайда, соңғы жылдары бұл қызықты термин бірнеше қалаларда, көбінесе еуропалық астаналарда классикалық сапарларды сипаттау үшін жиі қолданылды, демек олардың бағыттары әрдайым осы салыстырмалы түрде жаңа саяхат формасын анықтауға сәйкес келмеді. Бұл тәжірибені туристік агенттіктер әлі күнге дейін қолдана ма? Осы мақаланың мақсаты-таңдалған еуропалық туроператорлар мен туристік агенттіктер ұсынатын 2022 жылға арналған қалалық демалыс бағыттарын талдаудан бұрын осы сұраққа жауап беру. Қосымша мақсат-covid-19 пандемиясында болған қалаларда демалудың ең танымал бағыттарының нарықтағы өзгеруін зерттеу.

Кілт сөздер: қалалық демалыс; Демалыс күнгі сапарлар; қалалық туризм; туроператорлар; туристік агенттіктер.

Иваницкий Г., Длужевская А.

СРАВНЕНИЕ ПОЕЗДОК НА ОТДЫХ В ГОРОДЕ В ПРЕДЛОЖЕНИИ ПОЛЬСКИХ И БРИТАНСКИХ ТУРОПЕРАТОРОВ И ОНЛАЙН-ТУРИСТИЧЕСКИХ АГЕНТСТВ

Аннотация. Развитие рынка путешествий в город практически неразрывно связано с развитием бюджетных авиакомпаний, чья плотная сеть стыковок в течение нескольких лет делала возможными полеты практически во все крупные европейские города по относительно низким ценам. Пользуясь такой легкой доступностью, большинство туристических агентств предлагают поездки, рекламируемые под термином "городской отдых". Однако в последние годы этот броский термин часто использовался для описания также классических поездок туда и обратно в нескольких городах, чаще всего в европейских столицах, что означало, что их маршруты не всегда вписывались в определение этой относительно новой формы путешествий. Используется ли такая практика туристическими агентствами до сих пор? Цель этой статьи - ответить на этот вопрос, которому предшествует анализ маршрутов отдыха в городе на 2022 год, предлагаемых избранными европейскими туроператорами и туристическими агентствами. Дополнительной целью является изучение изменений на рынке наиболее популярных направлений для отдыха в городах, которые произошли во время пандемии COVID-19.

Ключевые слова: городской отдых; поездки выходного дня; городской туризм; туроператоры; туристические агентства.

ӨОЖ 911.3:314.143(574.1)

FTAXP 05.11.15; 04.51.27

DOI 10.37238/1680-0761.2022.85(1).77

Имашев Э.Ж.*, Утениязова Ж.Б.**М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан*****Корреспондент авторы: eduard.imashev@gmail.com**

E-mail: eduard.imashev@gmail.com, zhibekbulatovna0@icloud.com

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ ШЫҢҒЫРЛАУ АУДАНЫНЫҢ АУМАҚТЫҚ ӘЛЕУМЕТТІК-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУ ҮРДІСТЕРІ

Аңдатпа. Жұмыста Батыс Қазақстан облысы Шыңғырлау ауданының аумақтық әлеуметтік-демографиялық даму үрдістерін зерттеудің негізгі нәтижелері ұсынылған. Ауылдық округтердің әлеуметтік-демографиялық дамуының негізгі көрсеткіштеріне жүргізілген салыстырмалы-географиялық талдау 2006-2021 жылдары Шыңғырлау ауданында жалпы теріс үрдіс байқалғанын көрсетті. Көптеген ауылдық округтерде табиғи қозғалыс қарқынының төмендеуі және халықтың қарқынды кетуі байқалады. Бұл Шыңғырлау ауданындағы халық санының 23,5%-ға қысқаруына, халық тығыздығының төмендеуіне және тұрғындарды оқшаулау көрсеткішінің өсуіне алып келді. Сондай-ақ, әлеуметтік инфрақұрылымның аумақтық желісін 18,9%-ға қысқарту (оның ішінде білім беру, денсаулық сақтау, мәдениет және спорт саласында), барлық ауылдық округтерде жұмыссыздық деңгейінің өсу үрдісі анықталды. Шыңғырлау ауданының аумақтық әлеуметтік-демографиялық даму деңгейін анықтау мақсатында 9 негізгі көрсеткіштің өсу/кему қарқынын айқындау негізінде ауылдық округтердің типологиясы жүргізілді. Жүргізілген типология әлеуметтік-демографиялық дамудың салыстырмалы түрде ең жоғары деңгейі 1 ауылдық округке тән екенін көрсетті, орташа деңгейі – 2, төмен деңгейі – 3, өте төмен деңгейі – 2. Анықталған үрдістер Шыңғырлау ауданының аумақтық әлеуметтік-демографиялық даму деңгейі бойынша Батыс Қазақстан облысының депрессивті аумағына жататындығы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Бұл Шыңғырлау ауданының ауылдық округтеріндегі әлеуметтік-демографиялық ахуалды тұрақтандыруға және жақсартуға бағытталған басқарушылық шешімдер қабылдауды талап етеді.

Кілт сөздер: Шыңғырлау ауданы; әлеуметтік-демографиялық даму; үрдістер; ауылдық округтер; әлеуметтік инфрақұрылым; даму деңгейі; аумақ; саралау; халық; типология.

Kіpіcнe

Әлеуметтік-демографиялық даму адамның болмысының мәнін, оның уақыт пен кеңістікте көбею жағдайларын анықтайды, ал әлеуметтік-демографиялық сала мемлекеттік реттеудің басты басымдығы және пәні болып табылады [1]. Елдің белгілі бір аумағының әлеуметтік-демографиялық дамуының тиімділігі маңызды. А.В. Черепанованың пікірінше, аймақтық деңгейдегі аумақтың әлеуметтік-демографиялық дамуының тиімділігі аймақта тиімді басқарумен, әлеуметтік-экономикалық және демографиялық жүйелердің синергетикалық өзара іс-қимылымен қол жеткізілетін шектеулі әлеуметтік-экономикалық ресурстарды тиімді пайдалану есебінен халықты молықтыру процестерінің оңтайлылығы қамтамасыз етілетін әлеуметтік-демографиялық жүйені дамытуды білдіреді [2]. Тиісінше еліміздің облыстары әкімшілік аудандарының әлеуметтік-демографиялық дамуы Қазақстанның мемлекеттік және өңірлік аумақтық әлеуметтік-экономикалық жүйесінің жұмыс істеу тиімділігін айқындайды.

Әлеуметтік-демографиялық даму мәселелерін зерттеудің өзектілігі шетелдік және отандық ғалымдардың, олардың ішінде С. Бейсембаев [3], М. Абишева [4], Е.В. Петрова [5], В. Лордкипанидзе [6], Е.С. Баженова [7], В.В. Локосов [8], В.Ю. Анисимова [1], Д.А. Мухаметова, В.П. Смолькина [9], А.В. Кривенко [10], Е.В. Кудряшова, С.Г. Глухов, Н.В. Провидонова, Г.Г. Крючков [11], Е.С. Красинец, Т.В. Шевцова [12] және т.б. еңбектерін атап өтуге болады.

Географиялық, табиғи-ресурстық, әлеуметтік-экономикалық және саяси факторлардың әсерінен Батыс Қазақстан облысында (БҚО) Қазақстанның басқа облыстары сияқты әлеуметтік-демографиялық дамудың облысшілік ерекшеліктері байқалады. Әлеуметтік-демографиялық дамудағы облысшілік аумақтық саралау әкімшілік аудандар деңгейінде ғана емес, ауылдық округтер деңгейінде де көрініс табады. Осыған байланысты БҚО-ның жекелеген әкімшілік аудандарының аумақтық әлеуметтік-демографиялық дамуына зерттеулер жүргізу маңызды мәселе болып табылады. Бұл әкімшілік аудандардың әлеуметтік-демографиялық даму деңгейін аумақтық

саралау және БҚО-ның әлеуметтік пен демографиялық саласын кеңістікте дамытудың басым бағыттарын айқындаудағы ерекшеліктерді, үрдістер мен мәселелерді айқындау қажеттілігімен негізделеді.

Шыңғырлау ауданы БҚО-ның шығысында орналасқан және аумағы 7,2 мың шаршы км (облыс аумағының 4,8%). Әкімшілік-аумақтық бөліністе Шыңғырлау ауданы 8 ауылдық округке және 25 ауылдық елді мекенге бөлінеді [13, б. 13]. Батыс Қазақстан облысы аумағының типологиясы бойынша әлеуметтік-экономикалық және экологиялық даму деңгейі бойынша Шыңғырлау ауданы Теректі және Тасқала аудандарымен бірге даму деңгейі орташа аудандар типіне жатады. БҚО-ның оңтүстігінде, батысында, оңтүстік-шығысында, шығысында (Сырым, Қаратөбе) орналасқан әкімшілік аудандармен (даму деңгейі төмен және ең төменгі аудандардың типтері) салыстырғанда Шыңғырлау ауданы өнеркәсіптік нысандардың болуымен, көлік инфрақұрылымының, ауыл шаруашылығының, қызмет көрсету саласының неғұрлым дамыған деңгейімен, тұрғын үйді пайдалануға берумен ерекшеленеді [14, б. 165-166].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеудің негізгі материалдары Шыңғырлау ауданы әкімдігінің Экономика және қаржы бөлімі ұсынған 2006-2021 жылдардағы статистикалық деректер болып табылады. Аталған зерттеу материалдары ресми сұрау салу негізінде ауылдық округтер бөлінісінде алынды, бұл жеткілікті ақпараттық-статистикалық базаны жүйелеуге мүмкіндік берді.

Шыңғырлау ауданының әлеуметтік-демографиялық дамуын зерттеу кезінде келесі негізгі статистикалық көрсеткіштер пайдаланылды: халық саны; аумақтың ауданы; халықтың табиғи қозғалысы; халықтың көші-қон сальдосы; халықтың жұмыссыздық деңгейі; аз қамтылған тұрғындар саны; білім беру мекемелерінің саны (мектепке дейінгі мекемелер, жалпы білім беретін мектептер, музыка мектептері, спорт мектептері, колледждер, мектептен тыс жұмыс орталықтары, жас туристер станциялары); денсаулық сақтау ұйымдарының саны (ауруханалар, емханалар, отбасылық-дәрігерлік амбулаториялар, фельдшерлік-акушерлік пункттер, медициналық пункттер); мәдениет және спорт мекемелерінің саны (музейлер, кітапханалар, мәдениет үйлері мен клубтар, кинотеатрлар, спорт залдары); білім беру мекемелерінде білім алушылардың саны; дәрігерлер мен орта медицина қызметкерлерінің саны.

Жүргізілген зерттеулердің нәтижелері аналогия және салыстыру, талдау және синтез, ғылыми абстракция, индукция және дедукция, жүйелік және логикалық тәсілдер әдістерін пайдалану негізінде алынды. Статистикалық, математикалық, салыстырмалы-географиялық, картографиялық, геоақпараттық, хронологиялық, сипаттамалық корреляциялық және басқа зерттеу әдістері қолданылды.

Шыңғырлау ауданының ауылдық округтерінің әлеуметтік-демографиялық даму деңгейі бойынша типологиясын жүргізу үшін дәрежелік-балдық бағалау әдістемесі пайдаланылды [14, б. 35-37].

Жоғарыда аталған көрсеткіштерді картографиялық және аналитикалық материалдарды талдаумен салыстыру БҚО Шыңғырлау ауданының аумақтық әлеуметтік-демографиялық даму үрдістерінің негізгі бағыттарын көрсететін белгілі бір нәтижелер алуға мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері

Ауылдық округтердегі әлеуметтік-демографиялық процестердің салдарынан 2006-2021 жылдары Шыңғырлау ауданы халқының саны 23,5%-ға қысқарды және 2021 жылғы 1 қазандағы жағдай бойынша 13,9 мың адамға тең болды [15]. 8 ауылдық округтің 7-де халықтың қысқару үрдісі байқалады. Халық санының азаюының ең жоғары көрсеткіші Қарағаш ауылдық округіне тән. Алмаз, Ақбұлақ, Ақтау және Ардақ ауылдық округтерінде халық саны 50%-дан астамға қысқарды. Ащысай және Ақшат ауылдық округтерінде тұрғындардың салыстырмалы түрде аз азаюы байқалады. Аудан орталығы – әкімшілік ауданды дамыту орталығы орналасқан Шыңғырлау ауылдық округінде ғана халық санының өсуі 8,6%-ды құрады (кесте 1, сур. 1). Бұл Шыңғырлау ауылдық округіндегі халықтың локализация дәрежесінің 46,3%-дан 66,2%-ға дейін ұлғаюына ықпал етті, ол Шыңғырлау ауданы аумағының 15,5%-ын ғана алып отыр.

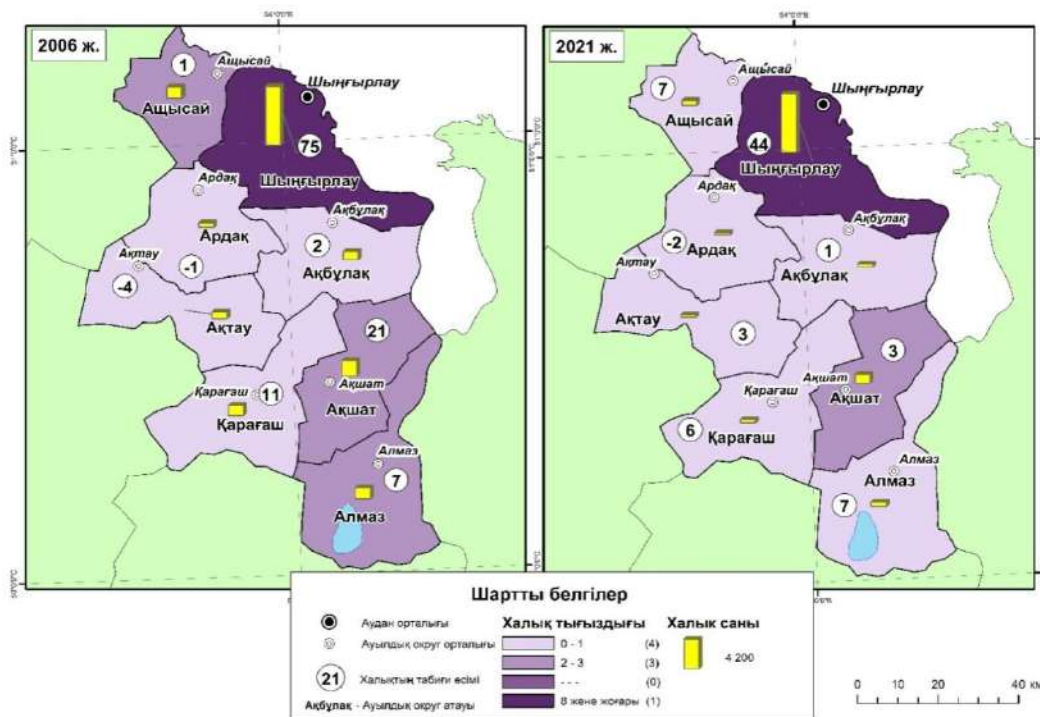
1-Кесте – 2006-2021 жылдардағы БҚО Шыңғырлау ауданы ауылдық округтері аумағының ауданы және халық санының өзгеруі

№	Ауылдық округтердің атауы	Аумақтың ауданы, шаршы км	Халық санының өзгеруі		
			2006 ж. халық саны, адам	2021 ж. халық саны (1 қазандағы жағдай бойынша), адам	Халық санының өсуі / кемуі, %
1	Алмаз	1 062,85	1 640	680	-58,5
2	Ащысай	627,94	1 599	821	-48,7
3	Ақбұлақ	866,66	1 177	524	-55,5
4	Ақтау	869,47	1 004	457	-54,4
5	Ақшат	814,55	2 235	1 383	-38,1
6	Ардақ	800,11	672	325	-51,6
7	Қарағаш	1 068,39	1 455	524	-64,0
8	Шыңғырлау	1 119,92	8 440	9 231	8,6
	Барлығы	7 229,89	18 222	13 945	-23,5

Авторлармен [15] бойынша құрастырылды

Тұрғындар санының қысқаруы Шыңғырлау ауданы халқының тығыздығының азаюына ықпал етті. Қарастырылып отырған кезеңде халықтың орташа тығыздығы 1 шаршы км-ге 3-тен 2 адамға дейін қысқарды. Шыңғырлау ауданында халық тығыздығының аумақтық саралануының өзгеру ерекшеліктері 1-суретте көрсетілген.

Геодемографиялық аспектіде Шыңғырлау ауданы тұрғындары санының азаю үрдісі табиғи қозғалыс қарқынының төмендеуімен және көптеген ауылдық округтерде халықтың көші-қон сальдосының теріс көрсеткіштерімен байланысты. Жалпы Шыңғырлау ауданы бойынша 2021 жылы халықтың табиғи қозғалысы 112-ден 69 адамға дейін немесе 61,6%-ға қысқарды [15]. Орташа аудандық үрдіс Шыңғырлау, Қарағаш, Ақшат және Ақбұлақ ауылдық округтеріне тән. Ардақ ауылдық округінде халықтың теріс қозғалысы мәселесінің тереңдеуі байқалады, ал Алмаз ауылдық округінде бұл көрсеткіш өзгеріссіз қалды. Халықтың табиғи қозғалысының өсуі Ащысай ауылдық округіне ғана тән (сур. 1).

1-Сурет – 2006-2021 жылдардағы БҚО Шыңғырлау ауданының демографиялық дамуының аумақтық саралануының өзгеруі. Авторлармен [15] бойынша құрастырылды

Шыңғырлау ауданының геодемографиялық мәселесі халықтың қарқынды кетуі болып табылады. Егер 2006 жылы халықтың көші-қонның теріс сальдосы -103 адамды құраса, 2021 жылы бұл көрсеткіш -558 адамға дейін өсті. Аумақтық аспектіде халықтың теріс көші-қон сальдосының айтарлықтай өсуі Шыңғырлау ауылдық округінің аумағында байқалады (-68-ден -533 адамға дейін). 3 ауылдық округте халықтың кетуінің оң үрдісі көші-қонның теріс сальдосына ауысты: Ақтау (8-ден -14 адамға дейін), Ардақ (1-ден -13 адамға дейін), Ащысай (4-тен -4 адамға дейін) ауылдық округтерінде. Ақшат ауылдық округінде халықтың кету жағдайы айтарлықтай жақсарған жоқ (-19-дан -13 адамға дейін). Халықтың көші-қон өсімі Алмаз (0-ден 10 адамға дейін), Ақбұлақ (-23-тен 4 адамға дейін) және Қарағаш (-6-дан 5 адамға дейін) ауылдық округтерінде байқалады [15].

Тұрғындарды әлеуметтік қызметтермен қамтамасыз етуде халықтың өмір сүру сапасы тәуелді аумақтың әлеуметтік-инфрақұрылымдық жүйесінің маңызы зор. 2006-2021 жылдары Шыңғырлау ауданының аумағында әлеуметтік мақсаттағы инфрақұрылымдық нысандардың саны 122-ден 99-ға дейін (18,9%-ға) азайды [15]. Әлеуметтік инфрақұрылым білім беру, денсаулық сақтау, мәдениет және спорт мекемелерінің аумақтық желісімен ұсынылған.

Жалпы Шыңғырлау ауданы бойынша қарастырылып отырған кезеңде білім беру мекемелерінің саны 8,8%-ға қысқарды. Білім беру мекемелері санының азаюы Ащысай, Ақбұлақ Ақтау, Ақшат, Қарағаш ауылдық округтерінде байқалады. Алмаз ауылдық округінде бұл көрсеткіш өзгерген жоқ, ал Ардақ және Шыңғырлау ауылдық округтерінде жұмыс істейтін білім беру мекемелерінің саны артты (кесте 2).

2-Кесте – 2006-2021 жылдардағы БҚО Шыңғырлау ауданының ауылдық округтеріндегі білім беру мекемелерінің саны мен оқитын балалар санының өзгеруі

№	Ауылдық округтердің атауы	Білім беру мекемелерінің саны, бірлік		Оқитын балалар саны, адам	
		2006 ж.	2021 ж. (1 қазандағы жағдай бойынша)	2006 ж.	2021 ж. (1 қазандағы жағдай бойынша)
1	Алмаз	3	3	275	148
2	Ащысай	5	3	160	150
3	Ақбұлақ	3	2	250	114
4	Ақтау	3	2	206	71
5	Ақшат	3	2	468	284
6	Ардақ	1	2	102	61
7	Қарағаш	4	3	294	93
8	Шыңғырлау	12	14	2 320	1 920
	Барлығы	34	31	4 075	2 841

Авторлармен [15] бойынша құрастырылды

2021 жылғы 1 қазандағы жағдай бойынша Шыңғырлау ауданының білім беру нысандарының аумақтық желісі 8 мектепке дейінгі мекемеден, 3 кешенді мектеп-бақшадан, 15 жалпы білім беретін мектептен, 1 музыка мектебінен, 1 спорт мектебінен, 1 колледжден, 1 мектептен тыс жұмыс орталығынан, 1 жас туристер станциясынан тұрады [15]. Егер барлық ауылдық округтерде жалпы білім беретін мектептер болса, Қарағаш ауылдық округінде мектепке дейінгі мекемелер мен кешенді-мектеп-бала бақшалар жоқ. Музыка мектебі, спорт мектебі, колледж, мектептен тыс жұмыс орталығы, жас туристер станциясы сияқты білім беру нысандары Шыңғырлау ауылдық округінің аумағында орналасқан және тиісінше осы типтегі әлеуметтік инфрақұрылым 7 ауылдық округте жоқ.

2-кестеден көріп отырғанымыздай, Шыңғырлау ауданындағы білім беру мекемелерінде білім алушы балалар саны 30,3%-ға қысқарды, бұл білім беру нысандары жүктемесінің орташа мәнінің 120-дан 92 балаға дейін азаюына әкелді. Бұл үрдіс ауданның барлық 8 ауылдық округіне тән.

Шыңғырлау ауданында денсаулық сақтау ұйымдарының аумақтық желісі айтарлықтай қысқарды, ол 36,7%-ға азайды. 6 ауылдық округ аумағында 11 денсаулық сақтау нысаны жұмысын тоқтатты. Тек Алмаз және Ардақ ауылдық округтерінде денсаулық сақтау ұйымдарының саны өзгеріссіз қалды (кесте 3).

3-Кесте – 2006-2021 жылдардағы БҚО Шыңғырлау ауданының ауылдық округтеріндегі денсаулық сақтау ұйымдарының саны мен медицина қызметкерлері санының өзгеруі

№	Ауылдық округтердің атауы	Денсаулық сақтау ұйымдарының саны, бірлік		Медицина қызметкерлерінің (дәрігерлер мен орта медицина қызметкерлерінің) саны, адам	
		2006 ж.	2021 ж. (1 қазандағы жағдай бойынша)	2006 ж.	2021 ж. (1 қазандағы жағдай бойынша)
1	Алмаз	3	3	6	2
2	Ащысай	5	2	8	2
3	Ақбұлақ	3	1	5	3
4	Ақтау	2	1	5	1
5	Ақшат	4	1	18	6
6	Ардақ	1	1	2	1
7	Қарағаш	4	3	4	4
8	Шыңғырлау	8	7	108	128
	Барлығы	30	19	156	147

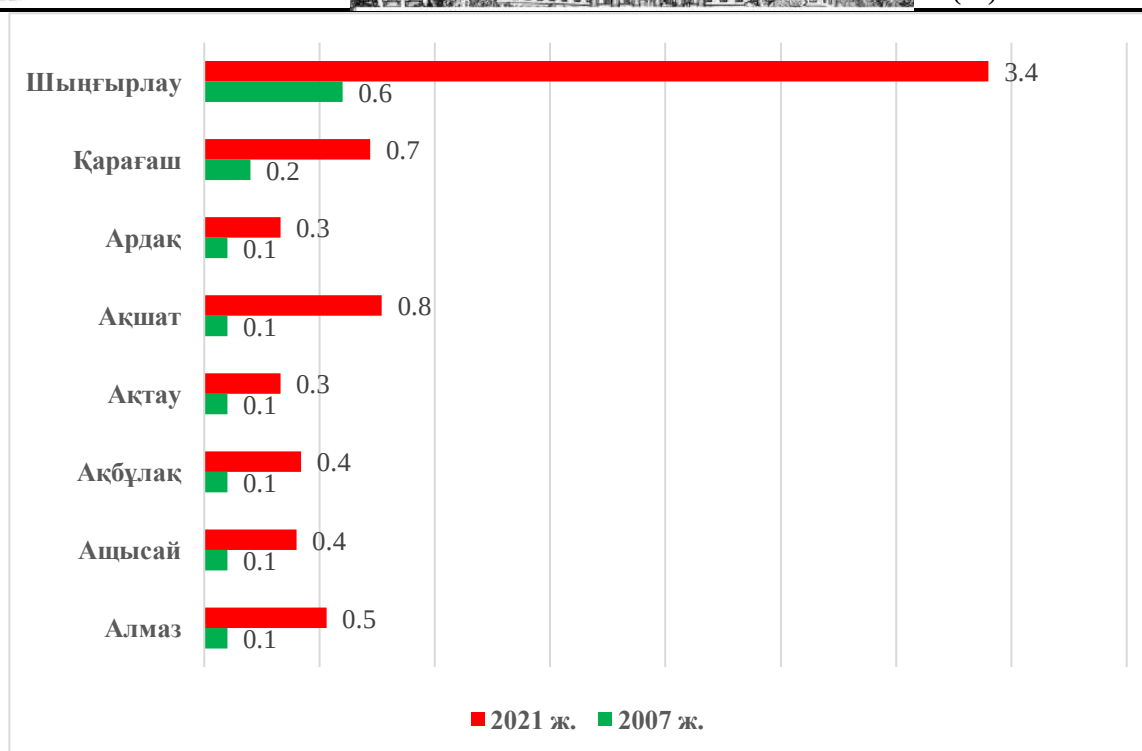
Авторлармен [15] бойынша құрастырылды

Шыңғырлау ауданының денсаулық сақтау нысандарының заманауи аумақтық желісі 1 аурухана, 1 емхана, 1 отбасылық-дәрігерлік амбулатория, 5 фельдшерлік-акушерлік пункт және 11 медициналық пункттен тұрады [15]. Шыңғырлау ауылдық округінде жалғыз аурухана, емхана және 5 медициналық пункт орналасқан, ал ауданның отбасылық-дәрігерлік амбулаториясы Ақшат ауылдық округінде орналасқан. Алмас, Ащысай, Ақбұлақ, Ақтау және Қарағаш ауылдық округтерінде денсаулық сақтау инфрақұрылымы фельдшер-акушерлік пункттер желісімен ұсынылған. Шыңғырлау ауылдық округінен басқа Алмас, Ащысай, Ардақ және Қарағаш ауылдық округтерінде медициналық пункттер жұмыс істейді.

2006-2021 жылдары Шыңғырлау ауданында денсаулық сақтау ұйымдарының медицина қызметкерлерінің саны 5,8%-ға қысқарды, бұл 7 ауылдық округке тән. Тек Қарағаш ауылдық округінде бұл көрсеткіш бұрынғы қалпында қалды. Осы үрдіс кезінде бұл халық санының қысқаруына байланысты 1 медицина қызметкеріне есептегенде жүктеменің 117-ден 95 адамға дейін төмендеуіне ықпал етті. Шыңғырлау ауданында ауылдық округтердің денсаулық сақтау нысандарын дәрігерлермен қамтамасыз ету мәселесі өткір болып тұрғанын атап өткен жөн. 2021 жылғы 1 қазандағы жағдай бойынша Шыңғырлау ауданындағы дәрігерлердің жалпы саны 28 құрайды, олар тек Шыңғырлау ауылдық округінде жұмыс істейді. Қалған 7 ауылдық округте денсаулық сақтау қызметін орта медициналық персонал көрсетеді. Тұтастай алғанда, қаралып отырған кезеңде ауданның денсаулық сақтау ұйымдарының шоғырлануы және медицина қызметкерлерінің Шыңғырлау ауылдық округінде шоғырлануы тиісінше 26,7%-дан 36,8%-ға дейін және 69,2%-дан 87,2%-ға дейін өсті.

Шыңғырлау ауданының мәдениет және спорт инфрақұрылымы нысандарының саны 58-ден 49 бірлікке дейін (15,5%-ға) қысқарды. Бұл үрдіс 6 ауылдық округке тән және тек Ардақ және Шыңғырлау ауылдық округтерінде жұмыс істеп тұрған мәдениет және спорт мекемелерінің саны өзгеріссіз қалды. 2021 жылы ауданның жалғыз музей мен кинотеатры Шыңғырлау ауылдық округінде, атап айтқанда аудан орталығы Шыңғырлау ауылында жұмыс істеді. Сонымен қатар, Шыңғырлау ауылдық округінде 8 кітапхана, 5 мәдениет үйі мен клуб, 5 спорт залы орналасқан. Қалған 7 ауылдық округтерде мәдениет және спорт нысандарынан 11 кітапхана, 10 мәдениет үйлері мен клубтар, 8 спорт залдары бар [15]. 15 жыл ішінде Шыңғырлау ауылдық округінде мәдениет және спорт саласы мекемелерінің шоғырлануы 34,5%-дан 40,8%-ға дейін ұлғайды.

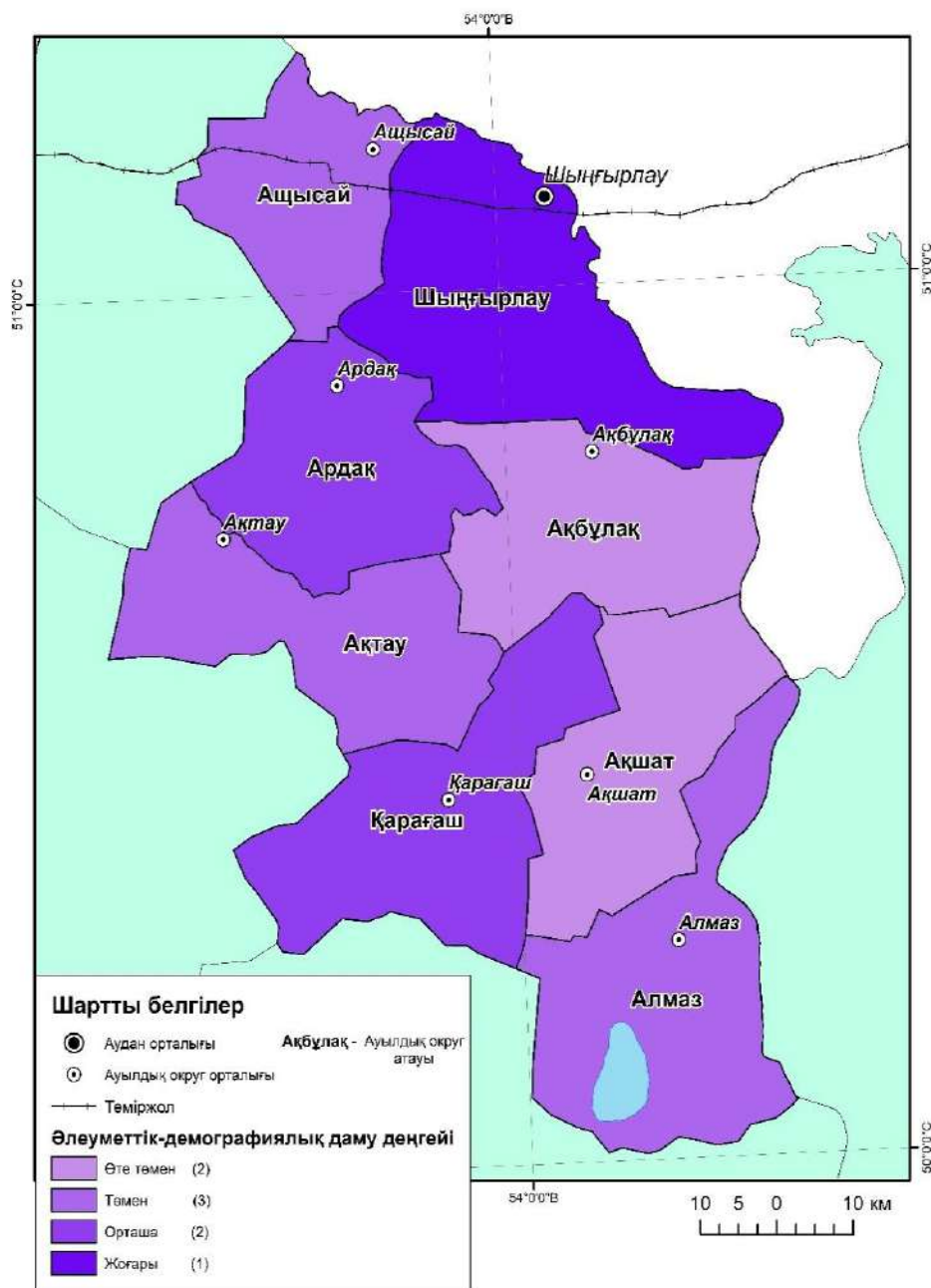
Әлеуметтік дамуды көрсететін маңызды индикаторлар халықтың жұмыссыздық деңгейі және аз қамтылған тұрғындар саны болып табылады. 2006-2021 жылдар аралығында Шыңғырлау ауданында халықтың жұмыссыздық деңгейінің өсу үрдісі байқалады: 1,4%-дан 6,9%-ға дейін [15]. Барлық ауылдық округтерде жұмыссыздық деңгейінің өсуі байқалады. Басқа ауылдық округтермен салыстырғанда бұл көрсеткіш Шыңғырлау ауылдық округінде айтарлықтай өсті, Ақшат және Қарағаш ауылдық округтері де ерекшеленеді (сур. 2).

2-Сурет – 2006-2021 жылдардағы БҚО Шыңғырлау ауданының ауылдық округтеріндегі халықтың жұмыссыздық деңгейінің өзгеруі (%-бен). Авторлармен [15] бойынша құрастырылды

Бұл ретте 2006-2021 жылдары Шыңғырлау ауданында аз қамтылған тұрғындар саны 894-тен 177 адамға дейін (80,2%-ға) қысқарғанын атап өту қажет. 2021 жылғы 1 қазандағы жағдай бойынша қолда бар статистикалық материалдар бойынша бұл көрсеткіш Алмаз, Ақбұлақ, Ақтау және Ақшат ауылдық округтерінде нөлге дейін жеткен. Қалған 4 ауылдық округте аз қамтылған тұрғындар саны Ащысай ауылдық округіндегі 9-дан Шыңғырлау ауылдық округіндегі 126-ға дейін өзгереді [15]. Шыңғырлау ауылдық округінің аумағына пайыздық қатынаста ауданның аз қамтылған тұрғындарының 71,2%-ы келеді.

БҚО Шыңғырлау ауданының аумақтық әлеуметтік-демографиялық даму деңгейін анықтау үшін 2006-2021 жылдардағы келесі 9 көрсеткіштің өсу/кему қарқынын анықтау және оларды ранг-балдық бағалау әдістемесінің көмегімен жүйелеу негізінде ауылдық округтердің типологиясы жүргізілді: 1) халықтың саны; 2) халықтың тығыздығы; 3) халықтың табиғи қозғалысы; 4) халықтың көші-қон сальдосы; 5) халықтың жұмыссыздық деңгейі; 6) аз қамтылған тұрғындардың саны; 7) білім беру мекемелерінің саны; 8) денсаулық сақтау ұйымдарының саны; 9) мәдениет және спорт мекемелерінің саны (сур. 3)

3-Сурет – 2006-2021 жылдардағы әлеуметтік-демографиялық даму деңгейі бойынша БҚО Шыңғырлау ауданының ауылдық округтерінің типологиясы. Авторлармен [15] бойынша құрастырылды

Жүргізілген типология әлеуметтік-демографиялық дамудың ең жоғары деңгейі Шыңғырлау ауылдық округіне тән екенін көрсетті. Ардақ және Қарағаш ауылдық округтері орташа даму деңгейіне ие. Дамудың төмен деңгейі Ащысай, Ақтау және Алмаз ауылдық округтерінде байқалады. Ақбұлақ және Ақшат ауылдық округтерінде даму деңгейі өте төмен (сур. 3).

Қорытынды

Алынған нәтижелер БҚО Шыңғырлау ауданының аумақтық әлеуметтік-демографиялық дамуының теріс үрдістерге ие екендігін көрсетеді. Көптеген ауылдық округтердегі табиғи қозғалыс қарқынының төмендеуі және халықтың қарқынды кетуі сияқты демографиялық процестер Шыңғырлау ауданының халқы санының 23,5%-ға

қысқаруына, халық тығыздығының төмендеуіне және Шыңғырлау ауылдық округінің аумағында тұрғындарды оқшаулау көрсеткішінің өсуіне алып келді. Бұл теріс демографиялық процесс теріс үрдістер байқалатын ауылдық округтердің әлеуметтік дамуына тікелей байланысты. Қаралған кезеңде Шыңғырлау ауданының әлеуметтік нысандарының аумақтық желісі қысқарды. Бұл үрдіс білім беру, денсаулық сақтау, мәдениет және спорт салаларына әсер етті. Бұл ретте Шыңғырлау ауданының денсаулық сақтау нысандары елді мекендердің барлығында емес екенін атап өту қажет. Егер халықты қоныстандыру жүйесі 25 ауылдық елді мекеннен тұрса, онда денсаулық сақтау ұйымдарының желісі 19 нысанынан тұрады. Сондай-ақ денсаулық сақтау ұйымын медицина қызметкерлерімен қамтамасыз ету өзекті мәселе болып табылады. Жалпы, ауылдық округтер мен елді мекендерде әлеуметтік инфрақұрылымдар ғана емес, мектепке дейінгі мекемелердің тәрбиешілері, мектеп мұғалімдері, дәрігерлер мен орта медициналық қызметкерлер, мәдениет қызметкерлері, спорт жаттықтырушылары және басқа да әлеуметтік қызметкерлер жетіспейді. Алайда, әлеуметтік салада кадрлардың жетіспеушілігі кезінде Шыңғырлау ауданының барлық ауылдық округтерінде халықтың жұмыссыздық деңгейінің өсуі байқалады, бұл білікті кадрлардың кетуімен, жастардың жалақысы төмен жұмыстарға қызығушылығының әлсіздігімен, елді мекендерде сапалы тұрғын үй қорының жеткіліксіздігімен және т.б. байланысты болуы ықтимал. Осы аспектілердің барлығы халықтың өмір сүру сапасына тікелей әсер ететін әлеуметтік қызметтердің аумақтық қолжетімділігін шектейді. Бұл өз кезегінде Шыңғырлау ауданы аумағының демографиялық даму трендтерін айқындайды.

Жоғарыда көрсетілген негізгі үрдістер БҚО Шыңғырлау ауданының әлеуметтік-демографиялық дамуының аумақтық саралануына алып келді, бұл ауылдық округтердің даму қарқыны бойынша жүргізілген типологиясымен ерекшеленеді. 8 ауылдық округтің ішінде даму деңгейі бойынша қалғандарына қарағанда Шыңғырлау ауылдық округі ерекшеленеді. Сондай-ақ, басқа ауылдық округтердің арасында Шыңғырлау ауылдық округінен едәуір төмен Ардақ және Қарағаш ауылдық округтерін бөліп көрсетуге болады. Бұл 3 ауылдық округ аудан аумағының 41,3% алып жатыр, онда Шыңғырлау ауданы халқының 72,3%-ы шоғырланған. Қалған 5 ауылдық округте даму деңгейі төмен және өте төмен.

Байқалып отырған үрдістерді ескере отырып, Шыңғырлау ауданының аумақтық әлеуметтік-демографиялық даму деңгейі бойынша Батыс Қазақстан облысының депрессивті аумағына жатады деген қорытынды жасауға болады. Ауылдық округтер деңгейінде депрессивтілердің қатарына 8-ден 7 ауылдық округ жатады. Орталығы Шыңғырлау ауылы болатын Шыңғырлау ауылдық округі ғана дамып келе жатқан аумаққа жатады.

Біздің ойымызша, Шыңғырлау ауданының аумақтық әлеуметтік-демографиялық дамуы үшін мемлекеттік реттеудің келесі басымдығы болуы керек:

- шекара маңы және көлік-географиялық жағдайды тиімді пайдалану;
- шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту;
- жер ресурстарын өндірістік айналымға тарту және ауыл шаруашылығын, тамақ және жеңіл өнеркәсіпті дамыту;
- әлеуметтік инфрақұрылым нысандарының аумақтық желісін жетілдіру және барлық ауылдық елді мекендерде сапалы әлеуметтік қызметтер көрсету;
- білікті кадрларды тарту үшін жағдай жасау.

Алғыстар

Авторлар 2006-2021 жылдардағы ауылдық округтердің әлеуметтік-экономикалық дамуы туралы статистикалық ақпарат бергені үшін БҚО Шыңғырлау ауданы әкімдігінің экономика және қаржы бөлімінің басшысы С.Б. Тұрғалиевке алғыс білдіреді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Анисимова В.Ю. К вопросу о значении социально-демографического развития региона // Вестник Самарского университета. Экономика и управление. 2020. Т. 11. № 1. С. 7–14. DOI: <http://doi.org/10.18287/2542-0461-2020-11-1-7-14>.
- [2] Черепанова А.В. Оценка демографической политики в рамках механизма обеспечения эффективного развития региона // Экономика региона. – 2009. – №4 (20). – С. 219-223.
- [3] Beysembaev S. Socio-Demographic development trends in Kazakhstan society (Based on Public Opinion Polls) // Central Asia and the Caucasus. – 2011. – Volume 12. – Issue 2. – P. 71-87.
- [4] Абишева М. Тенденции социально-демографического развития Республики Казахстан // Демоскоп Weekly. – 2011. – 451-452. – http://www.demoscope.ru/weekly/2011/0451/analit01.php#_FNR_1
- [5] Петрова Е.В. Социально-демографическое развитие Республики Бурятия: тенденции и перспективы // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 5. ; URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=15045> (дата обращения: 10.10.2021). Petrova E.V. The socio-

demographic development of the Republic of Buryatia: trends and prospects // Modern problems of science and education. – 2014. – № 5

[6] Lordkipanidze V. Demographic Development and Demographic Security in Georgia // Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences, vol. 10, no. 1, 2016. P. 112-117.

[7] Баженова Е.С. Социально-демографическое развитие КНР // Сборник «Китайская Народная Республика: политика, экономика, культура». 2014-2015. Российская Академия наук; ФГБУН "Институт Дальнего Востока" РАН. Москва, 2016. С. 94-104.

[8] Локосов В.В. Социодемографическое развитие России: динамика и риски для рынка труда. Экономика и управление. 2017; №11. С. 31-36. Lokosov V.V. Socio-Demographic Development in Russia: Dynamics and Risks for the Labor Market. Economics and Management. 2017;(11):31-36. (In Russ.)

[9] Мухаметова Д.А., Смолькина В.П. Социально-демографическое развитие региона в контексте стратегического управления человеческими ресурсами // В сборнике: Современные тенденции прикладных исследований в психологии, педагогике и социологии. Сборник трудов Всероссийской научно-практической конференции. Сост. и отв. ред. – к.псих.н., доцент Михайлова И.В., 2020. С. 302-310.

[10] Кривенко А.В. Тенденции и перспективы демографического развития Приднестровья // Социально-экономическая география: история, теория, методы, практика 2021: сборник научных статей / под ред. А.П. Катровского, В.Е. Шувалова, А.А. Агирречу. Смоленск: Изд-во Смоленского государственного университета, 2021. 540 с. С. 314-324. A.V. Crivenco Trends and prospects of the demographic development of Transnistria

[11] Кудряшова Е.В., Глухов С.Г., Провидонова Н.В., Крючков Г.Г. Теоретико-методологические аспекты моделирования социально-демографического развития сельских территорий // Научное обозрение: теория и практика. 2021. Т. 11. № 1 (81). С. 248-260.

[12] Красинец Е.С., Шевцова Т.В. О Тенденциях и проблемах социально-демографического развития сельских территорий России // Евразийское Научное Объединение. 2021. № 7-2 (77). С. 92-94.

[13] Батыс Қазақстан облысы өңірлері 2020 жылы: Статистикалық жылнамалығы / Бас редактор Б.Алимбаева. – Орал: Қазақстан Республикасының Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық Статистика бюросының Батыс Қазақстан облысы бойынша департаменті, 2021. – 130 б.

[14] Имашев Э.Ж., Сафиуллин Р.Г. Тенденции и приоритеты пространственного развития Западно-Казахстанской области: монография. – Уральск: РИЦ ЗКГУ им. М.Утемисова, 2015. – 221 с.

[15] Статистические данные Отдела экономики и финансов Акимата Чингирлауского района Западно-Казахстанской области за 2006-2021 годы.

REFERENCES

[1] Anisimova, V.Yu. (2020). K voprosu o znachenii social'no-demograficheskogo razvitija regiona [On the issue of importance of social and demografic development of the region]. Vestnik Samarskogo universiteta. Jekonomika i upravlenie – Vestnik of Samara University. Economics and Management, Vol. 11, 1, 7–14 [In Russian] DOI: <http://doi.org/10.18287/2542-0461-2020-11-1-7-14>.

[2] Cherepanova, A.V. (2009). Ocenka demograficheskoy politiki v ramkah mehanizma obespecheniya jeffektivnogo razvitija regiona [Assessment of demographic policy within the framework of the mechanism for ensuring effective development of the region]. Jekonomika regiona – Regional Economy, 4 (20), 219-223 [In Russian].

[3] Beysembaev, S. (2011). Tendencii socialno-demograficheskogo razvitija Kazakhstanskogo obshhestva (na osnove oprosov obshhestvennogo mneniya) [Socio-Demographic development trends in Kazakhstan society (Based on Public Opinion Polls)]. Central'naja Azija i Kavkaz – Central Asia and the Caucasus, Vol. 12, 2, 71-87 [In Russian].

[4] Abisheva, M. (2011). Tendencii social'no-demograficheskogo razvitija Respubliki Kazahstan [Trends of socio-demographic development of the Republic of Kazakhstan]. Demoskop Weekly – Demoscope Weekly, 451-452. Retrieved from http://www.demoscope.ru/weekly/2011/0451/analit01.php#_FNR_1 [In Russian].

[5] Petrova, E.V. (2014). Social'no-demograficheskoe razvitie Respubliki Burjatija: tendencii i perspektivy [The socio-demographic development of the Republic of Buryatia: trends and prospects]. Sovremennye problemy nauki i obrazovanija – Modern problems of science and education, 5. Retrieved from <https://science-education.ru/ru/article/view?id=15045> (date of reference: 10.10.2021) [In Russian].

[6] Lordkipanidze, V. (2016). Demograficheskoe razvitie i demograficheskaya bezopasnost` v Gruzii [Demographic Development and Demographic Security in Georgia]. Vestnik Nacional'noj akademii nauk Gruzii – Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences, Vol. 10, 1, 112-117 [In Russian].

- [7] Bazhenova, E.S. (2016). Social`no-demograficheskoe razvitie KNR [Socio-demographic development PRC]. Rossijskaya Akademiya nauk; FGBUN "Institut Dal'nego Vostoka" RAN. – Russian Academy of Sciences; FGBUN "Institute of the Far East" RAS. Moscow, 94-104 [In Russian].
- [8] Lokosov, V.V. (2017). Sociodemograficheskoe razvitie Rossii: dinamika i riski dlya ry`nka truda [Socio-demographic development of Russia: dynamics and risks for the labor market]. E`konomika i upravlenie – Economy and Management, 11, 31-36 [In Russian].
- [9] Mukhametova, D.A., & Smolkina, V.P. (2020). Social`no-demograficheskoe razvitie regiona v kontekste strategicheskogo upravleniya chelovecheskimi resursami [Socio-demographic development of the region in the context of strategic human resource management]. V sbornike: Sovremennye tendencii prikladnyh issledovanij v psihologii, pedagogike i sociologii. Sbornik trudov Vserossijskoj nauchno-prakticheskoy konferencii – In the collection: Current trends in applied research in psychology, pedagogy and sociology. Proceedings of the All-Russian Scientific-Practical Conference, 302-310 [In Russian].
- [10] Krivenko, A.V. (2021). Tendencii i perspektivy` demograficheskogo razvitiya Pridnestrov`ya [Trends and prospects of the demographic development of Transnistria]. Social`no-jekonomicheskaja geografija: istorija, teorija, metody, praktika. 2021: sbornik nauchnyh Smolensk: Izd-vo Smolenskogo gosudarstvennogo universiteta – Socio-economic geography: history, theory, methods, practice Smolensk: Smolensk State University, 314-324 [In Russian].
- [11] Kudryashova, E.V., Glukhov, S.G., Providonova, N.V., & Kryuchkov G.G. (2021). Teoretiko-metodologicheskie aspekty` modelirovaniya social`no-demograficheskogo razvitiya sel'skix territorij [Theoretical and methodological aspects of modeling the socio-demographic development of rural areas]. Nauchnoe obozrenie: teoriya i praktika – Scientific Review: Theory and Practice, Vol. 11, 1 (81), 248-260 [In Russian].
- [12] Krasinets, E.S., & Shevtsova, T.V. (2021). O Tendenciayah i problemakh social`no-demograficheskogo razvitiya sel'skix territorij Rossii [About trends and problems of demographic development of rural territories of Russia]. Evrazijskoe Nauchnoe Ob`edinenie – Eurasian Scientific Association, 7-2 (77), 92-94 [In Russian].
- [13] B. Alimbayeva (Eds.). (2021). Regiony` Zapadno-Kazaxstanskoj oblasti v 2020 godu: statisticheskij ezhegodnik [West Kazakhstan regions in 2020: statistical yearbook]. Ural'sk: departament Nacional'nogo byuro statistiki agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazaxstan po Zapadno-Kazaxstanskoj oblasti – Uralsk: Department of the National Bureau of Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan for the West Kazakhstan region, 130 [In Russian].
- [14] Imashev, E.Zh. & Safiullin, R.G. (2015). Tendencii i priority` prostranstvennogo razvitiya Zapadno-Kazaxstanskoj oblasti: monografiya [Trends and priorities of spatial development of the West Kazakhstan region: monograph]. RIC ZKGU im. M.Utemisova – RRC of WKSU named after M. Utemisov, 221[In Russian].
- [15] Statisticheskie dannye Otdela jekonomiki i finansov Akimata Chingirlauskogo rajona Zapadno-Kazahstanskoj oblasti za 2006-2021 gody. [Statistical data of the Department of Economy and Finance of the Akimat of Chingirlau district of the West Kazakhstan region for 2006-2021].

Imashev Eduard, Uteniyazova Zhibek

TRENDS IN TERRITORIAL SOCIO-DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF THE CHINGIRLAU DISTRICT OF THE WEST KAZAKHSTAN REGION

Annotation. The paper presents the main results of the study of trends in the territorial socio-demographic development of Chingirlau district of West Kazakhstan region. The conducted comparative-geographical analysis of the main indicators of socio-demographic development of rural districts showed that for 2006-2021 there is a generally negative trend in Chingirlau district. In most rural districts there is a decrease in the rate of natural movement and intensive outflow of population. This led to a decrease in the population of Chingirlau district by 23.5%, a decrease in population density and an increase in the localization rate of residents. Also revealed the trend of reducing the territorial network of social infrastructure by 18.9% (including education, health, culture and sports), the growth of unemployment in all rural districts. In order to determine the level of territorial socio-demographic development of Chingirlau district a typology of rural districts was conducted based on the definition of growth/decline rates of 9 main indicators. The typology showed that relatively the highest level of socio-demographic development is characteristic of 1 rural district, the average level - 2, low level - 3, very low level - 2. The identified trends led to the conclusion that by the level of territorial socio-demographic development Chingirlau district belongs to the depressed territory of West Kazakhstan region. This requires the adoption of further administrative decisions aimed at stabilizing and improving the socio-demographic situation in the rural districts of Chingirlau district.

Keywords: Chingirlau district; socio-demographic development; trends; rural districts; social infrastructure; level of development; territory; differentiation; population; typology.

Имашев Э.Ж., Утениязова Ж.Б.

**ТЕНДЕНЦИИ ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ
ЧИНГИРЛАУСКОГО РАЙОНА ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ**

Аннотация. В работе представлены основные результаты исследования тенденций территориального социально-демографического развития Чингирлауского района Западно-Казахстанской области. Проведенный сравнительно-географический анализ основных показателей социально-демографического развития сельских округов показал, что за 2006-2021 гг. в Чингирлауском районе наблюдается в целом отрицательная тенденция. В большинстве сельских округах прослеживается снижение темпов естественного движения и интенсивный отток населения. Это привело к сокращению численности населения Чингирлауского района на 23,5%, уменьшению плотности населения и росту показателя локализации жителей. Также выявлена тенденция сокращения территориальной сети социальной инфраструктуры на 18,9% (в том числе в сфере образования, здравоохранения, культуры и спорта), роста уровня безработицы во всех сельских округах. С целью определения уровня территориального социально-демографического развития Чингирлауского района проведена типология сельских округов на основе определения темпов прироста/убыли 9 основных показателей. Проведенная типология показала, что относительно самый высокий уровень социально-демографического развития характерен 1 сельскому округу, средний уровень – 2, низкий уровень – 3, очень низкий уровень – 2. Выявленные тенденции позволили сделать вывод о том, что по уровню территориального социально-демографического развития Чингирлауский район относится к депрессивной территории Западно-Казахстанской области. Это требует принятия дальнейших управленческих решений, направленных на стабилизацию и улучшения социально-демографической ситуации в сельских округах Чингирлауского района.

Ключевые слова: Чингирлауский район; социально-демографическое развитие; тенденции; сельские округа; социальная инфраструктура; уровень развития; территория; дифференциация; население; типология.

ӨОЖ 551. 582 (479.24)
ГТАХР 39.23.15
DOI 10.37238/1680-0761.2022.85(1).78

Ходжанова Б.Х.*

**М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал, Қазақстан**

***Корреспондент-авторы:** hodzhanova.b@mail.ru

E-mail: hodzhanova.b@mail.ru

ӘЗІРБАЙЖАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫСЫ ЖӘНЕ ТЕРРИТОРИЯЛЫҚ ҰЙЫМДАСТЫРЫЛУЫ

Аңдатпа. Әзербайжан республикасы егеменді тәуелсіз мемлекет болуы, нарықтық экономикаға көшуі барысында, қоғамның, оның ішінде экономиканың әр саласында көптеген өзгерістер болып, ТМД аумағында өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығы қатар дамып отырған алдыңғы қатарлы мемлекет қатарына енді.

Қазіргі кезде Әзербайжанның шаруашылығының даму сипаты және тенденциялары ұлттық және аймақтық экономикалық құрылымдардың өзара тығыз байланыста болуына алып келеді. Мемлекеттің өндіргіш күштерінің даму қарқыны орналасу ерекшеліктері негізінен көмірсутегі шикізатын өндіру және экспортқа шығарумен байланысты.

Ресейлік ғалым Н.С. Мироненконың топтастыруы бойынша сыртқы экономикалық байланыстардың бірінші тобын нақты экономикалық көрсеткіштермен айқындалатын сыртқы сауда мен қаржы экспорты құрайды. Негізінен сыртқы экономикалық байланыстардың негізгі түрлеріне халықаралық сауда, халықаралық қаржы-несие қатынастары, мемлекетаралық өндіріс кооперациясы, халықаралық қызмет көрсету, ғылыми-техникалық байланыстар және халықаралық туризм жатады [1].

Осы жоғарыда айтылған халықаралық сауда, халықаралық қаржы-несие қатынастары, өндіріс кооперациясы, қызмет көрсету, ғылыми техникалық байланыстар және туризмде қазіргі таңда жақсы дамып келеді.

Кілт сөздер: Әзербайжан республикасы; Нахичеван Автономиялық Республикасы; Кавказ таулары; Каспий теңізі; эксклав; анклав; посткеңестік мемлекет; мұнай; газ.

Kіріспе

Әзербайжан республикасы – унитарлық мемлекет, президенттік республика. Әкімшілік құрылымы: 66 аудан, республикалық бағыныстағы 11 қала және Нахичеван Автономиялық Республикасы. (Иран, Түркия, және Армениямен шектесетін эксклав мемлекет). Мемлекеттік тілі азербейжан тілі. Территориясы 86,6 мың шаршы шақырым. Халқы 10 млн адам. Астанасы Баку, астана халқы 1,3 млн адам (ал қала агломерациясы аумағында 2,8 млн тұрғыны бар).

Әзербайжан республикасы Кавказ тауларының шығысында орналасқан мемлекет Ресей, Армения, Грузия, Иран, Түркия және Каспий теңізі акваториясына шығады. Каспий теңізі арқылы Қазақстан және Түрікменстанмен шектеседі. Азербайжан елінің шекарасы посткеңестік кезеңде белгіленді.

Мемлекеттің шекарасы табиғи жолмен бөлінген, Иранмен Аракс өзені және Талыш таулы жоталарының бөліктерімен бөлінсе, Ресеймен- Самур өзені және Үлкен Кавказдың негізгі жоталарымен бөлінген. Анклавты территорияда орналасқан Нахичеван республикасы 10 шақырым шамасында Түркиямен шектесіп, Әзербайжан үшін негізгі қатынас дәлізі болып табылады.

Әзербайжан территориясының жартысына жуығы таулы аймақта орналасқан (Олар Үлкен Кавказ жоталары, Талыш таулары, Армян тауларының шығыс бөлігі). Қалған аумағы Кура-Аракс, Ленкоран ойпатында және теңіз жағалауларында орналасқан.

Әзербайжанның климаттық зоналары алуан түрлі. Жылы және субтропиктік ылғалды климаттық зоналар таралған. Республика территориясының биік таулы аймақтарында шілде айының температурасы +5°C, ал ойпаттарда +25 -27°C дейін өзгеріп отырады. Қаңтар айының орташа температурасы биік таулы аймақтарда -10°C болса, Ленкоран ойпатында +4°C көрсетеді. Ал жылдық жауын-шашынның мөлшері шөлді территория Кура-Аракс ойпатында 200 мм аспайды, ал Ленкоран ойпатында және Талыш тауларында 1200-1700мм ылғал түседі [2].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мемлекет өнеркәсібі мен көп салалы ауыл шаруашылығы өте жоғары дамыған, индустриальдық-аграрлық ел. 2016 жылы жалпы ішкі өнім (ЖІӨ) мөлшері 256% жетті. Бұл бұрынғы посткеңестік мемлекеттердің ішіндегі ең жоғарғы көрсеткіш. Бірақ мұнай құнының күрт арзандауы, бұл көрсеткіштің жыл сайын 3-5 пайызға төмендеуіне себеп болып отыр.

Өнеркәсіп орындарының үлес салмағы 40% дейін жетіп, бұрынғы посткеңестік мемлекеттердің арасында ең жоғарғы көрсеткішті көрсетіп отыр. Оны төмендегі суреттен көруге болады.

1-сурет - Әзірбайжан Республикасының ЖІӨ құрылысы

Мұнай және газ өндіру, мұнайды қайта өңдеу және химия шаруашылығы, ел шаруашылығында маңызды орын алады. Мұнайды қайта өңдеудің үлесі үнемі төмендеп, шикізат ретінде экспорттаудың үлес салмағы жыл сайын артып отыр.

Мұнай құны жоғары кезде түскен қаржыға үшінші секторды дамытып қоймай, сонымен қатар ауыл шаруашылығына субсидия бөлініп және ірі әлеуметтік сферадағы жобалар іске асырылып отыр. Түскен қаржының көп бөлігін ел астанасы Бакуды дамытуға жұмсалса, тек аздаған бөлігі Гянджи мен Ленкоран аудандарына бөлінді. Басқа да кейбір посткеңестік мемлекеттер секілді ауыл шаруашылық жерлерін қолдануды қысқартқанға жоқ, керісінше дамыта түсті. Нәтижесінде ел өз халқын бидаймен және негізгі азық-түлікпен қамтамасыз етіп отыр.

Сонымен қатар халық шаруашылығы салаларының алюминий өнеркәсібі, метал өңдеу шаруашылығы және химия өнеркәсібі жолға қойылған. Тамақ өнеркәсібі алуан түрлігімен ерекшеленеді оларға консерві жасау, шай, темекі, вино жасау және жеңіл өнерәсіп орындарынан мақтазалау, мақта-мата, жібек, жүн, кілем тоқу жақсы жолға қойылған. Машина жасау кәсіпорынының кейбір бөліктері жұмыс жасайды.

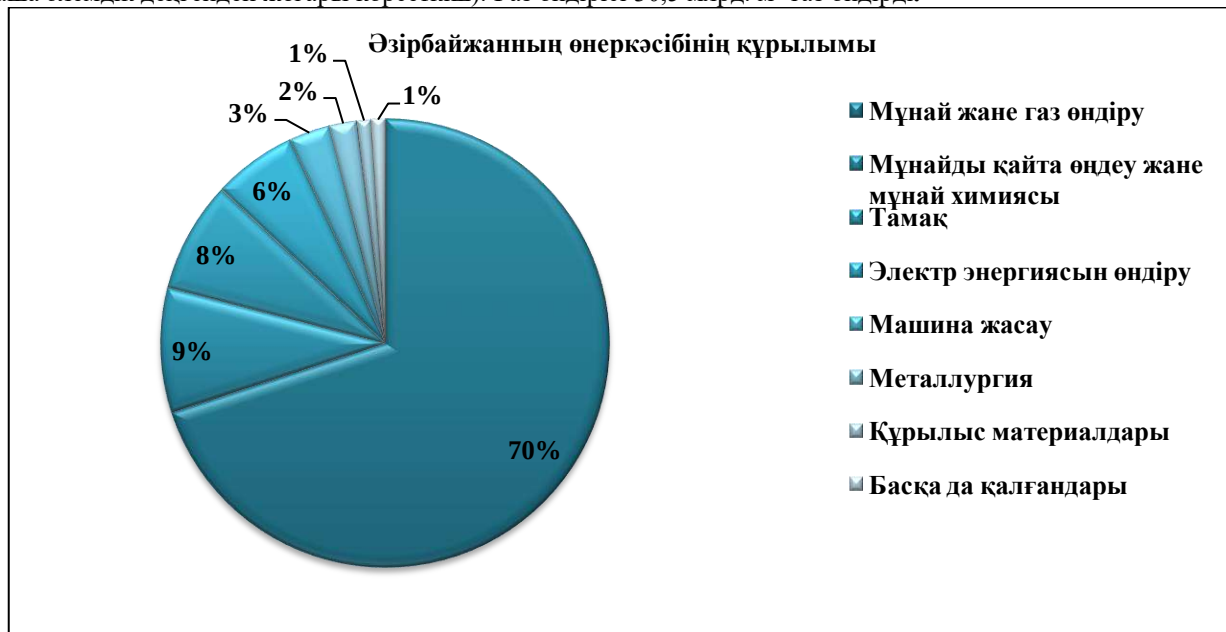
Елдің аграрлық секторы жалпы ішкі өнімнің (ЖІӨ) 6% құрайды. Ауыл шаруашылығының негізгі маманданған саласы жүзім өсіру, бау-бақша, мал шаруашылығы және жібек құртын өсіру. Негізгі техникалық мәдени өсімдіктері мақта, темекі, шай. Өнімін ерте алуға маманданған көкөніс және субтропикалық жеміс шаруашылығы дамыған.

Жалдамалы жұмысшылар саны 1,5 млн адамды құрайды, оның 60% мемлекеттік секторда еңбек етсе, 350 мыңдай адам құрылыста еңбек етеді.

Өнеркәсібі. өнеркәсіп орындарының дамуы, $\frac{3}{4}$ бөлігі мұнайды өндірумен және қайта өңдеумен байланысты.

Отын-энергетикалық кешен Әзірбайжан мемлекетінің жалпы ішкі өнімінің (ЖІӨ) өсу қарқыны негізінен көмірсутегі шикізатын өндіру және экспортқа шығарумен байланысты. Бұл 2005 жылы Баку-Тбилиси-Джейхан бағытындағы мұнай құбырының және 2006 жылы Шах-Дениз кен орнынан өнеркәсіптік бағытта табиғи газ өндіріле бастады. 2008 жылға дейін мұнай мен газдың әлемдік нарықтағы құны жоғары болды. 2000 жылдар газ бен мұнайды өндіру 4 есе жоғарылады (11 млн тонна өндірудің орнына 50 млн тонна өндірілді). 2008-2009 жылдардағы дағдарыс және осыған байланысты мұнай мен газдың әлемдік нарықтағы бағасы да төмендеді. 2019

жылы 38 млн тонна мұнай өндіріледі (яғни мемлекеттің жан басына шаққандағы мұнайдың мөлшері 4 т құрады, бұл орташа әлемдік деңгейден жоғары көрсеткіш). Газ өндірісі 30,5 млрд. м³ газ өндіріді.

2-сурет - Әзірбайжан Республикасының өнеркәсібінің құрылымы

Баку мұнай-газ ауданы – елдегі ең ірі мұнай және газ өндіретін аудан. Мұнай кен орындары негізінен Оңтүстік-Каспий мұнай-газ бассейні аумағында, Апшерон түбегінде және Каспий теңізі акваториясында орналасқан. Ең ірі кен орындары Азери-Чираг-Гюнешли (қайрандық), Қарабах, Шах-Дениз (қайрандық, газконденсаттық). Мұнай-газ кешенінде ондаған компания еңбектенуде, олардың ірілері Amoco, BP, Exxonmobil, Statoil, Лукойл, Total, SOCAR [2-4].

2017 жылы Азербайжан және тағы басқа компаниялардың қатысуымен «Азери-Чиринг-Гюнешли» мұнай-газ кешенін игеру мақсатында жаңадан «Ғасыр контракты» жасалынды.

Нәтижесінде өнеркәсіп өндірісінің 65% өндіруші өнеркәсіпке тиеселі. ТЭК соңғы жылдары мұнай өндіруден (шамамен 40 млн т), табиғи газ (шамамен 20 млрд т) және электр энергиясын өндіруден (22-23 млрд квт.сағ) қамтамасыз етіп отыр. Өнеркәсіп өндірісінің 30% жуығын өңдеуші өнеркәсіп шаруашылығына тиеселі. Бұл негізінен машина жөндеу және жабдықтау, металдан өндіріс бұйымдарын жасау, компьютер өндірісі, электрондық және оптикалық өнім, электроприборлар және жиһаз және т.б. Мұнайды қайта өңдеу өндіріс саласы Бакуда орналасқан (шамамен 6 млн т өнім шығарады).

Халық шаруашылығы пайдаланып отырған электр қуатының 90 пайыздан астамын ЖЭС-н алынса, қалған бөлігі СЭС-ға тиеселі. Мемлекет артылған шамамен 2 млрд квт.сағ электр қуатын көрші мемлекеттерге экспортқа шығарады. Ең ірі электр қуатын беретін бұл Мингечаур ЖЭС-і.

Қара металлургия кешені Баку, Сумгайт және Дашкесанда (темір рудасын өндіріледі) шоғырланған. Болат және прокат өндірісі бойынша елдегі монополист компания Baku Steel Company, бұл өндіріс орыны 1млн тонна құрылыс арматуралары мен метиздар өндіреді. Сумгайттағы құбыр шығаратын завод қазіргі таңда Baku Steel Company құрамына кіреді, диаметрі 245 мм болатын құбырлар шығарады.

Елдегі алюминий өнеркәсібі арзан электр қуаты және өз шикізатының болуына байланысты жақсы дамыған. Негізгі орталықтары-Гянджа, Сумгаит, Газада орналасқан. Маңызды өнеркәсіп салалары Сумгаитта (60 мың.т) және Гянджиде (100 мың.т) алюминий заводтары орналасқан. Гянджи топырақта болатын алюминий тотығын (глинозем) шығаратын завод (450 мың.т), түсті металдарды қайта өңдейтін заводтар Баку мен Гянджиде, алюминий-прокат заводы Сумгаитта орналасқан.

Әзібайжанда алтын өндіру жұмысы 2009 жылдан бастап жолға қойылды. Қазіргі кезде Әзірбайжанның батысында және Нахичеван Автономиялық Республикасында бірнеше алтын өндіретін кен орны жұмыс жасап, жылына 6 т алтын өндіреді. Бұл жылына 100 млн.доллар көлемінде экспортқа алтын шығаруға мүмкіндік беріп отыр.

Химиялық кешені негізінен органикалық синтез өндірісіне негізделген. Шамамен 165 мың тонна полипропилен, 120 мың тонна полиэтилен, барий сульфат және т.б. өндіріледі. Негізінен полиэтилен құбыр, қысқа құбырлар, шлангалар шығаратын өнеркәсіп өндірісі жолға қойылған.

Әзірбайжан экономикасының дәстүрлі секторы және халқының басым бөлігі осы шаруашылықпен айналысады - бұл ауыл шаруашылығы. Ауыл шаруашылығы дамыған жерінің ауданы 4,5 млн.га, оның ішінде жыртылған жер 1,8 млн.га, 2 млн.га жазғы және қысқы жайылым жерлер. Жалпы ішкі өнімнің (ЖІӨ) 6% ауыл шаруашылығына тиесілі. Ел өз халқын толық ауыл шаруашылық өнімдерімен қамтамасыз етеді. Шамкырчай су қоймасы суармалы жерлердің көлемін ұлғайтуға мүмкіндігі бар. Аграрлық сектордың құрылымы бойынша ел аумағының 45% өсімдік шаруашылығы, 55% мал шаруашылығымен айналысады. Дегенмен соңғы жылдары ауыл шаруашылығы секторында өзгерістер еніп, жібек, соя, мақта, көк шай, қант қызылшасы және күріш өсіру жолға қойылуда. Жібек құртын өсірумен 37 аудан шұғылданады.

Егістіктікпен шұғылданатын жерлердің ауданы 1,7 млн.га. Шамамен 1млн.га жерге бидай егіледі, шамамен 3млн.т өнім алынады. Оның 60% бидай және 7% жүгеріге тиесілі.

Өсімдік шаруашылығының маңызды түрлерінің бірі картофель шаруашылығы (шамамен 1 млн.т), көкөніс шаруашылығы (1,3 млн.т), ерте көктемде өнім беретін бақша өнімдері, жемістер (1 млн.т), жүзім, қант қызылшасы, шай және темекі.

Көп уақыт бойы мақта шаруашылығы дағдарыста болып, бірақ 2016 жылдан бастап жүйелі жолға қойылып жылына 90-100 мың тонна мақта талшығы алынады [2,5].

Мал шаруашылығының маңызды салалары – қой, сүтті-етті бағыттағы ірі қара (оның ішінде буйвол және өркешті бұқа өсіріледі), құс, жібек, шошқа. Мүйізді ірі қара шамамен 2,5 млн астам, қойдың саны-8,5 млн шамасында. Елде жылына шамамен 300 мың.т ет және 2 млн.т сүт өндіріледі. Таулы аймақтарда негізінен мал шаруашылығымен айналысады және қыста қыстауға, жазда жайлауға көшіп-қонуға бағытталған.

Жер бедерінің әркелкі болуы, ауыл шаруашылығының да әркелкі болуымен ерекшеленеді. Орталық аудандар Кура-Аракс ойпатында егін және мақта шаруашылығы жақсы дамыған. Субтропиктік ылғалды зона Талыш тауларының беткейлері, Ленкоран ауданында шай және бақша шаруашылығы жолға қойылған. Тау бөктерінде мол өнім беретін, қалың жаңғақ ормандары таралған.

Елдің транспорт кешені арқылы 230 млн.т жүк тасымалданған. Әзірбайжанның негізгі транспорт кешені құбыр жолдары. (58 млн.т тасымалданады). Олар елден экспортталатын мұнай мен газды тасымалдауда маңызды роль атқарады. Ең маңыздылары газ тасымалдайтын Баку-Тбилиси-Эрзурум (Оңтүстік Кавказ құбыр жолдары); мұнай тасымалдайтын Баку-Тбилиси-Джейхан; Баку-Супса; Баку-Новороссийск.

Темір жол транспортымен 14 млн. тонна жүк тасымалданған. Темір жолдың зындығы 2 мың шақырымды қамтып, 40% жүк тасымалы және ¼ бөлігі жолаушылар тасымалына тиесілі. Жақында Баку-Тбилиси-Карс бағытында темір жол ашылды. Маңызды темір жолдардың бірі Баку-Астара-Решт-Казвин бағыты, бұл жол елді Иранмен байланыстырады.

Автомобиль жолдарының ұзындығы 60 мың шақырым, оның 30 мың шақырымы асфальтталған. Олар темір жол жолдарын жағалай жүріп елді мекендерді бір-бірімен байланыстырып отырады. Автомобиль жолдарымен 150 млн.т жүк тасымалданады.

1962 жылдан бастап Бакуде халықаралық порт қызмет етеді. Ол Түрікменстанның Түрікменбашы портты қаласымен (Красноводск) және Қазақстанның Ақтау портты қаласымен тығыз байланыста. Соңғы жылдары Қазақстан мұнайын тасымалдау күрт артты. Каспий теңізі бассейніндегі ең ірі кеме компаниясы «Каспар» жүктің барлық түрін тасымалдайды (мұнай және мұнай өнімдерін).

Әзірбайжанның ірі қалалары бір-бірімен әуе қатынасы арқылы байланыста. Ең ірі әуежай Баку қаласында, осынан үнемі халықаралық рейстер ұшады. Сонымен қатар халықаралық рейстер Ленкоран, Гянджи, Нахачеван, Закаталы және Габалы қалаларынан да ұшады.

Әзірбайжан елінде туризм саласы қарқынды дамып келеді. 2017 жылы елге 2,7 млн туристер келіп кетті. Туристер негізінен Ресей, БАӘ, Ираннан келеді.

Зерттеу нәтижелері

Әзірбайжан мемлекетінің экономикалық дамуы жоғарыда айтылып өткендей көмірсутегі шикізатын өндіру және экспортқа шығарумен байланысты. Мұнай және газ қорының ел аумағында мол таралуы отын –энергетика кешенінің дамуына жағдай жасаған. Мамандардың зерттеуі бойынша елдегі мұнай қоры 70 жылға жетеді.

Кеңес одағы кезінде-ақ Әзірбайжанда өзін-өзі қамтамасыз ету үшін, мұнайхимиялық және энергия өндірудің циклі яғни, толық өндірістік моделі қалыптасқан болатын.

Кеңес одағы тарағаннан кейін елдегі қиын саяси жағдай және әскери қақтығыстар халықтың тұрмыс жағдайының нашарлауына алып келді. Бірақ сол кезде мұнайдың әлемдік нарықтағы құнының өсуіне байланысты, 21 ғасырда Әзірбайжанның посткеңестік мемлекеттер арасындағы экономикасы дамыған мемлекетке айналуына

себебін тигізді. Соңынан Мемлекеттік мұнай қорының құрылуы және бір орталыққа жоспарлы бірігуі, елдің дағдарыстан жылдам шығуына үлесін қосты.

Қазіргі таңда елдің экономиканың бірден төмендеуіне әсерін тигізіп отырған жағдай да, осы әлемдік нарықта мұнайдың бағасының төмендеуінен болып отыр. Мемлекеттің геосаясы жағдайы мұнайдың әлемдік нарықтағы бағасына тәуелді.

Мемлекеттің негізгі алдына қойған мақсаттарының бірі жоғары технологиялық өнім шығару.

Қорытынды

Әрбір мемлекеттің экономикалық-географиялық орыны оның экономикалық дамуының басты факторларының бірі болып есептелінеді. Орыстың атақты географтарының бірі Н.Н. Баранский бұл жөнінде былай деген болатын: «...математикалық-географиялық орын-градус торы, физикалық-географиялық орын-физикалық карта, саяси-географиялық орын саяси карта бойынша анықталады. Экономикалық география ғылымында белгілі бір мемлекеттің, ауданның, қаланың орынын қоршап жатқан географиялық объектілер мен экономикалық қатынасы, маңызы арқылы анықтайды» [2].

Осы жоғарыда айтылған сөздерді ескеретін болсақ Әзірбайжан мемлекетінің орналасқан географиялық орны, оның жан-жақты дамуына жағдай жасап отыр. Оның климатының қолайлығы ауыл шаруашылығының барлық түрін дерлік дамуына жағдай жасап, өз халқын ауыл шаруашылық өнімдерімен толық қамтамасыз етеді. Теңізге шыға алуы, Каспий теңізін игеріп отырған бес мемлекеттің бірі болуы, оның қайраңындағы бай мұнай мен газды игеру елдің экономикасының дамуына елеулі үлесін қосып отыр. Сонымен қатар алтын, мыс, темір, алюминий секілді кен орындарының болуы, әсіресе алтынды экспортқа шығару барысында мемлекет қорына жыл сайын 100 млн. доллармен толығады. Табиғатының әсемдігі елдің жартысына жуығы таулы аймақта орналасуы туризмнің дамуына жағдай жасауда.

Қазіргі таңда Әзірбайжан мемлекеті ТМД елдерінің ішінде қарқынды дамып келе жатқан болашағынан зор үміт күттіретін ел.

ӘДЕБИЕТ

- [1] К.Д. Каймулдинова Қазіргі дүние географиясы. Алматы 2011 ж 136 б
- [2] В.Л. Бабуриң; Г.И. Гладкевич; А.И. Даньшин, М.П. Ратанова. Экономическая и социальная география стран ближнего зарубежья. Москва 2021 г 261-262 стр; 268-274 стр
- [3] М. Қожахмет. Қазақстан Республикасының экономикалық және әлеуметтік географиясы. Қарағанды 2006 жыл 33 бет
- [4] В.П.Максаковский. Географическая картина мира. Книга I. Москва 2003г 36 стр.
- [5] В.П.Максаковский. Географическая картина мира. Книга II. Москва 2007г 137 стр.

REFERENCES

- [1] Toqpanov, E.A, Mazbaev, O.B, Wvaliev, T.O. & Aswbaev, B.Q. (2015) Georafiyani oqıtw ädistemesi [Methods of teaching geography] Joғarı oqw orındarı stwdentterine arналған oqwlıq. Almatı, 6-7. [in Kazakh].
- [2] Älimov A. (2013) İnterbelsendi ädistemeni JOO – da qoldanw мәseleleri [Problems of application of interactive methods in higher education] Almatı, 5-6. [in Kazakh].
- [3] Xodjanova B.X. (2019) Geografiya mamandığı stwdentterine pedagogıkalıq saramaңa arналған ädistemelik nusqawlıq [Methodical instructions for pedagogical practice for students majoring in geography] Oqw-ädistemelik qural. Oral, 5-10, 13-15, 21-23. [in Kazakh].
- [4] Aqaşeva Ä. S. & Düysebaeva Q.J. (2013) Geografiyani oqıtw ädistemesi [Methods of teaching geography] Oqw-ädistemelik quralı. Almatı, Qazaq wñiversiteti, 164-165. [in Kazakh].
- [5] Buzawbaqova Q.J. (2014) Bilim berwdegi İnnovaciyalıq texnologiyalar [Innovative technologies in education] Oqw quralı Taraz, 8 [in Kazakh].

Ходжанова Б.Х

ХОЗЯЙСТВЕННЫЙ УКЛАД И ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация. За время становления суверенного независимого государства и перехода к рыночной экономике Азербайджанская Республика претерпела множество изменений в различных сферах жизни общества, в том числе в экономике, и стала одной из ведущих стран СНГ по развитию промышленности и сельского хозяйства.

В настоящее время характер и тенденции экономического развития Азербайджана обуславливают тесное взаимодействие национальных и региональных экономических структур. Особенности темпов развития производительных сил страны в основном связаны с добычей и экспортом углеводородов.

Согласно классификации Российского ученого Н.С.Мироненко, первую группу внешнеэкономических связей составляют внешняя торговля и финансовый экспорт, которые определяются реальными экономическими показателями. Основными видами внешнеэкономических связей являются международная торговля, международные финансово-кредитные отношения, межгосударственная производственная кооперация, международные услуги, научно-технические связи и международный туризм [1].

В настоящее время хорошо развиваются упомянутые выше международная торговля, международные финансовые и кредитные отношения, производственная кооперация, услуги, научно-технические связи и туризм.

Ключевые слова: Азербайджанская Республика; Нахичеванская Автономная Республика; Кавказские горы; Каспийское море; эксклав; анклав; постсоветское государство; нефть; газ.

Hodzhanova Baldai
ECONOMIC STRUCTURE AND TERRITORIAL ORGANIZATION OF
THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Annotation. During the formation of a sovereign independent state and the transition to a market economy, the Republic of Azerbaijan has undergone many changes in various spheres of society, including the economy, and has become one of the leading CIS countries in the development of industry and agriculture.

At present, character and tendencies of Azerbaijan's economic development determine the close interaction of national and regional economic structures. Features of the rate of development of the country's productive forces are mainly associated with the production and export of hydrocarbons.

According to the classification of the Russian scientist N.S. Mironenko, the first group of foreign economic relations is made up of foreign trade and financial exports, which are determined by real economic indicators. The main types of foreign economic relations are international trade, international financial and credit relations, interstate industrial cooperation, international services, scientific and technical relations and international tourism [1].

At present, above mentioned international trade, international financial and credit relations, industrial cooperation, services, scientific and technical relations and tourism are developing well.

Keywords: Republic of Azerbaijan; Nakhichevan Autonomous Republic; Caucasus Mountains; Caspian Sea; exclave; enclave; post-Soviet state; oil; gas.

ӨОЖ 911.372.4(574.1)
ГТАХР 05.11.65
DOI 10.37238/1680-0761.2022.85(1).79

Имашев Э.Ж.*, Ақболат Н.С.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

*Корреспондент авторы: eduard.imashev@gmail.com

E-mail: eduard.imashev@gmail.com, nurkanatakbolat@gmail.com

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ ҰЙЫМДАРМЕН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТІЛУ ДЕҢГЕЙІН АУМАҚТЫҚ САРАЛАУ

Андатпа. Мақала Батыс Қазақстан облысындағы мектепке дейінгі нысандарды аумақтық орналастыру ерекшеліктерін және мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз ету деңгейін аумақтық саралауды зерттеуге арналған. Әдістемелік зерттеу тәсілдері 16 факторлық даму көрсеткіштерінің және мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз ету деңгейінің 4 корреляциялық (1 000 шаршы км ауданға есептегенде мектепке дейінгі ұйымдарды орналастырудың аумақтық тығыздығы; елді мекендердің мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз ету коэффициенті; мектепке дейінгі ұйымдардың жүктеме коэффициенті; балаларды мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз ету коэффициенті) көрсеткіштерінің көмегімен аумақтың типологиялық сипаттамаларын пайдалану негізінде ұсынылған. Ұсынылған әдістемелік тәсілдерді пайдалана отырып 2005-2020 жылдарға Батыс Қазақстан облысының әкімшілік аудандар деңгейінде мектепке дейінгі білім беру нысандарын орналастырудың және мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз ету деңгейіне негізгі әлеуметтік-демографиялық және экономикалық факторларының аумақтық саралауына типология жүргізілді және өзгерістер анықталды. 10 әкімшілік ауданда фактор дамуының типологиялық сипаттамалары мен мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз ету деңгейінің тиімді үйлесімі бар екені анықталды. Сондай-ақ, мектепке дейінгі ұйымдардың аумақтық желісі айтарлықтай кеңейген кезде 12 әкімшілік ауданда балаларды мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз ету өзекті мәселе болып қалғаны анықталды. Аталған аудандарда балаларды мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз ету коэффициенті 54,4%-дан аспайды, бұл Батыс Қазақстан облысының мектепке дейінгі мекемелерін аумақтық ұйымдастыруда әлеуметтік-демографиялық және экономикалық факторлардың даму әсерін ескере отырып жүйелі көзқарасты талап етеді.

Кілт сөздер: мектепке дейінгі ұйымдар; аумақтық саралау; қамтамасыз етілу деңгейі; әкімшілік аудандар; факторлар; Батыс Қазақстан облысы; үрдіс; өсу; типология; аумақтық орналасуы.

Kipicne

Қазақстан аймақтары тұрғындарының өмір сүру сапасы мен әл-ауқатының әлеуметтік сала мен адамдардың тіршілік іс-әрекеті жүйесінің тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ететін әлеуметтік инфрақұрылымның (соның ішінде мектепке дейінгі ұйымдар) аумақтық даму деңгейіне тікелей байланысты. Мектепке дейінгі ұйымдардың аумақтық желісін әлеуметтік-инфрақұрылымдық жүйенің элементі ретінде дамыту аймақтың қарқынды әлеуметтік-экономикалық дамуының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Халықтың жоғары білім деңгейіне жету барлық тұрғындардың қажеттіліктерін қанағаттандыратын мектепке дейінгі ұйымдар желісін құрмай және дамытпай мүмкін емес. Бірақ шаруашылық пен халықтың аумақтық ұйымдастырылуының ерекшеліктері мектепке дейінгі ұйымдар желісінің даму деңгейіндегі кеңістіктік асимметрияны анықтайды және соның салдарынан тұрғындарды мектепке дейінгі мекемелермен қамтамасыз етуде аумақтық айырмашылықтар көрінеді.

Батыс Қазақстан облысы (БҚО) Қазақстанның басқа аймақтары сияқты желісі қалыптасқан мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының аумақтық орналасуының ішкі өңірлік ерекшеліктерімен сипатталады, ең алдымен әлеуметтік-демографиялық және экономикалық факторлардың әсерінен қызмет етеді және өзгереді. Әлеуметтік-демографиялық және экономикалық дамуда орын алған асимметрияға байланысты [1] БҚО-да мектепке дейінгі ұйымдарды орналастыруда айтарлықтай аумақтық саралау әкімшілік аудандар деңгейінде көрініс табуда. Осыған байланысты БҚО-ның әкімшілік аудандарын мектепке дейінгі ұйымдар желісімен қамтамасыз ету мәселесін зерттеу өзекті мәселе болып отыр.

Әлеуметтік инфрақұрылымды (соның ішінде мектепке дейінгі ұйымдарды) зерттеудің өзектілігі шетелдік және отандық ғалымдардың жарияланымдарында атап өтіледі, олардың ішінде К. Алпысбаев [2], Л.Ю. Бородатова [3], G. Vaznoniene, R. Pakeltiene [4], A.B. Долгов, Е.Б. Сычева [5], А.А. Кузнецова [6], Н.М. Логачева [7], А.Ж.

Нукешова, Д. Женсхан, Р.С. Мусина [8], А.У. Satybaldinovna, D. Sitenko, A. Seitalinova [9], B.K. Spanova [10], P.B. Фаттахов, М.М. Низамутдинов, В.В. Орешников [11], В.М. Frischmann [12] және т.б. Дегенмен, Қазақстанда және оның аймақтарында мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз ету деңгейін аумақтық саралауға арналған зерттеулер іс жүзінде жоқ.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеудің негізгі материалдары Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының Батыс Қазақстан облысы бойынша департаментінің статистикалық мәліметтері болды.

БҚО бойынша мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз ету деңгейін аумақтық саралаудың негізгі әлеуметтік-демографиялық және экономикалық факторларына талдау келесі 16 көрсеткіш бойынша жүргізілді: халық саны; халық тығыздығы; бір жұмысшының орташа айлық атаулы жалақысы; туудың жалпы коэффициенті (1 000 адамға); нәресте өлімінің коэффициенті (1 000 туылғанға); аурухана төсек-орындарының саны (10 000 халыққа бірлік); жан басына шаққандағы негізгі капиталға инвестиция (бір адамға мың теңге); жұмыссыздық деңгейі (%); неке саны (1 000 адамға); ажырасулар саны (1 000 адамға); 10 000 халыққа шаққанда барлық мамандықтағы дәрігерлердің саны; 10 000 халыққа шаққандағы медбикелер саны; негізгі қорлардың тозу дәрежесі (%); жан басына шаққандағы өнеркәсіп өндірісінің (тауарлардың, қызметтердің) көлемі (бір адамға мың теңге); жан басына шаққандағы ауыл шаруашылығы өнімдерін (қызметтерін) жалпы шығару (бір адамға мың теңге); жан басына шаққандағы құндық мәндегі бөлшек сауда көлемі (бір адамға мың теңге).

Мектепке дейінгі білім беру нысандарының орналасуын және мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз ету деңгейін аумақтық саралауды бағалау үшін келесі көрсеткіштер пайдаланылды: мектепке дейінгі ұйымдардың саны; мектепке дейінгі ұйымдардағы балалар саны; елді мекендердің саны; 0 жастан 4 жасқа дейінгі балалар саны; аумақтың ауданы.

Зерттеу ғылыми абстракция, аналогия мен салыстыру, талдау және синтез, индукция мен дедукция, типология, жүйелік және логикалық тәсілдер негізінде жүргізілді. Сонымен қатар статистикалық, математикалық, салыстырмалы-географиялық, картографиялық, геоақпараттық, хронологиялық, сипаттамалық, корреляциялық және басқа да зерттеу әдістері қолданылды.

Жоғарыда келтірілген жеке абсолютті және салыстырмалы көрсеткіштерді пайдалану негізінде бірқатар корреляциялық көрсеткіштер есептелді:

1) 1 000 шаршы км ауданға есептегенде мектепке дейінгі ұйымдарды орналастырудың аумақтық тығыздығы (T_d):

$$T_d = \frac{P}{S} \times 1000, (1)$$

мұндағы P – мектепке дейінгі ұйымдардың саны (бірлік); S – аумақтың ауданы (шаршы км).

2) Елді мекендердің мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз ету коэффициенті (S_r):

$$S_r = \frac{P}{L}, (2)$$

мұндағы P – мектепке дейінгі ұйымдардың саны (бірлік); L – елді мекендердің саны (бірлік).

3) Мектепке дейінгі ұйымдардың жүктеме коэффициенті (S_w):

$$S_w = \frac{C_p}{P}, (3)$$

мұндағы C_p – мектепке дейінгі ұйымдардағы балалар саны (адам); P – мектепке дейінгі ұйымдардың саны (бірлік).

4) Балаларды мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз ету коэффициенті (P_c):

$$P_c = \frac{C_p}{C} \times 100\%, (4)$$

мұндағы C_p – мектепке дейінгі ұйымдардағы балалар саны (адам); C – 0 жастан 4 жасқа дейінгі балалар саны (адам).

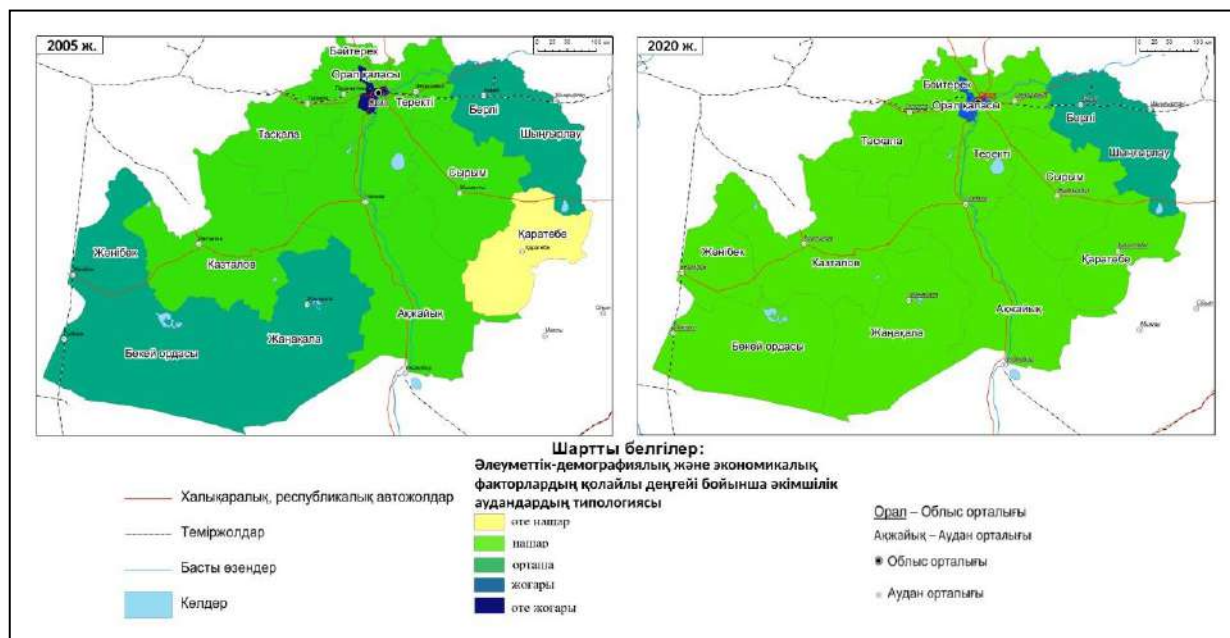
БҚО-ның әкімшілік аудандарының әлеуметтік-демографиялық және экономикалық факторлары және мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз етілу деңгейі бойынша типологиясы рангтік-балдық әдіспен жүргізілді [1, б. 35-37].

Зерттеу нәтижелері

Мектепке дейінгі білім беру нысандарын орналастырудың заманауи жүйесі және БҚО-ның мектепке дейінгі ұйымдарымен қамтамасыз ету деңгейін аумақтық саралау қоғамды аумақтық ұйымдастыру факторларының әсерінен қалыптасты. 16 көрсеткішті жүйелеу негізінде 2005-2020 жылдарға арналған әлеуметтік-демографиялық және экономикалық факторлар бойынша әкімшілік аудандардың типологиясы жүргізілді, Батыс Қазақстан облысындағы мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз ету деңгейін аумақтық саралау ерекшеліктерін анықтайтын жағдайлардың өзгеруін көрсетті (сур. 1).

1-суреттен көрініп тұрғандай, 2005 жылы даму факторлық жағдайларының ең жоғары көрсеткіші Орал қаласы орталығымен Орал қалалық әкімшілігінің аумағына тән болды. Одан кейін Орал қалалық әкімшілік аумағынан орташа мәндермен Бөкей орда, Бөрлі, Жәнібек, Жаңақала және Шыңғырлау аудандары айтарлықтай артта қалды. Әлеуметтік-демографиялық және экономикалық факторлардың қолайлылығының салыстырмалы түрде төмен деңгейі Казталов, Тасқала, Ақжайық, Сырым, Теректі мен Бәйтерек аудандарында байқалды. Қаратөбе ауданы өте төмен деңгейде болды.

2005 жылмен салыстырғанда 2020 жылы 9 әкімшілік ауданда халықтың саны мен тығыздығы сияқты әлеуметтік-демографиялық және экономикалық көрсеткіштердің төмендеу үрдісі байқалады, нәресте өлімінің көрсеткіші (1 000 туылғанға) – 4; аурухана төсек-орындарының саны (10 000 халыққа бірлік) – 12; жан басына шаққандағы негізгі капиталға инвестиция (бір адамға мың теңге) – 3; ажырасулар саны (1 000 адамға) – 13; барлық мамандықтағы дәрігерлердің саны (10 000 халыққа) – 4; медбикелер саны (10 000 адамға) – 4; негізгі құралдардың тозу дәрежесі (%-бен) – 9; жан басына шаққандағы өнеркәсіп өндірісінің (тауарлардың, қызметтердің) көлемі (бір адамға мың теңге) – 1. Бұл үрдістер БҚО-дағы негізгі әлеуметтік-демографиялық және экономикалық даму факторларының аумақтық саралануының өзгеруіне ықпал етті.

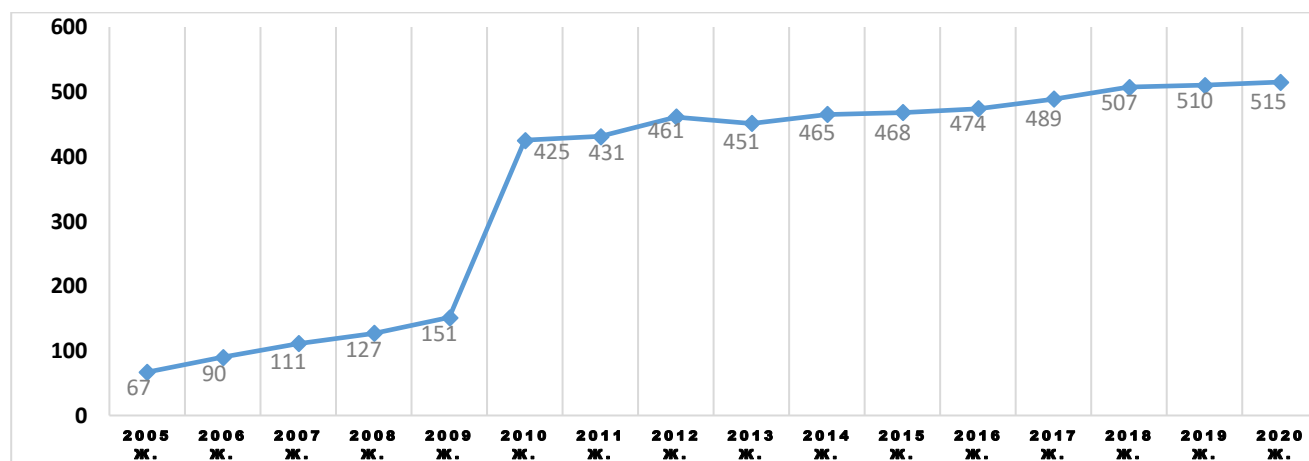
1-Сурет – 2005-2020 жылдардағы БҚО бойынша мектепке дейінгі білім беру нысандарын орналастырудың негізгі әлеуметтік-демографиялық және экономикалық факторларының аумақтық саралауының және мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз ету деңгейіндегі өзгерістер. Авторлармен [13] бойынша құрастырылды

2005-2020 жылдардағы типологиялық сипаттамаларға сәйкес даму факторларының нашарлауы Орал қалалық әкімшілігінің аумағында (салыстырмалы деңгейдің өте жоғарыдан жоғарыға төмендеуі), Бөкей орда, Жаңақала және Жәнібек аудандарында (деңгейдің орташадан төменге дейін төмендеуі) байқалады. Орал қалалық әкімшілігінің аумағында аурухана төсек-орындарының саны (10 000 тұрғынға шаққандағы бірлік) 126-дан 74-ке дейін қысқартылды; ал ажырасулар саны (1 000 адамға) 3,26-дан 3,89-ға дейін өсті; негізгі құралдардың тозуынан

(%-бен) 41,3-тен 64,3-ке дейін өсті [13]. Бөкейорда және Жанақала аудандарында 6 көрсеткіш бойынша, Жәнібек ауданында 7 көрсеткіш бойынша теріс үрдістер байқалады. Бірқатар әлеуметтік-демографиялық көрсеткіштердің төмендеуіне қарамастан Бәйтерек, Ақжайық, Бөрлі, Казталов, Сырым, Тасқала, Теректі және Шыңғырлау аудандары саралаудың типологиялық қатарында факторлық дамудың төмен деңгейін сақтап қалды. Қарастырылып отырған кезеңде тек Қаратөбе ауданының аумағында мектепке дейінгі білім беру нысандарын орналастыру жағдайларының факторлық дамуы мен мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз ету деңгейінің жақсарғаны байқалады (өте төмен деңгейден төмен деңгейге дейін өсуі).

Негізгі әлеуметтік-демографиялық және экономикалық факторлардың аумақтық саралануы БҚО бойынша мектепке дейінгі білім беру нысандарын орналастыру және мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз ету деңгейінде аумақтық айырмашылықтардың қалыптасуына ықпал етті.

Жалпы, 2005-2020 жылдары БҚО-да жыл сайын мектепке дейінгі ұйымдардың саны өсті (2013 жылдан басқа), әсіресе 2010 жылы күрт өсу байқалады (сур. 2). БҚО-ның мектепке дейінгі ұйымдардың аумақтық желісі 87%-ға артып, 2020 жылы 515 нысанды құрады [13].

2-Сурет – 2005-2020 жылдар аралығындағы БҚО-да мектепке дейінгі ұйымдар санының динамикасы. Авторлармен [13] бойынша құрастырылды

Мектепке дейінгі ұйымдар санының жалпы облыстық өсу үрдісі БҚО-ның барлық 13 әкімшілік ауданына тән. Өсім қарқыны бойынша Бәйтерек (96,1%), Ақжайық (95,7%) және Тасқала (95,4%) аудандары көш бастап тұр. Ең төменгі өсім Шыңғырлау ауданында байқалады (68,4%) (кесте 1).

1-Кесте – 2005-2020 жылдардағы БҚО әкімшілік аудандарында мектепке дейінгі ұйымдардың саны мен аумақтық орналасу тығыздығының өзгеруі. Авторлармен [13; 14, б. 13] бойынша құрастырылды

№	Әкімшілік аудандардың атауы	Мектепке дейінгі ұйымдардың саны, бірлік		1 000 шаршы км ауданға есептегенде мектепке дейінгі ұйымдарды орналастырудың аумақтық тығыздығы (T_d)	
		2005 ж.	2020 ж.	2005 ж.	2020 ж.
1	Ақжайық	2	47	0,1	1,8
2	Бөкей ордасы	2	16	0,1	0,8
3	Бөрлі	6	27	1,1	4,8
4	Жанақала	5	27	0,2	1,3
5	Жәнібек	4	21	0,5	2,6
6	Бәйтерек	2	52	0,3	7,0
7	Казталов	2	32	0,1	1,7
8	Қаратөбе	4	41	0,4	4,1
9	Сырым	2	25	0,2	2,1
10	Тасқала	1	22	0,1	2,7
11	Теректі	3	40	0,4	5,1
12	Шыңғырлау	6	19	0,8	2,6
13	Орал қаласы әкімшілік аумағы	28	146	40,0	208,6
	Барлығы	67	515	0,4	3,4

Мектепке дейінгі ұйымдар санының айтарлықтай өсуі БҚО-ның барлық әкімшілік аудандарында 1 000 шаршы км ауданға есептегенде олардың аумақтық орналасу тығыздығының артуына ықпал етті. 2020 жылдың қорытындысы бойынша осы көрсеткіш бойынша Орал қалалық әкімшілігінің аумағы көш бастап тұр, одан әрі төмен Бәйтерек ауданы мен Теректі ауданы айтарлықтай ерекшеленеді. Мектепке дейінгі ұйымдарды орналастырудың аумақтық тығыздығының ең төменгі мәндері Бөкей ордасы, Жаңақала, Казталов және Ақжайық аудандарына тиесілі (кесте 1).

Қарастырылып отырған кезеңде БҚО-да елді мекендер саны 10 әкімшілік ауданда олардың азаюы есебінен 10,8%-ға қысқарды. Жаңақала, Сырым аудандары мен Орал қалалық әкімшілігінің аумағында ғана елді мекендердің саны өзгеріссіз қалды (кесте 2).

2-Кесте – 2005-2020 жылдардағы БҚО әкімшілік аудандары бойынша елді мекендер саны және елді мекендерді мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз ету коэффициентінің өзгеруі

№	Әкімшілік аудандардың атауы	Елді мекендердің саны, бірлік		Елді мекендердің мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз ету коэффициенті (S_r)	
		2005 ж.	2020 ж.	2005 ж.	2020 ж.
1	Ақжайық	53	49	0,04	0,96
2	Бөкей ордасы	25	21	0,08	0,76
3	Бөрлі	33	27	0,18	1,00
4	Жаңақала	27	27	0,19	1,00
5	Жәнібек	20	18	0,20	1,17
6	Бәйтерек	78	68	0,03	0,76
7	Казталов	54	48	0,04	0,67
8	Қаратөбе	23	22	0,17	1,86
9	Сырым	38	38	0,05	0,66
10	Тасқала	32	28	0,03	0,79
11	Теректі	60	49	0,05	0,82
12	Шыңғырлау	31	25	0,19	0,76
13	Орал қаласы әкімшілік аумағы	10	10	2,80	14,60
	Барлығы	483	431	0,14	1,19

Авторлармен [13; 15; 14, б. 13] бойынша құрастырылды

Халықты қоныстандыру жүйесін аумақтық трансформациялау және мектепке дейінгі ұйымдар желісін кеңейту үрдісі БҚО елді мекендерін мектепке дейінгі инфрақұрылымдық нысандармен қамтамасыз етудегі жағдайдың жақсарғанын анықтады. Елді мекендерді мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз ету коэффициентін есептеу (S_r) БҚО-ның барлық әкімшілік аудандарында қамтамасыз ету деңгейінің өскенін көрсетті. Алайда, оң үрдістер кезінде Сырым, Казталов, Бөкей ордасы, Шыңғырлау, Тасқала, Теректі, Ақжайық, Бәйтерек аудандарында елді мекендерді мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз ету мәселесі сақталып отыр, онда коэффициент бірден төмен. 2005 және 2020 жылдары елді мекендерді мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз етудің ең жоғары көрсеткіші Орал қалалық әкімшілігінің аумағында байқалады (кесте 2).

2005 жылдан бастап 2020 жылға дейінгі кезеңде БҚО мектепке дейінгі ұйымдарындағы балалар саны 10,0 мыңнан 30,5 мың адамға дейін немесе 67,2%-ға өсті, бұл облыстың 13 әкімшілік ауданында осы көрсеткіштің өсуіне байланысты [13]. Әкімшілік аудандардың ішінде мектепке дейінгі ұйымдардағы бала санының артуы бойынша Теректі (91%) және Қаратөбе (90,2%) аудандары ерекшеленеді. Ең төменгі мәндер Орал қалалық әкімшілігінің аумағына (57,3%) және Бөрлі ауданына (60,7%) тән. Қалған 9 әкімшілік ауданда мектепке дейінгі мекемелердің балалары санының өсуі Казталов ауданында 62,5%-дан Ақжайық ауданында 86,7%-ға дейін өзгереді.

Аумақтық желінің қарқынды кеңеюіне байланысты БҚО-ның 12 әкімшілік ауданында мектепке дейінгі ұйымдардың жүктеме коэффициенті (S_w) төмендеді. Тек Шыңғырлау ауданында бұл корреляциялық көрсеткіштің шамалы өскені байқалады. БҚО бойынша орта есеппен мектепке дейінгі ұйымдардың жүктемесі 60,4%-ға төмендеді (кесте 3).

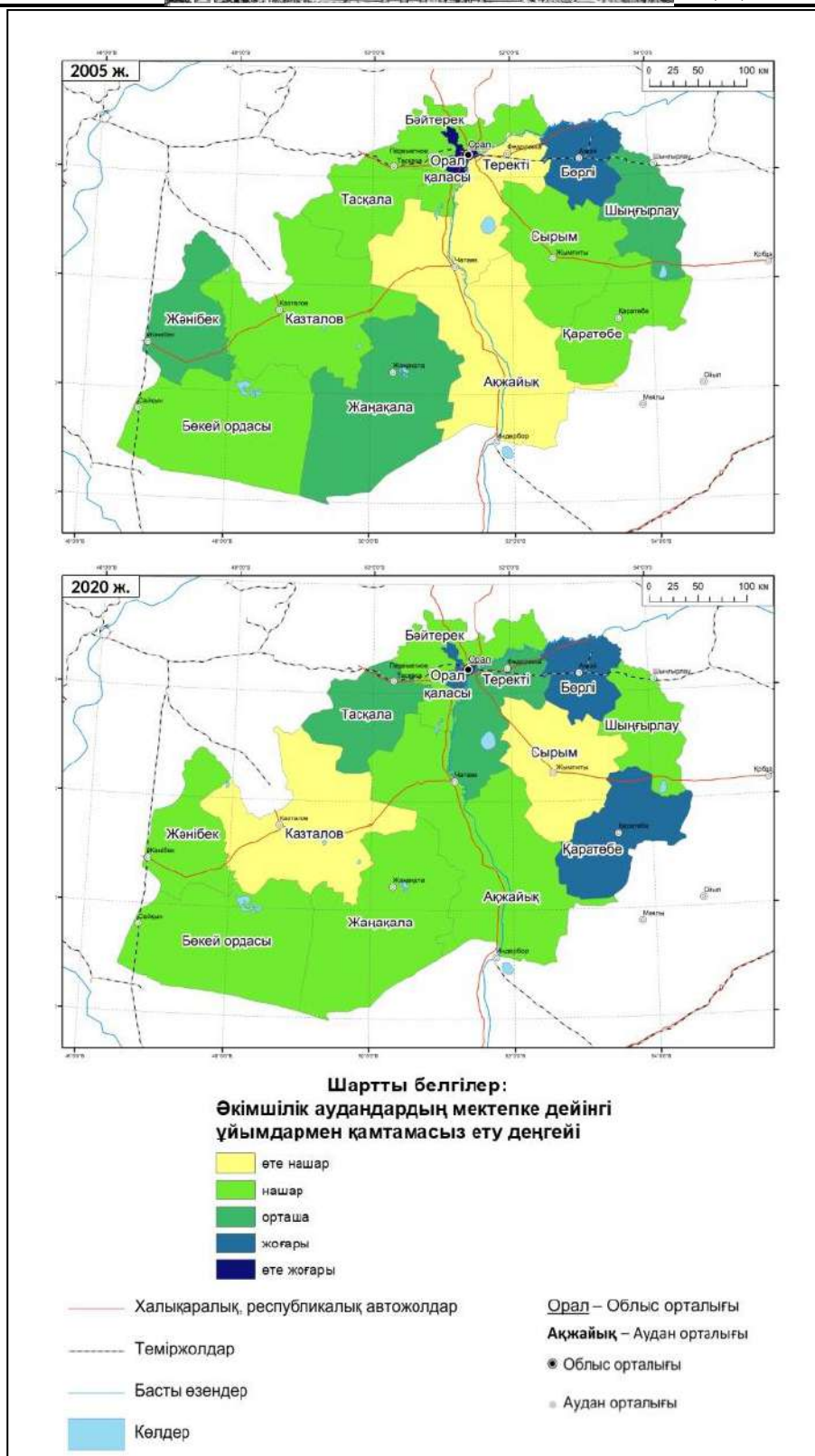
3-Кесте – 2005-2020 жылдардағы БҚО әкімшілік аудандарындағы мектепке дейінгі ұйымдардың жүктемесінің және балаларды мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз етудің өзгеруі

№	Әкімшілік аудандардың атауы	Мектепке дейінгі ұйымдардың жүктеме коэффициенті (S_w)		Балаларды мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз ету коэффициенті (P_c)	
		2005 ж.	2020 ж.	2005 ж.	2020 ж.
1	Ақжайық	97	31	5,5	41,5
2	Бөкей ордасы	61	42	9,2	45,3
3	Бөрлі	200	113	30,1	54,4
4	Жаңақала	53	39	12,4	41,0
5	Жәнібек	66	34	18,6	49,9
6	Бәйтерек	126	35	8,3	41,4
7	Казталов	139	23	8,5	26,0
8	Қаратөбе	39	38	9,5	100,0
9	Сырым	93	23	8,8	33,9
10	Тасқала	129	32	10,6	51,5
11	Теректі	50	42	5,2	49,4
12	Шыңғырлау	32	33	14,9	51,4
13	Орал қаласы әкімшілік аумағы	237	106	46,2	45,9
	Барлығы	149	59	23,8	47,1

Авторлармен [13] бойынша құрастырылды

Балаларды мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз ету коэффициенті (P_c) маңызды көрсеткіш болып табылады, ол БҚО-ның көптеген әкімшілік аудандарында айтарлықтай өсті. Дегенмен, БҚО-ның 12 әкімшілік ауданы үшін балаларды мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз ету өзекті мәселе болып табылады, онда балаларды мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз ету коэффициенті 54,4%-дан аспайды. 3-кестеден көріп отырғанымыздай, 2020 жылы тек Қаратөбе ауданының балалары 100%-ға қамтамасыз етілді, ал ең төменгі көрсеткіш Казталов ауданына тән (26%). Бұдан басқа, Орал қалалық әкімшілігінің аумағында ғана балаларды мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз ету коэффициентінің төмендегенін атап өту қажет (кесте 3).

Жоғарыда қарастырылған 4 корреляциялық көрсеткішті жүйелеу негізінде 2005-2020 жылдардағы мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз ету деңгейі бойынша БҚО әкімшілік аудандарының типологиясы жүргізілді (сур. 2).

2-Сурет – 2005-2020 жылдардағы мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз ету деңгейі бойынша БҚО әкімшілік аудандарының типологиялық сипаттамаларының өзгеруі. Авторлармен [13; 15; 14, б. 13] бойынша құрастырылды

16 жыл ішінде мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз ету деңгейі бойынша типологиялық сипаттамалардың төмендеу үрдісі Орал қалалық әкімшілігінің аумағында (салыстырмалы деңгейдің өте жоғары деңгейден жоғары деңгейге төмендеуі), Жәнібек, Шыңғырлау, Жаңақала (деңгейдің ортадан төмен деңгейге төмендеуі), Қазталов және Сырым (деңгейдің төмен деңгейден өте төмен деңгейге төмендеуі) аудандарында байқалады. Типологиялық рейтинг қатарында Бөрлі (жоғары деңгей), Бөкейорда және Бәйтерек аудандары (төмен деңгей) өз орындарын сақтап қалды. Оң үрдіс Ақжайық (өте төмен деңгейден төмен деңгейге жақсарту), Тасқала (деңгейдің төменнен орташаға дейін жақсаруы), Теректі (деңгейдің өте төменнен орташаға дейін жақсаруы), Қаратөбеге (деңгейдің төменнен жоғарыға дейін жақсаруы) аудандарына тән (сур. 2).

Қорытынды

Типология негізінде негізгі әлеуметтік-демографиялық және экономикалық факторларды талдау БҚО әкімшілік аудандарын аумақтық орналастыру мүмкіндіктері мен мектепке дейінгі ұйымдардың қамтамасыз ету деңгейлерінде қалыптасқан аумақтық айырмашылықтарды көрсетті. БҚО-да әлеуметтік-демографиялық және экономикалық факторлардың әсерінен балаларды мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз ету деңгейінде аумақтық саралау қалыптасты, оны 4 корреляциялық көрсеткіш бойынша жүргізілген әкімшілік аудандардың типологиясы көрсетті. Бұл ретте даму факторлары мен мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз ету деңгейлері бойынша типологиялық сипаттамаларды салыстыру кезінде әкімшілік аудандарда корреляцияның әртүрлі дәрежесін көрсеткенін атап өту қажет. Бұл өзгерістер кеңістікте де, уақытта да байқалады, бұл мектепке дейінгі ұйымдар желісін аумақтық ұйымдастыруда және халықты мектепке дейінгі мекемелердің қызметтерімен қамтамасыз ету мәселелерін шешуде жүйелік тәсілдің әлсіздігін көрсетеді. Дегенмен, БҚО-дағы жағдай бұл тұрғыда жақсарып келеді.

2005 жылы 2 әкімшілік аудан (Қаратөбе және Бөрлі) даму қолайлылығының өте төмен және орташа деңгейіне ие бола отырып, мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз етудің төмен және жоғары деңгейлерімен сипатталды. 8 әкімшілік аудан (Қазталов, Тасқала, Сырым, Бәйтерек, Жәнібек, Жаңақала, Шыңғырлау, Орал қалалық әкімшілігінің аумағы) даму факторы және мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз ету деңгейлері бойынша бірдей типологиялық сипаттамаларға ие болды (төмен, орташа, өте жоғары). 3 әкімшілік ауданда (Ақжайық, Теректі, Бөкей ордасы) кері үрдіс байқалады, яғни дамудың неғұрлым қолайлы факторлық жағдайлары бар (төмен, орташа) мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз етудің өте төмен және төмен деңгейлерімен сипатталды.

2020 жылы БҚО-да жағдай өзгерді. 4 әкімшілік аудан (Тасқала, Теректі, Қаратөбе және Бөрлі) даму қолайлылығының төмен және орташа деңгейі мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз етудің орташа және жоғары деңгейімен сипатталды. 6 әкімшілік аудан (Жәнібек, Бөкей ордасы, Жаңақала, Ақжайық, Бәйтерек, Орал қалалық әкімшілігінің аумағы) даму факторы және мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз етілу деңгейі бойынша бірдей типологиялық сипаттамаларға ие болды (төмен, жоғары). 3 әкімшілік аудан (Қазталов, Сырым, Шыңғырлау) дамудың неғұрлым қолайлы факторлық жағдайларына ие (төмен, орташа) мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз етудің өте төмен және төмен деңгейімен сипатталды.

Осылайша, БҚО-ның 10 әкімшілік ауданында факторлық дамудың типологиялық сипаттамалары мен мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз етілу деңгейінің неғұрлым тиімді үйлесімі байқалады. Осыған қарамастан, БҚО үшін мектепке дейінгі ұйымдардың аумақтық желісінің айтарлықтай кеңеюі байқалған жағдайда, балаларды мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз ету коэффициенті 54,4%-дан аспайтын 12 әкімшілік ауданда балаларды мектепке дейінгі ұйымдармен қамтамасыз ету өзекті мәселе болып сақталып отыр. Бұл әлеуметтік-демографиялық және экономикалық факторлардың әсерін ескере отырып, мектепке дейінгі мекемелерді аумақтық ұйымдастыруда жүйелі көзқарасты талап етеді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Имашев Э.Ж. Тенденции и приоритеты пространственного развития Западно-Казахстанской области: монография / Э.Ж. Имашев, Р.Г. Сафиуллин. – Уралск: РИЦ ЗКУ им. М.Утемисова, 2015. – 221 с.
- [2] Алпысбаев К. Развитие социальной инфраструктуры села как основной механизм развития кадрового потенциала в аграрном секторе РК / К. Алпысбаев // Актуальні проблеми економіки. – 2013. – № 8. – С. 134-143.
- [3] Бородатова Л.Ю. Развитие социальной инфраструктуры в экономическом пространстве: теоретический аспект / Л.Ю. Бородатова // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 2. – С. 357-357.
- [4] Vaznoniene G. Methods for the Assessment of Rural Social Infrastructure Needs / G. Vaznoniene, R. Pakeltiene // European Countryside. – 2017. – Vol. 9. – No 3. – P. 526-540. DOI: 10.1515/euco-2017-0031.
- [5] Долгов А.В. Методика проектирования и расчета сети дошкольных организаций в условиях демографической нестабильности / А.В. Долгов, Е.Б. Сычева // Академический вестник УралНИИпроект РААСН. – 2013. – №4. – С. 60-64.

- [6] Кузнецова А.А. Архитектурная типология дошкольных образовательных учреждений общеразвивающей направленности: на примере города Самары: дис. ... канд. архитектуры: 05.23.21 / Анна Андреевна Кузнецова. – Нижний Новгород, 2014. – 371 с.
- [7] Логачева Н.М. Социальная инфраструктура как фактор регионального развития / Н.М. Логачева // Вестник Уральского института экономики, управления и права. – 2014. – № 1 (8). – С. 57–65.
- [8] Нукешева А.Ж. Социальная инфраструктура сельской местности Казахстана / А.Ж. Нукешева, Д. Женсхан, Р.С. Мусина // Проблемы агорынка. – 2019. – № 4. – С. 177-184.
- [9] Satybaldinovna A.Y. The Development of Social Infrastructure in Kazakhstan / A.Y. Satybaldinovna, D. Sitenko, A. Seitalinova // Public Policy And Administration. – 2014. – Vol. 13. – No 2. – P. 222-231. DOI: 10.13165/VPA-14-13-2-03.
- [10] Spanova B.K. Analysis and assessment of Kazakhstan's social infrastructure development / B.K. Spanova // Bulletin of the Karaganda university. Economy series. – 2017. – No 2(86). – P. 97-103.
- [11] Фаттахов Р.В. Оценка развития социальной инфраструктуры регионов России и ее влияние на демографические процессы / Р.В. Фаттахов, М.М. Низамутдинов, В.В. Орешников // Финансы: теория и практика. – 2020. – 24(2). – С. 104-119.
- [12] Frischmann B.M. Infrastructure. The Social Value of Shared Resources / B.M. Frischmann. – New York: Oxford University Press, 2012. – 436 p.
- [13] Сайт «Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы» [Электрондық ресурс]. – Қатынау режимі: <https://stat.gov.kz/region/253160/dynamic>
- [14] Батыс Қазақстан облысы өңірлері 2020 жылы: статистикалық жылнамалығы / бас ред. Б. Алимбаева. – Орал: Қазақстан Республикасының Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық Статистика бюросының Батыс Қазақстан облысыбойынша департаменті, 2021. – 130 б.
- [15] Батыс Қазақстан облысы: Қысқаша статистикалық анықтамалық. – Орал: Батыс Қазақстан облысының статистика басқармасы, 2006 – 116 б.

REFERENCES

- [1] Imashev, E.Zh., & Safiullin, R.G. (2015). Tendencii i priority` prostranstvennogo razvitiya Zapadno-Kazaxstanskoj oblasti [Trends and priorities of spatial development of the West Kazakhstan region: monograph]. Uralsk: RRC of WKSU named after M. Utemisov [in Russian].
- [2] Alpysbaev, K. (2013). Razvitie social'noj infrastruktury sela kak osnovnoj mekhanizm razvitiya kadrovogo potenciala v agrarnom sektore RK [Development of rural social infrastructure as the main mechanism for developing human resources in the agricultural sector of the Republic of Kazakhstan]. Aktual'ni problemi ekonomiki – Actual problems of the economy, 8, 134-143 [in Russian].
- [3] Borodatova, L.Y. (2013). Razvitie social'noj infrastruktury v ekonomicheskom prostranstve: teoreticheskij aspekt [Development of social infrastructure in the economic space: theoretical aspect]. Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya – Modern problems of science and education, 2, 357-357 [in Russian].
- [4] Vazoniene, G., & Pakeltiene, R. (2017). Methods for the Assessment of Rural Social Infrastructure Needs. European Countryside, 3, 526-540. DOI: 10.1515/euco-2017-0031 [in English].
- [5] Dolgov, A.V., & Sycheva E.B. (2013). Metodika proektirovaniya i rascheta seti doskol'nyh organizacij v usloviyah demograficheskoy nestabil'nosti [Methodology for designing and calculating a network of preschool organizations in conditions of demographic instability]. Akademicheskij vestnik UralNIiproekt RAASN – Academic Bulletin UralNIiproekt RAASN, 4, 60-64 [in Russian].
- [6] Kuznecova, A.A. (2014). Arhitekturnaya tipologiya doskol'nyh obrazovatel'nyh uchrezhdenij obshcherazvivayushchej napravlenosti: na primere goroda Samary [Architectural typology of general developmental preschool educational institutions: on the example of the city of Samara]. Candidate's thesis. Nizhny Novgorod [in Russian].
- [7] Logacheva, N.M. (2014). Social'naya infrastruktura kak faktor regional'nogo razvitiya [Social infrastructure as a factor of regional development]. Vestnik Ural'skogo instituta jekonomiki, upravleniya i prava – Bulletin of the Ural Institute of Economics, Management and Law, 1 (8), 57-65 [in Russian].
- [8] Nukesheva, A.Zh., ZHenskhan, D., & Musina, R.S. (2019). Social'naya infrastruktura sel'skoj mestnosti Kazahstana [Social infrastructure of rural areas of Kazakhstan]. Problemy agrorynka – Problems of the agricultural market, 4, 177-184 [in Russian].
- [9] Satybaldinovna, A.Y., Sitenko, D., & Seitalinova A. (2014). The Development of Social Infrastructure in Kazakhstan. Public Policy And Administration, 13(2), 222-231. DOI: 10.13165/VPA-14-13-2-03 [in English].

- [10] Spanova, B.K. (2017). Analysis and assessment of Kazakhstan's social infrastructure development. Bulletin of the Karaganda university. Economy series, 2(86), 97-103 [in English].
- [11] Fattahov, R.V., Nizamutdinov, M.M., & Oreshnikov, V.V. (2020). Ocenka razvitiya social'noj infrastruktury regionov Rossii i ee vliyanie na demograficheskie processy [Assessment of the development of the social infrastructure of Russian regions and its impact on demographic processes]. Finansy: teoriya i praktika – Finance: theory and practice, 24(2), 104-119 [in Russian].
- [12] Frischmann, B.M. (2012). Infrastructure. The Social Value of Shared Resources. New York: Oxford University Press [in English].
- [13] Sait «Qazaqstan Respwblıkası Strategiyalıq josparlaw jäne reformalar agenttigi Ulttıq statistika byurosı» [Site « Agency for Strategic planning and reforms of the Republic of Kazakhstan Bureau of National statistics»]. <https://stat.gov.kz>. Retrieved from <https://stat.gov.kz/region/253160/dynamic> [in Kazakh].
- [14] Älimbaeva, B. (Eds.). (2021). Batis Qazaqstan oblısı öñirleri 2020 jılı: statistikalıq jılname [Regions of the West Kazakhstan region in 2020: Statistical Yearbook]. Uralsk: Qazaqstan Respwblıkasınıń strategiyalıq josparlaw jäne reformalar agenttigi Ulttıq statistika byurosınıń Batis Qazaqstan oblısı boyınşa departamenti [in Kazakh].
- [15] Batis Qazaqstan oblısı: Qısqaşa statistikalıq anıqtamalıq [West Kazakhstan region: brief statistical reference book]. (2006). Uralsk: Batis Qazaqstan oblısınıń statistikası [in Kazakh].

Imashev Eduard, Akbolat Nurkanat

TERRITORIAL DIFFERENTIATION OF THE LEVEL OF PROVISION OF THE WEST KAZAKHSTAN REGION WITH PRESCHOOL ORGANIZATIONS

Annotation. The article is devoted to the study of the features of the territorial placement of preschool facilities and territorial differentiation of the level of provision of preschool organizations in the West Kazakhstan region. Methodological approaches of research based on the use of typological characteristics of the territory with the help of 16 indicators of factorial development and 4 correlative ones (territorial density of placement of preschool organizations per 1 000 sq. km of area; coefficient of provision of settlements with preschool organizations; coefficient of workload of preschool organizations; the coefficient of provision of children with preschool organizations) indicators of the level of provision of preschool organizations. Through the proposed methodological approaches, a typology was carried out and changes in the territorial differentiation of the main socio-demographic and economic factors of the placement of preschool education facilities and the level of provision of preschool organizations in the West Kazakhstan region for 2005-2020 at the level of administrative districts were identified. It is determined that in 10 administrative districts there is a more effective combination of typological characteristics of factor development and the level of provision of preschool organizations. It was also revealed that with a significant expansion of the territorial network of preschool organizations, the provision of children with preschool organizations in 12 administrative districts remains an urgent issue. In these areas, the coefficient of provision of children with preschool organizations does not exceed 54.4%, which requires a systematic approach in the territorial organization of preschool institutions in the West Kazakhstan region, taking into account the influence of socio-demographic and economic factors of development.

Keywords: preschool organizations; territorial differentiation; level of security; administrative districts; factors; West Kazakhstan region; trend; growth; typology; territorial placement.

Имашев Э.Ж., Акболат Н.С.

ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ УРОВНЯ ОБЕСПЕЧЕННОСТИ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ ДОШКОЛЬНЫМИ ОРГАНИЗАЦИЯМИ

Аннотация. Статья посвящена изучению особенностей территориального размещения дошкольных объектов и территориальной дифференциации уровня обеспеченности дошкольными организациями Западно-Казахстанской области. Предложены методические подходы исследования на основе использования типологических характеристик территории с помощью 16 показателей факторного развития и 4 корреляционных (территориальная плотность размещения дошкольных организаций в расчете на 1 000 кв. км площади; коэффициент обеспеченности населенных пунктов дошкольными организациями; коэффициент загруженности дошкольных организаций; коэффициент обеспеченности детей дошкольными организациями) показателей уровня обеспеченности дошкольными организациями. Посредством предложенных методических подходов проведена типология и выявлены изменения в территориальной дифференциации основных социально-демографических и экономических факторов размещения объектов дошкольного образования и уровня обеспеченности дошкольными организациями в Западно-Казахстанской области за 2005-2020 годы на уровне административных районов.

Определено, что в 10 административных районах наблюдается более эффективное сочетание типологических характеристик факторного развития и уровня обеспеченности дошкольными организациями. Также выявлено, что при существенном расширении территориальной сети дошкольных организаций актуальным вопросом остается обеспечение детей дошкольными организациями в 12 административных районах. В этих районах коэффициент обеспеченности детей дошкольными организациями не превышает 54,4%, что требует системного подхода в территориальной организации дошкольных учреждений Западно-Казахстанской области с учетом влияния социально-демографических и экономических факторов развития.

Ключевые слова: дошкольные организации; территориальная дифференциация; уровень обеспеченности; административные районы; факторы; Западно-Казахстанская область; тенденция; прирост; типология; территориальное размещение.

ЭКОЛОГИЯ - ECOLOGY

УДК 596.4 (с 173) Д 13
МРНТИ 87.03.07
DOI 10.37238/1680-0761.2022.85(1).80

¹Давыгора А.В.*, ²Ленева Е.А., ³Рябцов С.Н.

^{1,2,3}Оренбургский государственный педагогический университет,
Оренбург, Российская Федерация
*Автор-корреспондент: davygora@esoo.ru

E-mail: davygora@esoo.ru, leneva@yandex.ru, ryabtsovs@mail.ru

ОРНИТОЛОГИЧЕСКАЯ ОБСТАНОВКА В АЭРОПОРТУ ГОРОДА ОРЕНБУРГ В ВЕСЕННИЙ СЕЗОН

Аннотация. Изучение орнитологической обстановки в аэропортах имеет первостепенное значение для обеспечения безопасности полётов. Аэродромные комплексы представляют зоны повышенной привлекательности для птиц, что обусловлено наличием здесь благоприятных гнездовых и кормовых условий, ночных убежищ в холодное время года, отсутствием целенаправленного преследования и беспокойства со стороны человека. Территории многих аэропортов находятся в пределах трансконтинентальных миграционных маршрутов птиц.

В связи с действующим «Руководством по орнитологическому обеспечению полетов в гражданской авиации (РООП ГА - 89)», во всех аэропортах должны регулярно осуществляться исследования орнитологической обстановки, а полученные результаты использоваться для разработки мероприятий по обеспечению безопасности полётов.

Впервые за всю историю существования аэропорта города Оренбург, работы по изучению орнитологической обстановки на его территории выполнены в 2019 г. Исследования проводились посезонно - с марта по ноябрь. В настоящей работе рассматриваются результаты работ в весенний сезон. Установлен смешанный характер весенней авифауны аэропорта города Оренбург, представленной 46 видами из 8 отрядов. На учётных маршрутах отмечено 1246 особей 36 видов. Выявлены особенности динамики видового состава и численности, причины массовых скоплений птиц в аэропорту и на прилегающих территориях в весеннее время, основные миграционные маршруты и состав пролётных видов.

Ключевые слова: Оренбургская область; аэропорт города Оренбург; весенний сезон; орнитологическая обстановка; динамика фауны и численности птиц; миграционные маршруты и пролётные виды; экология массовых скоплений птиц; рекомендации по орнитологической безопасности полётов.

Введение

В настоящее время птицы рассматриваются как существенная угроза для безопасности воздушного движения. Ежегодно в мире фиксируются тысячи лётных происшествий с их участием. Часть из них приводит к тяжёлым последствиям. Большинство столкновений воздушных судов с птицами происходят во время взлёта и посадки. Это обстоятельство требует тщательного изучения и постоянного контроля орнитологической обстановки в районе аэропортов, а также разработки и реализации мероприятий по обеспечению орнитологической безопасности полётов. Учитывая, что территориальное размещение и природная обстановка любого аэропорта уникальны, каждый из них требует регулярного эколого-орнитологического обследования.

Целью нашей работы было выявление состава, численности и территориального размещения птиц аэропорта города Оренбург и прилегающих территорий для последующей разработки рекомендаций по орнитологической безопасности полётов. Исследования проводились в соответствии с П. 2 РООП ГА-89 [1] в марте-ноябре 2019 г. посезонно. В настоящей работе рассматривается орнитологическая обстановка в аэропорту города Оренбург в весенний сезон, а также приводятся рекомендации по обеспечению безопасности полетов, разработанные на основе полученных материалов. Ранее были опубликованы результаты исследований авифауны рассматриваемой территории в летний сезон [2].

Территория аэропорта располагается в 16 км к востоку от г. Оренбург. В непосредственной близости

находится свалка бытовых отходов с. Нежинка, которая в период проведения исследований была закрыта и частично рекультивирована. В 5 км к северу от аэропорта, по левобережью р. Елшанка, имеются обширные агроценозы с посевами зерновых и пропашных культур, а также рыбообразные пруды.

Материалы и методы исследования

Полевые работы по эколого-орнитологическому обследованию территории аэропорта г. Оренбург в весенний сезон проводились с 1 марта по 31 мая 2019 г. При сборе материалов применялись стандартные эколого-фаунистические методики [3-6]. Параллельно с инвентаризацией гнездовой авифауны проводились стандартные утренние учеты птиц с автомобиля УАЗ, по маршруту, проложенному по техническим автодорогам вдоль большого периметра аэропорта. Общая его протяженность составляет 11 км. Большая часть учетов выполнена с 8 до 10 часов утра, что соответствует периоду наибольшей активности птиц. В ходе исследований применялась фотодокументальная съемка с помощью цифровой камеры Nikon Coolpix B700, а также анализировались снимки, представленные техническим персоналом аэродромной службы.

В общей сложности за весенний сезон было проведено 15 дней полевых исследований: 5 – в марте, 6 – в апреле, 4 – в мае. На территории аэропорта выявлено пребывание 46 видов птиц, относящихся к 8 отрядам. На учетных маршрутах отмечено 1246 особей 36 видов. Установлено, что территория аэропорта лежит в пределах двух весенних миграционных маршрутов птиц. Из-за непригодности для проезда полевых дорог, исследования на прилегающих к аэропорту территориях в весенний сезон не проводились.

Результаты исследования

Состав и экологическая структура весенней авифауны территории аэропорта города Оренбург

В результате исследований, проведенных на территории аэропорта г. Оренбург в весенний сезон (март-май) 2019 г., выявлено пребывание 46 видов птиц, относящихся к 8 отрядам: серая куропатка, пустельга, орлан-белохвост, чёрный коршун, болотный, степной и луговой луны, обыкновенный канюк, стрепет, сизая и озёрная чайки, сизый голубь, вяхирь, кукушка, болотная сова, чёрный, полевой и желтогорлый рогатый жаворонки, береговушка, деревенская ласточка, жёлтая и белая трясогузки, рябинник, горихвостка-чернушка, луговой и азиатский черноголовый чеканы, обыкновенная каменка, восточная малая мухоловка, северная бормотушка, серая славка, лазоревка, большая синица, сорока, галка, грач, серая ворона, ворон, обыкновенный скворец, домовый и полевой воробьи, обыкновенная зеленушка, коноплянка, обыкновенная чечётка, обыкновенный снегирь, садовая овсянка, пуночка.

Количество видов, отмеченных в дни проведения работ, варьировало от 9 до 24, составляя в среднем 13,8 видов за учёт (рис. 1). «Всплески» разнообразия 5 марта с одной стороны и 8, 12 апреля с другой, имеют разную природу. В первом случае зафиксирован «хвост» откочёвок зимующих видов (пуночка, чёрный и желтогорлый рогатый жаворонки), во втором отмечены весенние мигранты первой волны пролёта: степной лунь, обыкновенный канюк, чёрный коршун, сизая и озёрная чайки, а также прилетевшие с зимовок на гнездование виды: пустельга, вяхирь, белая трясогузка, обыкновенный скворец и др.

Рост и стабилизация видового разнообразия на высоких показателях в мае, и особенно – в конце этого месяца и весеннего сезона в целом, обусловлена появлением на пролёте и в местах гнездования второй волны мигрантов – преимущественно мелких воробьинообразных из семейств трясогузковые, дроздовые, славковые, овсянковые.

В результате проведенных исследований установлено, что в весенний сезон на территории аэропорта г. Оренбург наибольшим разнообразием отличается отряд воробьинообразные – 31 вид (67,4% от общего числа). Далее, в порядке убывания идут соколообразные – 7 видов (15,3%), ржанкообразные и голубеобразные – по 2 вида (4,3%), курообразные, журавлеобразные, кукушкообразные, совообразные – по 1 виду (2,2%).

В составе отряда воробьинообразные выявлены представители 12 из 23 семейств, встречающихся в авифауне Оренбургской области. Среди них доминируют врановые и вьюрковые – по 5 видов (16,1% от общего числа), затем следуют дроздовые – 4 вида (12,9%), жаворонковые – 3 (9,7%), ласточковые, трясогузковые, славковые, синицевые, воробьиные, овсянковые – по 2 (6,5%), мухоловковые и скворцовые – по 1 виду (3,2%).

Календарно время наблюдений приходится на весенний сезон, который охватывает три весенних месяца – март, апрель, май. Фенологически оно характеризуется коренной перестройкой состава местной авифауны: распадом зимних скоплений и откочёвкой к северу зимующих видов птиц, появлением первых пролётных и в последующем – массовой миграцией врановых, гусеобразных, ржанкообразных (чайки), соколообразных, отдельных видов и групп воробьинообразных. Пик миграции представителей термофильных отрядов и семейств из отряда воробьинообразных приходится на третий календарный месяц весны – май.

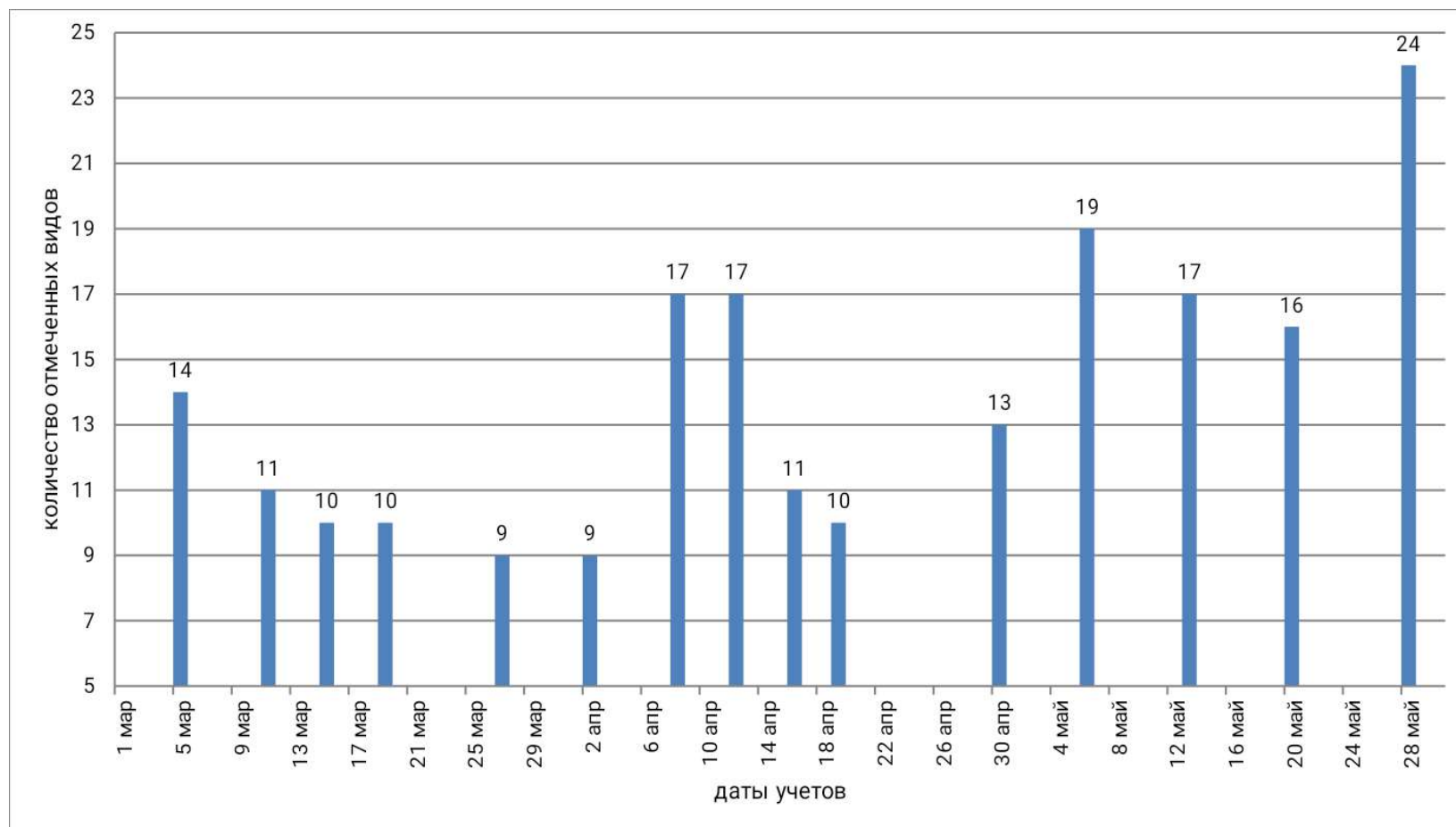

Рисунок 1 – Динамика видового состава авифауны территории аэропорта г. Оренбург в весенний сезон (март-май) 2019 г.

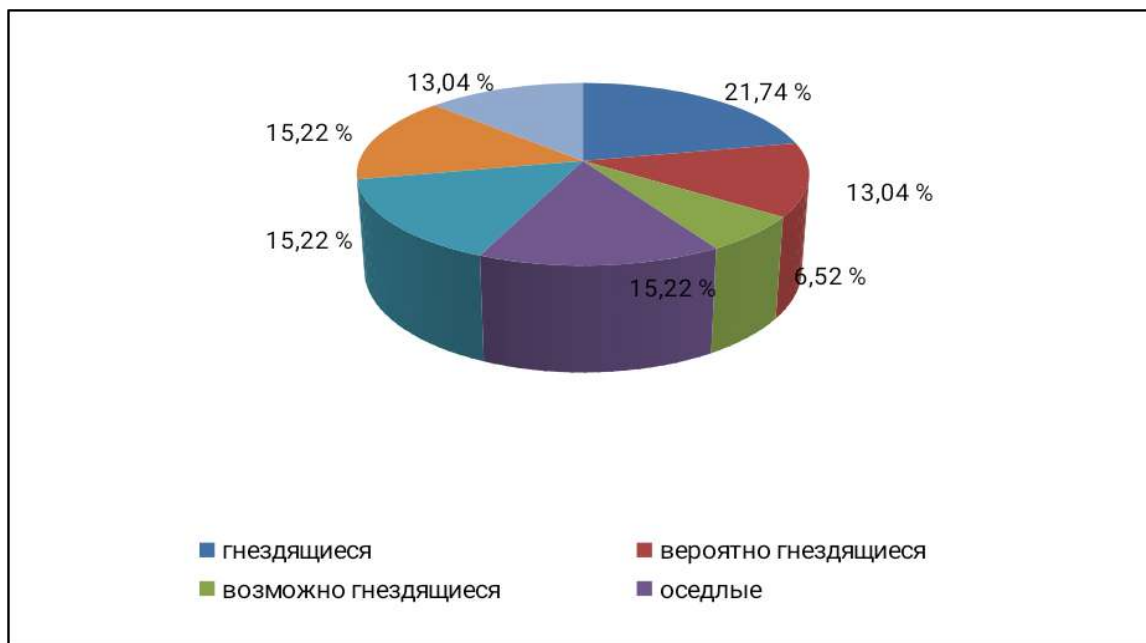

Рисунок 2 – Пространственно-временная структура весенней авифауны аэропорта г. Оренбург (n=46)

Таким образом, учитывая фенологический аспект, можно констатировать, что пространственно-временная структура региональной авифауны, включая территорию аэропорта, в рассматриваемый период имеет смешанный характер (рис. 2). По характеру пребывания, наряду с зимующими видами, в её составе присутствуют пролётные и местные гнездящиеся, в том числе оседлые виды. Наибольшую долю от общего количества отмеченных составляют гнездящиеся, вероятно и возможно гнездящиеся виды – 19 (41,30%); вместе с оседлыми и тоже гнездящимися, они составляют более половины локальной авифауны в рассматриваемый период – 26 (56,52%) видов. Зимующих и пролётных видов – по 7 (15,22%), на фуражировке (залетах на территорию аэропорта в поисках корма) отмечено 6 гнездящихся за её пределами видов (13,04%).

Для понимания степени привлекательности территории аэропорта для встречающихся здесь птиц, существенное значение имеет выявление экологической структуры авифауны, включая отдельный анализ гнездовой её составляющей. С этой целью нами использована экологическая классификация животных, предложенная В.П. Беликом [7]. Она неоднократно использовалась для анализа структуры региональной авифауны и показала свою эффективность [8,9].

Рисунок 3 – Экологическая структура весенней авифауны аэропорта г. Оренбург (n=46)

В зависимости от биотопического распределения, выделяют пять экологических групп птиц: **кампофилы**, населяют открытые местообитания, гнездятся на земле среди травостоя; **дендрофилы**, населяют древесно-кустарниковый ярус, гнездятся под пологом леса и на лесных полянах, **лимнофилы** – обитатели водоёмов и их побережий, **склерофилы**, гнездятся в расщелинах скал и норах обрывов. Склерофилы часто используют для размножения постройки человека, размещая гнёзда в различных нишах под крышами и в стенах. Пятая экологическая группа – гигрофилы, включает морских птиц и в составе континентальных авифаун не встречается.

Проведёнными исследованиями установлено, что в общей экологической структуре весенней авифауны (рис. 3) доминируют дендрофилы – 19 видов (41,30% от общего числа), затем следуют склерофилы – 12 (26,09%) видов. Несмотря на наличие на территории больших по площади открытых участков, доля кампофилов сравнительно невелика – 10 (21,74%) видов. Представители лимнофильной группировки представлены 5 (10,87%) пролётными и залетающими на территорию аэродрома в поисках корма видами: степным, луговым и болотным лунями, сизой и озёрной чайками.

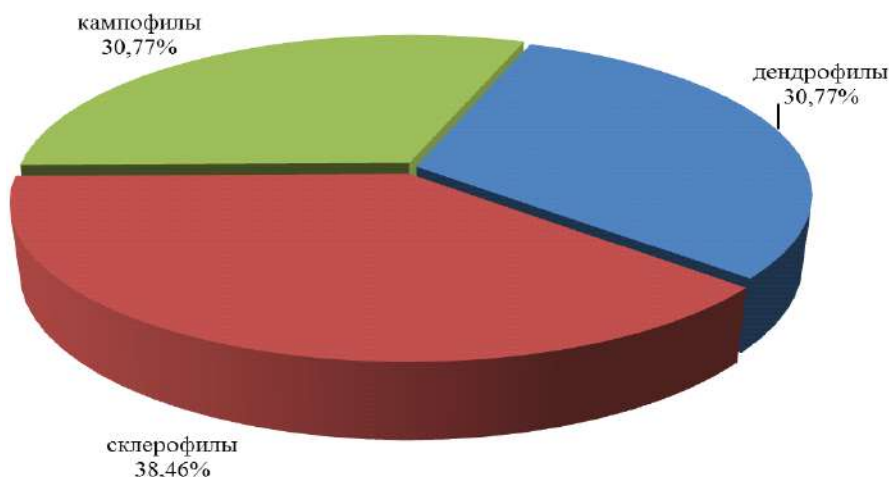

Рисунок 4 – Экологическая структура гнездовой авифауны аэропорта г. Оренбург (n=26)

В экологической структуре гнездовой авифауны (рис. 4) доминируют склерофилы – 10 видов (38,46% от общего числа), что объясняется наличием на территории аэропорта большого количества разнообразных зданий с нишами, подходящими для гнездования представителей этой группы. Значительную долю составляют обитатели древесно-кустарникового яруса – 8 (30,77%) видов, что также соответствует разнообразию и структуре древесной растительности. Открытые степные участки (полосы безопасности вдоль ВПП, грунтовый аэродром, антенные поля, полосы отчуждения вдоль изгороди) населяет также значительное количество – 8 (30,77%) видов. Из них по распространению и численности ключевое значение имеет полевой жаворонок, гнездящийся на полосах безопасности вдоль ВПП и на злаковых участках полевого аэродрома для АН-2. В связи с отсутствием условий: водоёмов, луговых и заболоченных участков, лимнофилы на территории аэродрома не гнездятся.

Видовой состав и численность птиц на территории аэропорта города Оренбург и её динамика на контрольных маршрутах

Учёты птиц на территории аэропорта проводились на контрольных маршрутах, проложенных по техническим автодорогам, охватывающим весь периметр полос безопасности. В соответствии с общепринятыми методиками, учёты проводились в утренние часы, совпадающие с периодом наибольшей активности птиц. Протяжённость маршрутов, в зависимости от доступности дорог, варьировала от 6,2 км (первая половина марта) – до 10,0-12,0 км в апреле-мае. В марте дополнительные данные были получены также в ходе дополнительных вечерних учётов.

В общей сложности за весенний сезон проведено 13 утренних и три вечерних учёта птиц. Из 46 видов, зарегистрированных на территории аэропорта за рассматриваемый период, на маршрутных учётах отмечено 36: серая куропатка (28), пустельга (6), орлан-белохвост (1), чёрный коршун (9), болотный лунь (2), степной лунь (1), луговой лунь (6), обыкновенный канюк (2), стрепет (3), сизая чайка (2), вяхирь (1), болотная сова (2), чёрный жаворонок (65), желтогорлый рогатый жаворонок (105), полевой жаворонок (68), береговушка (1), деревенская ласточка (3), жёлтая трясогузка (17), рябинник (26), горихвостка-чернушка (1), луговой чекан (4), восточный черноголовый чекан (14), обыкновенная каменка (36), северная бормотушка (8), серая славка (6), сорока (53), галка

(74), грач (119), серая ворона (113), ворон (1), обыкновенный скворец (12), полевой воробей (118), коноплянка (177), обыкновенная чечётка (63), садовая овсянка (46), пуночка (53). Число видов, выявленных на одном маршрутном учёте, варьировало в широких пределах – от 0 до 19, составляя в среднем – 9,46 вида за учёт.

Установлены четыре пика наивысшей численности: в середине первой, в начале и конце второй декад марта и в конце мая (рис. 5). Так, 5 марта учтено 248 особей 6 видов, или 40 ос. /км маршрута. Высокую численность в данном случае обеспечили три наземных вида воробьинообразных – чёрный жаворонок, желтогорлый рогатый жаворонок и пуночка. Все они принадлежат к категории широко кочующих зимой птиц; места их гнездования лежат далеко за пределами территории аэропорта и прилегающих ландшафтов. Установлено, что птицы залетали на территорию аэропорта (полосы безопасности и оттаявшие участки полотна технических автодорог) с расположенной за изгородью северного периметра высокотравной бурьянной залежи. Во время вечернего учёта 5 марта, здесь выявлено массовое кормовое скопление трёх указанных видов общей численностью 5000-6000 особей.

Наивысшая абсолютная численность за все дни учётов установлена 12 марта – 317 особей 7 видов, что составило второй по величине показатель на километр маршрута - 28,8 ос. Однако в данном случае главный вклад в высокую численность внесла образующая массовые зимовочные скопления коноплянка и встречающаяся на миграциях обыкновенная чечётка. В этот же день впервые на пролёте в значительном числе отмечена серая ворона.

Именно с высокой концентрацией на полосах безопасности, окраинах ВПП и проталинах полотна технических автодорог в этот период коноплянки, связан, на наш взгляд, инцидент, произошедший 07 марта 2019 г.: столкновение стайки этих птиц с заходившим на посадку воздушным судном Сухой Суперджет 100 авиакомпании «Россия». По свидетельству аэродромной службы, на ВПП было найдено 4 погибших мелких воробьиных птицы величиной с воробья. Тушки не сохранились. Были оставлены на краю полосы, где их, видимо, подобрали врановые. Как удалось установить по фотографиям, это были коноплянки.

Ещё один меньший по величине, но относительно высокий показатель численности установлен 19 марта – 128 особей, или 14,6 ос. /км маршрута, который обеспечили два пролётных – серая ворона, грач и один зимующий вид – рябинник. На указанную дату пришёлся пик весеннего пролёта серой вороны.

В последующем, до начала мая, численность птиц на контрольных маршрутах была относительно невысокой и стабилизировалась в диапазоне от 16 до 58 особей за учёт (в среднем – 44,8), или от 1,8 до 6,0 (в среднем – 4,4) ос. /км маршрута. При этом, за редким исключением (сизая чайка, ворон), учитывались только местные, гнездящиеся на территории аэропорта виды птиц. В конце-первой - начале второй декады мая, с появлением на пролёте и прилётом на гнездование представителей мелких термофильных групп птиц: трясогузковых, дроздовых, славковых, овсянковых, наблюдался медленный рост численности с последним, четвёртым пиком в конце весеннего сезона - 28 мая: 115 особей за учёт, или 10,5 ос. /км. маршрута.

В этом случае высокие показатели численности связаны с окончательным формированием гнездовой авифауны территории аэродрома и активными перемещениями в поисках корма врановых птиц, у которых в этот период происходит активное выкармливание подросших птенцов в гнёздах. Из гнездящихся видов высокие показатели численности обеспечили кампофилы и склерофилы: полевой жаворонок, садовая овсянка, обыкновенная каменка, черноголовый чекан, жёлтая трясогузка. Из видов, активно перемещающихся в поисках корма через ВПП и полосы безопасности на залежь за северным периметром – галка и грач.

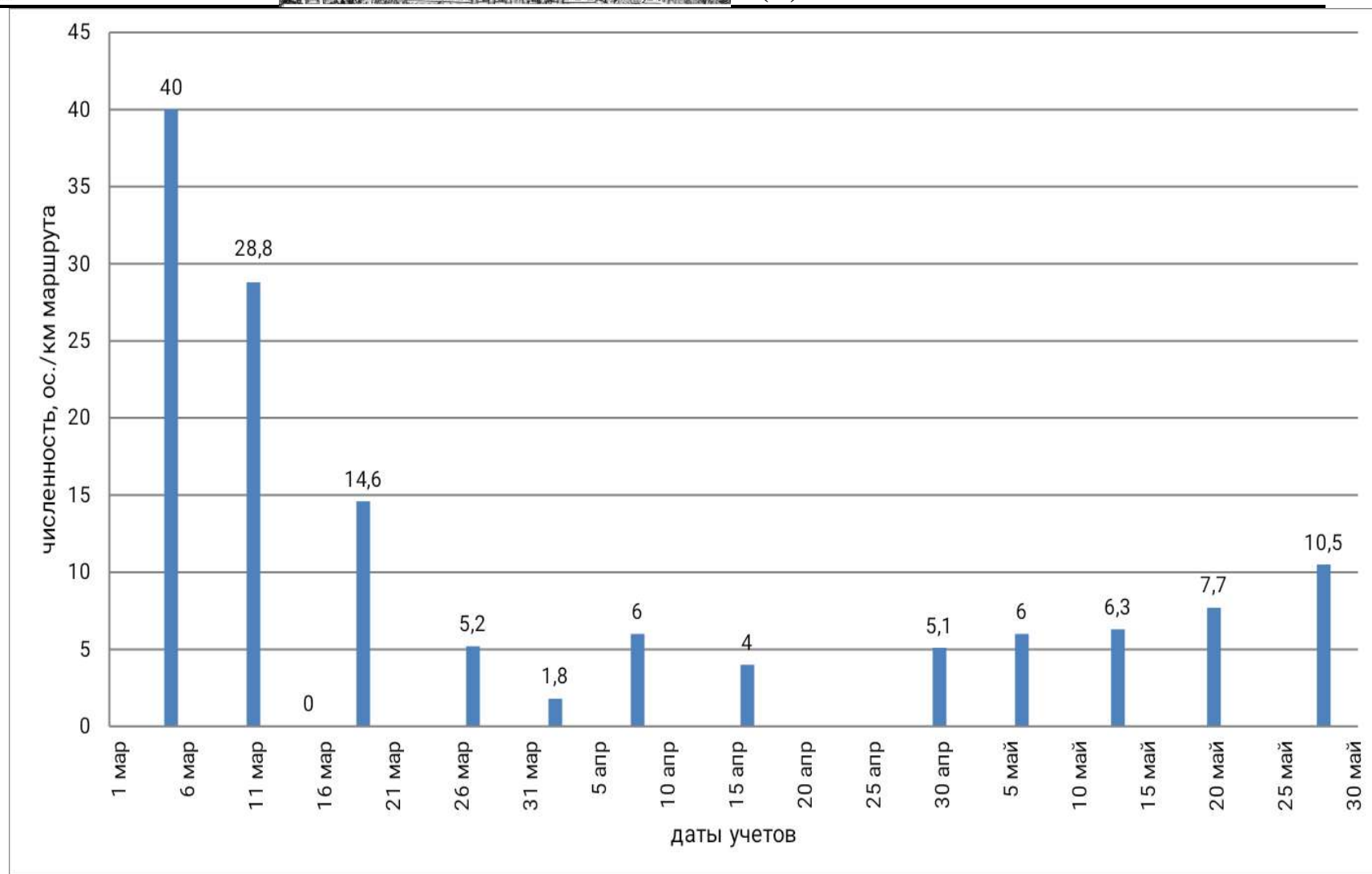

Рисунок 5 – Динамика численности птиц на контрольных маршрутах в аэропорту г. Оренбург в весенний сезон (март-май) 2019 г.

Места концентрации и экологические условия, способствующие формированию скоплений зимующих птиц в аэропорту города Оренбург и на прилегающих территориях

Из 46 видов птиц, отмеченных на территории аэропорта г. Оренбург в марте-мае 2019 г., значительную долю - 7 видов (15,22% от общего числа) составили зимующие. К этой категории относятся виды, районы гнездования которых расположены значительно севернее территории Оренбургской области – в зоне арктических тундр, бореальных и смешанных лесов. Исключение составляет чёрный жаворонок – обитатель южных степей и полупустынь, самцы которого в зимнее время широко кочуют, в том числе к северу от районов гнездования. В этот период они могут залетать даже в северные районы степной зоны, появляясь в такие периоды и в ближайших окрестностях г. Оренбург.

Рисунок 6 – Схема расположения высокотравных бурьянных залежей на прилегающих к территории аэропорта г. Оренбург участках

Известно, что двумя главными экологическими факторами, способствующими образованию зимних скоплений птиц, являются наличие массового доступного корма и ночных укрытий. Наземные зерноядные птицы – жаворонки, пуночки, овсянки, коноплянки и др., посещают в поисках корма наветренные склоны холмов, обочины дорог, высокотравные залежи, с торчащими из снега на удобной для кормления высоте семенами.

Последний тип кормовых участков выявлен вдоль северного и западного периметров аэродрома (рис. 6). Здесь расположены две высокотравные бурьянные залежи (рис. 7, 8). Их площади составляют 55 и 370 га соответственно.

Рисунок 7 – Северо-восточная бурьянная залежь – место массовых кормовых скоплений жавронков и пуночки 5 марта 2019 г. Дата съёмки: 19 марта 2019 г. Фото А.В. Давыгоры

Рисунок 8 – Западная высокотравная бурьянная залежь – зимняя кормовая станция наземных воробьинообразных. 5 марта 2019 г. Фото А.В. Давыгоры

Из этого скопления птицы активно залетали на территорию аэродрома, что установлено утренним и вечерним учётами. В частности, все три вида наблюдались на южной полосе безопасности вдоль ВПП и на проталинах технической автодороги, расположенной вдоль северного периметра аэродрома. Отмечен также залёт стаи самцов чёрного жаворонка в южный сектор западной залежи.

Таким образом, для предотвращения формирования массовых зимних и ранневесенних кормовых скоплений наземных воробьинообразных можно рекомендовать выкашивание травостоя высокотравных залежей в

конце лета или осенью. В этом случае выпавший снежный покров закроет наземным воробьинообразным доступность к обильному источнику корма – семенам сорных трав.

Особо следует остановиться на значении для зимующих и раннепролётных воробьинообразных кормовых ресурсов в виде семян сорных трав на рано освобождающихся от снега участках. Первые проталины появляются в местах, постоянно очищаемых от снега в зимний сезон: на полотне и обочинах технических автодорог, полосах безопасности вдоль ВПП. Они также привлекают на кормёжку мелких воробьинообразных, которые могут образовывать здесь значительные по численности скопления (рис. 9).

В частности, 11 марта 2019 г. на обочинах технической автодороги, расположенной вдоль южного периметра аэропорта, учтено в общей сложности около 170 коноплянок, которые держались здесь всё светлое время суток. Такие скопления представляют большую потенциальную опасность для заходящих на посадку и взлетающих воздушных судов. Они могут залетать на расположенные рядом полосы безопасности, ВПП, а маршруты их полётов пересекаться с траекторией воздушных судов, что подтверждается инцидентом, произошедшим 7 марта 2019 г.

Рисунок 9 – Кормовое скопление коноплянок на проталинах технической автодороги вдоль южного периметра аэропорта. 11 марта 2019 г. Фото А.В. Давыгоры

В течение всей зимы и ранней весной обочины технических автодорог аэропорта привлекают на кормёжку также серых куропаток. В отличие от мелких воробьинообразных, они способны разрывать неглубокий снежный покров, разрушать ледяной наст и добираться до корма – семян сорных трав (рис. 10). Здесь же, птицы, видимо, заглатывают мелкие камешки-гастролиты, необходимые для обработки пищи в желудке. Серые куропатки привлекаются на территорию аэропорта также по причине отсутствия прямого преследования со стороны человека, в отличие от прилегающих территорий, являющихся охотничьими угодьями. Учитывая крупные размеры, серые куропатки представляют высокую потенциальную опасность для воздушных судов.

Рисунок 10 – Серые куропатки на обочине технической автодороги вдоль южного периметра. 11 марта 2019 г. Фото А.В. Давыгоры

В отличие от высокотравных залежей, концентрация птиц на кормёжке на участках с неглубоким снежным покровом и проталинах не может быть решена экологическими методами, т.к. они связаны с обслуживанием аэродромного оборудования и обеспечением безопасности полётов. В связи с этим остаётся оперативное выявление стайных кормовых скоплений птиц и проведение мероприятий по их отпугиванию с использованием акустических установок. В качестве дополнительной и эффективной меры может быть рекомендовано использование для отпугивания хищных птиц, в частности – ястреба-тетеревятника.

Вторым источником доступного корма на территории аэропорта, способствующим концентрации дендрофильных видов птиц, являются насаждения дикой яблони, расположенные во внутреннем дворе, среди административных зданий и на привокзальной площади. В зимнее и ранневесеннее время здесь на кормёжке отмечено шесть видов птиц: галка, сорока, дрозд-рябинник, большая синица, полевой и домовый воробьи, обыкновенный снегирь (рис. 11). Большинство из указанных видов малочисленны, а на территорию аэродрома вылетают только галка, сорока и дрозд-рябинник, присутствие которых отмечено на полосах безопасности вдоль ВПП.

При этом наибольшую потенциальную опасность представляет галка, присутствие которой на территории аэропорта достигает высоких показателей. Предложения по контролю численности этого вида будут представлены в отчёте второго этапа, в разделе по гнездящимся на территории аэропорта птицам.

Для устранения видов, потребляющих в зимнее время плоды дикой яблони, должны быть сведены её насаждения, с заменой на древесные породы, не дающие мягких сочных плодов, а также с остающимися на зиму на ветвях семенами. Из последних нежелательно использовать в озеленении ясень.

Рисунок 11 - Кормление обыкновенного снегиря плодами дикой яблони на привокзальной площади аэропорта г. Оренбург. 19 марта 2019 г. Фото А.В. Давыгоры

Локальные миграционные маршруты птиц, выявленные на территории аэропорта города Оренбург

Сезонные миграции играют важную роль в годовом жизненном цикле птиц. Особенно ярко это проявляется в высоких широтах северного полушария с резко выраженной сезонностью климата. Оренбургская область является одним из регионов умеренного климатического пояса, где хорошо выражены циклические сезонные колебания климата, оказывающие существенное влияние на биоту. Одним из наиболее ярких индикаторов сезонности климата являются птицы.

Известно, что из 380 видов птиц, отмеченных в фауне Оренбургской области [9], большинство покидают её территорию в зимний сезон, совершая протяжённые трансконтинентальные и межконтинентальные миграции на африканские, южноазиатские и западноевропейские зимовки. В общей сложности на территории области отмечено не более 80 зимующих видов птиц [9,10]. Оренбуржье лежит в пределах ключевых миграционных маршрутов Северной Евразии, по которым ежегодно, весной и осенью, в районы гнездования и на зимовки перемещаются миллионы мигрантов.

Известно два основных типа пролёта птиц: широким фронтом и в пределах узких миграционных коридоров [11]. В первом случае птицы не образуют сколь-нибудь значительных скоплений. Во втором формируют узкие миграционные потоки, которые связаны, как правило, со «стратегическими» ориентирами, связанными с особыми ландшафтно-экологическими условиями – горными перевалами, морскими побережьями, облесёнными речными долинами среди безлесных открытых пространств и т.д. К этому типу пролётных путей относится пойма и долина нижнего и среднего течения р. Урал, о чём известно более столетия [12-14] и др. Территория аэропорта г. Оренбург лежит на правобережном припойменном участке долины р. Урал, в 2-2,5 км от высокой поймы (пойменные озёра) и в 3,5-4 км от русла р. Урал (рис. 12). В связи с этим она целиком попадает в уральский миграционный коридор.

Генеральное направление весеннего пролёта птиц в регионе – с юго-запада – на северо-восток. Огибая южные отроги Уральских гор и перемещаясь по «направляющим линиям», к каковым относится ориентированная с запада на восток долина среднего течения р. Урал, мигранты могут временно отклоняться от генерального направления пролёта, меняя вектор перемещения на восточный и даже юго-восточный. Этому нередко способствуют хорошо заметные на местности локальные ориентиры: поймы мелких водотоков, дороги, лесополосы и др. К подобным локальным ориентирам может быть отнесена и ВПП аэропорта г. Оренбург, с прилегающими к ней полосами безопасности. Нередко мигранты «спрямляют» путь, «срываясь», например, с речных излучин в местах, где поймы рек сильно меандрируют. Одним из таких пунктов в долине р. Урал является далеко выступающая на север излучина р. Урал за пос. «Нежинка-3» (рис. 12). Именно здесь миграционные маршруты ряда видов птиц «срываются» на северо-восток, покидая уральскую пойму и направляясь в сторону долины р. Сакмара.

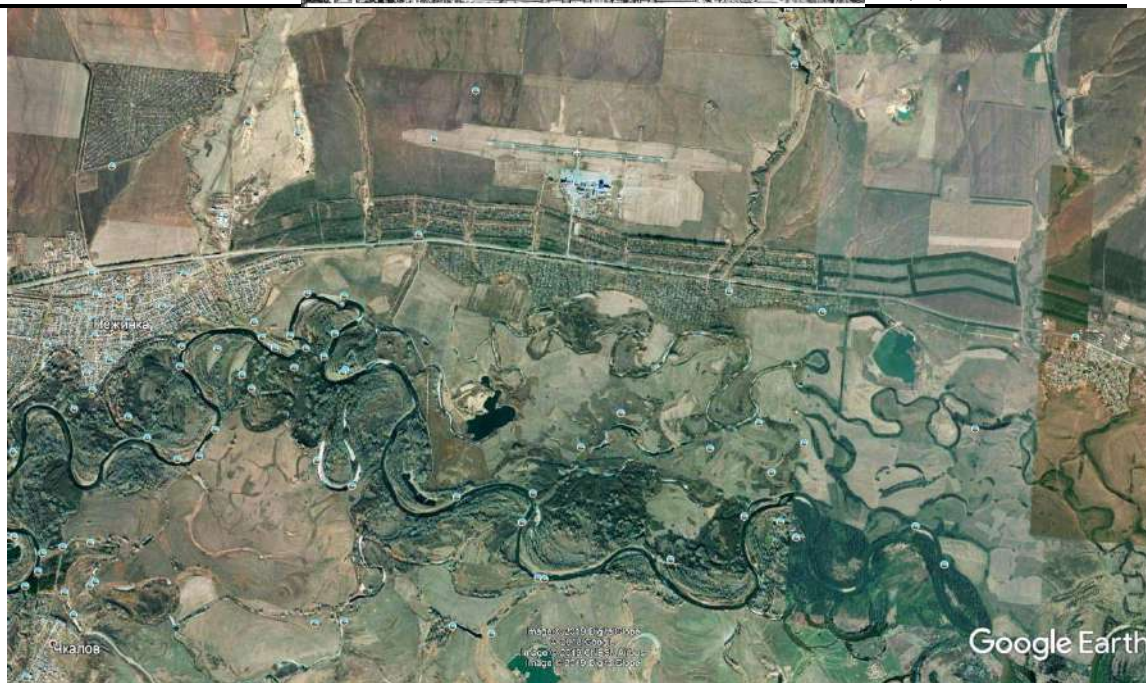

Рисунок 12 – Расположение аэропорта г. Оренбург в правобережной припойменной долине среднего течения р. Урал

В результате проведённых наблюдений, на территории аэропорта обнаружено два локальных миграционных маршрута, относящихся к уральскому пролётному коридору (рис. 13.). Первый из них ориентирован на северо-восток и пролегает через грунтовый аэродром для самолётов АН-2. В первой половине марта здесь отмечен на пролёте грач, в начале апреля - горихвостка-чернушка в конце первой – начале второй декад апреля - степной лунь, обыкновенный канюк, сизая и озёрная чайки, в конце апреля - обыкновенный канюк и восточная малая мухоловка. Большинство из перечисленных видов относятся к средней размерной группе птиц и представляют существенную опасность для воздушных судов.

Второй локальный миграционный маршрут ориентирован с запада - северо-запада на восток - юго-восток или с запада на восток. Летящие по нему виды или пересекают ВПП и полосы безопасности в юго-восточном направлении, или, используя ВПП в качестве ориентира, летят в восточном направлении. Юго-восточный вектор пролёта в конце первой – начале второй декады апреля отмечен для сизой и озёрной чаек; в последующем, до конца апреля здесь, видимо, происходит миграция и неполовозрелых птиц этих видов, о чём свидетельствует столкновение неполовозрелой озёрной чайки со взлетающим самолётом «Боинг-737» в утренние часы 29 апреля (рис. 14).

Восточный вектор перемещения, вдоль ВПП, выявлен с начала второй до конца третьей декады марта для серой вороны, с пиком 19 марта, когда на утреннем маршруте было учтено 56 пролётных особей. Учитывая низкую высоту полёта: 6-8-10 м, этот вид в указанный период представляет большую потенциальную опасность для воздушных судов. Единично в указанные сроки здесь же отмечены пролётные грачи. Этот же миграционный маршрут с середины и до конца апреля используют чёрные коршуны, совмещая миграцию с поиском корма, а в первой и второй декадах мая – береговушка и стрепет.

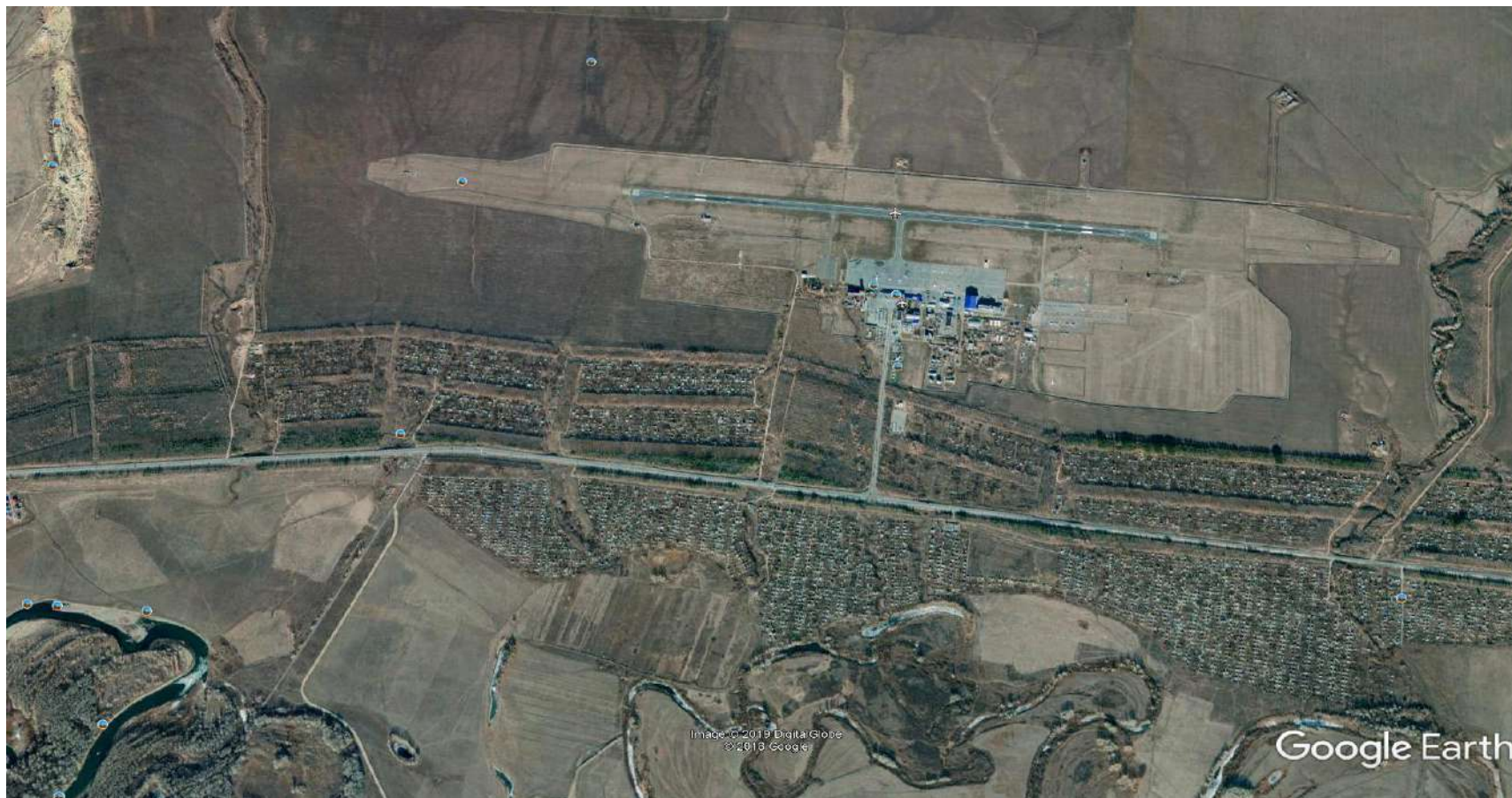

Рисунок 13 – Весенние миграционные маршруты птиц, выявленные на территории аэропорта г. Оренбург. Обозначения: красным цветом – северо-восточный, жёлтым – юго-восточный и восточный

Рисунок 14 – Неполовозрелая озёрная чайка, погибшая при столкновении с самолётом «Боинг-737» в аэропорту г. Оренбург 29 апреля 2019 г. Фото В.Ю. Зырянова

Таким образом, наибольшую опасность для воздушных судов составляют пересекающие территорию аэродрома восточный и юго-восточный миграционные маршруты. Время пролёта разных видов по ним растянуто с начала второй декады марта до начала - середины мая. Высокую угрозу для воздушных судов представляют встречающиеся здесь на пролёте птицы средней размерной группы: серая ворона, грач, сизая и озёрная чайки, чёрный коршун, стрепет.

Заключение

В результате исследований, проведённых на территории аэропорта г. Оренбург в весенний сезон 2019 г., выявлено пребывание 46 видов птиц, относящихся к 8 отрядам. За учёт регистрировалось от 9 до 24, в среднем 13,8 видов.

Установлено, что наибольшим разнообразием на рассматриваемой территории отличается отряд воробьинообразные – 31 вид (67,4% от общего числа). Далее, в порядке убывания следуют соколообразные – 7 видов (15,3%), ржанкообразные и голубеобразные – по 2 вида (4,3%), курообразные, журавлеобразные, кукушкообразные, совообразные – по 1 виду (2,2%). В составе отряда воробьинообразные выявлены представители 12 из 23 семейств, встречающихся в авифауне Оренбургской области. Среди них доминируют врановые и вьюрковые – по 5 видов (16,1% от общего числа), затем следуют дроздовые – 4 вида (12,9%), жаворонковые – 3 (9,7%), ласточковые, трясогузковые, славковые, синицевые, воробьиные, овсянковые – по 2 (6,5%), мухоловковые и скворцовые – по 1 виду (3,2%).

По характеру пребывания доминируют гнездящиеся, вероятно и возможно гнездящиеся виды – 19 (41,30%); вместе с оседлыми они составляют более половины локальной авифауны в весенний сезон – 26 (56,52%) видов. Зимующих и пролётных видов – по 7 (15,22%), на фуражировке (залетах на территорию аэропорта в поисках корма) отмечено 6 гнездящихся за её пределами видов (13,04%). В экологической структуре гнездовой авифауны преобладают склерофилы – 10 видов (38,46% от общего числа); незначительно им уступают дендрофилы и кампофилы – по 8 (30,77%) видов.

Из 46 видов, зарегистрированных на территории аэропорта за рассматриваемый период, на учётных маршрутах встречено 36. За один учёт отмечалось от 0 до 19, в среднем – 9,46 вида. Выявлено четыре пика наивысшей численности: в середине первой, в начале и конце второй декад марта и в конце мая. Наивысшие показатели получены 5 марта - 248 особей 6 видов, или 40 ос. /км маршрута и 12 марта – 317 особей 7 видов, или - 28,8 ос. / км маршрута. Показано, что высокая ранневесенняя концентрация мелких воробьинообразных на территории аэропорта связана с хорошими кормовыми условиями бурьянных залежей, расположенных у его границ.

Установлено, что аэродромный комплекс города Оренбург лежит в пределах двух весенних миграционных маршрутов птиц, относящихся к уральскому пролётному коридору. Первый из них ориентирован на северо-восток и пролегает через грунтовый аэродром. Большинство из отмеченных здесь видов птиц относятся к средней размерной группе (врановые, хищники, чайки) и представляют существенную опасность для воздушных судов.

Второй локальный миграционный маршрут ориентирован с запада - северо-запада на восток - юго-восток или с запада на восток. Летящие здесь виды используют ВПП в качестве ориентира, что создаёт повышенную опасность для воздушных судов, о чём свидетельствует столкновение неполовозрелой озёрной

чайки со взлетающим самолётом «Боинг-737» 29 апреля 2019 г.

Таким образом, наибольшую опасность для летательных аппаратов составляют пересекающие территорию аэродрома восточный и юго-восточный миграционные маршруты. Время пролёта разных видов по ним растянуто с начала второй декады марта до начала - середины мая. Высокую угрозу для безопасности полётов представляют встречающиеся здесь на пролёте птицы средней величины: серая ворона, грач, сизая и озёрная чайки, чёрный коршун, стрепет.

На основе полученных данных разработаны рекомендации по обеспечению безопасности полётов в аэропорту города Оренбург в весенний сезон, которые рассматриваются в соответствующих разделах работы.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Руководство по орнитологическому обеспечению полетов в гражданской авиации (РООП ГА-89): Приказ Министерства гражданской авиации СССР от 26 декабря 1988 г., №209. М.: «Воздушный транспорт», 1989. 20 с.
- [2] Давыгора А.В., Ленева Е.А. Видовой состав и численность птиц аэропорта г. Оренбург в летний период // Процессы урбанизации и синантропизации птиц: мат-лы Второй международной орнитологической конференции. Ялта, 14-17 сентября, 2021 г. М.: 2021. С. 69-75.
- [3] Новиков Г.А. Полевые исследования экологии наземных позвоночных. М., 1949. 601 с.
- [4] Бибби К., Джон М., Марсен С. Методы полевых экспедиционных исследований. Исследования и учеты птиц. Перевод с англ. М.: Союз охраны птиц России, 2000. 186 с.
- [5] Нумеров А.Д., Климов А.С., Труфанова Е.И. Полевые исследования наземных позвоночных. Воронеж: 2010. 301 с.
- [6] Гудина А.И. Методы учета гнездящихся птиц: Картирование территорий. Запорожье: Дикое поле, 1999. 241 с.
- [7] Белик В.П. Биотопическое распределение и экологическая классификация животных. Чтения памяти проф. В.В. Станчинского. Смоленск, 1992. С. 13-16.
- [8] Давыгора А.В. Долговременная динамика орнитологической фауны Оренбургского края (как исторической области) // Наземные позвоночные животные аридных экосистем: Мат-лы международной конф. посвящ. памяти Н.А. Зарудного, г. Ташкент, 24-27 окт. 2012 г. Ташкент, 2012. С. 122-135.
- [9] Давыгора А.В. Вековая динамика и прогноз изменений авифауны Оренбургской области в текущем столетии // Экологическая среда и биоразнообразие Оренбуржья в XXI веке: прогноз изменений и стратегия выживания. Оренбург: 2017. С. 24-50.
- [10] Давыгора А.В. Орнитологическая фауна Оренбургской области. Периодизация и итоги исследований. Состав и особенности. Библиография. Оренбург: Изд-во ОГПУ, 2000. 84 с.
- [11] Михеев А.В. Перелёты птиц. М.: 1981. 232 с.
- [12] Зарудный Н.А. Орнитологическая фауна Оренбургского края // Зап. Имп. Акад. наук. СПб., 1888. Т. 57, № 1. 338 с.
- [13] Зарудный Н.А. Дополнения к «Орнитологической фауне Оренбургского края» // Матер. к познанию фауны и флоры Рос. имп., отд. зоол. М., 1897. Вып. 3. С. 171-312.
- [14] Райский А.П. К орнитологической фауне Оренбургского края // Оттиск из «Работы лаборатории зоологического кабинета Имп. Варшавского ун-та». Варшава, 1913. Т. 5-6. 149 с.

REFERENCES

- [1] Rukovodstvo po ornitologicheskomu obespecheniyu poletov v grazhdanskoy aviatsii (1989). [Birdwatching Manual for Civil Aviation]. Prikaz Ministerstva grazhdanskoy aviatsii SSSR ot 26.12.1988, №209 – Order of the USSR Ministry of Civil Aviation of December 26, 1988, No. 209. Moscow: «Vozdushnyy transport» [in Russian].
- [2] Davygora, A.V. & Leneva, E.A. (2021). Vidovoy sostav i chislennost' ptits aeroporta g. Orenburg v letniy period [Species composition and number of birds at the Orenburg airport in summer]. Protsessy urbanizatsii i sinantropizatsii ptits: materialy Vtoroy mezhdunarodnoy ornitologicheskoy konferentsii – Processes of urbanization and synanthropization of birds: materials of the Second International Ornithological Conference. Moscow, 69-75 [in Russian].
- [3] Novikov, G.A. (1949). Polevyye issledovaniya ekologii nazemnykh pozvonochnykh [Field studies of the ecology of terrestrial vertebrates]. Moscow [in Russian].
- [4] Bibbi, K., Dzhon, M. & Marsden, S. (2000). Metody polevykh ekspeditsionnykh issledovaniy. Issledovaniya i uchety ptits [Field research methods. Bird surveys and counts]. Moscow [in Russian].
- [5] Numerov, A.D., Klimov, A.S. & Trufanova, E.I. (2010). Polevyye issledovaniya nazemnykh pozvonochnykh [Field research of terrestrial vertebrates]. Voronezh [in Russian].
- [6] Gudina, A.I. (1999). Metody ucheta gnezdyashchikhsya ptits: Kartirovaniye territoriy [Methods for counting nesting birds: Territory mapping]. Zaporozyhe: Dikoye pole [in Russian].

- [7] Belik, V.P. (1992). Biotopicheskoye raspredeleniye i ekologicheskaya klassifikatsiya zhivotnykh [Biotopic distribution and ecological classification of animals]. Smolensk, 13-16 [in Russian].
- [8] Davygora, A.V. (2012). Dolgovremennaya dinamika ornitologicheskoy fauny Orenburgskogo kraya (kak istoricheskoy oblasti) [Long-term dynamics of the ornithological fauna of the Orenburg region (as a historical region)]. Nazemnyye pozvonochnyye zhivotnyye aridnykh ekosistem – Terrestrial vertebrates of arid ecosystems. Tachkent, 122-135. [in Russian].
- [9] Davygora, A.V. (2017). Vekovaya dinamika i prognoz izmeneniy avifauny Orenburgskoy oblasti v tekushchem stoletii [Secular dynamics and forecast of changes in the avifauna of the Orenburg region in the current century]. Ekologicheskaya sreda i bioraznoobraziye Orenburzh'ya v XXI veke: prognoz izmeneniy i strategiya vyzhivaniya – Ecological environment and biodiversity of the Orenburg region in the XXI century: forecast of changes and survival strategy. Orenburg, 24-50 [in Russian].
- [10] Davygora, A.V. (2000). Ornitologicheskaya fauna Orenburgskoy oblasti. Periodizatsiya i itogi issledovaniy. Sostav i osobennosti. Bibliografiya [Ornithological fauna of the Orenburg region. Periodization and research results. Composition and features. Bibliography]. Orenburg [in Russian].
- [11] Mikhhev, A.V. (1981). Pereloty ptits [Bird flight]. Moscow [in Russian].
- [12] Zarudnyy, N.A. (1888). Ornitologicheskaya fauna Orenburgskogo kraya [Ornithological fauna of the Orenburg region]. Zapiski Imperatorskoy Akademii nauk – Notes of the Imperial Academy of Sciences. St. Petersburg, 57, 1, 338 [in Russian].
- [13] Zarudnyy, N.A. (1897). Dopolneniya k «Ornitologicheskoy faune Orenburgskogo kraya» [Additions to the "Ornithological fauna of the Orenburg region"]. Materialy k poznaniyu fauny i flory Rossiyskoy imperii, otdeleniye zoologii – Materials for the knowledge of the fauna and flora of the Russian Empire, Department of Zoology. Moscow, 3, 171-312 [in Russian].
- [14] Rayskiy, A.P. (1913). K ornitologicheskoy faune Orenburgskogo kraya [To the ornithological fauna of the Orenburg region]. Ottisk iz "Raboty laboratorii zoologicheskogo kabineta Imperatorskogo Varshavskogo universiteta" – An imprint from "Works of the laboratory of the zoological office of the Imperial Warsaw University". Warsaw, 5-6, 149 [in Russian].

Давыгора А. В., Ленева Е. А., Рябцов С. Н.

ОРЫНБОР ӘУЕЖАЙЫНДАҒЫ КӨКТЕМГІ МАУСЫМЫНЫҢ ОРНИТОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙ

Андатпа. Әуежайлардағы орнитологиялық жағдайды зерделеу ұшу қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін аса маңызды. Әуежайлар кешендері құстар үшін жоғары тартымдылық аймақтарын ұсынады, бұл мұнда қолайлы ұя салу және жемшөп жағдайларының, суық мезгілде түнгі баспаналардың болуына, адам тарапынан мақсатты қудалау мен алаңдаушылықтың болмауына байланысты. Көптеген әуежайлардың аумақтары құстардың трансконтинентальды көші-қон бағыттарының шегінде орналасқан.

Қолданыстағы "Азаматтық авиацияда ұшуды орнитологиялық қамтамасыз ету жөніндегі нұсқаулыққа (ГА - 89 РООП)" байланысты барлық әуежайларда орнитологиялық жағдайды зерттеу тұрақты жүзеге асырылуы, ал алынған нәтижелер ұшу қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі іс-шараларды әзірлеу үшін пайдаланылуы тиіс.

Орынбор қаласы әуежайының бүкіл тарихында алғаш рет оның аумағындағы орнитологиялық жағдайды зерттеу бойынша жұмыстар 2019 жылы орындалды. Осы жұмыста көктемгі маусымдағы жұмыстардың нәтижелері қарастырылады. 8 отрядтың 46 түрінен тұратын Орынбор әуежайының көктемгі авиациялық фаунасының аралас сипаты анықталды. Есептік маршруттарда 36 түрдің 1246 дарасы байқалды. Түрлер құрамы мен саны динамикасының ерекшеліктері, көктемде әуежайда және оған іргелес аумақтарда құстардың жаппай жиналу себептері, негізгі көші-қон бағыттары және ұшу түрлерінің құрамы анықталды.

Кілт сөздер: Орынбор облысы; Орынбор қаласының әуежайы; көктем мезгілі; орнитологиялық жағдай; фауна мен құстар санының динамикасы; көші-қон бағыттары мен ұшу түрлері; құстардың жаппай жиналуының экологиясы; ұшудың орнитологиялық қауіпсіздігі жөніндегі ұсынымдар.

Davygora Anatoly, Leneva Elena, Rayabtsov Sergey

ORNITHOLOGICAL SITUATION AT THE ORENBURG AIRPORT IN SPRING SEASON

Annotation. The study of ornithological security at airports is of paramount importance for flight safety. Airfield complexes represent areas of increased attractiveness for birds due to their favorable nesting and feeding conditions, night shelters in the cold season, the absence of purposeful persecution and anxiety on the part of humans. The territories of many airports are located within the transcontinental migration routes of birds.

In connection with the current "Guidelines for Ornithological Support of Flights in Civil Aviation (ROOP GA - 89)", studies of the ornithological situation should be carried out regularly at all airports, and the results obtained should be used to develop measures to ensure flight safety.

For the first time in the history of the Orenburg airport, work on the study of the ornithological situation on its territory was carried out in 2019. The studies were carried out seasonally - from March to November. In this paper, the

results of work in the spring season are considered. The mixed nature of the spring avifauna of the Orenburg airport, represented by 46 species from 8 detachments, has been established. 1246 individuals of 36 species were recorded on the accounting routes. The features of the dynamics of the species composition and abundance, the causes of mass concentrations of birds at the airport and in adjacent territories in the spring, the main migration routes and the composition of flying species are revealed.

Keywords: Orenburg region; Orenburg city airport; spring season; ornithological situation; dynamics of fauna and abundance of birds; migration routes and flying species; ecology of mass concentrations of birds; recommendations on ornithological flight safety.

UDC 619: 636.295

IRSTI 34.41.37

DOI 10.37238/1680-0761.2022.85(1).81

¹Dnekeshev Amanzhol, ²Kakishev Murat*¹West Kazakhstan Innovation and Technological University, Uralsk, Kazakhstan²M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

*Correspondence: kakishev_murat@mail.ru

E-mail: dnekeshev62@mail.ru, kakishev_murat@mail.ru

CHANGE IN THE RATE OF GROWTH OF THE NOSE IN THE POSTNATAL PERIOD OF THE CAMEL-BACTRIAN

Annotation. In the article, on the basis of a morphometric study in the age aspect of the face of the head of the Bactrian camel, a mathematical analysis of some linear measurements of the nasal bone is carried out. The results of the study on the dynamics of the growth rate and development of the nasal bone of the Bactrian camel in the postnatal period correspond to changes in the linear measurements of anatomical structures and other bones of the facial part of the animal's skull, depending on the physiological loads of the respiratory system at different age periods. In the course of the research, it was found that during the transition to partial eating of pasture for young animals, growth on average by measurements increases by 14.29%. In camels, at the beginning of the sexually mature period of 2–3 years of life, the increase in the rate of the average of all measurements of the nasal bone decreases slightly - 8.58%. At the age of 4–5 years old and at 6–8 years old in adult camels, the growth rate of the measurements of the nasal bone passes evenly and develops by 14.07% and 12.96%, respectively. In the course of the research, the dynamics of the growth rate and development of the nasal bone of the Bactrian camel in the postnatal period was found to correspond to changes in the linear measurements of the anatomical structures and bones of the facial part of the animal's skull, depending on the physiological loads of the respiratory system at different age periods.

Keywords: morphometry; nasal bone; age anatomy; Bactrian camel; postnatal period.

Introduction

Modern veterinary morphology is currently associated with a scientific approach to studying the structure of anatomical structures and organs in a comparative and age aspect, in particular, the craniometry of the skeletal system in agricultural and domestic animals [1, 2, 3, 4, 5, 6].

At present, some morphological scientists in their scientific research show scientific interest in the craniometry of the Bactrian camel due to their poor study, taking into account the species and regional characteristics [7, 8, 9].

The physiological and anatomical features of camels are a specific indicator of the adaptability of these animals to desert and semi-desert conditions, and one of these features is the location and structure of the nostrils. The camel's nostrils are located on the dorsal surface of the upper lip in the form of narrow slits, which are covered with dense folds and thick hair. Due to this anatomical feature of the shape of the structure of the nostrils, it allows camels to retain excess water vapor in the nasal cavity during breathing in extreme heat and return it through the oral cavity as water, all this protects animals from dehydration without dulling their sense of smell. The camel's nasal bone belongs to the facial region of the skull and is the basis for the nostrils or the beginning of the respiratory system. Due to the peculiarity of the location and shape of the nostrils, the camel's nasal bone is half the size of other ruminants [10].

Mathematical processing of some linear indicators and their comparison between age groups make it possible to establish the features and patterns of the growth rate and development of the nasal bone in a given animal.

The purpose of our anatomical study was the morphometric substantiation of changes in the growth rate and development of the nasal bone of the Bactrian camel in terms of age.

Materials and research methods

The material for studying changes in the growth rate and development of the nasal bone of the Bactrian camel in the postnatal period was 28 preparations taken from six age groups. Anatomical and morphometric study was carried out according to certain methods. A morphometric study was carried out and linear measurements of the interosseous sutures of the nasal bone were measured using a caliper, a compass and a metal millimeter ruler. To determine the changes in the growth and development of the nasal bone of the Bactrian camel in the age aspect, we carried out the following morphometric measurements: the length of the internasal suture, the length of the inner bend of the naso-maxillary suture, the length of the outer bend of the naso-maxillary suture, the length of the outer bend of the frontal nasal suture, the length of the inner bend of the frontal nasal suture, width by the level of the middle of the nasal bone. Statistical processing of changes in the rate of growth and development of the nasal bone in the postnatal period in the Bactrian camel was determined by the coefficient (multiplicity) of the increase according to N.P. Chirvinsky, and the

relative speed according to S. Brody. Latin names of anatomical formations are given according to the international veterinary anatomical nomenclature [11, 12].

Research results

Nasal bone - osnasale is represented in the Bactrian camel, a paired bone that participates in the formation of the roof of the nasal cavity. On the nasal bone, the outer and inner surfaces are distinguished. The outer surface is faciesexterna, in the Bactrian camel it forms the upper part of the nasal dorsum, has the form of a plate, the edges are semicircular. The length of the nasal bone of the Bactrian camel, due to the peculiarity of the shape and the location of the nostrils on the dorsal part of the nose, is half that of other ruminants. In the anterior third of the nasal bone, the camel has two processes — the medial and the lateral. The medial process - the processusmedialis of the nasal bone in the Bactrian camel is barely noticeable and is presented in the form of a small growth. The lateral process is the processus lateralis, longer and wider at the base, like in carnivores, and ends at the junction of the incisor and maxillary bones (at the incisor-maxillary suture); in dogs, this process goes like the lower part of the nasal cut suture.

The posterior part (caudally) of the nasal bone of the Bactrian camel is bordered by the frontal bone by the frontal-nasal suture - suturafrontonasalis. The nasal part of the nasal bone is strongly expanded than in other animals, it has the appearance of a wing and forms two bends - an internal and an external one. The lateral edge of the wing of the nasal bone is involved in the formation of the inner part of the lacrimal opening, which in the camel has a different size and shape. The narrow part of the nasal bone externally borders on the maxillary bone by means of the naso-jaw suture - suturanasomaxillaris, which, after the lacrimal opening, sharply turns at 70° perpendicular to the internasal suture. Then, after 1.5-1.8 cm, it turns outward again and goes parallel to the internasal suture to the incisor-maxillary suture. Medially, the nasal bones are bordered by a well-defined internasal suture - suturainternasalis, the latter being a continuation of the frontal suture.

The inner surface of -faciesinterna, the nasal bone of the Bactrian camel, forms a short ceiling (upper wall) of the nasal cavity. On the inner surface of the lateral part of the nasal bone, the camel has an ethmoid ridge - cristaethmoidalis, which serves to attach the dorsal turbinate. On the inner surface, the left and right nasal bones also border medially with each other with a well-defined internasal suture. The growth rate and development of the nasal bones in the Bactrian camel on the left and right sides are identical in terms of age.

The internasal suture in the Bactrian camel is visually very well pronounced, it is a continuation of the interfrontal suture, which runs between the nasal bones of the same name. In camels, the limit of the length of the internasal suture at the age of one month is 4.8 ... 5.2 cm, with the coefficient of variation $Cv = 2.0$.

Table – 1 - Morphometric parameters of linear measurements of the nasal bone in the postnatal period (cm)

The age of the animals	n	Lim	$\bar{x} \pm Sx$	σ	Cv
The length of the inter-nasal seam					
1 month	4	4,8-5,2	5,02±0,06	0,10	2,0
6 months	4	5,7-6,2	5,92±0,07	0,13	2,2
1 year	5	6,3-7,1	6,64±0,08	0,16	2,4
2-3 years	5	6,5-7,3	6,92±0,08	0,16	2,3
4-5 years old	5	8,0-8,9	8,40±0,09	0,18	2,1
6-8 years old	5	9,0-10,0	9,52±0,25	0,50	2,6
The length of the outer bend of the naso-maxillary suture					
1 month	4	4,8-5,3	5,07±0,06	0,10	2,0
6 months	4	5,7-6,5	6,05±0,12	0,20	3,3
1 year	5	6,6-7,4	7,00±0,08	0,16	2,3
2-3 years	5	7,0-7,7	7,44±0,07	0,14	1,9
4-5 years old	5	8,4-9,1	8,70±0,07	0,14	1,6
6-8 years old	5	9,2-10,3	9,72±0,01	0,02	0,2
The length of the internal bend of the naso-maxillary suture					
1 month	4	0,8-1,0	0,90±0,03	0,05	5,56
6 months	4	1,0-1,5	1,23±0,08	0,13	10,5
1 year	5	1,2-1,6	1,42±0,04	0,08	5,6
2-3 years	5	1,2-1,7	1,54±0,02	0,10	6,5
4-5 years old	5	1,6-1,8	1,70±0,02	0,04	2,4
6-8 years old	5	1,8-2,3	2,08±0,05	0,10	4,8
The length of the internal bend of the frontal suture					
1 month	4	1,7-2,2	1,92±0,06	0,10	5,2
6 months	4	1,8-2,3	2,03±0,06	0,10	4,9
1 year	5	2,2-2,8	2,52±0,06	0,12	4,8
2-3 years	5	2,4-3,0	2,70±0,08	0,15	5,6

4-5 years old	5	2,8-3,4	3,08±0,06	0,12	3,9
6-8 years old	5	2,8-3,6	3,38±0,08	0,16	4,7
The length of the outer bend of the frontal-nasal suture					
1 month	4	0,8-1,3	1,08±0,08	0,13	12,0
6 months	4	1,1-1,5	1,30±0,03	0,10	7,7
1 year	5	1,2-1,6	1,48±0,06	0,12	8,1
2-3 years	5	1,5-2,1	1,72±0,06	0,12	6,9
4-5 years old	5	1,8-2,4	2,08±0,06	0,12	5,7
6-8 years old	5	2,1-2,6	2,36±0,03	0,16	6,2
Width at the level of the middle of the nasal bone					
1 month	4	1,0-1,5	1,28±0,03	0,13	10,2
6 months	4	1,5-1,8	1,68±0,05	0,08	4,8
1 year	5	1,4-2,4	1,96±0,06	0,12	6,1
2-3 years	5	1,8-2,6	2,28±0,08	0,16	7,0
4-5 years old	5	2,2-2,8	2,46±0,06	0,12	4,9
6-8 years old	5	2,5-3,1	2,78±0,06	0,12	4,3

By the age of six months in camels, this seam increases by 0.90 cm, which on average for the group was 5.92 ± 0.07 cm, with a growth rate of 1.17 according to N.P. Chirvinsky.

An increase in the measurement of the inter-nasal seam is observed, also at the age of one year, by 0.72 cm, with the development of the growth rate along S. Brody, respectively - 11.46%, since during this period the camels switch to pasture. Up to 2-3 years, the length of the inter-nasal seam decreases slightly by 0.28 cm, with the development of the growth rate, respectively, up to 4.12%. In the future, up to 4-5 years, the length of the inter-nasal seam develops evenly by 0.48 cm, with the development of the growth rate along S. Brody, respectively - 19.32%.

At an older age of 6-8 years of life of camels, the maximum seam length is 9.52 ± 0.25 cm, with an increase in speed along S. Brody - 12.50%.

The outer bend of the naso-maxillary suture in the Bactrian camel anatomically runs parallel to the internasal suture between the nasal bone and the maxillary bone; the length of the suture varies with the width of the nasal bone of the animal. In one-month-old animals, the length of the outer bend of the naso-maxillary suture is, on average, 5.07 ± 0.06 cm for the group, with the coefficient of variation $C_v = 2.0$. In six-month-old camels, a significant increase in the suture length by 1.03 cm is observed, at a growth rate of 17.62% according to S. Brody. In annual animals, with an incomplete transition to pasture and the simultaneous development of other facial bones, the cranio-maxillary suture increases on average in the group by 7.00 ± 0.08 cm, with a growth rate of 14.07%.

Table – 2 - Dynamics of growth and development of the nasal bone of the Bactrian camel in the postnatal period, (n=28)

The age of the animals	The length of the inter-nasal seam		The length of the outer curvature of the nose of the jaw suture	
	1	2	1	2
6 months	1,17	16,45	1,19	17,62
1 year	1,12	11,46	1,16	14,07
2-3 years	1,21	4,12	1,06	6,09
4-5 years old	1,21	19,32	1,16	15,61
6-8 years old	1,13	12,50	1,11	11,07
The length of the internal bend of the naso-maxillary suture		The length of the internal bend of the frontal-nasal suture		
6 months	1,19	17,69	1,36	31,13
1 year	1,15	14,28	1,24	17,62
2-3 years	1,08	8,11	1,07	6,89
4-5 years old	1,10	9,87	1,14	13,14
6-8 years old	1,22	20,10	1,09	9,28
The length of the outer bend of the frontal-nasal suture		Width at the level of the middle of the nasal bone		
6 months	1,20	18,48	1,31	27,02
1 year	1,13	12,94	1,16	15,38
2-3 years	1,16	15,00	1,16	11,32
4-5 years old	1,20	18,94	1,07	7,59
6-8 years old	1,13	12,61	1,13	12,21

Note: 1 - growth rates according to N.P. Chirvinsky, ed. ;
2 - relative growth rate according to S. Brody, %.

At the age of 2-3 years, the seam increases slightly by 0.44 cm, with the growth rate according to S. Brody - 6.09%, and at the age of 4-5 years, the growth rate was 15.61%, respectively. the suture in animals is observed at the age of 6-8 years on average by 1.02 cm, with a growth rate of 11.07%, respectively.

The internal bend of the naso-maxillary suture in the Bactrian camel is, as it were, the internal bend of the wing of the nasal bone and is located visually perpendicular to the external bend above the said suture, in monthly camels the suture length averages 1.03 ± 0.03 cm in the group, with a coefficient of variation $C_v = 9, 7$. In 6, 12-month-old camels and young animals at the age of 2-3 years, there is a slight increase in the length of the suture by 0.20 cm, 0.19 cm and 0.24 cm, with the growth rate according to S. Brody - 17.69%, 14.28% and 8.11% respectively. At 4-5 years old and 6-8 years old, the length of the internal bend of the naso-maxillary suture also increases evenly by 0.36 m and 0.44 cm, with the development of the growth rate according to S. Brody - 9.87%, and 20.10 % respectively.

The internal bend of the fronnasal suture in the Bactrian camel is the nasal (posterior) border of the nasal bone and is located perpendicularly exactly 45° to the interfrontal suture at the point of transition of the latter into the internasal suture. The length of the internal bend of the frontal-nasal suture in camels at the age of one month is 1.92 ± 0.06 cm, with the coefficient of variation $C_v = 5.2$. By the age of six months and one year, the seam increases by 0.11 cm and 0.49 cm, with the growth rate according to S. Brody by 31.13% and 17.62%, respectively. At 2-3 years old, 4-5 years old and 6-8 years old, the measurement of the internal bend of the fronnasal suture increases evenly by 0.18 cm, 0.38 cm and 0.30 cm, respectively, the growth rate according to N.P. Chirvinsky was during these periods of the life of the animal - 1.07, 1.14 and 1.09.

The outer bend of the frontal-nasal suture in the Bactrian camel is located parallel to the internasal suture and the outer bend of the naso-maxillary suture, and also participates in the formation of the inner edge of the lacrimal opening. The length of the outer bend of the frontal nasal suture in camels of one month old averaged 1.08 ± 0.08 cm in the group, with the coefficient of variation $C_v = 12.0$.

By the age of six months in camels, the outer bend of the frontal suture increases by 0.22 cm, the growth rate according to N.P. Chirvinsky was 1.20. In the future, the length of the suture in comparison with other sutures of the nasal bone develops evenly up to 1 year by 0.18 cm, up to 2-3 years by 0.24 cm, up to 4-5 years by 0.32 cm, at a growth rate of C. Brodie by 12.94%, 15.00% and 18.94%, respectively. In 6-8 years of life of camels, the maximum suture length is 2.36 ± 0.03 cm, with a growth rate along S. Brody of 12.61% ...

With a change in all measurements of the length of the nasal bone, the width also significantly changes. The width at the level of the middle of the nasal bone in camels at the age of one month is 1.28 ± 0.03 cm, with a limit of 1.0 ... 1.5 cm. In 6 and 12 month old camels, there is a uniform increase in width at the level of the middle of the nasal bone by 0.40 cm and 0.28 cm, which amounted to growth according to N.P. Chirvinsky - 1.31, 1.16. At 2-3 years old, 4-5 years old and 6-8 years old, the length of the lacrimal orbital suture also increases uniformly by 0.32 cm, 0.18 m and 0.32 cm, respectively, with the growth rate of S. Brody by 11, 32%, 7.59% and 12.21% respectively.

Conclusion

Based on a morphometric study and a mathematical analysis of changes in the growth rate of the nasal bone in the age aspect of the Bactrian camel, he showed that during the sucking period of life in camels there is an intense growth of the rate of the nasal bone on average for all linear measurements was 21.39% according to S. Brody. After a year of life, during the transition to partial grazing of pasture, the growth of young animals increases on average by measurements by 14.29%. In camels, at the beginning of the sexually mature period, in 2-3 years of life, the increase in the rate on average of all measurements of the nasal bone slightly decreases -8.58%. At the age of 4-5 years old and at 6-8 years old in adult camels, the growth rate of the measurements of the nasal bone passes evenly and develops by 14.07% and 12.96%, respectively. Thus, the results of the study on the dynamics of the growth rate and development of the nasal bone of the Bactrian camel in the postnatal period correspond to changes in the linear measurements of the anatomical structures and bones of the facial part of the animal's skull, depending on the physiological loads of the respiratory system at different age periods.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Бирих В.К. Возрастная морфология крупного рогатого скота: учеб. пос. / В.К. Бирих, Г.М. Удовин. - Пермь, 1972. – 248 с.
- [2] Ковтун М.Ф. Сравнительный анализ вторичного костного неба некоторых млекопитающих / М.Ф. Ковтун, Р.И. Лихотоп // Зоологический журнал. – 1990. - Т. 70, № 10. - С. 104.
- [3] Теленков В.Н., Сравнительная анатомия костей скелета головы косули сибирской и овцы домашней/ В.Н. Теленков, М.В. Маркова, Э.В. Баданова // Сборник научных трудов Всероссийского научно-исследовательского института овцеводства и козоводства. - 2015. - Т.1, №8. - С. 532-535.
- [4] Минюк Л.А. Сравнительный анализ морфологии крылонебной ямки человека и некоторых домашних животных/ Л.А. Минюк, Т.В. Буракова, Е.Н. Буракова //Вестник медицинского института «РЕАВИЗ». - 2018. - № 1. - С. 37-40.

- [5] Иванов Н.С. К краниометрии собак/ Н.С. Иванов //Вестник ветеринарии. Оренбург. - 2002. - №5. - С. 101–104.
- [6] Малофеев Ю.М. Особенности морфологии черепа марала (*Cervus Elaphus Sib.*) / Ю.М. Малофеев //Вестник Алтайского государственного аграрного университета. - 2007. - №4(30). - С.32-38.
- [7] Днекешев А.К. Морфометрические изменения резцовой кости в возрастном аспекте верблюда-бактриана/ А.К. Днекешев //Наука и образование: научно - практический журнал ЗКАТУ им. Жангир хана. - 2019. - №4 (57). - С.123-129.
- [8] Днекешев А.К. Анатомия, проекции и морфометрия подглазничного нерва верблюда-бактриана в возрастном аспекте. / Днекешев А.К., Сеитов М.С., Паршина Т.Ю. //Известия: теоретический и научно - практический журнал Оренбургского государственного аграрного университета. - 2019. - №4(78). - С.184-187.
- [9] Днекешев А.К. Динамика роста и развития резцовой кости верблюда-бактриана в постнатальном периоде./ А.К. Днекешев //Материалы X международной научно-практической конференции «Аграрная наука и образование на современном этапе развития: опыт, проблемы и пути их решения» - Ульяновск, 2020. - С.271-277.
- [10] Днекешев А.К. Морфометрия носовой кости верблюда-бактриана в возрастном аспекте/ А.К. Днекешев //Аграрный научный журнал (СГАУ им. Н.И. Вавилова). - 2019. - №12. - С.42-46.
- [11] Удовин Г.М. Международная ветеринарная анатомическая номенклатура на латинском и русском языках. / Г.М. Удовин. - М.: Типография МВА,1980. - 202с.
- [12] Международная ветеринарная анатомическая номенклатура на латинском и русском языках / Пер.:Н.В.Зеленовского. 4-я редакция. - М.:Мир, 2003. - 352с.

REFERENCES

- [1] Birikh, V.C. & Udovin, G.M. (1972) Vozrastnaya morfologiya krupnogo rogatogo skota [Age morphology of cattle]. Perm, 248 [in Russian].
- [2] Kovtun, M.F. & Lihotop, R.I. (1990) Sravnitel'nyy analiz vtorichnogo kostnogo neba nekotorykh mlekopitayushchikh [Comparative analysis of the secondary bony palate of some mammals]. Zoologicheskii zhurnal - Zoological journal, 10, 104 [in Russian].
- [3] Telenkov, V.N., Markova, M.V. & Badanova, E.V. (2015) Sravnitel'naya anatomiya kostey skeleta golovy kosuli sibirskoy i ovtsy domashney [Comparative anatomy of the bones of the skeleton of the head of a Siberian roe deer and a domestic sheep]. Sbornik nauchnykh trudov Vserossiyskogo nauchno-issledovatel'skogo instituta ovtsevodstva i kozovodstva - Collection of scientific papers of the All-Russian Scientific Research Institute of Sheep and Goat Breeding, 1, 8, 532-535 [in Russian].
- [4] Minyuk, L.A., Burakova, T.V. & Burakova, E.N. (2018) Sravnitel'nyy analiz morfologii krylonebnoy yamki cheloveka i nekotorykh domashnikh zhivotnykh [Comparative analysis of the morphology of the pterygopalatine fossa in humans and some domestic animals]. Vestnik meditsinskogo instituta «REAVIZ» - Bulletin of the Medical Institute "REAVIZ", 1, 37-40 [in Russian].
- [5] Ivanov, N.S. (2002) K kраниометрии собак [Cranioimetry of dogs]. Vestnik veterinarii - Veterinary Bulletin, 5, 101-104 [in Russian].
- [6] Malofeev, Yu.M. (2007) Osobennosti morfologii cherepa marala (*Cervus Elaphus Sib.*) [Features of the morphology of the deer skull (*Cervus Elaphus Sib.*)] Vestnik Altayskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta - Altai State Agrarian University Bulletin. 4 (30), 32-38. [in Russian].
- [7] Dnekeshev, A.K. (2019) Morfometricheskiye izmeneniya reztsovoy kosti v vozrastnom aspekte verblyuda-baktriana [Morphometric changes in the incisor bone in the age aspect of the Bactrian camel] Nauka i obrazovaniye: nauchno - prakticheskiy zhurnal ZKATU im. Zhangir khana.- Science and education: scientific - practical journal WKATU named after. Zhangir Khan. 4 (57). 123-129. [in Russian].
- [8] Dnekeshev, A.K., Seitov, M.S. & Parshina T.Yu. (2019). Anatomiya, proyeksii i morfometriya podglaznichnogo nerva verblyuda-baktriana vozrastnom aspekte. [Anatomy, projection and morphometry of the infraorbital nerve of the Bactrian camel in the age aspect.] Izvestiya: teoreticheskiy i nauchno - prakticheskiy zhurnal Orenburgskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta - Izvestia: theoretical and scientific - practical journal of the Orenburg State Agrarian University, 4(78), 184-187 [in Russian].
- [9] Dnekeshev, A.K. (2020) Dinamika rosta i razvitiya reztsovoy kosti verblyuda-baktriana v postnatal'nom periode. [Dynamics of growth and development of the incisor bone of the Bactrian camel in the postnatal period.] Preceedings from «Agricultural Science and Education at the Present Stage of Development: experience, problems and ways to solve them»: X mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaya - X International Scientific and Practical Conference, (pp. 271-277). Ulyanovsk [in Russian].
- [10] Dnekeshev, A.K. (2019) Morfometriya nosovoy kosti verblyuda-baktriana v vozrastnom aspekte [Morphometry of the nasal bone of the Bactrian camel in the age aspect] Agrarnyy nauchnyy zhurnal - Agricultural scientific journal. 12, 42-46. [in Russian].

[11] Udovin, G.M. (1980) Mezhdunarodnaya veterinarnaya anatomicheskaya nomenklatura na latinskom i russkom yazykakh. [International Veterinary Anatomical Nomenclature in Latin and Russian.] Moscow: Tipografija MVA [in Russian].

[12] Zelenovsky, N.V. trans. (2003) Mezhdunarodnaya veterinarnaya anatomicheskaya nomenklatura na latinskom i russkom yazykakh [International Veterinary Anatomical Nomenclature in Latin and Russian.] (4d ed.). Moscow: Mir [in Russian].

Днекешев А. К., Какишев М.Г.
ТҮЙЕ-БАКТРИЯНЫҢ ПОСНОТАЛЬДЫ КЕЙІНГІ КЕЗЕҢДЕГІ МҰРЫННЫҢ ӨСУ
ҚАРҚЫНЫНЫҢ ӨЗГЕРІСІ

Андатпа. Мақалада қос өркешті түйесінің бас бетінің жас ерекшелігіне морфометриялық зерттеу негізінде мұрын сүйегінің кейбір сызықтық өлшемдеріне математикалық талдау жасалған. Қос өркешті түйесінің поснальды кезеңдегі әртүрлі жас кезеңдеріндегі байланысты тыныс алу жүйесінің физиологиялық жүктемелері мұрын сүйегінің өсу қарқыны мен даму динамикасын зерттеу нәтижелері жануардың бас сүйегінің бет-жақ бөлігінің анатомиялық құрылымдары мен басқа сүйектерінің сызықтық өлшемдерінің өзгеруіне сәйкес келеді. Зерттеу нәтижесінде жас малдарды жартылай азықтандыруға көшу кезінде өсу қарқыны орта есеппен 14,29%-ға өсетіні анықталды. Түйелерде 2-3 жыл өмірінің жыныстық жетілген кезеңінің басында мұрын сүйегінің барлық өлшемдерінің орташа жылдамдығының жоғарылауы сәл төмендейді -8,58%. Ересек түйелерде 4-5 жаста және 6-8 жаста мұрын сүйек өлшемдерінің өсу қарқыны біркелкі болып, сәйкесінше 14,07% және 12,96% дамиды. Зерттеу барысында қос өркешті түйесінің поснальды кезеңдегі мұрын сүйегінің өсу қарқыны мен даму динамикасы жануардың бет бөлігінің анатомиялық құрылымдары мен сүйектерінің сызықтық өлшемдерінің өзгеруіне сәйкес келетіні анықталды. әр түрлі жас кезеңдеріндегі тыныс алу жүйесінің физиологиялық жүктемелеріне байланысты бас сүйегі.

Кілт сөздер: морфометрия; мұрын сүйегі; жас анатомиясы; қос өркешті түйе; поснальды кезең.

Днекешев А. К., Какишев М.Г.
ИЗМЕНЕНИЕ СКОРОСТИ РОСТА НОСОВОЙ КОСТИ В ПОСНАТАЛЬНОМ ПЕРИОДЕ
ВЕРБЛЮДА-БАКТРИАНА

Аннотация. В статье на основании морфометрического изучения в возрастном аспекте лицевой части головы верблюда-бактриана проведен математический анализ некоторых линейных промеров носовой кости. Результаты исследования по динамике скорости роста и развития носовой кости верблюда-бактриана в поснальном периоде соответствуют изменениям линейных промеров анатомических образований и других костей лицевой части черепа животного в зависимости от физиологических нагрузок дыхательной системы в разные возрастные периоды. В ходе исследований было установлено, что в период перехода на частичное поедание подножного корма у молодняка увеличивается рост в среднем по промерам на 14,29%. У верблюдов в начале половозрелого периода в 2-3 года жизни немного снижается рост скорости в среднем всех промеров носовой кости - 8,58%. В возрасте 4-5 лет и в 6-8 лет у взрослых верблюдов скорость роста промеров носовой кости проходит равномерно и развивается соответственно на 14,07% и 12,96%. В ходе исследований было установлено динамика скорости роста и развития носовой кости верблюда-бактриана в поснальном периоде соответствуют изменениям линейных промеров анатомических образований и костей лицевой части черепа животного в зависимости от физиологических нагрузок дыхательной системы в разные возрастные периоды.

Ключевые слова: морфометрия; носовая кость; возрастная анатомия; верблюд-бактриан; поснальный период.

ӨОЖ 636.3:636.054
ГТАХР 68.39.31
DOI 10.37238/1680-0761.2022.85(1).82

¹Рустенов А.Р., ²Осербаева А.М.*, ³Жумагалиева Г.К.

^{1,2}М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан
³Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан

*Корреспондент-авторы: aru_9696kz@inbox.ru

E-mail: rustenov_aman@mail.ru, aru_9696kz@inbox.ru, guldari_86@mail.ru

ЕДІЛБАЙ ҚОЙЫНЫҢ ЕРКЕК ҚОЗЫЛАР МЕН ТОҚТЫЛАРЫНЫҢ ЕТТІЛІГІ МЕН САПАСЫ

Андатпа. Мақалада Еділбай қойының еркек қозылары мен тоқтыларының ет-май өнімділігінің қалыптасу нәтижелері берілген. Мастексай қожалығындағы 4 және 7 айлық еркек еділбай қозылары мен тоқтыларына сою жүргізіліп, ұша салмағы мен морфологиялық құрамы, құрдық және іш майының салмағының нәтижелері келтірілген. 4-айлық қозылардың сойыс алдындағы тірі салмағы 42,18 кг құрады, ұша салмағы 19,51 кг, құрдық салмағы 7,7 кг, ал ішкі майының салмақтары 55,6 г болды, сәйкесінше 7 айлық тоқтылардікі 52,94 кг, 24,42 кг, құрдықтікі 16,2 кг және ішкі майының салмағы 37,14 г. 4 айлықтарда ақуыздың майға қатынасы. 1: 99 құрады, ал 7-айлық тоқтыларда 1: 89,4 айлық қозыларды ұша құрамында ет үлесі 74,21% және сүйектер мен сіңірлер 25,78% құрайды, сәйкесінше 7 айлық тоқтыларда 73,13 және 23,75%.

Кілт сөздер: Еділбай тұқымы; қозы; тоқты; ақуыз; күл; құрғақ зат; ұша шығымы; құрдық салмағы; еттілік коэффициенті.

Kipicne

Қойлардың негізгі тиімділігі көбейгіштігі, өсімталдығы, табиғаттың қатаң жағдайларына төзімділігі, қуаң жерлердегі жайылымдарда қорек көздерін таба білуі, олардың кең таралуына мүмкіндіктерді беріп отыр. Бүгінгі нарықтық заманда жас қой еттеріне сұраныстың жоғарылығы еділбай қойларының еркек қозылары мен тоқтыларын ерте союдың тиімділігі де байқалып келеді.

Бүгіндегі елімізде кең таралған еділбай тұқымды қойлары Бөкей орда, Жаңақала халықтарының сұрыптауының жемісі. Еділбай қойы жергілікті жағдайға қарай беімделген, ірі де төзімді, олар көптеген жылдардан бері өзінің даралық тұқымдық етті-майлы қасиеттерін сақтап келеді. Батыс өңірінің халықтары оны көшпенді қой шаруашылығына жарамды, табиғи-климаттық жағдайға қолайлы болғандықтан сұрыптай өсіріп, таратып келген [1]. Бүгіндегі еділбай қойлардың денесі ірі және салмақты, қошқарлары 100-110 кг, саулықтары 73-75 кг тартады, қошқардың тәуірі 150-160 кг, ал саулықтарының тәуірі 120-125 кг жетеді. Еділбай қойлардың құйрықтары үлкен [2], [3].

Жандеркин А.Н., Кейкин Д., Токкужин С. [4], Канапин К.К. [5], мәліметтері бойынша 4-5 айлық жастағы қозылардың еттері 1,5-жастағы қойлардың еттеріне қарағанда бірқатар артықшылықтары болады, олардың еттері гидротермикалық әсеріне төзімділеу, лабильді коллагендері көбірек, бұлшық еттері нәзіктеу консистенциясылы.

Жұмыстың мақсаты еркек еділбай қозылары мен тоқтыларының еттілік өнімділігі мен оның сапасын анықтау.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Жұмыстың экспериментальдық бөлігі Батыс Қазақстан облысы, Жаңақала ауданының Мастексай қожалықтарындағы еркек еділбай қозылары мен тоқтыларына жүргізілді. Қожалықтағы 112 бас саулықтардан 118 бас қозы алынды, оның 61 еркек, 57 ұрғашы. Қозылар 4-айға дейін саулықтармен бірге ұсталынды, одан соң бөлініп бағылды. Жаңақала ет комбинатында орташа көрсеткішті еркек 4-айлық және 7- айлық тоқтылар сойылды. Сойыс көрсеткіштері ҚР СТ 31777-2012 бойынша, еттердің химиялық құрамы ГОСТ 9793-74, ГОСТ Р 50453-92, ГОСТ 23042-86, ГОСТ Р 25011-81, ГОСТ 9794-74 бойынша М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті және Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық - техникалық университетінің зертханаларында анықталынды.

Зерттеу жылдары тәжірибелік отарлардың аналықтары қазан айының соңында ұрықтандырылды. Төлдеу наурыздың соңында басталды, төлдеу кезеңдерінде аналықтарға салыстырмалы түрде отарда бірдей жағдайларда болды. Төлдеуден алынған қозылардың селекциялық көрсеткіштері мен биологиялық ерекшеліктері тек қана жалқы қозылар бойынша салыстырылды. Жас еділбай қозы еттерінің жеткілікті мөлшерде дамуына әсерін тигізетін анасының сүтті болып саналады, яғни сүт құрамындағы биологиялық

белсенді заттар бұлшық еттері өте нәзіктеу консистенциясын шығарады [7]. Осындай жоғары биологиялық құндылы еттерді 4-5 айлық жастағы қозыларды сойған кезде алуға болады.

Еділбай тұқымды еркек қозылар мен тоқтыларының сойыс көрсеткіштерін анықтау үшін әр топтан орташа өсу-даму көрсеткіштері бар 4 бастан алынып сойыс алдындағы тірі салмақтары анықталынды. Еділбайдың еркек тоқтылардың ет өнімділігін анықтауда барлық салмақ өлшеулеріне маркасы ВЭУ-150- 50/100 дәлдігі 0,1 кг болатын электронды таразы пайдаланылды. Сойылған соң ұша салмақтары, ұша шығымы, құрдық және ішмай салмақтары анықталынды (1-ші кесте).

Зерттеу нәтижелері және оны талдау

Жүргізілген зерттеулеріміз бойынша 4-айлық еркек қозылардың сойыс алдындағы тірі салмағы 42,18 кг, ұша салмағы 19,51 кг, құрдық салмағы 7,7 кг, ішкі майының салмағы 55,6 г құрады. Жалпы 4-айлық еркек қозыларының мұндай еттіліктерінің жоғарлығы аналықтарының сүттілігінің арқасында болғаны анық. Осы көрсеткіштер бойынша 7 айлық еркек тоқтыларда да анықталынды, олардың сойыс алдындағы тірі салмағы 52,94 кг, ұша салмағы 24,42 кг мен сойыс шығымы 46,21% құрады, құрдық 16,2 кг және ішкі майының салмақтары 371,4 г көрсетті.

Кесте 1 - Еділбай тұқымды еркек қозылар мен тоқтыларының сойыс көрсеткіштері, n = 4, M±m

№	Көрсеткіштер	Тоқтылардың жасы, ай	
		4 айлық	7 айлық
1	Сойыс алдындағы тірі салмағы, кг	42,18±1,56	52,94±1,86
2	Ұша салмағы, кг	19,51±0,98	24,42± 0,87
3	Ұшаның шығымы, %	46,25	46,21
4	Құрдық салмағы, кг	7,7±0,09	16,2± 0,08
5	Іш май салмағы, г	55,6±0,53	371,4±0,73

4 айлық еркек қозылар мен 7 айлық тоқтылардың айырмашылықтары: сойыс алдындағы тірі салмақтар арасында 10,76 кг, ұша салмақтары 4,91 кг, құрдық салмағы 8,5 кг, ішкі майының салмақтары 315,8 г болып шықты. Сонда 3 айлық (5-7 ай) тіршілігінде еділбай тоқтыларының еттіліктеріне қарағанда олардың май ұлпаларының жақсы дамуы анық көрінеді. Тәжірибенің көрсеткіштеріне сүйене отырып еділбай тоқтыларында майлық қорға жинауға қажетті процесстерің қарқынды жүретіні анық байқалды. Жалпы бұл еділбай тұқымының қалыптасқан биологиялық ерекшеліктері екендігін атап өтуге болады.

Сойылған еділбай еркек қозылар мен тоқтылардың ұшасының морфологиялық құрамы анықталынды. Алынған нәтижелер 2-ші кестеде келтірілген.

4 және 7 айлық еркектерінің ұша ұзындықтарының айырмашылығы 10,94 см құрады, яғни бұл аралықтарда дарақтарында дене ұзындықтарының өсуі көп байқалмады, олар толысылды. Екі топтар арасындағы айырмашылықтар келесідей: салқындатылған ұша салмақтарында 4,91 кг, еттіліктерінде 3,0 кг, сүйектер және сіңірлері бойынша 0,77 кг, еттілік коэффициенттері 2,0 % құрады. Қозылар мен тоқтылардың сүйектіліктерінің (5,03- 5,80 кг) өсу мен дамуының қарқындылықтарының жоғары деңгейде өтетіні анықталынды.

Кесте 2 – Еділбай тұқымды еркек қозылар мен тоқтылардың ұшасының морфологиялық құрамы, n = 4, M±m

Көрсеткіштер		4	7
Ұша ұзындығы, см		73,42	84,36
Ұшаның ортасындағы қабырғадан орамы, см		23,91	28,92
Салқындатылған ұша салмағы, кг		19,51±0,98	24,42± 0,87
Ұша құрамы: -еттері	кг	14,48±0,64	17,86±0,76
	%	74,21	73,13
- сүйектер және сіңірлер	кг	5,03±0,18	5,80
	%	25,78	23,75
Еттілік коэффициенттілігі, %		2,87	3,07

Сойыс еттерінің құндылығын оның химиялық құрамдық көрсеткіштері олардың қатынастары мен пропорциялары, әсіресе ақуыздардың, судың, майдың, минеральды заттардың көлемдері, олардың тағамдық бағалығын көрсетеді. Зерттеудің барысында еділбай тұқымды еркек қозылар мен тоқтылар еттерінің биохимиялық көрсеткіштері анықталынды (3-ші кесте).

Кесте 3 - Еділбай тұқымды еркек қозылар мен тоқтылар еттерінің биохимиялық құрамы, $n = 4$, $M \pm m$

Мал жасы, ай	Көрсеткіштер, %					Калориялығы, кт/ ккал
	ылғалдылығы	майы	ақуызы	күл	құрғақ заттар	
4 ай.	62,8±1,26	18,1±0,53	17,9±0,72	1,2±0,08	36,17±0,9	1732±17,34
7 ай.	61,7±1,57	19,6±0,28	17,6±0,33	1,1±0,07	38,94±0,7	1997±19,23

Жалпы ақуыз және майдың қатнастары еттің адам ағзасына сіңімділігіне, коректік мөлшеріне әсерін тигізеді. Медициналық талаптар бойынша адам ағзасына ақуыздың майға қатынастардың 0,81-1,1 деңгейінде болғаны оптимальды болып саналады[8]. Зерттеулерімізде еділбай тұқымды еркек қозылар мен тоқтылар алынған көрсеткіштер бойынша 4-айлықтарда 1:99, ал 7-айлық тоқтыларда 1:89,7, яғни ақуыз-майдың қатнастары оптимальды деңгейде болып тұр. Шаруашылықтағы қойлардың жайылымындағы шөптердің түрлері ақуыз-майдың қатнастарын сақтауға септігін тигізетіндер деп қарастыруға да болады.

Еділбай тұқымының биологиялық ерекшеліктері жастары ұлғайған сайын ағзаларының ылғалдылық көрсеткіштері (4-айлықтарда 62,8%, 7-айлықтарда 61,7%) төмендейтіні 3-ші кестеден анық көрінеді. Керісінше ағзаларының майды жинақтаушы процесстерінің жүру қарақындылығы (4-айлықта 18,1%, 7- айлықта 19,6%) артады. Осының нәтижесінде құрғақ заттардың мөлшері (4 айда 36,17%, ал 7- айда 38,94%) 2,77% көтеріледі. Екі топтағы еттердің биохимиялық құрамында күлдің деңгейі бір қалыптылыққа (1,1-1,2%) жақын болды.

Қорытынды

Зерттеу нәтижесін қортындылай келе, еділбай еркек қозыларының және тоқтыларының сойыс көрсеткіштері, ұшасының морфологиялық құрамы, еттерінің биохимиялық құрамы жағынан өте сапалы, құндылығы жоғары екендігі анықталынды. Еділбай тұқымымен айналысушы қой шарушылықтарында 4-айлық қозғарларды сою пайдалы, бұл мерзімге дейін қозылар тез өседі, еттілік көрсеткіштері жоғары және қосымша шығындарды қажет етпейді, яғни экономикалық жағынан тиімді. Мұндай кондициялы ұшаларды экспортқа да шығаруға болады, ондай етке сұраныстар шет елдерден өте жоғары екендігі бүгінде белгілі.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Попов И.С. Едилбайская овца. - Алма-Ата, 1951. - 61 с.
- [2] Канапин К.К., Ахатов А.А. Грубошерстные курдючные овцы Казахстана. – Алматы, 2000.– 196 с.
- [3] Ермеков М.А., Голоднов А.В. Курдючные овцы Казахстана. – Алматы: Кайнар, 1976. – 110 с.
- [4] Канапин К.К. Пути повышения продуктивности курдючных овец Казахстана. – Алма-Ата, 1988. – 54 с.
- [5] Жандеркин А.Н., Кейкин Д., Токкужин С. Едилбайская овца. - АлмаАта, 1974.- 165 С.
- [6] Ким Г.Л., Садыкулов Т.С., Адылканова Ш.Р. Биологические особенности курдючных овец разных генотипов // Мат. респ. науч.-практ. конф. «Ветеринарная наука и практика – производству». – Семипалатинск, 2004.– С. 292-296.
- [7] Галиева З.А., Юлдашбаев Ю.А., Кубатбеков Т.С. Особенности формирования мясной продуктивности молодняка овец разных сроков рождения // Известия Оренбургского государственного аграрного университета. - 2016. - №1 (57). - С. 107–109
- [8] Молчанов А.В., Лушников В.П. Мясная продуктивность эдильбаевских баранчиков различных сроков ягнения // Овцы, козы, шерстяное дело. - 2011. - №3. - С. 70–72.

REFERENCES

- [1] Popov, I.S. (1951) Edilbaevskaya ovsa [Edilbay sheep]. Alma-Ata, pp. 61 [in Russian].
- [2] Kanapin, K.K. & Akhatov A.A. (2000) Grubosherstnye kurdyuchnye ovtsy Qazakhstana [Coarse-haired fat-tailed sheep of Kazakhstan], Almaty. pp. 196 [in Russian].
- [3] Ermekov M.A. & Golodnov A.V. (1976) Kurdyuchnye ovtsy Qazakhstana [Fat-tailed sheep of Kazakhstan] Almaty: Kainar, pp.110 [in Russian].
- [4] Kanapin, K.K. (1988) Puty povysheniya produktivnosti kurdyuchnykh ovets Qazakhstana [Ways to increase the productivity of fat-tailed sheep of Kazakhstan]. Alma-Ata, pp. 54 [in Russian].
- [5] Zhanderkin, A.N., Keikin, D. & Tokkuzhin, S. (1974) Edilbaevskaya ovsa [Edilbay sheep]. AlmaAta, pp.165 [in Russian].
- [6] Kim, G.L., Sadykulov, T.C. & Adykanova, Sh.R. (2004) Biologicheskie osobennosti kurdyuchnykh ovets raznykh genotipov [Biological features of fat-tailed sheep of different genotypes]. Preceedings from "Veterinarnaya nauka i praktika-proizvodstvu"- "Veterinary Science and Practice - Production": Respublikanskaja nauchno-prakticheskaja - Republican Scientific and Practical Conference: Semipalatinsk, pp. 292-296 [in Russian].

[7] Galieva, Z.A., Yuldashbayev, Yu.A. & Kubatbekov, T.S. (2016) Osobennosti formirovaniya myasnoi produktivnosti molodnyaka ovets raznykh srokov rozhdeniya [Features of the formation of meat productivity of young sheep of different birth dates]. Izvestiya Oranburgskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta - Preceedings of the Orenburg State Agrarian University. 1 (57);107-109 [in Russian].

[8] Molchanov, A.V. & Lushnikov, V.P. (2011) Myasnaya produktivnost edilbaevskikh baranchikov razlichnykh srokov yagneniya [Meat productivity of Edilbay rams of various lambing periods]. Ovtsy, kozy, sherstyanoie delo - Sheep, goats, wool business, Vol.3. pp.70-72 [in Russian].

Рустенов А.Р., Осербаяева А.М., Жумагалиева Г.К.

МЯСНОЕ КАЧЕСТВО ЯГНЯТ И БАРАНЧИКОВ ЭДИЛЬБАЕВСКОЙ ПОРОДЫ ОВЕЦ

Аннотация. В статье представлены результаты исследования мясо-жировой продуктивности ягнят и баранчиков эдильбайского барана. В хозяйстве Мастексай был произведен убой 4 мес. и 7 мес. эдильбайских ягнят и баранчиков. Были даны результаты по весу туши и морфологическому составу, по весу курдюка и внутреннего жира. Живой вес 4-месячных ягнят до убоя составлял 42,18 кг, вес туши 19,51 кг, вес курдюка 7,7 кг, вес внутреннего жира 55,6 г, соответственно, 7-месячные ягнята составляли 52,94 кг, 24,42 кг, вес курдюка 16,2 кг и вес внутреннего жира 371,4 г. Соотношение белков к жиру у 4 мес. составила 1: 99, а у 7-мес. баранчиков 1:89. В составе туши у 4-мес. доля мяса составляет 74,21% и костей и сухожилий 25,78%, соответственно у 7-мес. баранчиков 73,13 и 23,75%.

Ключевые слова: Эдильбайская порода; ягнята; баранчики; белок; жиры, зола, сухие вещество, выход туши; масса курдюка; коэффициент мясности.

Rustenov Amangeldy, Osserbayeva Arukhan, Zhumagalieva Guldari

MEAT QUALITY OF LAMBS AND RAMS OF THE EDILBAY BREED OF SHEEP

Annotation. The article presents the results of a study of the meat and fat productivity of lambs and rams of the Edilbay sheep. In the Mastexai farm, 4 and 7-months of Edilbay lambs and rams were slaughtered. The weight of the carcass and morphological composition gave the results, the weight of the fat tail and internal fat. The live weight of 4-month-old lambs before slaughter was 42.18 kg, the carcass-19.51 kg, the fat tail - 7.7 kg, the internal fat-55.6 g, respectively, 7-month-old lambs were 52.94 kg, 24.42 kg, the fat tail-16.2 kg and the internal fat - 371.4 g. The ratio of proteins to fat at 4 months. was 1: 99, and in 7 months. ram 1:89. As part of the carcass at 4 months. the share of meat is 74.21% and bones and tendons 25.78%, respectively, in 7 months. rams 73.13 and 23.75%.

Keywords: Edilbay breed; lambs; rams; protein; fats, ash, dry matter, carcass yield; fat tail mass; meat content coefficient.

ӘОЖ 66.083
FTAXP 53.37.35
DOI 10.37238/1680-0761.2022.85(1).83

¹Кунашева З.Х.*, ²Сагидуллина А.Н., ³Утепкалиева Г.И., ⁴Абдрахманова А.Г.

^{1,2,3,4}М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан
*Корреспондент-авторы: kunasheva@mail.ru

E-mail: kunasheva@mail.ru, sagidullina.aizhan98@mail.ru, gulnura_west@mail.ru,
aibarsha-61@mail.ru

ШӨГІНДІ ТҮНБАЛАРДЫ ӨНДЕУ ЖОЛДАРЫ АРҚЫЛЫ ЕКІНШІЛІК ШИКІЗАТ РЕТІНДЕ ҚОЛДАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Андатпа. Тазарту қондырғыларының қалдықтарын өңдеу және кәдеге жарату мәселесінің өзектілігі жыл сайын көптеген елдер үшін арта түсуде. Мақалада ағынды сулардың түнбаларын кәдеге жаратудың әмбебап және жалпыға қол жетімді әдісі жоқ екендігі, әр әдістің өзіндік артықшылықтары мен кемшіліктері бар екендігіне және бұның барлығы белгілі бір жағдайларда түнбаларды өңдеу кезінде ескерілуі қажет екендігі сипатталған. Сондай-ақ, кәріз қалдықтарын зарарсыздандыру әдісінің және тазарту қондырғыларының шөгінді түнбаларын өңдеуге арналған технологиялардың салыстырмалы сипаттамасы қарастырылған.

Ағынды суларды тазарту процесінде артық шөгінді түнба түрінде пайда болатын түнбалар органикалық компоненттердің құрамына байланысты құнды болып табылады, бірақ тұрақты құрамы жоқ. Бұның өз кезегінде ауылшаруашылық өнімдерін, техногендік шикізатты, жемшөп биомассасын алу кезінде оларды өңдеудің белгілі бір шарттарын сақтауды талап ететіндігі көрсетілген.

Кілт сөздер: коммуналдық-тұрмыстық қалдықтар; өндірістік қалдықтар; ағынды су түнбалары; шөгінді түнбалар; біріншілік түнба; екіншілік түнба; зарарсыздандыру; сусыздандыру; тыңайтқыш; техногенді өнім.

Kipicne

Қазіргі уақытта қоршаған ортаны ластанудан қорғау, суды айналым және қайта пайдалану жүйелерінің қуатын арттыру, ресурс үнемдейтін және қалдықсыз технологияларды әзірлеу өзекті мәселе болып табылады.

Ксенобиотиктердің жоғары концентрациясына және олардың ыдырауға жоғары тұрақтылығына байланысты табиғаттың өзін-өзі тазарту процестері төмен белсенділікте өте баяу жүреді. Сондықтан қоршаған ортаны қалпына келтіру өзекті экологиялық міндет болып табылады:

- ауыл шаруашылығының және өнеркәсіп қалдықтарын ұтымды қайта өңдеу;
- уытты химиялық заттармен ластанған жерлердің құнарлылығын қалпына келтіру және қалыпты деңгейде болуына жағдай жасау;
- тазарту құрылыстарының ағынды суларының түнбаларын кәдеге жарату;
- су көздерін тазарту және т. б.

Қазіргі таңда көптеген елдердің маңыздылығы басым экологиялық мәселелерінің бірі өндіріс пен коммуналдық-тұрмыстық қалдықтарын, соның ішінде кәріз тазарту қондырғыларының қалдықтарын кәдеге жарату болып табылады [1]. Адамның шаруашылық-тұрмыстық және өндірістік қызметінің нәтижесінде ағынды сулар түріндегі сұйық қалдықтар пайда болады, олар негізінен кәрізге жіберіледі. Ағынды сулардың тазарту кезеңдерінен өту үдерісінде тазарту қондырғыларында шөгінді түнба пайда болады.

Шөгінді түнба түрінде пайда болған қалдықтар бірқатар елдердің, үлкен қалалардың техникалық және әлеуметтік-экологиялық аспектілеріне әсер ететін, ең бірінші кезекте экологиялық мәселесі болып табылады.

Тазарту тәсіліне және қоспалардың фазалық-дисперстік жай-күйіне байланысты ағынды су түнбаларының түрлері

Ағынды сулар, коммуналдық-тұрмыстық қоқыстармен, өндірістік қалдықтармен ластанған және елді мекендер мен өнеркәсіптік кәсіпорындар аумағынан кәріз жүйелерімен шығарылатын сулар болып табылады. Сондай-ақ ағынды суларға елді мекендер мен өнеркәсіптік объектілер аумақтары шегінде атмосфералық жауын-шашынның түсуі нәтижесінде пайда болатын сулар да жатады. Ағынды сулардың құрамындағы органикалық заттар су объектілеріне көп мөлшерде түсіп немесе топырақта жиналып, салдары әртүрлі аурулардың таралуына алып келетін, су объектілері мен атмосфераның санитарлық жағдайын нашарлатады. Сондықтан ағынды суларды тазарту, залалсыздандыру және кәдеге жарату мәселелері табиғатты қорғау, адамды қоршаған ортаны сауықтыру және қалалар мен басқа да елді мекендерді санитарлық абаттандыруды қамтамасыз ету мәселесінің ажырамас бөлігі болып табылады [2].

Ағынды сулардың тұнбасы – бұл суды механикалық, биологиялық және физика-химиялық тазарту немесе ағынды суларды тазартудың осы әдістерінің үйлесімді қолданылуы нәтижесінде бөлінген қатты фазадағы қоспалар.

Тазарту әдісіне және қоспалардың фазалық-дисперсті күйіне байланысты тұнбаларды екіге жіктейді:

- біріншілік;
- екіншілік.

Біріншілік тұнбаларға I-топтың ірі дисперсті қоспалары жатады. Олар қатты фазада болады және судан механикалық тазарту әдістерімен бөліп алынады. Мысалы, сүзу, центрифугалық өрістегі тұну, тұндыру, флотация. Өлшемі 10^{-5} см-ден асады.

Екіншілік тұнбаларға I, III және IV топтардың қоспалары жатады. Олар суда молекулалар, иондар, коллоидтар түрінде таралған. I, III және IV топтардың қоспаларын қатты фазаға ауыстыруға болады және олар ағынды сулардан тек физика – химиялық және биологиялық тазарту нәтижесінде бөлініп алынады. Қоспалардың өлшемі 10^{-5} - 10^{-7} см. Екіншілік тұнбалар II және III топтардың молекулалық және коллоидтық дисперсиялық қоспаларына бөлінеді. Олар биологиялық тазарту нәтижесінде ағынды сулардан қатты фазаға өтіп - белсенді шөгінді тұнба, биокабық түрінде болады. Осы бөлінетін қоспалардың өлшемі 10^{-5} – 10^{-6} см. Сонымен қатар екіншілік тұнбалар III және IV топтардың молекулалық және иондық дисперсиялық қоспаларына бөлінеді. Олар физикалық – химиялық тазарту нәтижесінде судан қатты фазада - шламдар түрінде алынады. Ал бұл қоспалардың бөлшектерінің өлшемі 10^{-6} – 10^{-7} см [3].

Сондықтан ағынды сулардың тұнбаларының негізгі түрлеріне бастапқы тұнбалар, шлам және белсенді шөгінді тұнбалар жатады. Ағынды сулардың тұнбаларының терминологиясымен қатар оларды тазарту жолдары мен тәсілдеріне байланысты сәйкес өңдеу және бөлу әдістерін ескеру қажет. Бұл ретте оларды нақтылап жіктеп көрсету маңызды (кесте 1).

Кесте 1 – Ағынды су тұнбаларының жіктелуі

Қоспалардың немесе тұнбалардың тобы	Тұнбалардың сипаттамасы	Тұнбаларды бөгейтін немесе оларды өңдейтін құрылыстар мен жабдықтар
I топ	Үлкен көлемді тұнбалар	Торлар, електер
II топ	Ауыр тұнбалар	Құмұстағыштар
III топ	Жүзгіш тұнбалар	Майұстағыштар, тұндырғыштар
IV топ	Ағынды сулардан механикалық тазарту нәтижесінде бөлінген, өңдеуге ұшырамаған дымқыл, біріншілік тұнбалар	Біріншілік тұндырғыштар, ағартқыштар
V топ	Ағында сулардан биологиялық және физика-химиялық жолмен бөлінген, дымқыл, екіншілік тұнбалар	Екіншілік тұндырғыштар, флотаторлар
VI топ	Анаэробты ыдыратқыштарда өңдеуден өткен ашытылған немесе аэробты тұрақтандырғыштарда тұрақтандырылған тұнбалар	Екі қабатты тұндырғыштар, ағартқыштар, ыдыратқыштар, метантенктер, аэробты тұрақтандырғыштар
VII топ	Аққыштық шегіне дейін, яғни 90-85% ылғалдылыққа дейін қоюландырылған тығыздалған тұнбалар	Тығыздағыштар: гравитациялық, термогравитациялық, флотациялық, сепараторлар, термофлотациялық, центрифугалық-тығыздағыштар, шекті тығыздау алаңдары
VIII топ	80-40% ылғалдылыққа дейін қоюландырылған, құрғатылған тұнбалар	Шөгінді тұнба алаңдары, жаңа алаңдар: жоғары өнімді, вакуум-сүзгілер, центрифугалар, сүзгі – престер, шнек престер және т. б.
IX топ	5-40% ылғалдылыққа дейін термиялық кептіруге ұшыраған, құрғақ тұнбалар	Жаншылған, қарама-қарсы ағысы бар, барабанды, қайнаған қабаты бар, камералық, таспалы және т. б. кептіргіштер

Шөгінді тұнбаларды өңдеу әдістері мен технологиясы

Шөгінді тұнбалар – бұл ағынды суларды тазарту нәтижесінде тазарту қондырғыларында қалатын судан, сондай-ақ органикалық және минералды заттардан тұратын қалдықтар. Бұл қалдықтарға сусыздандыру

немесе кептіру, оларды топырақ-өсімдік сүзгілерінде өңдеу немесе өңдеудің кез келген өзге де түрлері кезінде торлармен, елекпен немесе құмұстағышпен ұсталған төгінділер жатпайды.

Шөгінді тұнбалар шешілуі қиын, өзекті экологиялық мәселе. Шөгінді тұнба патогендік бактериялардың қарқынды дамуы және олардың атмосфералық ауада, топырақта және су бассейнінде таралуы үшін қолайлы орта болып табылады [3-4].

Шөгінді тұнбаларды өңдеудің міндетті шарты:

- сусыздандыру;
- зарарсыздандыру;
- органикалық заттарды зарарсыздандыру және минералдандыру.

Шөгіндіні сусыздандыру үшін оны қоюландыратын заттар қолданылады. Содан кейін ол тұндырғышқа, сосын центрифугаға орналастырылады және жылы ауамен құрғатылады.

Шөгінді тұнбаларды зарарсыздандыру үшін термиялық (жағу, қыздыру, кептіру), биотермиялық (компосттау), химиялық (химиялық заттармен өңдеу) және биологиялық (микроағзаларды жою) әдістерді, сондай-ақ әртүрлі физикалық әсерлерді (жоғары жиілікті токтар, радиация, ультрадыбыстық тербелістер, ультракүлгін сәулелер және т.б.) қолдануға болады. Практикада шөгінді тұнбаны зарарсыздандырудың тек термиялық, биотермиялық және химиялық әдістері ғана кең қолданылады.

Шөгінді тұнбаның әр түрі түрлі үдерістерде, мысалы, айдау, химиялық өңдеу немесе сүзу, өзгеше қасиеттерді көрсетеді. Сондықтан өңдеу әдісін таңдау негізінен тұнбаның түріне байланысты үдерістің экономикалық көрсеткіштерімен анықталады.

Шөгінділерді өңдеудің әртүрлі технологиялары мен әдістері бар:

- анаэробтық ашыту;
- әкпен тұрақтандыру;
- изотермиялық үдеріс (компосттау);
- тұнбаның жылу кондиционерлеу жүйесі;
- тұнбаны жағу қондырғылары және т. б. [4].

Ағынды сулардың тұнбаларын энергетикалық және материалдық потенциалы негізінде өңдеудің және пайдаланудың жалпы нұсқалары:

- тұнбаны ашыту кезінде пайда болатын биогазды кәдеге жарату арқылы ағынды сулар тұнбаларының энергетикалық потенциалын пайдалану. Алынған биогаз электр энергиясын өндіру үшін жоғары өнімді жылу электр орталығында қолданылады, ол жылу электр орталығының өзі үшін де, тазарту қондырғыларының электр энергиясына деген қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін де жеткілікті.

- басқа белгілі әдіс – жағу және пиролиз. Тұнбаны жағу кезінде айналып өтуге болмайтын негізгі мәселе – құрамында уытты қосылыстар бар жану өнімдерінің пайда болуы, сонымен қатар құрамында ауыр металдар мен басқа да уытты заттар бар күлдің белгілі бір мөлшері. Ағынды сулардың пиролизі нәтижесінде екіншілік қалдықтар, соның ішінде қатты қалдықтар, яғни органоминаралды композиция пайда болады. Ағынды сулардың тұнбаларын жағу және пиролиздеу кезінде пайда болатын екіншілік қалдықтарды пайдаланудың перспективалы бағыты оларды құрылыс материалдарын өндіруде қолдану болып саналады.

Бірақ барлық осы әдістердің бірқатар кемшіліктерін ескеру қажет:

- жоғары қуат тұтыну;
- қымбат реагенттерді қолдану;
- ашыту нәтижесінде түзілетін жарылғыш газдарының бөлінуі;
- күкіртсутегі;
- жағу кезінде полихлорланған диоксиндер мен дибензофурандардың бөлінуі;
- күл;
- NO және CO [5].

Қазіргі уақытта шөгінді тұнбаларды өңдеуде қолданылатын, бұрынғы технологияларға қарағанда тиімді болып табылатын, жаңа технологиялар бар.

Олардың бірі ферменттік-кавитациялық әсер ету технологиясы. Бұл реагенттер мен жоғары температураны пайдаланбай, ағынды сулардың тұнбаларын өңдеудің толық алғандағы басқа ағымына қол жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл ауыр металдардың ең аз құрамымен (қауіпсіз табиғи мөлшерде) топырақты қалпына келтіру мүмкіндігі бар тірі микрофлораны қамтиды. Нәтижесінде тұнба толығымен залалсыздандырылады және ауыл шаруашылығында пайдалану үшін құнды өнім алуда маңызы зор [5-6].

Сонымен қатар, тұрақтандыру уақыты 12 сағатқа дейін қысқарады (әдетте 20 күн), жағымсыз иіс болмайды, оттегінің биохимиялық қажеттілігінің төмен концентрациясы байқалады, ал қымбат реагенттерді қолдану 95-97 % шамаға дейін азаяды, яғни минимумға дейін.

Ферменттік-кавитациялық әдіс органикалық тыңайтқыштардың ауқымды өндірісін жолға қоюға мүмкіндік береді. Ауыл шаруашылығын дамыту үшін сапалы жаңа перспективалар ашуға және сонымен бір мезгілде экологиялық жағдайды жақсартып, үлкен ластанған аумақтарды босатуға мүмкіндік туғызады.

Ағынды суларды ағызудың тағы бір прогрессивті технологиясы бар – пиролиз әдісі немесе органикалық заттардың оттекті қатысынсыз термиялық ыдырауы. Үдеріс 700 градусқа дейінгі температурада жүреді.

Бұл жанғыш газды (шамамен 55 %), жартылай коксты (шамамен 35 %) және сұйық органикалық заттарды (шамамен 15%) шығарады. Осындай жоғары температура жағдайында олардың барлығы газбен бірге ұшады, ал жартылай кокс алдын-ала газдандырылып, толығымен газға айналады.

Металл оксидтері газдандыру камераларында минералды толтырғыш ретінде қолданылатын тазартылған шлак түрінде жиналады. Бұл әдіс таза деп саналады, себебі пиролиз және газдандыру тек шөгінді тұнбалардың органикалық компоненттеріне қолданылады, ал атмосфераға шығарындылар тікелей жану кезіндегідей қауіпті заттарды қамтымайды [6].

Шөгінді тұнбалар негізіндегі шикізат ресурстары

Ағынды суларды тазарту үдерісінде пайда болған шөгінді тұнбалармен жұмыс істеу мәселесі химиялық заттардың да, патогендік микроағзалардың да топыраққа булануы және сүзілуі нәтижесінде ауаның, жер үсті және жер асты суларының ластануы, оларды сақтау үшін үлкен жер учаскелерін бөлу қажеттілігінен тұрады. Ағынды сулардың тұнбаларын кәдеге жаратудың нақты бекітілген әдістері мен технологиялары болмағанмен бұл процесті аяқталған деп санауға болмайды. Ағынды сулардың тұнбаларын энергия көзі, ауыл шаруашылығындағы тыңайтқыш ретінде, биогендік элементтерді бөлу үшін немесе басқа мақсаттарда қайта қолдану мүмкіндігі тұнбаның сапасы мен мөлшеріне, тазарту қондырғыларында қолданылатын әртүрлі үдерістерге, ұлттық заңнама мен саясатқа байланысты [7].

Шөгінді тұнбаларды өңдеу кең мағынада алғанда, қалдық шикізаттан құнды органикалық минералды өнімді шығару мүмкіндігі ғана емес, сонымен бірге жерді экологиялық апаттан құтқарудың шұғыл қажеттілігі болып табылады. Бүгінде шөгінді тұнбалардың органикалық минералды тыңайтқыштар, жемшөп биомассасы, техногендік өнім, фармацевтика және химия өнеркәсібіне арналған шикізат алуға болады (кесте 2). Ағынды сулардың тұнбаларын зерттеу кезінде оларда дақылдардың белсенді өсуі үшін өте маңызды микроэлементтердің көп мөлшері анықталды [7, 8].

Кесте 2 – Шөгінді тұнбалардың шикізат ресурсы

Шикізат ресурсы	Пайдалану аймағы
Өнеркәсіп	Топырақтың құнарлылығын жақсарту және ауылшаруашылық дақылдарының өнімділігін арттыру
Жемшөп биомассасы	Құстарды, жануарларды, балықтарды өсіретін қайта өңдеу кәсіпорындары үшін
Техногенді өнім	Құрылыс, коммуналдық, өндірістік кәсіпорындар үшін аумақтарды шөлге айналдырудың әлемдік мәселесін шешу
Реагент	Фармацевтика және химия өнеркәсібі үшін

Әлемде әр түрлі елдер шөгінді тұнбаларды кәдеге жарату мәселесін әрқайсысы өзінше қарастырады. Еуропада ауыл шаруашылығында ағынды суларды тазарту қондырғыларына негізделіп алынған компосттарды қолданудың сәтті тәжірибесі бар. Ресейде, заңнамаға сәйкес, аграрлық секторда шөгінді тұнбалардың жергілікті тазарту қондырғыларында жеткіліксіз тазарту және ауыр металдар мен басқа да бейорганикалық ластағыштардың жиналуы себептерімен, мұндай компосттарды қолдануға болмайды. Қазақстанда кәріз құрылыстарында таза шаруашылық-тұрмыстық ағынды сулар ғана емес, әдетте ауыр металдардың жоғары концентрациясын көрсететін өнеркәсіптік-тұрмыстық ағынды сулар тазартудан өтеді, бұл оларды дамыған елдердегідей ауыл шаруашылығы өндірісінде органикалық-минералдық тыңайтқыштар ретінде пайдалануға мүмкіндік бермейді [9].

Әлемдік ғылыми тәжірибелер цемент өндірісінде арнайы дайындалған шөгінділерді қолдану мүмкіндігін көрсетеді. Өнеркәсіптік гальваниканың сұйық қалдықтарын тазалағаннан кейін шлам бастапқы материалға пластификатор ретінде қосылады. Ал жоғары жылу шығару қабілеті бар кептірілген шөгінді тұнбаларды құрылыс қоспасын дайындау үшін отын ретінде пайдалануға болады.

Зерттеушілер биологиялық қалдықтардан ақуыз алудың балама жолдарын тапты. Бұл процесс биологиялық тазарту қондырғысында өмір сүретін тотығу бактерияларының колонияларын қамтамасыз етеді, ал негізі белсенді тұнба болып табылады [9-10].

Қорытынды

Жыл сайын әр адам 55 м³ таза су жұмсайды. Ағынды суларды жыл сайын тазарту нәтижесінде 1 адамға 250 кг шөгінді тұнба өндіріледі. Егер қазіргі қалалардың қоныстануын ескеретін болсақ, онда бұл шамалар өте үлкен. Соңғы он жыл ішінде қалаларда дереу жоюды қажет ететін ондаған миллион тонна қалдықтар жиналды. Мұндай көлемдегі шөгінді тұнбаларды заманауи өңдеу технологияларымен өңдеу және кәдеге жарату мүмкін емес.

Ағынды суларды кәдеге жаратудың әмбебап және жалпыға қол жетімді әдісі жоқ, әр әдістің өзіндік артықшылықтары мен кемшіліктері бар, оларды қалдықтарды белгілі бір жағдайларда жою кезінде ескеру өте маңызды.

Шөгінді тұнба алқаптарын рекультивациялаудың кез келген сценарийін іске асырудағы негізгі міндет шөгінді тұнбаны сусыздандыру болып табылады. Ағынды сулардың тұнбаларының басты мәселесі - олардың жоғары дәрежедегі ылғалдылығы, соның салдарынан қоздырғыштардың сақталуы және антисанитарлық ошақтардың пайда болуы, сондай-ақ ауыр металдармен ластану қаупі.

Шөгінді тұнба құрамы, тіпті сол тазарту қондырғыларының шөгінді тұнба алқаптары шегінде, ылғалдылығы бойынша да, ластаушы заттардың концентрациясы бойынша да айтарлықтай ерекшеленуі мүмкін. Осыған байланысты әртүрлі бөлімшелерге қатысты тұнбаны кәдеге жаратудың бірнеше нұсқаларын біріктіріп және кезең-кезеңімен пайдалануға болады, бұның барлығы шөгінді тұнбалар орналасқан бүкіл аумақтың жалпы құнарлануын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Кунашева З. Х., Сагидулина А. Н., Атантай А. А., Утепкалиева Г. И. Қатты тұрмыстық қалдықтарды утилизациялауда қолданылатын химиялық әдістердің заманауи мүмкіншіліктері. Modern scientific challenges and trends: a collection scientific works of the International scientific conference (28 th February, 2021) - Warsaw: Sp. Z o. O. "iscience", 2021. Part 1. – P 32-36.

[2] Ладыгин К.В., Стомпель С.И. Проблема очистных сооружений - избыточные иловые осадки. ЭКОИНЖ, 2019. № 19, С. 41-43.

[3] Кунашева З.Х., Кубашева Р.Н., Кузьмина Р. И. Перспективные методы переработки твердых остатков производственно – бытовых отходов. Межвузовский сборник научных трудов XIV Всероссийской интерактивной (с международным участием) конференции молодых ученых «Современные проблемы теоретической и экспериментальной химии» Саратов: Изд-во «Саратовский источник» 2020.

[4] Благоразумова А.М. Обработка и обезвоживание осадков городских сточных вод: учебное пособие. 2-е издание. СПб.: Лань, 2014. - 208 с.

[5] Ветошкин А. Г. Технологии защиты окружающей среды от отходов производства и потребления: Учебное пособие. — 2е изд., испр. и доп. — СПб.: Издательство «Лань», 2016. — 304 с.: ил. — (Учебники для вузов. Специальная литература).

[6] Дрозд Г. Я. Новые технологии утилизации осадков - путь к малоотходным канализационным очистным сооружениям // Водоочистка. Водоподготовка. Водоснабжение. 2014. № 3. С. 20-29.

[7] Насыров И. А., Маврин Г. В., Шайхиев И. Г. Проблемы утилизации иловых осадков очистных сооружений // Вестник технологического университета. 2015. Т. 18, № 19. С. 257-258.

[8] Отходы и их переработка. Монография: / А. Б. Шаяхметов, Т. И. Исинтаев. – Қостанай: КИНЭУ им. М. Дулатова, 2020. – 110 с.

[9] Будыкина Т.А. Переработка осадков сточных вод. М.: Креативная экономика, 2012. -188 с.

[10] ГОСТ Р 17.4.3.07-2001. Охрана природы. Почвы. Требования к свойствам осадков сточных при использовании их в качестве удобрений.

REFERENCES

[1] Kynasheva Z. H., Sagidyllina A. N., Atantai A. A., Ytepkalieva G. I. (2021). Qatty turmystyq qaldyqtardy ytilizatsionalayda qoldanylatyn himiyalyq adisterdin zamanaui mumkinshilikleri [Modern possibilities of chemical methods used in the disposal of solid household waste]. Modern scientific challenges and trends: a collection scientific works of the International scientific conference (28 th February, 2021), 1, 32-36 [in Kazakh].

[2] Ladygin K.V., Stompel S.I. (2019) Problema ochistnyh soorujenii - izbytochnye ilovye osadki [The problem of sewage treatment plants is excessive sludge precipitation]. EKOINJ, 19, 41-43 [in Russian].

[3] Kynasheva Z.H., Kybasheva R.N., Kyzmina R.I. (2020). Perspektivnye metody pererabotki tverdyh ostatkov proizvodstvenno – bytovykh othodov [Promising methods of processing solid residues of industrial and household waste]. Mezhvuzovskii sbornik nauchnykh trudy XIV Vserossiiskoi interaktivnoi (s mejdynarodnym ychastiem) konferentsii molodykh ychenykh «Sovremennye problemy teoreticheskoi i eksperimentalnoi himii» Saratov: Izd-vo «Saratovskii istochnik» [in Russian].

[4] Blagorazymova A.M. (2014). Obrabotka i obezvozhivanie osadkov gorodskikh stochnykh vod [Treatment and dewatering of urban sewage sludge]: ychebnoe posobie. 2-e izdanie. SPb.: Lan [in Russian].

[5] Vetoshkin A. G. (2016). Tehnologii zashity okrujayushoi sredy ot othodov proizvodstva i potrebleniya [Technologies of environmental protection from production and consumption waste]: Ychebnoe posobie. — 2e izd., ispr. i dop. — SPb.: Izdatelstvo «Lan» [in Russian].

[6] Drozd G.Ia. (2014). Novye tehnologii ýtilizatsii osadkov - pýt k malootherodnym kanalizatsionnym ochistnym soorýjeniam [New technologies of precipitation utilization - the way to low-waste sewage treatment plants]. Vodoochistka. Vodopodgotovka. Vodosnabjienie, 3, 20-29 [in Russian].

[7] Nasyrov I. A., Mavrin G. V., Shaahiev I. G. (2015). Problemy ýtilizatsii ilovyh osadkov ochistnyh soorýjenii [Problems of utilization of sludge sludge treatment facilities]. Vestnik tehnologicheskogo ýniversiteta, 18, 19, 257-258 [in Russian].

[8] Shaahmetov, A. B., Isintaev, T. I.. (2020). Othody i ih pererabotka [Waste and its processing]. Monografiia: / – Qostanai: KInEÝ im. M. Dýlatova [in Russian].

[9] Býdykina T.A. Pererabotka osadkov stochnyh vod [Processing of sewage sludge]. M.: Kreativnaia ekonomika, 2012. -188 s.

[10] GOST R 17.4.3.07-2001. Ohrana prirody. Pochvy. Trebovaniia k svoistvam osadkov stochnyh pri ispolzovanii ih v kachestve ýdobrenii [Nature conservation. Soil. Requirements for the properties of sewage sludge when using them as fertilizers] [in Russian].

**Кунашева З.Х., Сагидуллина А.Н., Утепкалиева Г.И., Абдрахманова А.Г.
ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИЛОВЫХ ОСАДКОВ В КАЧЕСТВЕ ВТОРИЧНОГО
СЫРЬЯ ПУТЕМ ОБРАБОТКИ**

Аннотация. Актуальность проблемы переработки и утилизации отходов очистных сооружений с каждым годом возрастает для многих стран. В статье описывается, что универсального и общедоступного способа утилизации осадка сточных вод не существует, что каждый метод имеет свои преимущества и недостатки, и все это необходимо учитывать при обработке осадка при определенных условиях. Также рассмотрена сравнительная характеристика способа обеззараживания канализационных отходов и технологии обработки иловых осадков очистных сооружений.

Осадки, образующиеся в виде избыточного илового осадка в процессе очистки сточных вод, являются ценными из-за содержания органических компонентов, но не имеют постоянного состава. Это, в свою очередь, требует соблюдения определенных условий их переработки при получении сельскохозяйственной продукции, техногенного сырья, кормовой биомассы.

Ключевые слова: коммунально-бытовые отходы; промышленные отходы; осадок сточных вод; иловые осадки; первичный осадок; вторичный осадок; обеззараживание; обезвоживание; удобрение; техногенная продукт.

**Kunasheva Zaripa, Sagidullina Aizhan, Utepkalieva Gulnur, Abdrakhmanova Aibarsha
POSSIBILITIES OF USING SLUDGE SEDIMENTS AS SECONDARY RAW MATERIALS BY
PROCESSING**

Annotation. The urgency of the problem of recycling and disposal of waste treatment facilities is increasing every year for many countries. The article describes that there is no universal and publicly available method of disposal of sewage sludge, that each method has its advantages and disadvantages, and all this must be taken into account when processing sludge under certain conditions. The comparative characteristics of the method of disinfection of sewage waste and the technology of sludge treatment of sewage treatment plants are also considered.

Precipitation formed in the form of excess sludge during wastewater treatment is valuable due to the content of organic components, but does not have a permanent composition. This, in turn, requires compliance with certain conditions for their processing when obtaining agricultural products, man-made raw materials, feed biomass.

Keywords: municipal waste; industrial waste; sewage sludge; sewage sludge; primary sludge; secondary sludge; disinfection; dehydration; fertilizer; technogenic product.

МЕРЕЙТОЙ БЕТІ- СТРАНИЧКА ЮБИЛЯРА- JUBILJAR'S PAGE

Рустенова Раиса Михайловна

Рустенова Раиса Михайловна родилась 18 февраля 1947 года в селе Покровка, Томской области.

После окончания Усмынской средней школы, Псковской области в 1965 году поступила в Великолукский сельскохозяйственный институт на зооинженерный факультет, который окончила в 1970 году.

Трудовую деятельность Раиса Михайловна начала в 1970 г. в качестве старшего лаборанта во Всесоюзном научно-исследовательском институте разведения и генетики сельскохозяйственных животных в лаборатории биологии воспроизводства животных над проблемой «Криоконсервация половых клеток животных». За изобретение в этой области, по итогам исследования в 1973 году было присуждено авторское свидетельство № 394043 «Смесь для увеличения переживаемости спермы животных».

С 1972 по 1979 гг. работает преподавателем в Западно-Казахстанском СХИ сначала на подготовительном отделении, а затем на кафедре физиологии и биохимии.

В 1980 – 1983гг. Раиса Михайловна обучалась в аспирантуре Всесоюзного научно-исследовательского института разведения и генетики сельскохозяйственных животных, где продолжила начатую в 1970-1972 гг. научно-исследовательскую работу по проблеме «Криоконсервация половых клеток животных». В 1983 году защищает кандидатскую диссертацию на тему: «Влияние состава среды и технологических приёмов на качество спермы хряков при криоконсервации».

После защиты кандидатской диссертации, с 1983 г. по 1995 г. Раиса Михайловна работает в Западно-Казахстанском сельскохозяйственном институте старшим преподавателем, доцентом на кафедры физиологии и биохимии.

С 1995 г. и по настоящее время работает в должности доцента ВАК кафедры биологии и экологии ЗКУ имени М.Утемисова.

Грамотный педагог, Рустенова Раиса Михайловна является одним из ведущих преподавателей кафедры «Биологии и экологии», читает лекции на специальностях бакалавриата и магистратуры по таким дисциплинам как: «Анатомия», «Физиология человека и животных», «Физиология развития школьников», «Гистология», «Эволюционное учение», «Глобальные экологические проблемы мира», «Введение в биологию», «Основы НИР», «Основы безопасной жизнедеятельности», «Регулирование биологических процессов», «Инновационные технологии обучения в биологии», «Экологическое образование и мировоззрение» и др. Является руководителем дипломных и магистерских работ у студентов с русским и казахским языком обучения. Ежегодно осваивает новые дисциплины, составляет по ним УМКД и другой методический материал. В настоящее время ведет 6 дисциплин.

Богатый производственный опыт позволяет ей на высоком профессиональном уровне проводить занятия, которые отличаются высокой организацией учебной деятельности студентов. Создаваемая на занятии атмосфера доброжелательности, педагогической требовательности и взаимопомощи способствует формированию позитивной мотивации студентов к прочному освоению учебного материала.

Обладая широким жизненным и профессиональным кругозором, высоким уровнем самообразования и саморазвития, Раиса Михайловна использует в образовательном процессе активные и интерактивные формы проведения занятий в сочетании с внеаудиторной работой для формирования и развития общих и профессиональных компетенций обучающихся, систематически проводит дополнительные занятия и консультации, уделяя особое внимание подготовке студентов к разработке и защите дипломных проектов, готовит выпускные курсы к Национальному квалификационному тестированию, руководит работой студенческих кружков на кафедре. Раиса Михайловна работала и в качестве куратора у студентов специальностей «Экология и природопользование», «Биология».

Целенаправленная систематическая деятельность Раисы Михайловны по совершенствованию педагогического мастерства позволяет студентам достигать высоких результатов в освоении образовательных программ. Абсолютная успеваемость студентов по итогам результатов сдачи сессии составляет 100%. Рустенова Р. М. является руководителем НИР студентов специальности «Биология», «Экология», дипломных и магистерских работ студентов с русским и казахским языком обучения. По результатам выполненных научных работ студенты принимали участие в университетских студенческих конференциях и занимали призовые места Магзмов Д. (модель стула для профилактики сколиоза), Кожева Е, Муратова Д., а также участвовали в республиканских научных конференциях студентов - Якупова Ж, Исмухамбетова Г. (1 и 2 место).

Кроме этого ею осуществляется подготовка научно-исследовательских проектов не только студентов, но и учащихся Казахско-Турецкого лицея. Подготовленные под ее руководством научно-исследовательские проекты школьников по охране окружающей среды занимают призовые места в Республиканских конкурсах, а учащийся казахско-турецкого лицея Асылханов Галымжан дважды завоевывал золотые медали (Армения, Бразилия) на международных конкурсах среди школьников, имеет благодарственное письмо от директора КТЛ г.Уральска М.Иылдырыма.

Р.М. Рустеновой изданы учебно-методические пособия и опубликованы более 100 научных работ в журналах ВАК, сборниках научных трудов и тезисах научно-практических конференций.

Ежегодно Р.М. Рустенова проходит курсы повышения квалификации. В апреле 2000 г. Раиса Михайловна прошла курсы повышения квалификации руководящего состава в области чрезвычайных ситуаций и Гражданской обороны в Агентстве Республики Казахстан по чрезвычайным ситуациям и получила соответствующее удостоверение (г. Алматы).

За большой личный вклад в повышение качества образования, совершенствование методов обучения, воспитания и плодотворную работу в деле подготовки высококвалифицированных специалистов во благо процветания Независимого Казахстана Рустенова Раиса Михайловна награждена Почетными грамотами МОН РК и благодарственными письмами ВУЗа.

Раиса Михайловна - отзывчивый педагог с высоким уровнем теоретических знаний, придающий большое значение глубокому усвоению студентами учебного материала и формированию их как профессионалов. Пользуется уважением коллег и студентов за организаторские способности, трудолюбие, ответственность и целеустремленность.

Коллектив кафедры биологии и экологии сердечно поздравляет Раису Михайловну с 75-летием! Мы желаем Вам, неиссякаемого жизнелюбия, здоровья и удачи во всех начинаниях, чтобы в Вашей жизни было как можно больше светлых дней. Мы уверены в том, что Ваши обаяние и профессионализм будут приносить Вам заслуженные победы. Благодарим Вас за гражданско-патриотическое воспитание, формирование духовно-нравственных качеств личности молодежи, а так же за активное участие в жизни нашей кафедры и факультета!

ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
имени М. УТЕМИСОВА
СЕРИЯ ПЕДАГОГИКА. ФИЛОЛОГИЯ. ИСТОРИЯ. ГЕОГРАФИЯ. ЭКОЛОГИЯ.
№1 (85)/2022
ПЕДАГОГИКА – PEDAGOGY

Смирнов Д.В., Русских Г.А. ПОИСК ЭФФЕКТИВНЫХ ФОРМ ИНТЕГРАЦИИ ФОРМАЛЬНОГО И НЕФОРМАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАК СРЕДСТВО ОБНОВЛЕНИЯ СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРАКТИК СМЫСЛОВОГО ЧТЕНИЯ И РАБОТЫ С ТЕКСТОМ ОБУЧАЮЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ.....	5
Kismetova Galiya, Ishangalieva Kamila USING THE MOODLE DISTANCE LEARNING SYSTEM IN TEACHING ENGLISH AT A UNIVERSITY.....	16
Алеуова З.Ж., Утекова Н.С. ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ КЕЗІНДЕ ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚЫТУ ӘДІСІН ҚОЛДАНА ОТЫРЫП ОҚУШЫЛАРҒА МАТЕМАТИКАДАН ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	21
Балгинбаева К.Г. МОДЕРНИЗАЦИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ КАК СТРАТЕГИЯ ОПЕРЕЖАЮЩЕГО РАЗВИТИЯ.....	26
Бахтиярова С.Ж., Джакупова А.Г., Рахметжанов А.С., Булакбаева М.К. ОЛИМПИАДАЛЫҚ БІЛІМНІҢ ТӘРБИЕЛІК ҚҰНДЫЛЫҒЫ.....	32
Жумадилов А.А. ПСИХОЛОГО–ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВОСПИТАНИЯ ЮНЫХ СПОРТСМЕНОВ (на примере футбола).....	38
Горбачев А.А., Горбачева Д.А., Горбачева В.А., Джумагалиева В.С., Кайнбаева Ж.С. РАЗВИТИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ МАГИСТРОВ ДИЗАЙНА В КОНТЕКСТЕ НОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПАРАДИГМЫ.....	43
Yergaliev Gulzhan, Tapaeva Lazzat, Yergaliev Askarbek COGNITIVE LEARNING IN THE KAZAKH LANGUAGE (PRIMARY SCHOOL).....	49
Алмат А.А. БОЛАШАҚ ӨЗІН-ӨЗІ ТАҢУ МҰҒАЛІМНІҢ ГУМАНИСТІК ПОЗИЦИЯСЫ.....	56
Бигазиева Р.М., Оспанова Ж.Б., Қунашева З.Х., Айтуганова С.Г., Кишиева Д.Ж. ХИМИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДА ФАКУЛЬТАТИВТІК КУРСАРДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІН ЖАСАУ.....	61

ФИЛОЛОГИЯ – PHILOLOGY

Polyanichko Maria THE ROLE OF PHONETICS IN STUDYING ENGLISH IN NON-LINGUISTIC UNIVERSITIES.....	65
Kulmagambetova Svetlana, Gumarova Malika USING COGNITIVE APPROACH IN WRITING AT SENIOR STAGE IN LEARNING FOREIGN LANGUAGE...71	71
Бисен А.У., Утегенова К.Т. КОНЦЕПТЫ «ОТЧИЙ ДОМ» И «ҚАРА ШАҢЫРАҚ» В РУССКОЙ И КАЗАХСКОЙ КАРТИНЕ МИРА: СРАВНИТЕЛЬНО-СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ.....	76
Рахметкалиева Н.О. МЕТАФОРИЧЕСКАЯ ДИАГНОСТИКА ПРЕССЫ В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ /ПО МАТЕРИАЛАМ ПРЕССЫ РК/.....	84
Абдикарим Н. АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ СИНТАКСИСТІК ФИГУРАЛАР.....	93
Bakhijan Akbayan, Kulmagambetova Svetlana FORMATION OF CRITICAL THINKING OF STUDENTS THROUGH READING AND WRITING IN ENGLISH LESSONS.....	103

ТАРИХ – ИСТОРИЯ – HISTORY

Dariusz Dąbrowski A PROPOSAL TO CREATE A TOURIST INFORMATION SYSTEM FOR URALSK. THEORY AND PRACTICE.....	108
Zhurasova Altynay, Uan Raigul, Eseeva Gulnara HISTORY AND SIGNIFICANCE OF KAZAKHSTAN'S COOPERATION WITH THE EUROPEAN UNION IN THE FIELD OF SECURITY.....	119

Рысбеков Т.З., Нұрбай М.Ә.

КІШІ ЖҮЗДЕГІ ХАНДЫҚ БИЛІКТІҢ ЖОЙЫЛУ ҮРДІСІ.....123

ГЕОГРАФИЯ – GEOGRAPHY

Макрушина И.В., Кружков Д.А.

ПОТЕНЦИАЛ ГОСУДАРСТВ АСЕАН ДЛЯ РАЗВИТИЯ ВЫЕЗДНОГО ТУРИЗМА ГРАЖДАН РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ.....129

Grzegorz Iwanicki, Anna Dłużewska

COMPARISON OF CITY BREAK TRIPS IN THE OFFER OF POLISH AND BRITISH TOUROPERATORS AND ONLINE TOURIST AGENCIES.....135

Имашев Э.Ж., Утениязова Ж.Б.

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ ШЫҒЫРЛАУ АУДАНЫНЫҢ АУМАҚТЫҚ ӘЛЕУМЕТТІК-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУ ҮРДІСТЕРІ.....142

Ходжанова Б.Х.

ӘЗІРБАЙЖАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫСЫ ЖӘНЕ ТЕРРИТОРИЯЛЫҚ ҰЙЫМДАСТЫРЫЛУЫ.....153

Имашев Э.Ж., Ақболат Н.С.

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ҰЙЫМДАРМЕН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТІЛУ ДЕНГЕЙІН АУМАҚТЫҚ САРАЛАУ.....159

ЭКОЛОГИЯ - ECOLOGY

Давыгора А.В., Ленева Е.А., Рябцов С.Н.

ОРНИТОЛОГИЧЕСКАЯ ОБСТАНОВКА В АЭРОПОРТУ ГОРОДА ОРЕНБУРГ В ВЕСЕННИЙ СЕЗОН.....170

Dnekeshev Amanzhol, Kakishev Murat

CHANGE IN THE RATE OF GROWTH OF THE NOSE IN THE POSTNATAL PERIOD OF THE CAMEL-BASTRIAN.....188

Рустенов А.Р., Осербасева А.М., Жумагалиева Г.К.

ЕДІЛБАЙ ҚОЙЫНЫҢ ЕРКЕК ҚОЗЫЛАР МЕН ТОҚТЫЛАРЫНЫҢ ЕТТІЛІГІ МЕН САПАСЫ.....194

Кунашева З.Х., Сагидуллина А.Н., Утепкалиева Г.И., Абдрахманова А.Г.

ШӨГІНДІ ТҮНБАЛАРДЫ ӨНДЕУ ЖОЛДАРЫ АРҚЫЛЫ ЕКІНШІЛІК ШИКІЗАТ РЕТІНДЕ ҚОЛДАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ.....198

МЕРЕЙТОЙ БЕТІ-СТРАНИЧКА ЮБИЛЯРА-JUBILJAR'S PAGE.....204

МАҚАЛАЛАРДЫ РЕСІМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

Материалдарды жариялау тәртібі:

1. Автор <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/login> сайтында жариялану үшін тіркелуі керек.

2. Әрі қарай <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/about/submissions> сайтына жариялау үшін материалдарды жіберу керек.

3. Материалдарды жариялауға қабылданғаны туралы растауды алғаннан кейін сіз редактор жіберген нұсқауларды орындауыңыз керек.

Мақаланы жариялау үшін әр автор дербес құжаттар түрінде ұсынуға міндетті:

1. Мақала материалдары – мәтін, соның ішінде автордың аты-жөні, мақала атауы, аңдатпа және мемлекеттік, орыс және ағылшын тілдеріндегі түйінді сөздер, жарияланым тіліндегі әдебиеттер, ағылшын тіліндегі әдебиеттер және транслитерация, суреттер және атаулары бар кестелер RTF форматында бір файлмен ресімделеді;

2. Авторлар туралы мәлімет мазмұнына келесі элементтер кіреді:

- аты, әкесінің аты және тегі;
- ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі;
- лауазымы немесе кәсібі;
- жұмыс орны (мекеменің немесе ұйымның, елді мекеннің атауы);
- елдің атауы (шетелдік авторлар үшін);
- электрондық мекенжайы (e-mail).

Автордың аты атау септік тұлғасында келтіріледі. Әкесінің атын пайдалану қабылданбаған жағдайда, бір инициалы немесе аты келтіріледі. Ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі, лауазымы, кәсібі, жұмыс орны, елдің атауы туралы мәліметтер толық нысанда көрсетіледі. Авторлар туралы мәліметтер қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде беріледі.

Жариялау үшін ұсынылған материалдар келесі талаптарға сай болуы тиіс:

1. Бұрын жарияланбаған және басқа басылымдарда жариялануға арналмаған педагогика, филология, тарих, география, биология және экология саласындағы өзекті мәселелер бойынша бірегей ғылыми зерттеулердің нәтижелерін қамтуы.

2. Мақала көлемі 6-12 бет (ғылыми шолулар, қысқаша ғылыми хабарламалар – 4-8 бет), шрифт Times New Roman-12, жиектері – жоғарғы және төменгі – 2 см, сол жақ – 3 см, оң жақ – 1,5 см, абзац – 1,25, жоларалық интервал – 1.

3. Мақала материалдары келесі құрылымда болуы тиіс:

- ЭОЖ – жоғарғы сол жақ бұрышында;
- FTAHP – жоғарғы сол жақ бұрышында ЭОЖ кейін келесі жолда;
- DOI – FTAHP-дан кейінгі келесі жолда жоғарғы сол жақ бұрышта (журнал редакциясымен беріледі және толтырылады);
- Автордың(-лардың) тегі мен аты – жөні (егер мақала қазақ немесе орыс тілінде жазылған болса); тегі мен аты (толық жазылады) (егер мақала ағылшын тілінде жазылған болса) - ортасында DOI-ден кейінгі бір жолдан соң, қою қаріппен жазылады;
- Ұйымның атауы (жұмыс немесе оқу орны), қаласы, елі – орта тұсында автордың тегі мен аты-жөнінен кейін бір жолдан кейін қою қаріппен жазылады;
- Автор (-лар) дың электрондық поштасы – орта тұста ұйымның (жұмыс немесе оқу орнының) атауынан кейінгі бір жолдан соң;
- Мақала атауы – бет ортасында автор (-лар) электрондық поштасынан кейінгі бір жолдан соң бас әріптермен, қою шрифтпен жазылады;
- Аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) – мақала атауынан кейінгі бір жолдан соң (жаңа жолдан, теңестіру ені бойынша жүргізіледі);
- Кілт сөздер (сөз тіркесі қою қаріппен жазылады) – аңдатпадан кейін жаңа жолдан бастап (теңестіру ені бойынша жүргізіледі);
- Құрылымдалған негізгі мәтін (кіріспе; зерттеу материалдары мен әдістері; зерттеу нәтижелері; қорытынды; алғыстар) – кілт сөздерінен кейінгі бір жолдан соң (бөлім атауы парақ ортасында курсивті қаріппен теңестіріледі, әрі қарай жаңа жолдан бөлім мәтіні жай қаріппен жазылып, теңестіру ені бойынша жүргізіледі);

- Әдебиет (сөз бас әріптермен және қою қаріппен жазылады). Бұл бөлімде пайдаланылған әдебиеттер жарияланым тілінде жазылады – негізгі мәтіннен кейінгі бір жолдан соң (теңестіру парақ ортасы бойынша, әрі қарай әдебиеттер тізімі жаңа жолдан (абзац), теңестіру ені бойынша);

- References (сөз бас және қою қаріппен жазылады). Бұл бөлімде пайдаланылған әдебиеттер транслитерацияны пайдалана отырып және шаршы жақшада (курсивпен) келтіріледі, ағылшын тіліндегі аударма – әдебиеттен кейінгі бір жолдан соң (теңестіру парақ ортасы бойынша, әрі қарай жаңа жолдан әдебиеттер тізімі (абзац), теңестіру ені бойынша);

- Орыс тіліндегі автор (-лар) дың тегі мен аты-жөні (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – ортасында references сөзінен кейін бір жолдан соң, қою қаріппен жазылады;

- Мақаланың орыс тіліндегі атауы (егер мақала мемлекеттік тілде жазылған болса) – парақ ортасында автордың тегі мен аты-жөнінен кейінгі жаңа жолдан, қою және бас қаріппен жазылады;

- Орыс тіліндегі аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – мақала атауынан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Орыс тіліндегі кілт сөздер (сөз тіркесі қою шрифтпен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – аңдатпадан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Ағылшын тіліндегі автор (-лар) дың тегі мен аты (толық жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – парақ ортасында орыс тіліндегі кілт сөздерінен кейінгі бір жолдан соң қою қаріппен жазылады;

- Ағылшын тіліндегі мақаланың атауы (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – парақ ортасында жаңа жолдан автордың тегі мен аты-жөнінен кейін қою шрифтпен ерекшеленген бас әріптермен жазылады;

- Ағылшын тіліндегі аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – мақала атауынан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Ағылшын тіліндегі кілт сөздер (сөз тіркесі қою шрифтпен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) - аңдатпадан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады.

Егер мақала орыс тілінде жазылса, онда соңында («References» бөлімінен кейін) қазақ тіліндегі автордың тегі мен аты-жөні, мақаланың атауы, аңдатпа және түйінді сөздер, одан әрі бір жолдан кейін ағылшын тіліндегі автордың тегі мен аты (толық), мақаланың атауы, аңдатпа және түйінді сөздер жазылады.

Егер мақала ағылшын тілінде жазылса, онда соңында («Әдебиет» бөлімінен кейін) қазақ тіліндегі автордың тегі мен аты (толық), мақаланың атауы, аңдатпа мен түйінді сөздер, әрі қарай бір жолдан кейін орыс тіліндегі автордың тегі мен аты-жөні, мақаланың атауы, аңдатпа мен түйінді сөздер жазылады.

Мақала атауы. Мақаланың толық атауы 15 сөзден аспауы тиіс.

Аңдатпа өзіндік мәтін болуы тиіс. Аңдатпа зерттеу пәніне емес, жүргізілген зерттеуге арналуы қажет. Ол мақаланың қысқаша, бірақ мазмұнды түйіндемесі болып табылады. Аңдатпада формулаларды, аббревиатураларды, әдебиеттер тізіміндегі позицияларға сілтемелерді пайдалануға жол берілмейді. Аңдатпа 100-150 сөз көлемінде бір абзацпен жазылады. Жекелеген жағдайларда (эмпирикалық зерттеулер үшін) жалпы кіріспе ақпарат, зерттеу мақсаты, әдістері, нәтижелері, практикалық маңыздылығы секілді тақырыпшалары келтіріліп, құрылымдалған аңдатпалар келтіруге болады. Құрылымдалған аңдатпа көлемі 250 сөзден аспауы тиіс.

Кілт сөздер. Мақала 10-15 кілт сөз немесе сөйлеммен сүйемелденуі керек. Ажыратқыш ретінде нүктелі үтір қолданылады (;).

Құрылымдалған негізгі мәтін:

- **Kіріспе** кез келген мақала үшін міндетті бөлім болып табылады. Мақаланың бұл бөлімінде зерттеу пәні ашылады, зерттеу сұрағы / мәселесі қойылады немесе зерттеу мақсаты тұжырымдалады, зерттеу болжамы негізделеді (егер бар болса). Осы зерттеуді жүргізудің қажеттілігі мен маңыздылығын түсіндіру қажет (зерттеудің белгіленген проблемасын шешу). Мақала аясында тек бір мақсатпен/болжаммен/зерттеу мәселесімен жұмыс істеуге болады. Зерттеу нысанын, пәнін бөлек бөліп, зерттеу міндеттерінің тізімін ұсыну қажет емес. Әдетте, кіріспе 1-3 бет алады;

- **Зерттеу материалдары мен әдістері.** Бұл бөлімде пайдаланылған материалдар мен зерттеу әдістері барынша егжей-тегжейлі сипатталады. Қолданылатын әдістер мен материалдардың нақты және толық сипаттамасы, іріктеме мен т.б. сипаттамасы алынған нәтижелердің шынайылығын бағалауға мүмкіндік береді.

- **Зерттеу нәтижелері.** Осы бөлімде сипатталған әдіснамаға сүйене отырып, зерттеу жүргізу барысында алынған объективті деректерді ұсыну қажет. Авторлық зерттеудің нәтижелері барынша толық ұсынылуы тиіс.

- **Қорытынды.** Бұл бөлім алынған нәтижелерді талдау негізінде қорытындыларды тұжырымдауды білдіреді. Қорытынды толық мәтінмен жазылады, ешқандай жағдайда тізіммен беруге болмайды.

- **Алғыстар.** Мұнда гранттарды немесе зерттеуді қаржылық қолдаудың басқа да түрлерін (сондай-ақ қажет болған жағдайда олардың көздерін) келтіру керек. Содан кейін зерттеуді ұйымдастыруға және жүргізуге көмектескен мамандарға немесе мекемелерге алғыс айту керек. Қолжазбаларды қарауға және қабылдауға қатысқан тұлғаларға, яғни рецензенттерге, редакторларға, сондай-ақ журналдың редакциялық алқасының мүшелеріне алғыс білдіруге тыйым салынады.

Әдебиет. Пайдаланылған әдебиеттер мақала мәтінінде көрсетілген ретпен келтіріледі және тік жақшада ресімделеді, мысалы: [1]. Мәтіндегі бірінші сілтеме [1], екіншісі – [2] және т. б. ретімен болуы тиіс. Кітаптан алынған нәтижеге сілтеме жасалған кезде оның әдебиет тізіміндегі нөмірі және (үтір арқылы) осы нәтиже жарияланған беттің нөмірі көрсетіледі, мысалы: [7, 157 б.]. Бірнеше дереккөздердің нәтижелеріне сілтеме жасалған кезде, әдебиеттер тізіміндегі нөмірлер нүктелі үтір арқылы жазылады, мысалы: [7, 157 б.; 8]. Пайдаланылған әдебиеттер өзекті болуы керек, яғни соңғы 5-7 жылда жарияланған болуы тиіс (іргелі еңбектер мен материалдардан басқа). Пайдаланылған әдебиет кемінде 10 позициядан тұруы тиіс. Өзекті және шетелдік әдебиет тізімдегі позициялардың жалпы санының кемінде 10%-ын алуы тиіс. Тізімнің барлық позицияларына мақала мәтінінде сілтеме болуы тиіс және керісінше – барлық аталған әдебиеттер әдебиет тізімінде көрсетілуі тиіс. Пайдаланылатын көздерді 25-30-дан арттырмау ұсынылады.

«References» бөлімі үшін орыс мәтінін латын әріптеріне транслитерациялауды <http://www.translit.ru/> сайтындағы бағдарламаны пайдалана отырып тегін жүзеге асыруға болады.

Кестелерді, суреттерді, формулаларды ресімдеу. Мақалада дөңгелек жақшада (1) мәтін бойынша сілтемелер бар формулалар ғана нөмірленеді. Кестелерде, суреттерде, формулаларда символдарды, белгілерді белгілеуде әркелкілік болмауы тиіс. Суреттер анық және таза болуы керек. Мәтіндегі суреттер мен кестелерге сілтемелер болуы тиіс, мысалы: «...1-кестеде» немесе (Кест. 1); «...1-суретте» немесе (Сур. 1). Графиктер, суреттер және фотосуреттер мәтінге олар туралы алғаш рет айтылғаннан кейін автор үшін ыңғайлы түрде салынады. Сурет астындағы жазбалар келесідей беріледі: иллюстрациялардың астында, парақ ортасында реттік нөмірі бар сурет сөзінен кейін, мысалы: Сурет 1 – Сурет атауы; кестенің үстінде, парақ ортасында реттік нөмірі бар кесте сөзінен кейін, мысалы: Кесте 1 – Кесте атауы. Мәтіндегі жалғыз сурет, кесте нөмірленбейді.

Аббревиатуралар мен қысқартуларды пайдалану. Мақаланың негізгі мәтінінде аббревиатуралар мен қысқартуларды қолдануға болады. Барлық аббревиатуралар мен қысқартулар, жалпыға бірдей түсініктілерін қоспағанда, мәтінде бірінші рет қолданылған кезде толық түсіндіріліп жазылуы тиіс. Түсіндіріліп жазылғаннан кейін, аббревиатура немесе қысқарту дөңгелек жақшада жазылады, мысалы: «...Батыс Қазақстан облысында (БҚО)». Аңдатпа мен кілт сөздерде аббревиатуралар мен қысқартуларды пайдалануға жол берілмейді.

- Мақала материалдарын қазақ, орыс және ағылшын тілдеріне аудару үшін Интернет-ресурстың автоматтандырылған бағдарламаларын пайдалануға жол берілмейді.

- Мақаланы журналға жіберер алдында, материалдардың жалпы орфографиясын, тиісті терминдердің дұрыс жазылуын және жұмыс мәтіні мен сілтемелерді ресімдеуді мұқият тексеру қажет.

- Мақала осы талаптардың ең болмағанда біреуіне сәйкес келмеген жағдайда, редакциялық алқа оны қабылдамауға құқылы.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ

Порядок публикации материалов:

1. Автору необходимо пройти регистрацию для публикации на сайте <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/login>.

2. Далее необходимо отправить материалы для опубликования на сайт <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/about/submissions>.

3. После получения подтверждения о принятии материалов для публикации необходимо следовать инструкциям, которые отправит редактор.

Для опубликования статьи каждый автор обязан предоставить в виде самостоятельных документов:

1. Материалы статьи – текст, включая фамилии и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотацию и ключевые слова на государственном, русском и английском языках, литература на языках публикации, английском языке и транслитерация, рисунки и таблицы с названиями, оформляется одним файлом в формате RTF;

2. Сведения об авторах, которые включают следующие элементы:

- имя, отчество и фамилия;
- ученое звание, ученую степень;
- должность или профессию;
- место работы (наименование учреждения или организации, населенного пункта);
- наименование страны (для иностранных авторов);
- электронный адрес (e-mail)
- номер телефона.

Имя автора приводятся в именительном падеже. В случаях, когда употребление отчества не принято, приводят один инициал или имя. Сведения об ученом звании, ученой степени, должности, профессии, месте работы, наименовании страны указывают в полной форме. Сведения об авторах приводятся на казахском, русском и английском языках.

Представленные для опубликования материалы должны удовлетворять следующим требованиям:

1. Содержать результаты оригинальных научных исследований по актуальным проблемам в области педагогики, филологии, истории, географии, биологии и экологии, ранее не опубликованные и не предназначенные к публикации в других изданиях.

2. Объем статьи 6-12 страниц (научные обзоры, краткие научные сообщения – 4-8 страниц), шрифт Times New Roman – 12, поля – верхнее и нижнее – 2 см, левое – 3 см, правое – 1,5 см, абзац – 1,25, междустрочный интервал – 1.

3. Материалы статьи должен иметь следующую структуру:

- УДК – в верхнем левом углу;
- МРНТИ – на следующей строке после УДК в верхнем левом углу;
- DOI – на следующей строке после МРНТИ в верхнем левом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);
- Фамилия и инициалы автора(-ов) (если статья написана на казахском или русском языке); фамилия и имя (пишется полностью) (если статья написана на английском языке) – по центру через строку после DOI, выделенная жирным шрифтом;
- Название организации (место работы или учебы), город, страна – по центру через строку после фамилии и инициалов автора(-ов) жирным шрифтом;
- Электронная почта автора(-ов) – по центру через строку после название организации (место работы или учебы);
- Название статьи – по центру через строку после электронной почты автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;
- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) – через строку после названия статьи (с новой строки, выравнивание по ширине);
- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) – с новой строки после аннотации (выравнивание по ширине);
- Структурированный основной текст (введение; материалы и методы исследования; результаты исследования; заключение; благодарности) – через строку после ключевых слов

(выравнивание по центру названия раздела с курсивным шрифтом, далее с новой строки текст раздела обычным шрифтом и выравниванием по ширине);

- Литература (слово пишется заглавными буквами и выделяется жирным шрифтом). В данном разделе использованные источники пишутся на языке публикации – через строку после основного текста (выравнивание по центру, далее список источников с новой строки (абзац), выравнивание по ширине);

- References (слово пишется заглавными буквами и выделяется жирным шрифтом). В данном разделе использованные источники приводятся с использованием транслитерации и в квадратных скобках (курсивом) перевод на английский язык – через строку после литературы (выравнивание по центру, далее список источников с новой строки (абзац), выравнивание по ширине);

- Фамилия и инициалы автора(-ов) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру через строку после References, выделенная жирным шрифтом;

- Название статьи на русском языке (если статья написана на государственном языке) – по центру с новой строки после фамилии и инициалов автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;

- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после названия статьи;

- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после аннотации;

- Фамилия и имя (пишется полностью) автора(-ов) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру через строку после ключевых слов на русском языке, выделенная жирным шрифтом;

- Название статьи на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру с новой строки после фамилии и инициалов автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;

- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после названия статьи;

- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после аннотации.

Если статья написана на русском языке в конце (после раздела «References») пишется фамилия и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на казахском языке, далее через строку фамилия и имя (полностью) автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на английском языке.

Если статья написана на английском языке в конце (после раздела «Литература») пишется фамилия и имя (полностью) автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на казахском языке, далее через строку фамилия и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на русском языке.

Название статьи. Полное название статьи не должен превышать 15 слов.

Аннотация должна представлять собой самостоятельный текст. Аннотация должна быть посвящена статье – проведённому исследованию, а не предмету исследования в целом. Она представляет собой краткое, но информативное резюме статьи. В аннотации не допускается использование формул, аббревиатур, ссылок на позиции в списке литературы. Аннотация пишется одним абзацем объёмом 100-150 слов. В отдельных случаях (для эмпирических исследований) приветствуются структурированные аннотации с выделением подзаголовков: общая вводная информация, цель, методы, результаты, практическая значимость. Объём структурированной аннотации не должен превышать 250 слов.

Ключевые слова. Статью должны сопровождать 10-15 ключевых слов или выражений. В качестве разделителя используется точка с запятой (;).

Структурированный основной текст:

- **Введение** является обязательным разделом для любой статьи. В этой части статьи раскрывается предмет исследования, ставится проблема/вопрос исследования или формулируется цель исследования, обосновывается гипотеза исследования (если таковая имеется). Следует объяснить необходимость и значимость проведения данного исследования (решения обозначенной проблемы исследования). В рамках статьи возможна работа лишь с одной целью/гипотезой/проблемой исследования. Не следует отдельно выделять объект, предмет и представлять список задач исследования. Как правило, введение занимает 1-3 страницы;

- **Материалы и методы исследования.** В данном разделе максимально детально описываются использованные материалы и методы исследования. Чёткое и подробное описание используемых методов и материалов, характеристика выборки и т.п. дает возможность оценить достоверность полученных результатов.

- **Результаты исследования.** В данном разделе следует представить объективные данные, полученные в ходе проведения исследования исходя из описанной методологии. Результаты авторского исследования должны быть представлены максимально полно.

- **Заключение.** Данный раздел подразумевает формулирование выводов на основании анализа полученных результатов. Заключение прописывается полноценным текстом, ни в коем случае не списком.

- **Благодарности.** Здесь следует перечислить гранты или другие виды финансовой поддержки (а также, при необходимости, их источники) исследования. Затем следует поблагодарить специалистов или учреждения, которые помогали в организации и проведении исследовании. Не следует благодарить лиц, которые принимали участие в рассмотрении и принятии рукописей, т.е. рецензентов, редакторов, а также членов редакционной коллегии журнала.

Литература. Используемая литература приводится в порядке упоминания в тексте статьи, и оформляются в квадратных скобках, например: [1]. Первая ссылка в тексте на литературу должна иметь номер [1], вторая – [2] и т.д. по порядку. При ссылках на результат из книги указывается ее номер из списка литературы и (через запятую) номер страницы, на которой опубликован этот результат, например: [7, с. 157]. При ссылках на результаты из нескольких источников номера из списка литературы пишется через точку с запятой, например: [7, с. 157; 8]. Используемая литература должна быть актуальной, т.е. опубликованные за последние 5-7 лет (кроме фундаментальных трудов и материалов). Используемая литература должен содержать не менее 10 позиций. Актуальная и иностранная литература должна занимать не менее 10% от общего числа позиций в списке. На все позиции списка должна быть ссылка в тексте статьи и наоборот – вся упоминаемая литература должна быть перечислена в списке литературы. Рекомендуется использовать не более 25-30 источников.

Транслитерация русского текста на латиницу для раздела «References» можно осуществить бесплатно, воспользовавшись программой на сайте <http://www.translit.ru/>

Оформление таблиц, рисунков, формул. В статье в круглых скобках (1) нумеруются лишь те формулы, на которые по тексту есть ссылки. В таблицах, рисунках, формулах не должно быть разночтений в обозначении символов, знаков. Рисунки должны быть четкими и чистыми. На рисунки и таблицы в тексте должны быть ссылки, например: «... в таблице 1» или (табл. 1); «... на рисунке 1» или (рис. 1). Графики, рисунки и фотографии вставляются в текст после первого упоминания о них в удобном для автора виде. Подрисуночные подписи даются: под иллюстрациями по центру после слова Рисунок с порядковым номером, например: Рисунок 1 – Название рисунка; над таблицей по центру после слова Таблица с порядковым номером, например: Таблица 1 – Название таблицы. Единственный рисунок, таблица в тексте не нумеруется.

Использование аббревиатур и сокращений. В основном тексте статьи допускается использование аббревиатур и сокращений. Все аббревиатуры и сокращения, за исключением заведомо общеизвестных, должны быть расшифрованы при первом употреблении в тексте. После расшифровки аббревиатура или сокращение пишется в круглых скобках, например: «... в Западно-Казахстанской области (ЗКО)». Не допускается использование аббревиатур и сокращений в аннотации и ключевых словах.

- Не допускается использование автоматизированных программ Интернет-ресурса для перевода материалов статьи на казахский, русский и английский языки.

- Перед отправкой статьи в журнал необходимо тщательно проверять общую орфографию материалов, правильность написания соответствующих терминов и оформления текста работы и ссылок.

- В случае несоответствия статьи хотя бы одному из предусмотренных настоящим требованиям, редакционная коллегия вправе её отклонить.

ARTICLE REQUIREMENTS

The procedure for publishing materials:

1. The author must register for publication on the website <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/login>.
2. Next, you need to send materials for publication to the site <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/about/submissions>.
3. After receiving confirmation of acceptance of materials for publication, you must follow the instructions sent by the editor.

In order to publish the article, each author is obliged to provide in the form of independent documents:

1. The materials of the article – text, including the names and initials of the author (s), the title of the article, annotation and keywords in the state, Russian and English languages, literature in the languages of publication, English and transliteration, drawings and tables with names, is executed by one file in the format of RTF;

2. Information about authors that includes the following elements:

- First name, middle name and surname;
- Academic title, academic degree;
- Position or profession;
- Place of work (name of institution or organization, settlement);
- Country name (for foreign authors);
- E-mail address.

The author's name is given in the eminent fall. In cases where the use of the middle name is not accepted, one initiator or name is cited. Information about academic rank, academic degree, position, profession, place of work, name of the country is indicated in full form. Information about the authors is given in Kazakh, Russian and English.

Submissions for publication must meet the following requirements:

1. To contain the results of original scientific research on topical problems in the field of pedagogy, philology, history, geography, biology and ecology, previously not published and not intended for publication in other publications.

2. Article 6-12 pages (scientific reviews, short scientific reports – 4-8 pages), font Times New Roman – 12, fields - upper and lower – 2 cm, left – 3 cm, right – 1.5 cm, paragraph – 1.25, line spacing – 1.

3. The materials of the article should be structured as follows:

- UDC - in the upper left corner;
- IHSTI - on the next line after UDC in the upper left corner;
- DOI - on the next line after IHSTI in the upper left corner (assigned and filled in by journal edition);

Name and initials of the author (s) (if the article is written in Kazakh or Russian); Last name (written in full) (if the article is written in English) – center through the line after DOI, shown in bold;

- Name of the organization (place of work or study), city, country – in the center through the line after the name and initials of the author (s) in bold;

- E-mail of the author (s) – in the center through the line after the name of the organization (place of work or study);

- Article title-centered through the line after the author's e-mail (s) in capital letters in bold;

- Annotation (the word appears in bold) – the line after the article title (new line, width alignment);

- Keywords (phrase appears in bold) – from the new line after annotation (width alignment);

- Structured body text (introduction; Research materials and methods; results of research; conclusion; Thanks) – through the line after keywords (alignment to the center of the title of the section with italic font, further with a new line the text of the section with regular font and alignment to width);

- Literature (the word is written in capital letters and appears in bold). In this section, the sources used are written in the language of publication – a line after the main text (center alignment, followed by a list of sources with a new line (paragraph), width alignment);

- References (the word is written in capital letters and appears in bold). In this section, the used sources are given using transliteration and in square brackets (italics) translation into English – through the line after the literature (alignment to the center, a further list of sources from the new line (paragraph), alignment of width);

- Surname and initials of the author (s) in Russian (if the article is written in Kazakh) – in the center through the line after References, indicated in bold;

- Title of the article in Russian (if the article is written in the state language) – in the center with a new line after the name and initials of the author (s) in capital letters, indicated in bold;
- Annotation (word in bold) in Russian (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after the article title;
- Keywords (the phrase appears in bold) in Russian (if the article is written in Kazakh) - in width with a new line after annotation;
- Surname and first name (written in full) of the author (s) in English (if the article is written in Kazakh) – in the center through the line after keywords in Russian, indicated in bold;
- Title of the article in English (if the article is written in Kazakh) – in the center with a new line after the last name and initials of the author (s) in capital letters, indicated in bold;
- Annotation (word in bold) in English (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after the article title;
- Keywords (the phrase appears in bold) in English (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after annotation.

If the article is written in Russian at the end (after the section "References"), the name and initials of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Kazakh are written, further through the line surname and first name (s) of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in English.

If the article is written in English at the end (after the section "Literature") the last name and first name (s) of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Kazakh are written, further through the line the last name and initials of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Russian.

Title of the article. The full title of the article should not exceed 15 words.

The annotation must be self-contained text. The annotation should be devoted to the article - the study carried out, not the subject of the study as a whole. It is a brief but informative summary of the article. In the annotation, you cannot use formulas, abbreviations, references to items in the list of literature. The annotation is written in one paragraph of 100-150 words. In some cases (for empirical studies) structured annotations with subheadings are welcomed: general introduction, purpose, methods, results, practical significance. Structured annotation shall not exceed 250 words.

Keywords. The article must be accompanied by 10-15 keywords or expressions. The delimiter is a semicolon (;).

The structured main text:

- **The introduction** is a mandatory section for any article. This part of the article reveals the subject matter of the study, raises a problem/question of the study or formulates the purpose of the study, justifies the hypothesis of the study (if any). The necessity and importance of conducting this study (solving the identified problem of the study) should be explained. Within the framework of the article, it is possible to work with only one goal/hypothesis/problem of research. Do not separate the object, subject, or list of study tasks. Typically, the introduction takes 1-3 pages;

- **Materials and methods of research.** This section describes the materials and methods of research used in as much detail as possible. A clear and detailed description of the methods and materials used, sampling characteristics, etc., makes it possible to assess the validity of the results obtained.

- **Results of research.** This section should provide objective data from the study based on the methodology described. The results of the author's study should be presented as fully as possible.

- **Conclusion.** This section involves drawing conclusions on the basis of an analysis of the results obtained. The conclusion is prescribed in full text, in no case a list.

- **Thanks.** Here you should list grants or other types of financial support (as well as, if necessary, their sources) of research. The specialists or institutions who assisted in the organization and conduct of the study should then be thanked. Persons who took part in the examination and acceptance of manuscripts, i.e. reviewers, editors, as well as members of the editorial board of the journal, should not be thanked.

Literature. The literature used is given in the order of mention in the text of the article, and is written in square brackets, for example: [1]. The first reference in the text to the literature must have a number [1], the second - [2], etc. in order. References to the result from the book indicate its number from the list of literature and (by comma) the number of the page on which this result is published, for example: [7, p. 157]. When referring to results from several sources, the numbers from the list of literature are written through a comma dot, for example: [7, p. 157; 8]. The literature used should be relevant, i.e. published over the last 5-7 years (except for fundamental works and materials). The literature used must contain at least 10 entries. Current and foreign literature should occupy at least 10% of the

total number of positions on the list. All entries of the list should be referenced in the text of the article and vice versa
- all the mentioned literature should be listed in the list of literature. A maximum of 25-30 sources is recommended.

Transliteration of Russian text into Latin for the section "References" can be carried out free of charge using the program on the <http://www.translit.ru/>.

Design of tables, figures, formulas. The article, in parentheses (1), numbers only those formulas referred to in the text. Tables, figures, formulas must have no differences in the symbol number, characters. The drawings must be clear and clean. The figures and tables in the text shall be referenced, for example, "..... In Table 1 "or (Table 1); «.... Figure 1 "or (Figure 1). Graphics, drawings, and photographs are inserted into the text after the first mention of them in a way convenient for the author. Sub-drawing signatures are given: under illustrations in the center after the word Figure with a serial number, for example, Figure 1 - Name of the figure; Above the table in the center after the word Table with sequence number, for example, Table 1 - Table name. The only figure, the table is not numbered in the text.

Use of abbreviations and acronyms. Abbreviations and acronyms may be used in the main text of the article. All abbreviations and acronyms, with the exception of those known to the public, must be decrypted when first used in the text. After decryption, the abbreviation or acronyms is written in parentheses, for example:... "In the West Kazakhstan region. " Abbreviations and acronyms in annotations and keywords are not allowed.

- It is not allowed to use automated programs of the Internet resource for translation of materials of the article into Kazakh, Russian and English languages.

- Before sending the article to the journal, it is necessary to carefully check the general spelling of the materials, the correctness of the relevant terms and the design of the text of the work and references.

- In cases of non-compliance with the article with at least one of these requirements, the editorial board may reject it.

АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҰСҚАСЫНАН БАСЫП ШЫҒАРЫЛДЫ
ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

Материалдарды компьютерде беттеген:
Верстка и изготовление оригинал-макета:
Панова Е.Е., Сахметова С.К.

Басуға 25.03.2022 ж. қол қойылды.
Подписано в печать 25.03.2022 г.

Көлемі 27,5 б.т. Таралымы 150 дана. Тапсырыс № 35.
Объем 27,5 п.л. Тираж 150 экз. Заказ № 35.

Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, 2022.
090000, Уральск, пр. Н.Назарбаева, 162.
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, 2022.
090000, Орал, Н.Назарбаев даңғылы, 162.